

I KRONIKAZI

2023

71
2023

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2023, letnik 71, številka 1

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

25. januarja 2023

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2023

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena posamezne številke v prosti prodaji/ Single issue: 12 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

320 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Portret žene v vijolični obleki s čipkastim ovratnikom, olje na platnu, druga polovica 19. stoletja / Portrait of a woman in a purple dress with a lace collar, oil on canvas, second half of the 19th century (Pokrajinski muzej Maribor / Maribor Regional Museum; foto/Photo: Tomo Jeseničnik)

Na zadnji strani/ Back cover: Grbovna plošča Jakoba Lamberga iz leta 1549, nekoč na gradu Kamen, danes vzdana v двореc Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem / Coat of arms plaque of Jakob Lamberg from 1549, formerly at Kamen Castle, today built into the Kacenštajn mansion in Begunje na Gorenjskem (foto/Photo: Barbara Žabota)

KAZALO

Razprave

Luka Dremelj:	Začetki rodbine Lamberg na Kranjskem (s poudarkom na liniji s Kamna in Gutenberga).....5
Jaka Banfi:	Nekaj o položaju celjskih grofov in srednjeveškem plemstvu sploh.....29
Boris Golec:	Trg Vače do srede 19. stoletja.....43
Renata Komić Marn:	Portretna galerija Attemsov iz dvorca Dornava in drugi portreti Jožefa Digla: prispevek k opusu in biografiji baročnega slikarja.....73
Katarina Keber:	Zgodnje cepljenje proti črnim kozam: variolizacija v 18. stoletju in nekateri primeri v slovenskem prostoru 101
Neva Makuc:	Učenjak Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844) in njegova zapuščina.....113
Valentina Bevc Varl:	Življenjska pot slikarja Eduarda Linda (1827–1904) 123
Goranka Kreačič:	Družina Fux iz Metlike. Primeri čezmejnih stikov v Obkolpju, ženitvenih strategij in socialne mobilnosti konec 18. in v 19. stoletju.....143
Mojca Šorn:	Socialno skrbstvo v Ljubljani med prvo svetovno vojno in v desetletju po njej 161
Ivan Smiljanić:	Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani.....173
Damjan Hančič:	Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku 195
Žiga Jevšnik:	Zgodovina raziskovanja mlajše železne dobe na Celjskem 217

In memoriam

dr. Andrej Studen (1963–2022) (<i>Dragica Čeč</i>) 227

Ocene in poročila

Janez Weiss: Samostan frančiškanov pri Gradcu v Beli krajini in njegovi plemiški ustanovitelji. Integralna objava ustanovnih dokumentov s komentarjem (<i>Lilijana Žnidaršič Golec</i>) 229
Karel I.: zadnji slovenski cesar (ur. Gregor Antoličič) (<i>Robert Devetak</i>) 231

Žarko Lazarevič: Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022 (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>).....	232
Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (ur. Ivan Smiljanič). Vpogledi 24 (<i>Nina Vodopivec</i>)	235

Luka Dremeljdipl. zgod., Pod hribom cesta II 7, SI-1290 Grosuplje
E-pošta: luka.dremelj@gmail.com

Začetki rodbine Lamberg na Kranjskem

(s poudarkom na liniji s Kamna in Gutenberga)*

IZVLEČEK

Rodbina Lamberg se je na Kranjskem pojavila v drugi tretjini 14. stoletja. Njena rodovitnost in spretno politično manevriranje sta ji omogočila družbeni vzpon in širjenje posesti. V 16. stoletju so tako njeni predstavniki zasedali večino pomembnih položajev v kranjski stanovski upravi. Eden sposobnejših je bil baron Jakob iz kamenske linije, ki naj bi leta 1559 napisal prvo rodbinsko genealogijo. Ta je skupaj s še enim sočasnim zapisom postala glavni vir za nadaljnje genealoge in zgodovinarje, ki so nekritično prepisovali tudi napake. V prispevku so te napake prikazane, razložene in popravljene. Sledi biografski prikaz rodbine na podlagi ohranjenih virov. Predstavljeni so tudi člani ministerialnega rodu z Rittersberga, domnevni predniki Lambergov.

KLJUČNE BESEDE

Lamberg, Rittersberg, plemstvo, genealogije, srednji vek, zgodnji novi vek, Kranjska

ABSTRACT

THE ORIGINS OF THE LAMBERG FAMILY IN CARNIOLA
(WITH AN EMPHASIS ON THE KAMEN AND GUTENBERG FAMILY LINES)

The Lamberg family appeared in Carniola in the second third of the fourteenth century. Their fertility and shrewd political acumen paved the path to their social ascension and territorial expansion. By the sixteenth century, they had made their way into the most prominent offices in the administration of the Carniolan provincial estates. One of the most competent representatives of the family was Baron Jakob from the Kamen line, who is believed to have written the first family genealogy in 1559. This document, combined with another contemporaneous record, became the main source for future genealogists and historians who uncritically copied it, including the erroneous data that are presented, explained, and corrected in the contribution at hand. Then follows the biographical presentation of the family based on preserved sources. The article also presents the members of the family of ministeriales from Rittersberg, who were presumably the predecessors of the Lambergs.

KEY WORDS

Lamberg, Rittersberg, nobility, genealogies, Middle Ages, Early Modern Period, Carniola

* Prispevek je dopolnjeno diplomsko delo z naslovom *Začetki rodbine Lamberg na Kranjskem*, ki ga je avtor izdelal leta 2021 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani pod mentorstvom doc. dr. Marka Štuheca.

Uvod

V prispevku bomo obravnavali genealogijo Lambergov,¹ ene najpomembnejših kranjskih plemiških rodbin. Redka, večinoma starejša literatura o rodbini² navaja protislovne podatke, temelječe na nepreverjenih zapisih, ki so nastali še pred razvojem zgodovinske znanosti. S primerjalno metodo in kritičnim branjem ohranjenih virov nam je uspelo ugotoviti, kako je do teh napak prišlo. Za prikaz tega procesa smo prispevek razdelili na dva razdelka. V prvem bo predstavljenih in kritično ovrednotenih štirinajst različnih genealoških del, ki so nastala med 16. in 20. stoletjem. Osredotočili se bomo predvsem na prikaz prvih generacij in pri tem sproti ovrgli trditve, ki so v celoti napačne. V drugem razdelku bo najprej na podlagi listinskega gradiva predstavljen ministerialni rod Rittersberg, iz katerega naj bi izvirali Lambergi. Sledil bo biografski prikaz glavnih članov rodbine Lamberg, kjer bo mogoče, pa bomo skušali prikazati tudi posestni razvoj. Cilji našega dela so bili izpostavitve napak, ki se ne ujemajo z ugotovljenimi dejstvi, njihova korektura in celosten prikaz rodbine Lamberg, ki temelji na podlagi preverljivih dejstev. V celoti bodo predstavljene prve štiri generacije, pri peti in šesti pa se bomo omejili na kamensko linijo.³ Na podlagi predelanega listinskega gradiva smo ustvarili več rodovnikov, ki temeljijo le na preverljivih dejstvih.

Ker se je zadnja linija Lambergov, ki je živel na Kranjskem, v začetku 19. stoletja zaradi delitve posesti in politične nestabilnosti dežele skupaj z rodbin-

skim arhivom preselila na Moravsko,⁴ rodbinski fond Lambergov v Arhivu Republike Slovenije obsega eno samo škatlo, v kateri najdemo večinoma gradivo genealoške narave.⁵ Kljub majhnosti je ta fond bogat vir, saj so nekateri rodovniki in regesti podatkovno kvalitetnejši od vseh tiskanih genealogij, še vedno pa vsebujejo napake, zato smo na tiste podatke, ki jih ni bilo mogoče potrditi z ohranjenimi listinami, posebej opozorili v opombah. Drugi razdelek prispevka temelji tudi na listinskem gradivu, večina tega je v fondu Zbirka listin.⁶ Uporabili smo predvsem listine iz 14. stoletja, za starejša obdobja, ko je ohranjenih listin le peščica, in mlajša obdobja, ko postane njihovo število neobvladljivo, pa smo uporabili različne objave in regeste listin. Kot zelo uporaben vir se je izkazal zapuščinski inventar Janeza Jakoba Lamberga iz leta 1596.⁷ Popis obsega 145 strani, več kot tri četrtine tega se nanaša na listinsko in spisovno gradivo. Ker je danes marsikatera listina izgubljena oziroma nedostopna, smo zapuščinski inventar uporabili kot uporaben nadomestek.

Naj izpostavimo dva problema, ki sta ključna pri razumevanju tovrstnega gradiva. Prvi je razlika med današnjim in srednjeveškim oziroma novoveškim poimenovanjem za sorodstvene vezi. Kar bi danes razumeli pod nemškim izrazom za bratranca (*vetter*), se je v preteklosti uporabljalo za cel spekter sorodnikov. Pomenil je lahko bratranca, očetovega brata, bratrančevega otroka ali vnuka, mrzlega bratranca ali njegovega otroka, očetovega mrzlega bratranca, dedovega brata, pogosto tudi bratovega sina. Enako kompleksen je bil izraz *oheim*, danes zastarela oznaka za maminega brata, v listinah pa je šlo lahko za maminega bratranca ali strica, bratrančevega sina, tastovega brata ali pa bratranca, ko je šlo za večjo razliko v letih.⁸ Večpomenski so skoraj vsi sorodstveni izrazi, nepoznavanje njihove širine oziroma njihovo razumevanje z današnjim pomenom pripelje do napačnih zaključkov, njihova objava pa skali nadaljnje raziskave, ki se nanje sklicujejo. Zato smo vse sorodstvene izraze, ki jih nismo mogli natančno določiti, zapisali v originalni obliki v poševnem tisku.

Drugi problem je enakost osebnih imen posameznih rodbinskih članov. Pri razrešitvi te zagate so bila v pomoč sorodstvena razmerja in primerjava pečatov. Z zgornjim je povezano tudi številčenje za osebnim imenom. Prakso so za nižje plemstvo uveljavili genealogi, da bi lažje razločevali med istoimenskimi sorodniki. Sâmo plemstvo se tega v srednjem in zgodnjem veku ni posluževalo, uporabljalo pa je pridevka starejši in mlajši. Pri tem ni šlo nujno za linearno sorodstveno linijo, torej oče–sin, niti ni bil

¹ V virih se zapis imena Lamberg s časom spreminja, v drugi polovici 14. stoletja se je dokončno uveljavila oblika Lamberger, ki se je obdržala do prve polovice 16. stoletja, ko so opustili pripono -er. V slovenskem zgodovinsko opisju se pojavljata obliki Lamberger in Lamberg. Čeprav je za večino obravnavanega časa zgodovinsko ustreznjša oblika Lamberger, smo se zaradi jasnosti odločili za krajšo.

² Ker ta ne prinaša za prispevek relevantnih spoznanj, naj jo tu le sumarno navedemo: Richter, Stein und Katzenstein; Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 169–175; Costa, *Zwei mittelalterliche Grabdenkmale*; Steklasa, Jožef Lamberg; Steska, O Lambergih; Pleterski, *Župa Bled*, str. 104. Moderni monografiji se je najbolj približal Dušan Kos, ko je faksimilirano izdajo *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja* opremil s študijo Čas bojevnikov, ki se v dveh poglavjih neposredno dotika Lambergov. Kljub podatkovno bogatim biogramom njegovo delo zaznamuje skromen znanstveni aparat, ki otežuje oziroma onemogoča vsakršno preverjanje navedenega (Kos, *Čas bojevnikov*, str. 113–123, 190–192).

³ Glavne linije so nastale v tretji generaciji, ko so si bratje Jurij, Baltazar in Jakob razdelili dediščino, oziroma z njihovo smrtjo. V genealogijah so bile poimenovane po gradovih, ki so bili njihovi sedeži oziroma del njihovega plemiškega naziva (Kamen in Gutenberg, Ortnek in Ottenstein, Črnelo), a to ni najbolj ustrezno, saj so gradove prejeli šele njihovi potomci. Zgodovinsko najustreznejše bi bilo poimenovanje linij po treh bratih, kar pa bi vneslo dodatno zmedo. Odločili smo se za ustaljeno poimenovanje, ki pa smo ga poenostavili. S kamensko linijo je tako mišljena Jurijeva linija, z ortneško Baltazarjeva, s črnelo pa Jakobova.

⁴ Thun und Hohenstein, *Die Reichsgrafen von Lamberg*, str. 10.

⁵ SI AS 813.

⁶ SI AS 1063.

⁷ SI AS 309, šk. 58, št. 7.

⁸ Preinfalk, *Rodbina*, str. 355–358.

ta pridevek stalen. V 15. stoletju se pojavljajo štirje različni posamezniki z imenom Jurij Lamberg. Jurij iz kamenske linije je leta 1450 označen kot mlajši, da bi ga razlikovali od očeta Jurija, ki je označen kot starejši.⁹ Oče je bil leta 1457 očitno že mrtev, saj je kot starejši mišljen zdaj sin, kot mlajši pa njegov bratranec Jurij iz ortneške linije.¹⁰ Slednji je po smrti Jurija iz kamenske linije postal starejši, kot mlajši pa je bil označen Jurij iz črnelske linije, tako na primer leta 1493.¹¹ Ker uporaba zaporednih števil ni smiselna, dokler ni rodbina v celoti raziskana, smo se odločili za njeno opustitev.

Analiza in kritika genealogij

Najstarejši znani genealoški zapis o rodbini najdemo v delu Wolfganga Laziusa (1514–1565), znamenega humanista in med drugim študijskega kolega Primoža Trubarja.¹² Delo *O migracijah nekaterih ljudstev*, kot bi se v prevodu glasil začetek naslova, je izšlo leta 1557 ter se kronološko razteza od antičnih ljudstev do srednjeveških vladarjev in plemstva, katerega potomci (krvni in idejni) so bili Laziusova ciljna publika. Delo je razdeljeno na dvanajst knjig oziroma poglavij, v šestem, ki zajema širši slovenski prostor, so predstavljeni tudi Lambergi. O njih je zapisal, da so prišli na Kranjsko iz Avstrije, in navedel dvajset članov rodbine, ki jih je razdelil v deset skupin. Podatki kot čas vladanja določenega vladarja, v katerem se pojavljajo posamezniki, omemba njihove posesti ali politične funkcije nam nakazujejo, da se je opiral na listinsko gradivo, do katerega je imel kot dvorni zgodovinar in osebni zdravnik kralja Ferdinanda I. gotovo privilegiran dostop.

Lazius je naredil več bistvenih napak. Kot prva je navedel Volrada in Valterja, ki naj bi bila omenjena v ustanovni listini samostana sv. Andreja ob reki Traisen v Avstriji iz leta 1161. V tej res najdemo Valterja, a je bil iz Tannenberga. Lazius je ime napačno prebral kot Lannenberga in ga interpretiral kot Lamberg. Pred Valterjem je zapisan Volkrad iz Radlberga, a ga je Lazius zaradi dvoumnosti zapisa povezal z Valterjem. Listino je tudi napačno datiral, saj je prebral le letnico 1161, pravi datum je 30. december 1160.¹³ Lazius nadaljuje z Berengarjem in Rudolfom, ki naj bi bila omenjena v ustanovni listini dunajske univerze iz leta 1322. Lazius je ponovno storil napako pri dataciji, univerza je bila ustanovljena šele leta 1365. Ustanovna listina je izšla v dveh izvodih, v latinskem in nemškem jeziku. V obeh med pričami najdemo Berengarja in Rudolfa Landenberga. Lazius je še

enkrat napačno interpretiral, tokrat Landenberg kot Lamberg.¹⁴ Morda je bil Landenberg tudi Dietmund, ki naj bi bil leta 1428 dvorni mojster kralja in avstrijskega vojvode Albrehta V.¹⁵ Da bi bil Lamberg, je malo verjetno, saj se kot tak ne omenja v nobeni ohranjeni listini. Kasnejši genealogi so ga imeli za Viljemovega sina, a bi bil kot tak gotovo omenjen pri delitvi njegove dediščine leta 1410.¹⁶ V osebi Friderika, ki naj bi od cesarja Friderika III. pridobil gradova Guštanj in Ekenštajn, je Lazius združil istoimenska bratranca. Friderik starejši, sin Janeza, je bil leta 1489 oskrbnik na gradu Guštanj na Koroškem, Friderik mlajši, sin Gašperja, pa je bil istega leta oskrbnik na gradu Ekenštajn.¹⁷

Od dvajsetih Lambergov, ki jih je naštel Lazius, smo dokazali, da štirje niso bili Lambergi, k tem lahko prištejemo še Dietmunda, ostane jih petnajst. Trije posamezniki se zelo verjetno pojavijo dvakrat, za enim pa se skrivata dva, končni znesek je torej trinajst pripadnikov rodbine Lamberg. Ker jih Lazius ni znal niti sorodstveno povezati niti kronološko razvrstiti, težko govorimo o pravi genealogiji. Kljub tem napakam pa je Lazius kot prvi, ki je opisal rodbino, veljal za verodostojen vir, iz njega so črpali skoraj vsi kasnejši genealogi. Z njimi se je širil tudi Laziusov nezavedni mit o Volradu, kasneje pojmovanem tudi kot Volkard, in avstrijskem poreklu, ki so ga genealogi vestno prepisovali in nadgrajevali, tako da se je obdržal do konca 20. stoletja.

Kot predzadnjega je Lazius navedel Jakoba, za katerega je zapisal, da »še zdaj služi Kranjski«. To je vedel, ker ga je osebno poznal, zagotovo sta se srečala vsaj enkrat. To izpeljemo iz Laziusovega podpisa v turnirski knjigi Jakobovega očeta, ki jo je Jakob uporabljal kot *album amicorum*. Ker so vsi ostali podpisi okoli Laziusovega datirani v leto 1551, je verjetno, da sta se srečala ravno takrat.¹⁸

Morda je njun pogovor tekel tudi o Jakobovih prednikih. Jakob se je gotovo zanimal za preteklost svojega rodu, saj je leta 1559 napisal lastno genealogijo, ki pa danes velja za izgubljeno. Ker jo je baron Matija Kainach († po 1592) vključil v svoj *Genealoški rokopis*, dokončan leta 1592,¹⁹ jo lahko do določene mere rekonstruiramo. Kainachov zapis je sestavljen iz dveh delov, naracije in opisnega rodovnika. Slednji vsebuje vsebinske pomanjkljivosti, ki nakazujejo, da ga je Kainach le delno povzel po Lambergu, morda pa je v celoti Kainachovo delo. Naracijo lahko pripi-

⁹ SI AS 1063, št. 617.

¹⁰ RI XIII 13, št. 375.

¹¹ Valvasor, *Die Ehre*, X, str. 300.

¹² UAW, M 4, Matricula Universitatis Vindobonensis, 1548–1579, fol. 27; Lazius, *De gentium aliquot migrationibus*, str. 262.

¹³ StIAHe, Urkunden St. Andrä an der Traisen, 1160 XII 30.

¹⁴ UAW, Ladula XXXVII, št. 1, Gründungsurkunde (Stiftbrief) der Universität Wien (lateinische Fassung); št. 2, Gründungsurkunde (Stiftbrief) der Universität Wien (deutsche Fassung).

¹⁵ Albrecht V. je bil avstrijski vojvoda v letih 1404–1439, kraljevske naslove pa je prejel leta 1437 in 1438.

¹⁶ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 107–108, št. 125.

¹⁷ Göth, Urkunden-Regesten, št. 858, 859.

¹⁸ Kos, *Turnirska knjiga*, pg. 8.

¹⁹ NÖLA, HerrenA Akten, 43b/02 (K 51), Matthiae Freiherren von Kainach Genealogies Manuscriptum, fol. 271v–278.

šemo Lambergu, Kainach jo je le spremenil iz prve v tretjo osebo. V njej izvemo, da je Lamberg rodovnik (*sippshaftbaum*)²⁰ ustvaril po pregledu listinskega gradiva. Izvora svoje rodbine ni mogel ugotoviti niti ni mogel umestiti Martina in Janeza, čigar omembe in pečati se pojavljajo v starih listinah. Omenja ščitno pismo svojega deda iz leta 1445, v katerem je ta izpričal, da so bili pisma in pečati Lambergov, ki so jih nekdanj hranili v Kranju, uničeni v vojni vihrhri.²¹ Zaradi tega manka je Jakob začel rodovnik z Viljemom Lambergom z Bleda, ki naj bi leta 1330 nekaj nakazal svoji ženi *Gaichtze*.²² Tema naj bi se rodil sin Viljem, ki je poročil Dimuto, hčer Nikolaja Podvinskega. Jakob sporoči še, da je od sorodnika Jožefa izvedel, da naj bi se Lambergi prej imenovali Rittersberg, ko pa si je bil eden izmed njih poškodoval nogo in postal šepav, se ga je prijel vzdevek Lamb (iz *lahm*, tj. hrom, šepav), to pa se je preneslo tudi na njegove otroke in potomce. To je Jožefu zaupal njegov oče Jurij, ta pa je isto slišal od svojih prednikov. Gre torej za rodbinsko tradicijo, ki se je prenašala iz roda v rod. Da bi povečal njeno kredibilnost, je Jakob, morda nezavedno, poudaril, da je bil Jožef, baron in kranjski deželni glavar, star več kot 60 let, njegov oče pa naj bi jih dočakal celo več kot 90. To naj bi bilo napisano na gradu Kamen 12. januarja 1559. Sledi opisni rodovnik, ki nadaljuje s tremi sinovi Viljema in Dimute, ki naj bi si leta 1410 razdelili dediščino po očetu in materi. Rodovnik obsega nadaljnje generacije, v kamenski liniji vse do Jakobovih pravnukov. Hkrati manjkajo podatki, kot na primer ime Jakobove matere, kar nakazuje, da ga je verjetno ustvaril Kainach. Ker ni mogoče določiti, na kateri točki je v rodovnik posegel Kainach, Lambergovo delo težko ocenimo. Lahko pa zapišemo, da je bil presenetljivo kritičen in vsekakor pomemben član, saj se je njegovo sklepanje prek Kainacha in kasnejših genealogov ohranilo vse do danes. Z njegovim zapisom pa se ni ohranila le tradicija o izvoru, temveč tudi napake, na katere bomo opozorili v drugem delu prispevka.

Poleg kamenske linije je v manjšem obsegu v rodovniku predstavljena tudi ortneška linija. Boljši vpogled vanjo dobimo v družinski knjigi barona Žige Herbersteina, ki naj bi bila napisana le leto za Lambergovim rodovnikom. V njej je znani diplomat popisal rodbine, s katerimi je bil sorodstveno povezan, knjiga pa je tudi grafično zanimiva, saj po Zahnovem seznamu vsebuje kar 269 grbovnihi upodobitev.²³ Od Kainachovega rokopisa se razlikuje po tem, da dru-

žine znotraj posameznih rodbin niso predstavljene sistematično, Herberstein je podatke namreč vpisoval sproti. Če izločimo posamezne vpise Lambergov in jih nato povežemo med seboj, dobimo družinsko drevo, ki dopolnjuje Kainachov rodovnik.

Benediktinec Gabriel Bucelinus (1599–1681) je v svojem genealoškem pregledu duhovščine in plemstva vse lamberske linije prikazal v tabelarni obliki.²⁴ Kot prvega je navedel Viljema z Bleda, ki naj bi živel leta 1330, njegov istoimenski sin pa leta 1355. Iz prve letnice je očitno, da je poznal Kainachov rokopis, ki je nastal 80 let pred izidom njegove knjige, drugo pa je verjetno določil sam. Deset let pozneje je tabele izpopolnil in dodal štiri predhodne generacije.²⁵ Prvi je zdaj Volkard, ki naj bi se skupaj s sinom ali bratom Valterjem pojavil v ustanovni listini samostana Sv. Andreja iz leta 1161. Valterju sledi Herman, živeč leta 1260 pa vse do 1300 in naprej. Bil naj bi vrhovni dvorni mojster kralja Rudolfa I. in vojvode Alberta I. ter svetovalec vojvode Rudolfa III. Njegova sinova, Berengar in Rudolf, pa naj bi bila omenjena v privilegiju dunajske akademije leta 1322. Vsi novi vnosi, razen Hermana, temeljijo na Laziusu in so skorajda dobesedno prepisani. Kje je Bucelinus našel podatke o Hermanu, lahko le sklepamo.²⁶ Herman se pojavlja v vseh nadaljnjih genealogijah do srede 19. stoletja, a so že na začetku 19. stoletja ugotovili, da je šlo za Landenberga.²⁷ Bucelinus je tako ponovil Laziusovo napako, med Lamberge pomešal še enega Landenberga in ga vključil v Laziusovo naracijo.

Lamberge najdemo tudi v zbirki genealogij Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681).²⁸ Ta je delal na Bucelinovi osnovi, poznal je tudi Laziusa. Pri njem prvič zasledimo istoimenska bojvovnika Volkrada II. in III. Prvi naj bi bil prisoten pri osvojitvi Akona leta 1191, umrl pa naj bi v domovini leta 1214. Drugi naj bi bil poveljnik v vojski avstrijskega vojvode Friderika II. Babenberškega.²⁹ Za njiju ni navedel svojega vira, verjetno je izhajal iz neznanega dela Eliasa Reusnerja, tako kot kasnejši avtorji. Na podlagi češkega zgodovinopisca Balbina je med Volkarda III. in Hermana vrnil še Venclja, Volkardovega sina, ki naj bi se bojeval na strani češkega kralja Venclja pri uporu njegovega sina. Da bi bil kateri od naštetih zares Lamberg, ni verjetno.

²⁴ Bucelinus, *Germania*, tabele N2v–N3v.

²⁵ Bucelinus, *Pars tertia*, str. 114–117.

²⁶ Schönleben, le dve leti kasneje, kot vir navaja Otokarja iz Horneka (danes bolj znan kot Otokar iz Gaala). Ta je napisal Štajersko rimano kroniko, v kateri se pojavi Herman Landenberg (SI AS 1073, I-42r, J. L. Schönleben: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica, str. 370; Seemüller, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, str. 331).

²⁷ Najstarejši nam znani avtor, ki omenja napako, je Wißgrill leta 1804 (Wißgrill, *Schauplatz*, str. 365).

²⁸ SI AS 1073, I-42r, J. L. Schönleben: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica, str. 369–391.

²⁹ Friderik II. je bil avstrijski in štajerski vojvoda v letih 1230–1246.

²⁰ Če sodimo po izrazu, je šlo za rodbinsko drevo, ki ga Kainach morda sploh ni videl, kar bi lahko razložilo pomanjkljivosti v opisnem delu rodovnika.

²¹ To pismo je popisano tudi v zapuščinskem inventarju Jakobovega vnuka (SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 112–133, št. 136). Iz popisa izvemo, da so dokumenti zgoreli v zakristiji farne cerkve sv. Kancijana v Kranju.

²² Ta listina je danes v NÖLA, StA Urk, št. 5098.

²³ Zahn, *Das Familienbuch*, str. 293–415.

Janez Viljem grof Wurmbrand (1670–1750) je v svoji genealoško-zgodovinski zbirki opisal 71 avstrijskih plemiških rodbin, med njimi tudi Lamberge.³⁰ Kljub svojim znanstvenim načelom je le prevedel narativni del Kainachovega besedila v latinščino in dodal nekaj podatkov, ki jih je našel v spodnjeavstrijskem arhivu. Wurmbrand je našel dve listini, v prvi iz leta 1189 se med pričami pojavi Oto Lamberg, v drugi pa je opisana služba Dimute Lamberg. Ohranil se je tudi njen pečat, ki ga je Wurmbrand objavil skupaj s pečatom Gregorja in Viljema Lamberga z začetka 16. stoletja.³¹ Prva listina se je ohranila v dveh prepisih, gre pa za podelitev pravic, ki zadevajo kapelo v Scheiblingkirchnu, jugovzhodno od Dunajskega Novega mesta. Med pričami je tudi Otto de Lamberch, po mnenju Hausmanna, ki je listino objavil, pravilno Lansberch.³² Gre torej še za eno napačno povezavo, napačna pa je tudi trditev, da je bila Dimuta Lamberg, torej žena Viljema Lamberga, leta 1366 dvorna dama Katarine Brandenburške. Friedrich Lanjus je leta 1931 opozoril, da gre za Dimuto, rojeno Biber, vdovo Hermana Landenberga, o katerem smo pisali zgoraj. V pečatnem ščitu, ki ga je objavil Wurmbrand, pa ni bil pes, temveč bober, ki ga je imela v grbu rodbina Biber.³³ Heraldčni bober je lahko zelo podoben psu, kar pojasni Wurmbrandovo napako.

Wurmbrandovo besedilo z napakama vred je leta 1723 nazaj v nemščino prevedel Maksimilijan Eratzem baron Hackelberg-Landau († 1725).³⁴ Njegov rokopis je nastal v okviru posvetitve Jožefa Dominika Lamberga za passavskega škofa. V istem letu je namreč nastalo več pretežno panegiričnih del različnih avtorjev, ki so se nadejali naklonjenosti bodočega škofa.³⁵

Takšna dela so nastajala že v 17. stoletju. Dominik Frančišek Calin (1624–1683), dvorni zgodovinar cesarja Leopolda I., je leta 1675 napisal knjižico, v kateri je opisal 43 Lambergov, kot zadnjega grofa Janeza Maksimilijana Lamberga, ki mu je posvetil svoje delo. Začne ga z Volradom, ki mu sledita istomimski sin in vnuk, slednjemu pa Herman s sinovoma Berengarjem in Rudolfom. Viljem, prvi pravi Lamberg, je tako na sedmem mestu. Calinovo delo je zanimivo predvsem zaradi podatkov o mladosti Jakoba Lamberga, ki jih pri predhodnih avtorjih ne najdemo.³⁶

Zelo podobno je delo Avgušтина Eratha (1648–1719), posvečeno grofu Francu Jožefu Lambergu ob

priložnosti njegovega sprejetja v Red zlatega runa. Erath je na podlagi listine, ki jo je objavil Valvasor, med Volrada in Hermana vrnil še Friderika.³⁷ Za to napako je kriv Valvasor, ki je krepko zgrešil hebrejsko datacijo.³⁸

Calin in Erath se od predhodnikov razlikujeta po tem, da posameznike predstavljata bolj sistematično, v obliki biogramov, ki so v 18. stoletju postali standard v leksikonih in enciklopedijah. Eden takih je Zedlerjev *Univerzalni leksikon* iz leta 1737, v katerem so biografski podatki posameznih Lambergov nanizani po kronološkem zaporedju, navedbe pa so dosledno opremljene z viri. Veliko virov, ki mu jih je uspelo zbrati, pa je imelo tudi negativne posledice, saj se pojavijo vsebinske napake.³⁹

Lamberge sta v 19. stoletju celostno obdelala Franz Karl Wißgril leta 1804 in Konstantin Wurzbach leta 1865, pri tem pa vestno ponavljala napake predhodnikov.⁴⁰ Do preloma je prišlo šele konec stoletja, ko je Alfred Anthony von Siegenfeld na podlagi primerjave grbov ugotovil povezavo med Lambergi in ortenburškimi ministeriali.⁴¹ Razvoj takšnega razmišljanja je prekinil Johann Baptist Witting, ki je leta 1895 objavil lambersko genealogijo na podlagi prejšnjih genealogij, z njimi pa je povzel tudi vse napake,⁴² na kar sta že naslednje leto opozorila grofa Jaroslav Thun Hohenstein in Karl Lamberg.⁴³ Popravke za celotno genealogijo je leta 1925 objavil Friedrich Lanjus.⁴⁴ Kamillo Trotter se je leta 1927 poglobil v ortenburško ministerialiteto in skušal najti konkretno povezavo z Lambergi.⁴⁵ Smer nadaljnjih raziskovanj je nakazal z mislijo, da je treba za lambersko genealogijo, ki bo imela znanstveno vrednost, raziskati arhiva na Dunaju in v Ljubljani, pa tudi italijanske vire.⁴⁶ Te je uporabil Andrej Pleterski, ki se je pri raziskovanju Blejskega kota dotaknil tudi Lambergov.⁴⁷ Čeprav je zapisal, da ne namerava raziskati lamberskega rodovnika, je na eni strani opisal prve generacije, pri tem pa storil več napak, ki jih poskušamo spodaj razkriti, razjasniti in odpraviti.

³⁷ Erath, *Augustus*, str. 163–184.

³⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 309–310. Valvasor je listino datiral v leto 1278, prava letnica je 1445 ali 1446.

³⁹ Zedler, Lamberg, str. 268–284. Kot primer napake naj navedem leto smrti Jakoba Lamberga; Zedler je zapisal leto 1560, kot vir pa navedel Bucelina in Valvasorja. Bucelin tega podatka ne omenja, Valvasor pa zapiše pravilno leto 1566.

⁴⁰ Wißgrill, *Schauplatz*, str. 363–416; Wurzbach, Lamberg, str. 21–39.

⁴¹ Zahn in Anthony von Siegenfeld, *Steiermärkisches Wappen-Buch*, str. 63–65.

⁴² Witting, *Beiträge zur Genealogie*, str. 175–234.

⁴³ Thun und Hohenstein, *Die Reichsgrafen von Lamberg*, str. 10–11.

⁴⁴ Lanjus, *Zur Lamberg'schen Genealogie*, str. 287–306.

⁴⁵ Trotter, *Bemerkungen*, str. 182–186.

⁴⁶ Prav tam, str. 185.

⁴⁷ Pleterski, *Župa Bled*, str. 104.

³⁰ Wurmbrand, *Collectanea*, str. 31–33.

³¹ V ščitu vzpenjajoč se pes, napis: + S. D I E M V D I. Wurmbrand, *Collectanea*, tabela 3, št. 3–5.

³² *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark*, REI 18. <https://gams.uni-graz.at/o:stub.77/sdef:TEI/get?context=ontext:stub-band1> (28. 6. 2021).

³³ Lanjus, *Die blühenden Geschlechter*, str. 122, op. 22.

³⁴ SI AS 813, šk. 1, Fata Lambergica.

³⁵ Prim. Pritz, *Ein Beitrag*, str. 189–190.

³⁶ Calin di Marienberg, *Le gloriose Memorie*, str. 1–3, 9.

Rittersberg

Rittersbergi so bili ministerialni rod, poimenovan po gradu Rittersberg v Goriških brdih, lokacijo katerega je Franc Kos zamejil z Višnjevikom, Fojano in Senožčami.⁴⁸ Igor Sapač ima za možno lokacijo gradu vzpetino pri vasi Nozno severno od Višnjevika, kjer se kasneje omenja gradišče.⁴⁹ V virih se grad ne pojavlja, omenja pa ga kasnejši zapis dogodkov iz leta 1313, ko so v njem stanovali ministeriali iz Senožč in Višnjevika. Zaradi spora pri delitvi podložnikov med sorodnikoma Friderikom iz Senožč in Ernestom z Višnjevika je prišlo do fajde, v kateri je Friderik požgal Rittersberg, ki je označen kot *casa incastellata*. V požaru sta umrla dva otroka Friderikovega sorodnika Valterja, več služabnikov in Friderikova lastna mati, ki je prišla na grad, da bi pomirila spor.⁵⁰ Gradu po požaru morda niso obnovili, staro ime Rittersberg pa je zamenjalo Gradišče, v pomenu nekdanj utrjen kraj. Da je grad morda res stal pri Noznem, pritrjuje spodaj predstavljena rittersberška posest v Kožbani in Brdicah, ki so bližje Noznemu kot Kosovi lokaciji.

Že na začetku 13. stoletja se Markvard z Rittersberga pojavi kot priča v nekem seznamu komornika oglejskega patriarha.⁵¹ Ni jasno, kako je bil povezan s kasnejšim goriškim ministerialom, ki je nosil isto ime. Ministeriali so bili v 13. stoletju fluidna družbena skupina, osebno odvisna od svojega gospoda, ki je z njimi upravljal kot s svojo lastnino. Na njihovo mobilnost so vplivale predvsem interakcije med različnimi gospodi, saj so bili ministeriali predmet menjave in poročanja, posledica tega so bile tudi delitve otrok.⁵² Vse naštetu izredno otežuje raziskovanje te sicer privilegirane skupine, saj so njihovi priimki hkrati službena imena, ki so se ob menjavi prebivališča spremenila. Na posameznem gradu je lahko bilo nastavljenih več sorodstveno nepovezanih ministerialov, a so bili vsi poimenovani po njem. Nasprotno so člani iste rodbine, ki so stanovali na različnih lokacijah ali bili razdeljeni med različne gospode, imeli različne priimke.

Zgodovinsko udejstvovanje ministerialov, na podlagi katerega lahko dobimo vpogled v to socialno skupino, je bilo odvisno od aktivnosti njihovih gospodarjev. Ti so imeli v nemirnem 13. stoletju, ko so

cesarstvo prevevala različna nasprotja, nemalo priložnosti za izvajanje agresivne politike, sploh na škodo Cerkve. Tako je sedisvakanco po smrti briksenskega škofa Henrika IV. leta 1239 izkristil tirolski grof Albert III., ki je, izhajajoč iz funkcije briksenskega odvetnika, prevzel upravo nad briksenskimi posestmi. Podobno je storil njegov zet in zaveznik, goriški grof Majnhard III., ki se je polastil blejskega gradu in gospostva, odvetnik katerega je bil od leta 1231. Novoizvoljeni škof Egno se je povezal s koroškim vojvodo Bernardom Spanheimom in začel fajdo, ki pa ni trajala dolgo.⁵³ S Tirolcem se je pogodil konec marca 1241,⁵⁴ po njegovem posredovanju pa je mesec dni kasneje prišlo tudi do pomiritve z goriškim grofom. Majnhard se je obvezal, da bo škofu vrnil grad z vsemi posestvi in sodstvom razen odvetščine. Za predajo gradu sta bila zadolžena Markvard z Rittersberga in njegov sin Konrad.⁵⁵

Po mnenju nekaterih zgodovinarjev naj bi bila oče in sin identična Markvardu in Konradu z Bleda, ki se pojavita leta 1230.⁵⁶ Takrat je namreč prišlo do zamenjave ministerialov med briksenskim škofom in goriškim grofom. Škof Henrik je dal Majnhardu sinove svojega ministeriala Folkerja z Rihemberka, v zameno pa je dobil Konrada in njegovo sestro, ki sta bila otroka Markvarda z Bleda.⁵⁷ Če gre res za isto osebo, je Konrad očitno med letoma 1230 in 1241 ponovno prišel v grofovo službo.⁵⁸ Da je bil goriški ministerial, izrecno potrjuje listina iz maja 1252, ko ga najdemo v ječi freisinskega škofa.⁵⁹ Nič boljše se ni godilo Majnhardovemu tastu; goriško-tirolske aspiracije po Koroški so bile že poleti 1252 zatrite v bitki pred Greifenburgom, v kateri je bil tirolski grof zajet.⁶⁰ Majnhard je moral za njegovo izpustitev zastaviti tudi svojo posest v Naklem,⁶¹ iz katere pa je izrecno izvzet ministerial Konrad z Rittersberga z vso svojo lastnino.⁶² Ta je bil leta 1261 v Čedadu priča svojemu sinu Markvardu, ko je ta zastavil svojo odvetščino nad dvema kmetijama v vasi *Posnich*. Še iste leta je Konrad zastavil svojo odvetščino nad dvema kmetijama v Brdicah. Naslednje leto pa je odvetščino nad štirimi kmetijami v Kožbani zastavil njegov

⁵³ Bizjak, *Srednjeveški urbarji*, str. 50–51.

⁵⁴ Santifaller, *Die Urkunden*, št. 104.

⁵⁵ Hormayr, *Kritisch-diplomatische Beyträge*, št. 142.

⁵⁶ Trotter, *Bemerkungen*, str. 183–184; Pleterski, *Župa Bled*, str. 94–95.

⁵⁷ Santifaller, *Die Urkunden*, št. 76.

⁵⁸ Leta 1243 sta se v Škofji Loki briksenski in freisinski škof dogovorila o delitvi otrok nekega ministeriala. Temu je bil priča Konrad z Rittersberga, označen kot (samostanski) brat. Tega zagotovo ne moremo enačiti z Markvardovim sinom (Santifaller, *Die Urkunden*, št. 108).

⁵⁹ GZS VI/1, št. 164. Baraga je na podlagi predhodnih objav listine priimek napačno interpretiral kot Pittersberg. Prim. op. 48.

⁶⁰ Štih, *Goriški grofje*, str. 23, 29–30.

⁶¹ Ta naj bi se razprostirala od reke Kokre do Karavank in Jezerskega vrha (Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1018).

⁶² GZS VI/1, št. 183.

⁴⁸ Kos, *Goriška Brda*, str. 32. Otorepec je grad Rittersberg postavil v Ziljsko dolino (na severozahodnem vhodu v Ziljsko dolino, južno od prelaza Gailbergsattel se nahajajo ruševine gradu Pittersberg! op. a.) (Otorepec, *Lamberg*, str. 94). France Baraga ga je imel najprej za grad Rašpor v Istri, potem pa za Pittersberg na Koroškem. Njegovo napako je kasneje popravil Miha Preinfalk. Otorepec, *Gradiivo za slovensko zgodovino*, str. 318; GZS VI/1, št. 164; GZS VI/2, str. 68.

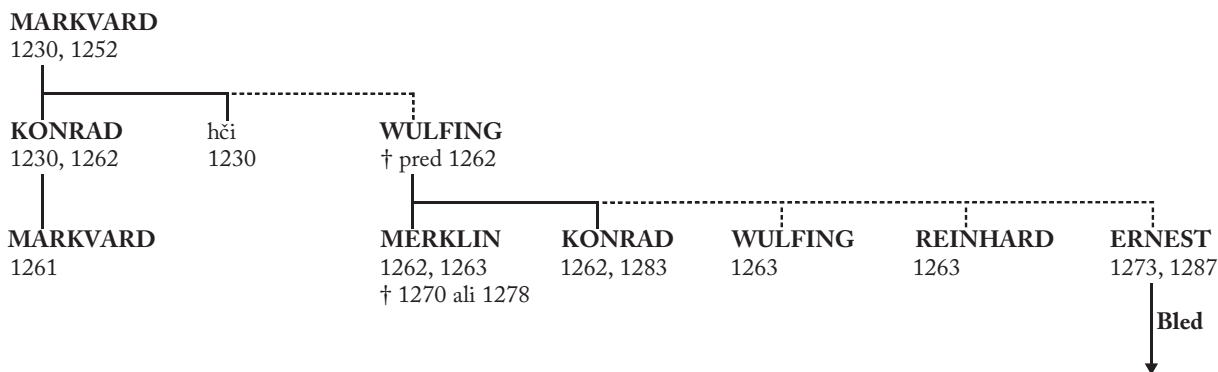
⁴⁹ Sapač, *Grajske stavbe*, str. 199–202, 212–213.

⁵⁰ Manzano, *Annali del Friuli*, zv. 3, str. 57; Manzano, *Annali del Friuli*, zv. 4, str. 25–26.

⁵¹ Suttina, *Una cessione di appartamenti*, str. 64.

⁵² Več o tem Štih, *Goriški grofje*, str. 35–42.

Rodovnik ministerialov z Rittersberga.

nečak Merklin, sin pokojnega Wulfinga.⁶³ Drug vir sporoča, da je v istem letu Konrad, sin Wulfinga z Rittersberga, dal svojo odvetščino nad Kožbano opatinji samostana Sv. Marije v Čedadu.⁶⁴ Verjetno je šlo tudi v tem primeru za zastavo odvetščine.

Merklina z Rittersberga najdemo leta 1263 v Škofji Loki kot pričó pri pomiritvi med freisinskim škofom in ortenburškim grofom. Poleg njega so imenovani tudi Wulfing, Konrad in Reinhard, ni pa označeno njihovo sorodstveno razmerje, če so v sorodu sploh bili.⁶⁵ Morda so bili vsi štirje Wulfingovi sinovi. Merklin je umrl leta 1270 ali 1278, njegovo posest pa sta goriška grofa dodelila Sigerju z Višnjevika.⁶⁶ To, da posest ni pripadla Merklinovim sorodnikom, bi lahko pomenilo, da ti niso bili goriški ministeriali. To potrjujeta Ernest in Konrad z Rittersberga, ki se v letih 1273 in 1283 pojavljata na Bledu kot pričó v listinah briksenskega škofa.⁶⁷ Pleterski je v Konradu videl tistega, ki je bil goriški ministerial, Ernesta pa je imel za njegovega sina.⁶⁸ Takšna interpretacija je malo verjetna, saj ji nasprotuje že vrstni red zapisa, ki nakazuje, da je Konrad mlajši in kot tak ne more biti Ernestov oče. Verjetneje se zdi, da je s Konradom mišljen Wulfingov sin, morda je bil to tudi Ernest.

Ne gre pa izključiti možnosti, da je rod goriškega ministeriala Markvarda z Rittersberga izumrl že z Merklinom v sedemdesetih letih 13. stoletja.

Zagotovo se je z dodelitvijo Merklinove posesti Sigerju nanj preneslo tudi ime gradu. Okoli leta 1274 se pojavi Ortolf z Višnjevika in Rittersberga, ki je bil verjetno Sigerjev nečak. Nekoliko pozneje se je po Rittersbergu imenoval tudi Sigerjev sin DURING.⁶⁹ Del gradu je bil predmet nadaljnje menjave leta 1296, na začetku 14. stoletja pa je na gradu živel družina Valterja iz Senožeč.⁷⁰ Zaradi vseh teh menjav ni jasno, kateremu rodu lahko pripišemo Bernarda in Hermana z Rittersberga, ki se pojavita v Čedadu leta 1295.⁷¹

Vrnimo se k Ernestu. Ta je bil leta 1286 prisoten pri delitvi otrok ministerialov v Loki med freisinskim škofom in ortenburškim grofom.⁷² Naslednje leto je briksenskemu škofu, čigar ministerial je bil, prodal svojo posest pri Bohinju, ki pa jo je čez en teden dobil nazaj v zastavo.⁷³ Škofovo listino o nakupu posesti je potrdil s pečatom, v katerem ni poimenovan po Rittersbergu kot v vseh listinah, temveč po Bledu.⁷⁴ Vprašljivo je, koliko časa je Ernest sploh preživel v Goriških brdih, morda je bilo ime le simbolično in ne pokazatelj kraja bivanja. A če bi šlo že za priimek, bi ga verjetno uporabljali tudi njegovi sinovi, ki pa so bili najprej poimenovani po Bledu,⁷⁵ nato pa po vaseh, kjer so se naselili oziroma bili naseljeni. Wulfing, leta 1286 označen kot sin Ernesta z Bleda,⁷⁶ je leta 1302 skupaj z bratom Merklinom z Bleda kupil

⁶³ Maffei, *Le carte del monastero*, št. 88, 90, 92.

⁶⁴ Manzano, *Annali del Friuli*, zv. 3, str. 46–47.

⁶⁵ Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*, št. 320.

⁶⁶ ÖStA, HHSStA, HS W 594, Registraturna knjiga grofov Goriških, fol. 59v. Datum je zapisan dvoumno: mill(esim)o CC^o LXX octavo k(a)l(end)as febr(uarii), kar je mogoče prebrati kot 25. januar 1270 ali 1. februar 1278. Franc Kos je dogodek omenil dvakrat, obakrat na podlagi zgornjega vira, a z drugačnim datumom: 1. april 1278 in 25. januar 1265. Očitno je pomešal svoje zapiske, saj slednji datum omenja že Joppi leta 1886. Wiesflecker je obe različici dogodka navedel kot dve ločeni dejanji – prvič po Jopijevi dataciji, drugič po zgornjem viru (Kos, *Goriška Brda*, str. 24, 32; Joppi, *Documenti Goriziani*, str. 36; Wiesflecker, *Die Regesten der Grafen von Görz*, št. 731; Wiesflecker, *Die Regesten der Grafen von Tirol*, št. 224). Pleterski je Merklina enačil z njegovim dedom Markvardom. Merklin je res pomanjševalnica imena Markvard, vendar je to, da bi bil nekdo najprej označen z osnovno obliko imena, kasneje v življenju pa s pomanjševalnico, malo verjetno (Pleterski, *Župa Bled*, str. 95).

⁶⁷ SI AS 1063, št. 5950; MDC V, št. 567.

⁶⁸ Pleterski, *Župa Bled*, str. 95.

⁶⁹ Manzano, *Annali del Friuli*, zv. 3, str. 71, 100; Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino*, št. 328, 434, 1016; Kos, *Goriška Brda*, str. 21–22.

⁷⁰ Manzano, *Annali del Friuli*, zv. 3, str. 260; Manzano, *Annali del Friuli*, zv. 4, str. 25–26.

⁷¹ Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino*, št. 162.

⁷² MDC VI, št. 24.

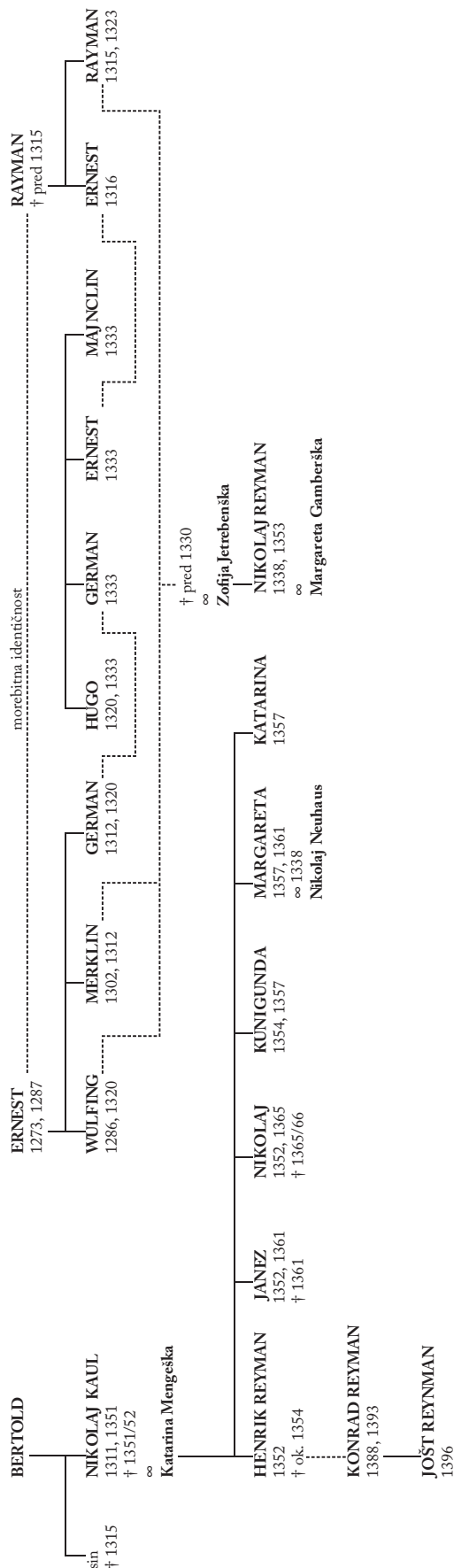
⁷³ SI AS 1063, št. 28; Santifaller, *Die Urkunden*, št. 246.

⁷⁴ Pečat, ki je visel na listini SI AS 1063, št. 28, ni več ohranjen. Njegov opis se je ohranil preko Anthonyja v Siegenfelda. Gl. op. 41.

⁷⁵ Z Bledom je mišljeno območje Blejskega kota, ne pa blejski grad, na katerem so prebivali briksenski gradiščani (Pleterski, *Župa Bled*, str. 94; SI AS 1063, št. 28; št. 49).

⁷⁶ SI AS 1063, št. 6729.

Poskus rodovnika Raymanov.

kmetijo v Gorjah in dve v Doslovčah.⁷⁷ V Gorjah se je tudi ustalil, saj je v listini iz leta 1312 poimenovan po njih, Merklin pa po Zasipu.⁷⁸ Po Zasipu se je imenoval tudi tretji brat German.⁷⁹ V čedajskih virih se v istem času pojavljata ortenburški ministerial Rayman, sin pokojnega Raymana z Bleda, in njegov brat Ernest.⁸⁰ Ker se ime v kranjskih listinah pojavi šele kasneje v pridevniški rabi, je Pleterski sklepal, da sta Raymana Ernest z Rittersberga in eden od njegovih sinov. To je utemeljil z razlago imena, ki naj bi pomenilo človeka, ki živi ob bregu. Ta Breg bi bil lahko vzhodno od Zasipa, kjer je danes ledina Na bregu, ohranili pa so se tudi ostanki stolpa, v katerem naj bi živeli Raymani.⁸¹ Ernest z Rittersberga naj bi torej imel poleg Wulfinga, Merklina in Germana še istoimenskega sina, Pleterski pa mu je pripisal še Huga in Majnclina, saj se leta 1333 pojavi Hugo iz Zasipa skupaj z brati Ernestom, Germanom in Majnclinom.⁸² Dvom v to spodbuja listina iz leta 1320, ko sta bila na gradu Kellerberg brata Wulfing in German z Bleda, pa tudi Hugo z Bleda, ki pa ni označen kot njun brat.⁸³ Tudi če sprejmemo istovetnost Ernesta z Bleda s pokojnim Raymanom, je natančna opredelitev njegovega sorodstva brez konjunktur nemogoča.

Zagotovo je bil z njim sorodstveno povezan Nikolaj z Bleda, zlasti v čedajskih virih imenovan Nikolaj Kaul.⁸⁴ Bil je zanimiva osebnost, kot najemnik je večkrat menjal stran, ukvarjal pa se je tudi z denarnimi posli. O njegovi družini ni nobenih dvomov, saj se njegovi potomci skupaj z vdovo omenjajo v več listinah. V grbu je imel zmaja, kar nakazuje, da njegov oče Bertold ni bil krvno povezan z Ernestom z Rittersberga oziroma Raymanom. Ker pa so Nikolajevi potomci celo prevzeli ime Rayman in spremenili svoj grb,⁸⁵ je možno, da je bila Nikolajeva mati Ernestova sorodnica, morda sestra.⁸⁶ Glede na heraldično podobnost so bili v sorodu z Ernestom tudi briksenski ministerial Ulrik Gesleht, Ernest s Poljan,⁸⁷ Erhard iz Pudoba in ne nazadnje Lambergi.⁸⁸

⁷⁷ SI AS 1063, št. 37.

⁷⁸ SI AS 1063, št. 50. V pečatih sta oba poimenovana po Bledu!

⁷⁹ MDC VIII, št. 554.

⁸⁰ Fabrizi, *Delle usure del Friuli*, str. 76; Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino*, št. 357, 388.

⁸¹ Pleterski, *Župa Bled*, str. 96.

⁸² Prav tam, str. 20, 96.

⁸³ MDC VIII, št. 554.

⁸⁴ Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino*, št. 446, 688, 689, 705, 773, 774, 1006, 1078, 1083.

⁸⁵ Nikolajev sin Janez je imel avgusta 1355 v pečatu zmaja, podobnega očetovemu, junija 1357 pa sekan št. z deljeno desno polovico (SI AS 1063, št. 6294; št. 6306).

⁸⁶ Pleterski, *Župa Bled*, str. 97–98.

⁸⁷ Morda lahko Ernesta s Poljan enačimo z Raymanovim istoimenskim sinom.

⁸⁸ Gl. prilogo *Grbovni štiti blejskih ministerialov*.

Grbovni štiti blejskih ministerialov.⁸⁹

	ERNEST Z RITTERSBERGA/BLEDA 1287 ARS, AS 1063, št. 28; rekonstrukcija po Siegenfeldu		ERHARD IZ PUDOČA/BLEDA 1357 ARS, AS 1063, št. 6306
	ULRIK GESLEHT 1312 ARS, AS 1063, št. 49		JANEZ, sin Nikolaja Kaula 1357 ARS, AS 1063, št. 6306
	WULFING IZ GORIJ/BLEDA, sin Ernesta z Rittersberga 1312 ARS, AS 1063, št. 50		NIKOLAJ S POLJAN, sin Ernesta s Poljan 1357 ARS, AS 1063, št. 6306
	MERKLIN IZ ZASIPA/BLEDA, brat zgornjega 1312 ARS, AS 1063, št. 50		MERKLIN LAMBERG 1358 ARS, AS 1063, št. 5300
	NIKOLAJ REYMAN, domnevni sin zgornjega 1352 ARS, AS 1063, št. 6267		NIKOLAJ IZ JAME, sin Nikolaja Kaula 1364 ARS, AS 1063, št. 6388
	ERNEST S POLJAN 1354 ARS, AS 1063, št. 6281		VILJEM LAMBERG, sin Janeza Lamberga 1372 ARS, AS 1063, št. 206
	JANEZ LAMBERG 1354 ARS, AS 1063, št. 6286		KONRAD REYMAN, domnevni vnuk Nikolaja Kaula 1388 ARS, AS 1063, št. 5341

Lamberg

Zaradi pogoste anonimnosti žensk v srednjeveških listinah konkretne povezave med Lambergi in ministeriali z Rittersberga ni mogoče vzpostaviti. O njej pričata rodbinska tradicija in podobnost v grbih. Ker so imeli slednjo različni raziskovalci za zadosten pokazatelj o izvoru rodbine, so se le redki ukvarjali s samim imenom Lamberg. To bi izvorno lahko bilo ime gradu, končnica -berg naj bi nakazovala, da je nastal od prve tretjine 12. do srede 13. stoletja, lahko pa bi pomenila tudi ministerialni dvor ali enostavno stolpasto utrdbo.⁹⁰ Lambergi so do srede 16. stoletja uporabljali dodatno končnico -er, ki naj bi za čas do konca 14. stoletja dokaj zanesljivo opozarjala, da oseba ne živi več na imenovanem gradu ali dvoru.⁹¹ Friedrich Lanjus je leta 1931 opozoril, da Valvasor omeni gospostvo s tem imenom, ki naj bi ga leta

1479 po očetu Erhardu podedoval sin Andrej Hohenwart.⁹² V resnici je šlo za gospostvo oziroma grad Lemberg (Löwenberg) pri Dobrni, s katerim Lambergi nimajo nobene povezave.

Prva generacija

Prvi Lamberg, ki se pojavi v listinah, je Viljem, ki je bil leta 1326 priča, ko je Janez iz Gorič skupaj z ženo prodal lastno kmetijo v Rupi pred Kranjem Jakobu iz Gorij in njegovi ženi.⁹³ Naslednje leto ga najdemo med pričami na gradu Jeterbenk. Poleg nje ga sta med drugimi navedena zgoraj omenjeni Jakob in Nikolaj z Bleda, o katerem smo pisali na koncu prejšnjega poglavja.⁹⁴ Več o Viljemovem socialnem krogu izvemo iz listine iz leta 1330, v kateri je s pri-

⁸⁹ Zaradi slabih odtisov pečatov so lahko v prilogi manjša odstopanja. Načeloma so vsi grbovni štiti sekani, ena od polovic pa je večkrat deljena (tram, trikrat deljena, dva tramova, petkrat deljena).

⁹⁰ Kos, *Vitez in grad*, str. 31–32.

⁹¹ Kos, *Med gradom in mestom*, str. 13.

⁹² Lanjus, *Die blühenden Geschlechter*, str. 121–122; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 186.

⁹³ SI AS 1063, št. 6104. Viljemov priimek je zapisan kot Lan-denberger. To odstopanje gre zelo verjetno pripisati pisarjevemu nepoznavanju imena, saj je v Viljemovi le nekoliko mlajši lastni listini jasno zapisano kot Lamberger (NÖLA, StA Urk, št. 5098).

⁹⁴ SI AS 1063, št. 6110.

voljenjem brata Janeza (*Janslein*) dal svoji ženi Rajhci (*Reichze*) za jutrnjo 50 mark oglejskih pfenigov, ki jih je nakazal na svoj dvor v Podhomu in na travnik *bei Haygermos*.⁹⁵ Poleg ženina je pečatil gospod Majnhard, za priče pa so bili gorjanski župnik Henrik, Hugo iz Zasipa, Ulrik Chransrot, njegov brat Sighard in nekdo iz Gorič.⁹⁶ Z gospodom je mišljen ortenburški grof Majnhard I. ali pa njegov sin Majnhard II. To nakazuje, da je bil Viljem ortenburški ministerial oziroma del njihove klientele. Prisotnost župnika lahko razložimo s tem, da je listina verjetno nastala kar v cerkvi v (Zgornjih) Gorjah. Ostale priče so bile sorodstveno povezane z zakonskim parom; Hugo iz Zasipa je domnevni sin Ernesta z Rittersberga, Chransrota sta bila morda nevestina sorodnika,⁹⁷ brezimnež iz Gorič pa je verjetno istoveten z Janezom, ki je leta 1326 prodal kmetijo.

Leta 1343 je Ernest s Poljan Viljemu, ki je bil njegov *vetter*, prodal svoj del desetini od blejskih novin in v Mošnjah.⁹⁸ Ko mu je naslednje leto sorodnik Gregor iz Zgoše zastavil kmetijo v Spodnjih Gorjah, se kot Viljemova žena omenja Alhajda.⁹⁹ Rajhca je torej v tem času umrla, Viljem pa se je na novo poročil. Istega leta je s Alhajdo kupil še kmetijo v Žirovnici, dve v Palovičah, sedem njiv *ze Chaemrich*,¹⁰⁰ leta 1345 pa kmetijo v Podhomu.¹⁰¹ Tri leta kasneje je v fevd pridobil desetino v Poljčah.¹⁰² V nadaljnjih listinah se Viljem ne pojavi do leta 1372, ko je bil že mrtev. Takrat izvemo za njegovega istoimenskega sina in nečaka.¹⁰³

Janez se prvič brez brata pojavi leta 1353, ko se je ženil še en Lamberg, Merklin, ki je s privoljenjem neimenovanega brata dal svoji ženi Elizabeti za jutrnjo 70 mark oglejskih pfenigov ali drugega denarja iste vrednosti. To ji je nakazal na svoje lastne kmetije v Zasipu, Spodnjih Lazah (*Haygermuzz*), Žirovnici in Doslovčah ter desetini v Vrbi in Mužjah, ki jih ima v fevdu od ortenburškega grofa. Hkrati je potrdil, da je od tasta Friderika prejel obljubljenih 10 mark dote. Poleg ženina sta pečatila Geiselher Posch in sorodnik (*vetter*) Janez Lamberg.¹⁰⁴ Glede na so-

rodstveno oznako bi bil lahko Merklin Janezov bratranec ali nečak, v primeru slednjega torej Viljemov sin. Janez je leta 1354 pečatil vdovi Nikolaja Kaula, leta 1356 pa je očitno živel v Zasipu, saj je označen kot zasipški.¹⁰⁵ Zadnjič se kot živ omenja leta 1362, ko je zastavil neko kmetijo.¹⁰⁶

Druga generacija

Za razumevanje nadaljnje genealogije je najpomembnejša listina iz leta 1372, ko je Viljem Lamberg, sin pokojnega Viljema, Tomažu iz Podvina prodal desetino v Mošnjah, ki jo je imel v fevdu od ortenburškega grofa. Pri tem mu je pečatil tudi bratranec Viljem Lamberg, sin pokojnega Janeza.¹⁰⁷

Po izročilu genealogov naj bi bil prodajalec poročen z Dimuto, hčerjo Nikolaja iz Podvina, gradiščan na Waldenbergu in ascendent vseh lamberskih linij.¹⁰⁸ Analiza listine ustvari dvom, kateri od istoimenskih bratrancev je bil njen mož. Najprej naj opozorimo na napako, da Dimuta ni bila hči Nikolaja, temveč zgoraj omenjenega Tomaža iz Podvina. To večkrat potrdi listinsko gradivo, na primer leta 1386, ko Viljem Tomaža jasno označi za tasta;¹⁰⁹ nadalje leta 1396, ko je ortenburški grof Viljemu Lambergu podelil v fevd neko posest, ki jo je prej užival njegov pokojni tast Tomaž iz Podvina.¹¹⁰ Leta 1399 je grof Juriju Lambergu podelil posest, ki sta jo prej uživala njegov oče Viljem in ded Tomaž s Podvina.¹¹¹ Če bi leta 1372 Viljem prodajal tASTU, bi bil ta zagotovo v listini označen kot tak. Po Dušanu Kosu naj bi se Viljem in Dimuta poročila že leta 1366,¹¹² a to lahko pripišemo napačnemu branju Wittinga oziroma njegovemu dvoumnemu zapisu.¹¹³ Bližje pravemu datumu poroke pridemo, če pogledamo odpovedno pismo njune hčere Katarine, ki je bila leta 1386 že poročena in očitno pravno sposobna.¹¹⁴ Če ji prisodimo vsaj dvanajst let, s katerimi je poroko omejevalo kanonsko pravo, sta se morala njena starša poročiti najkasneje leta 1373.¹¹⁵ Verjetneje sta se poročila že konec šestdesetih, kot so pisali genealogi (sicer brez podlage v virih). Imamo pa tudi materialni dokaz, da

⁹⁵ Pleterski je kraj identificiral kot Spodnje Laze. Nedvomno gre za kraj blizu Podhoma, saj je desetina od tamkajšnje kmetije spadala k podhomski (Pleterski, *Župa Bled*, str. 87).

⁹⁶ NÖLA, StA Urk, št. 5098. Listina ima v pliki tri zarezje. Na prvi visi poškodovan pečat, druga je prazna, na tretjo pa je pritrjen pergamentni trak.

⁹⁷ Viljem je bil leta 1345 priča pri prodaji njenemu bratu, dve leti zatem pa Sighardu (SI AS 1063, št. 122; št. 994 (vsebuje prepis listine 1347 XI 4)). Ker je Viljemov priimek zapisan kot Landemverger oziroma Landenberger, lahko sklepamo, da ga tudi pisar na blejskem gradu, kjer sta bili listini izstavljeni, ni dobro poznal.

⁹⁸ SI AS 1063, št. 120.

⁹⁹ SI AS 1063, št. 121.

¹⁰⁰ Po Adamu Kaming na Koroškem (Adam, *Grad Kamen*, str. 28).

¹⁰¹ SI AS 1063, št. 125; št. 6206; št. 6207; št. 126.

¹⁰² SI AS 1063, št. 144.

¹⁰³ SI AS 1063, št. 206.

¹⁰⁴ SI AS 1063, št. 157.

¹⁰⁵ SI AS 1063, št. 6286; št. 5296.

¹⁰⁶ SI AS 1063, št. 6367.

¹⁰⁷ SI AS 1063, št. 206.

¹⁰⁸ Tako naj bi sklenil že Jakob Lamberg leta 1559.

¹⁰⁹ MNL, DL, št. 42348 (1386 III 30).

¹¹⁰ SI AS 1063, št. 311.

¹¹¹ SI AS 1063, št. 336.

¹¹² Kos, Čas bojevnikov, str. 114. Sapač navaja letnico 1368, brez navedbe vira (Sapač, Gutenberg in Glanz, str. 382–383, op. 49).

¹¹³ »... er [Wilhelm] mit Diemuth ... vor ihrer Vermählung 1366 Obersthofmeisterin de Markgräfin Katharina ... erheiratet hatte« (Witting, Beiträge zur Genealogie, str. 176–177). Letnica se ne nanaša na poroko, ampak na službo, ki naj bi jo Dimuta opravljala. Ta trditev pa je sama po sebi napačna, kot smo prikazali zgoraj.

¹¹⁴ SI AS 1063, št. 261. Sicer je jutrnjo prejela šele čez dve leti (SI AS 1063, št. 6534).

¹¹⁵ Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 134.

je bila Dimuta poročena z Janezovim in ne Viljemovim sinom. Njegov pečat, ki visi na listini, je namreč identičen tistemu, ki ga kasneje uporablja Viljem, ki je bil gradiščan na Waldenbergu.¹¹⁶ Da je bil ta Janezov sin, dodatno potrди dejstvo, da na pečatu nosi ime Zasipa, po njem pa je bil v listinah poimenovan že Janez. V Zasipu je Viljem pred začetkom gradiščanske službe tudi živel, pomen kraja pa izpriča tudi dejstvo, da je zase in za svoje potomce pridobil patronat nad župnijsko cerkvijo sv. Jurija v Zasipu.¹¹⁷

Kateri od bratrancev je leta 1370 kupil posest Katarine, vdove po Nikolaju Lambergu, ni jasno. Pokojni Nikolaj je bil zelo verjetno sin Viljema iz prve generacije. Posest, ki jo je prodala Katarina, je bila namreč njena jutrna, torej pred poroko Nikolajeva last. Obsegala je dvor v Podhому skupaj s travnikom, dve kmetiji v Podhому in eno v Spodnjih Lazah (ze *Hägermos*).¹¹⁸ Ker se v Podhому kasneje pojavlja le en dvor, gre verjetno za tistega, ki ga je od Viljema dobila Rajhca. Nikolaj bi omenjeni dvor lahko dobil po materini smrti, torej pred letom 1344, najkasneje pa po smrti očeta Viljema, ki je verjetno umrl v začetku petdesetih let, ko se je začel v listinah kot priča pojavljati njegov brat Janez.

Viljem, sin slednjega, se ponovno pojavi šele leta 1379, ko je označen kot gradiščan na Waldenbergu.¹¹⁹ Funkcija ni bila nepomembna, saj je bil grad središče ortenburške posesti na Gorenjskem, postavljen nasproti rastočega trga Radovljica. Da ni šlo za preprost ministerialni grad, priča tudi dejstvo, da sta na njem živela dva gradiščana.¹²⁰ To funkcijo je Viljem najkasneje od leta 1392 delil s svakom Nikolajem Stainerjem.¹²¹ S Stainerji je bil tudi v krvnem sorodstvu, leta 1385 ga namreč Nikolajev polbrat Jakob imenuje *oheim*.¹²² V osemdesetih je Viljem začel s širjenjem svoje posesti, tako je že leta 1380 kupil posest pokojnega Merklina Lamberga. Njegova otroka Jakob in Kunigunda sta *vetterju* prodala lasten dvor in kmetijo v Zasipu, dve njivi pri Sebenjah ter kmetijo v Mužjah.¹²³ Hkrati sta se odpovedala svojim pravicam do desetine v Poljčah in Vrbi.¹²⁴ Verjetno smemo Kuni-

gundo enačiti s tisto, ki se je štiri leta kasneje poročila z Janezom Zeserijem Dürrerjem. Za doto je poskrbel prav Viljem, ki je za svojo *mum* odštel 50 mark beneških šilingov. Izraz bi lahko pomenil bratrančovo hčer, kar bi pomenilo, da je bil Merklin sin Viljema starejšega.¹²⁵ Ker ni za doto poskrbel noben bližnji sorodnik, lahko sklepamo, da sta bila Kunigundin brat Jakob in stric Viljem mlajši že pokojna.

Nadaljnemu širjenju Viljemove posesti lahko najbolje sledimo s pomočjo listin, ki zadevajo posest, ki je bila fevd ortenburškega grofa, saj jih dopolnjujejo fevdna pisma in kasnejše fevdne knjige. Iz njih izvemo, da je kupoval predvsem onkraj Save Dolinke, v Deželi in proti Tržiču (skupaj 25 kmetij in desetina v Rečici).¹²⁶ Po tastovi smrti je prejel v fevd sedem in pol kmetij okoli Špitala ob Dravi,¹²⁷ malo pred smrtjo pa je kupil kmetijo na Dolenjskem.¹²⁸ Od ortenburškega grofa je imel posest tudi v zastavi, leta 1380 tretjino desetine v Žiroynici, leta 1389 pa tri kmetije v Strahinju, po dve v Čirčah, Struževem in Otočah ter po eno v Mošnjah, Vrbi in Zabreznici.¹²⁹ Ortenburžan mu je leta 1397 v fevd podelil tudi moštvo, ki je prej pripadalo Lenartu iz Kovorja.¹³⁰

Viljem ni bil le ortenburški vazal. Od celjskega grofa je imel v fevdu dvor v Smledniku, okoliških osem in pol kmetij ter desetino v Vodica, ¹³¹ od oglejskega patriarha pa pet kmetij blizu gradu Snežnik.¹³² Njegov senior je bil tudi avstrijski vojvoda Viljem, ki mu je leta 1396 v fevd podelil polovico moštva v Škofji Loki in okoli mesta.¹³³ Ni jasno, od koga je imel v fevdu desetino v Bašlju in Žabljah (vsaka od treh kmetij), ki jih je podelil naprej v sekundarni fevd.¹³⁴ Verjetno je razpolagal tudi z desetino v Predosljah, ki se omenja kmalu po njegovi smrti.¹³⁵

Manj ohranjeno oziroma manjše je bilo trgovanje z alodno posestjo, poleg nekega travnika in senože-
ti v Blejskem kotu je kupil pet kmetij (Zasip, Tušev Dol, Zgornji Otok, dve v Bičju pri Grosupljem),¹³⁶ prodal pa kmetijo v Srednji vasi in dvor v Žgornjih Dupljah.¹³⁷ Iz tega lahko razberemo, da je bil Viljem dober gospodar, ki je presežke vlagal v nakup nove posesti. Iz ohranjenih listin ni videti, da bi se ukvarjal z denarnimi posli. Njegova redka prodaja je bil dvor v

¹¹⁶ Enakost pečatov je opazil že Pleterski, ki pa je površno prebral listino oziroma njen regist. Misli je, da je pečat izstavitelj in ne njegov bratranec. Izstavitelj pečata sploh ni imel »... wan ich zu den zeiten chain aygens insigel nicht gehabt han.« Pravega lastnika pečata pa je poistovetil kar z Viljemom s Snežnika (Pleterski, *Župa Bled*, str. 104). Ta povezava je seveda napačna, Viljem s Snežnika je bil sin Otona iz Loža (SI AS 1063, št. 291).

¹¹⁷ SI AS 1063, št. 330; SI AS 813, š. 1, Genealogije družine Lamberg, rodovnik z registri listin na hrbtni strani: *Heurats abredt zwischen Jacoben von Lamberg*.

¹¹⁸ SI AS 1063, št. 203.

¹¹⁹ SI AS 1063, št. 6493.

¹²⁰ Več o gradu Sapač, Grad Waldenberg, str. 327–352.

¹²¹ SI AS 1063, št. 6559.

¹²² SI AS 1063, št. 6523.

¹²³ Ta dvor je njun oče leta 1356 kupil od Margarete, vdove Nikolaja Reymana (ÖStA, AVA, FA Hohenwart, fasc. 20, Urkunden Nr. 64–82a, Verschiedene Provenienzen, 1356 V 8).

¹²⁴ SI AS 1063, št. 238. Da sta imela Merklinova otroka pravico

do desetine, ki jo je leta 1348 v fevd pridobil Viljem, nakazuje, da je bil Merklin zares Viljemov sin.

¹²⁵ SI AS 1063, št. 251.

¹²⁶ SI AS 1063, št. 253; št. 282; št. 301; št. 303; št. 322. Kmetijo v Hrašah, ki jo je kupil leta 1391, je očitno prodal naprej, saj je fevdno pismo iz leta 1394 ne omenja.

¹²⁷ SI AS 1063, št. 311.

¹²⁸ SI AS 1063, št. 331.

¹²⁹ SI AS 1063, št. 237; št. 273; št. 274.

¹³⁰ SI AS 1063, št. 315.

¹³¹ SI AS 1063, št. 302.

¹³² SI AS 1063, št. 291; št. 298.

¹³³ SI AS 1063, št. 313; prim. št. 137.

¹³⁴ SI AS 1063, št. 6577.

¹³⁵ SI AS 1063, št. 6584.

¹³⁶ SI AS 1063, št. 277; št. 298; št. 304; št. 306; št. 331.

¹³⁷ SI AS 1063, št. 5346; MNL, DL, št. 42348 (1386 III 30).

Zgornjih Dupljah, ki ga je prodal na isti dan, ko se je njegova hči Katarina odpovedala dediščini, kar morebiti ni naključje. Eden največjih Viljemovih izdatkov so bile ravno dote, nečakinja Kunigunda je dobila 50 mark beneških šilingov,¹³⁸ starejša hči Katarina 170 mark beneških šilingov,¹³⁹ mlajša Margareta pa se je verjetno poročila šele po njegovi smrti.¹⁴⁰ Leta 1392 je poskrbel za doto sorodnice Neže, ki se je poročila z Otonom iz Loža, njej je namenil 100 mark beneških šilingov.¹⁴¹ K temu ga je verjetno obvezala kakšna nezapisana prisega, saj je z njenim očetom Nikolajem Kokrškim leta 1382 sestavil dedno pogodbo, v kateri je v primeru, da ta umre brez moških potomcev, Viljem določen za enakovrednega dediča njegovim hčeram.¹⁴² Dedno pogodbo je Viljem imel tudi z Nikolajem II. Sumerekerjem.¹⁴³

Viljem je umrl pozimi 1398/1399, nazadnje se v listinah pojavi živ 13. oktobra 1398, 17. februarja naslednje leto pa je že pokojni.¹⁴⁴ Za seboj je zapustil ženo Dimuto in najmanj pet sinov: Jurija, Melhiorja, Welzla,¹⁴⁵ Jakoba in Baltazarja, ter hčeri Katarino in Margareto.¹⁴⁶

Tretja generacija

Kmalu po Viljemovi smrti je Klara, vdova Nikolaja Kokrškega, pri deželnem upravitelju sprožila postopek proti Dimuti in sinovom, ker naj bi bila prikrajsana za svojo jutrnjo. Spor se je rešil prijateljsko, ni pa bil edini, iz česar lahko sklepamo, da je družina z očetovo smrtjo izgubila velik del avtoritete.¹⁴⁷

Glavna vloga je kmalu pripadla najstarejšemu sinu Juriju, ki je v zgodnjih listinah nastopal tudi v imenu svojih bratov. Ortenburški grof mu je maja in junija 1399 podelil očetove fevde, septembra pa razsodil v sporu o neki posesti na Dolenjskem, ki so se ji morali Lambergi odpovedati.¹⁴⁸ Jurij je nadaljeval z očetovo politiko, posesti v Špitalu je leta 1400 dodal domec v trgu in nekaj kmetij,¹⁴⁹ v naslednjih letih pa je kupil kmetijo v Bistrici pri Trziču,¹⁵⁰ dve v Danah, po eno v Babni Polici in Babnem Polju, eno na Vrhu

pri Šmarju in šest v Šentvidu, desetino v Mostah in Križu pri Komendi ter desetino od šestnajstih kmetij okoli Loža.¹⁵¹ Poleg tega je bil leta 1403 dokončno rešen spor glede gradu Snežnik. Četrtno tega je Jurij dobil že leta 1393 od sorodnice Sofije s Snežnika, skupaj z bližnjim dvorom in še desetimi kmetijami. Vse je bilo last oglejskega patriarha Janeza, ki je še istega leta Juriju omenjeno podelil v fevd. Dve leti kasneje je enako storil tudi novi patriarh Anton, le da je fevde v imenu sinov prejel Viljem. Sofijini odločitvi je nasprotoval *oheim* Pirs iz Pudoba, s katerim so se Lambergi pogodili in odkupili njegove pravice. Po Sofijini smrti so spor nadaljevali njeni sorodniki s Snežnika, ki so Lamberge tožili pri patriarhu, še pred razsodbo pa vzeli stvari v svoje roke. Jurij s Snežnika je Juriju Lambergu odvzel četrtno gradu ter napadel njegovo posest in ljudi. Spor je nazadnje razrešil ortenburški grof, ki je določil, da se Lambergi odpovedo odškodnini in izplačajo tožnike, ti pa se odpovedo pravicam do posesti in maščevanju.¹⁵²

Jurij je prevzel očetovo službo na Waldenbergu, prvič se kot gradiščan omenja leta 1406. Tedaj je kupil pet kmetij v Deželi skupaj z nekim travnikom in odvetsčino nad eno kmetijo.¹⁵³ Kot sokupci se omenjajo njegovi bratje oziroma brata, ki stopita iz anonimnosti leta 1410, ko so si Jurij, Baltazar in Jakob razdelili dediščino po očetu in materi. Pečatili so jim Jurij Loberger, Osterman iz Kamnika, Peter z Brega, Berhtold Dürer in Janez Werder.¹⁵⁴ Melhior in Valter (*Welzel*), omenjena le leta 1403, sta očitno v tem času že umrla.¹⁵⁵

Leta 1418 je umrl Friderik III. Ortenburški, zadnji moški predstavnik te linije. Imel je dedno pogodbo s celjskimi grofi, ki so si kmalu pridobili velik del ortenburške posesti, z njo pa tudi njihovo klijentelo. Jurij je bil po tranziciji vsaj še eno leto gradiščan na Waldenbergu, leta 1426 pa gradiščan na Kamnu.¹⁵⁶ Celjski in zagorski grof Herman mu je leta 1422 podelil fevde, ki jih je prej imel v fevdu od Ortenburžana.¹⁵⁷ Podelitev je poleg posesti, ki jo je Jurij prejel že po očetovi smrti, vključevala še dva dvora v Podvinu, dva travnika v Blatu ter osem desetin okoli Bleda in v Deželi. Isto posest najdemo v celjski fevdni knjigi, ki je nastala ob podelitvi fevdov novega celjskega grofa Friderika leta 1436. Ker vsebuje tako ortenburške kot tudi celjske fevde, nam dopolni sliko o posesti Lambergov. Z ortenburškimi fevdi je bil Jurij obdarjen dvakrat, najprej je sam prejel devetnajst

¹³⁸ SI AS 1063, št. 251.

¹³⁹ SI AS 1063, št. 6548.

¹⁴⁰ SI AS 1063, št. 490.

¹⁴¹ SI AS 1063, št. 287.

¹⁴² SI AS 1063, št. 246.

¹⁴³ SI AS 1063, št. 316.

¹⁴⁴ SI AS 1063, št. 331; št. 333.

¹⁴⁵ Ime je pomanjševalnica za Valter in ne Vencelj oziroma Vavclav, kot se pojavlja v literaturi.

¹⁴⁶ Genealogija v ARS na podlagi neke listine omenja še sina Gašperja, ki naj bi umrl leta 1399. Z ohranjenim listinskim gradivom tega ne moremo potrditi (SI AS 813, š. 1, Genealogije družine Lamberg, rodovnik z regesti listin na hrbtni strani: *Heurats abredt zwischen Jacoben von Lamberg*).

¹⁴⁷ SI AS 1063, št. 333; št. 337.

¹⁴⁸ SI AS 1063, št. 335; št. 336; št. 340.

¹⁴⁹ Dve kmetiji je kupil, poldrugo je imel v zastavi. SI AS 1063, št. 343; št. 346.

¹⁵⁰ Kot sokupec je navedena tudi Dimuta, ki je leta 1402 sama kupila dve kmetiji pri Kranju (SI AS 1063, št. 351; št. 353).

¹⁵¹ SI AS 1063, št. 352; št. 354; št. 356; št. 359; št. 361; št. 374.

¹⁵² Otorepec, Grad Snežnik, str. 37–38.

¹⁵³ SI AS 1063, št. 391.

¹⁵⁴ SI AS 309, š. 58, št. 7, str. 107–108, št. 125; SI AS 813, š. 1, Genealogije družine Lamberg, rodovnik z regesti listin na hrbtni strani: *Heurats abredt zwischen Jacoben von Lamberg*.

¹⁵⁵ SI AS 1063, št. 360.

¹⁵⁶ KLA, Allgemeine Urkundenreihe, 1419 IV 19; SI AS 1063, št. 487.

¹⁵⁷ SI AS 1063, št. 470. Kljub delitvi dediščine je Jurij zastopal tudi brata.

kmetij, ki so bile večinoma razpršene po severozahodu Dolenjske, in pet desetih, ki so ležale okoli domače Dežele. Drugič je skupaj z bratoma prejel isto posest, ki je bila podeljena že leta 1422. S celjskimi fevdi je bil prvi obdarjen Jakob, ki je prejel dvor v Črnelem in okoliško posest. Vsem trem bratom je bil podeljen celjski fevd s središčem v Smledniku, ki ga je imel že Viljem, z dodatnimi štirimi kmetijami. Te je pred smrtjo verjetno kupil že Viljem. Baltazar je prejel najmanjši fevd, dvor v Podreči s štirimi bližnjimi kmetijami in še dve kmetiji v dobrepoljski fari.¹⁵⁸ Nekoliko manjšo posest so Lambergi uživali pri oglejskem patriarhu, ohranjeno fevdno pismo iz leta 1425 sporoča dvaindvajset kmetij, desetino od petnajstih kmetij, mlin in dva travnika, vse v fari Lož.¹⁵⁹

V zgoraj omenjenih podelitvah so že nakazane interesne sfere, ki so si jih bratje verjetno razdelili že z dediščino. Jakob ali njegovi potomci so kasneje prišli do dvora Črnelo in izoblikovali svojo linijo, ki se je imenovala po njem. Baltazar, ki je bil oskrbnik v Ložu,¹⁶⁰ je najverjetneje dobil notranjsko posest, vključno z gradom Snežnik, hkrati pa se je oziral proti vzhodu, kjer so ležali nekdanji ortenburški višinski gradovi, pa tudi posest Čušperških, s katerimi je poročil oba sinova.¹⁶¹ Iz njiju sta kasneje izšli liniji, poimenovani po Snežniku in Ortneku.

Jurij je kot najstarejši podedoval matično posest na Gorenjskem, ki jo je v drugem desetletju 15. stoletja konsolidiral z nakupom gradu Gutenberg.¹⁶² Tega ni prejel od Celjskih, ampak od Habsburžanov, s katerimi je bil povezan že prej. Avstrijski nadvojvoda Ernest mu je leta 1414 podelil desetinsko posest nad več kot petinpetdesetimi kmetijami na širšem območju Škofje Loke.¹⁶³ Nedvomno je bil Jurij ravno zaradi naklonjenosti Habsburžanov med letoma 1438 in 1439 kranjski deželni upravitelj pod deželnim glavarjem Štefanom III. Modruškim, ki je takrat veljal za pomembnega zaveznika Habsburžanov.¹⁶⁴ Jurijeve naklonjenosti Habsburžanom pa očitno niso več trpeli Celjski, ki so v okviru fajde s Habsburžani, ki je potekala od leta 1437, zaplenili tudi posest Lambergov. V prvem premirju avgusta 1440 sta se Celjska zavezala za njeno vrnitev.¹⁶⁵ Na pogajanjih naj bi bil prisoten tudi neki Lamberg,¹⁶⁶ morda Jurij ali njegov sin Friderik, ki je že leto poprej zastopal Kranjsko na

pogrebu kralja Albrehta II.¹⁶⁷ Friderik je bil po koncu fajde še zvest Habsburžanom, kralj Friderik mu je leta 1445 izboljšal grb oziroma šlemni okras nad njim, naslednje leto pa je bil skupaj z očetom, stricem in bratrancem pozvan v vojno na Ogrskem.¹⁶⁸ Kasneje se je povezal s celjskim grofom Ulrikom II. in ga kot član njegovega notranjega sveta spremljal v Beograd, kjer je bil morda celo vpleten v njegov umor.¹⁶⁹ Vsaj navzven je ostal zvest Celjskim, saj je bil še maja 1461 v službi Ulrikove vdove Katarine Branković.¹⁷⁰ Februarja 1458 je od cesarja Friderika prejel fevde zase in za svoje brate ter bratrance.¹⁷¹ Iz tega lahko sklepamo, da so bili Jurij in njegova brata že mrtvi, Baltazar zagotovo do leta 1456, saj sta njegove fevde takrat prejela sinova.¹⁷² Natančno letnico smrti poznamo le za Jakoba, ki je umrl že leta 1438.¹⁷³

Četrta generacija

Poglejmo si ostale Jurijeve sinove. Poleg Friderika sta bila v službi Celjskih tudi Janez in Gašper.¹⁷⁴ Slednji je prestopil k Habsburžanom, saj je bil eden od cesarskih poveljnikov v boju za celjsko dediščino. Po koncu bojev je bil glavar v Pazinu in oskrbnik na Polhovem Gradcu, leta 1468 je prejel še oskrbnitvo na Kostanjevici.¹⁷⁵ Janez je bil leta 1454 glavar v Čakovcu,¹⁷⁶ leta 1462 glavar v Štrigovi,¹⁷⁷ leto kasneje pa oskrbnik v Višnji Gori.¹⁷⁸ Henrik je bil več let oskrbnik na gradu Goričane.¹⁷⁹ Najbolj znan od bratov je Žiga, sprva župnik v Kranju, nato pa prvi ljub-

¹⁶⁷ Nared, *Dežela - knez - stanovci*, str. 45.

¹⁶⁸ RI XIII 26, št. 164, 188.

¹⁶⁹ Po dveh neodvisnih virih naj bi Ulrika na sestanek, na katerem so ga ubili, poklical ravno Friderik. Anonimni avtor Avstrijske kronike za leta 1454–1467 mu je vlogo trojanskega konja pripisal že dan pred tem, ko naj bi, morda zaradi podkupnine, Ulrika prepričal, da je vstop v trdnjavo varen. V Kroniki celjskih grofov svetovalec, ki se je prepričal o varnosti trdnjave, ni niti imenovan niti aktivno vključen v zaroto, vojniki v trdnjavi naj bi se mu med ogledom skrili (Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 103–104, 175–176, 261–263, 273; Krones, *Die Freien von Saneck*, II, str. 122, 155).

¹⁷⁰ MNL, DL, št. 15581 (1461 V 8).

¹⁷¹ RI XIII 26, št. 556.

¹⁷² Šilc, Nekdanji ortenburški vazali, str. 372. Na str. 364, op. 165, ima Šilc za verjetno, da sta obstajala istoimenski oče in sin Baltazar, eden naj bi se pojavljal v dvajsetih letih, drugi pa od leta 1436 naprej. Da je šlo le za eno osebo, pokaže listina, ki sta jo leta 1445 izdala brata Jurij in Baltazar. Jasno je, da gre za Viljemova sinova (SI AS 1063, št. 589).

¹⁷³ SI AS 813, šk. 1, Genealogije družine Lamberg, *In Lapide sepulchrali*.

¹⁷⁴ Kosi, Celjska klientela, str. 50.

¹⁷⁵ RI XIII 18, št. 5; RI XIII 22, št. 212.

¹⁷⁶ SI AS 1063, št. 6022. Ta položaj naj bi imel leta 1456 njegov brat Friderik, ki je leta 1464 prejel gradova Čakovec in Štrigova v zastavo (Krones, *Die Freien von Saneck*, II, str. 155; MNL, DL, št. 15945 (1464 IV 7)).

¹⁷⁷ MNL, DL, št. 15794 (1462).

¹⁷⁸ RI XIII 29, št. 122.

¹⁷⁹ RI XIII 13, št. 308; RI XIII 29, št. 60.

¹⁵⁸ SI AS 1073, I-57r, Fevdna knjiga za grofiji Ortenburg in Celje, fol. 11, 12, 78, 87, 104v; SI AS 1063, št. 535.

¹⁵⁹ SI AS 1063, št. 483.

¹⁶⁰ TKL II, št. 165. Po Wittingu naj bi bil osemindeset let pred tem oskrbnik v Škofji Loki, česar pa ne moremo potrditi (Witting, *Beiträge zur Genealogie*, str. 194).

¹⁶¹ Zahn, *Das Familienbuch*, str. 398. Del čušperške dediščine si je z nakupom zagotovil že Jurij leta 1422 (SI AS 1063, št. 471).

¹⁶² Bizjak, Gutenberg, str. 261–262.

¹⁶³ SI AS 1063, št. 425.

¹⁶⁴ SI AS 1063, št. 543; št. 554; Kotar, *Deželni glavarji*, str. 128–130.

¹⁶⁵ Otorepec, *Seznam*, str. 331.

¹⁶⁶ Muchar, *Geschichte des Herzogthums Steiermark*, str. 293.

*Sklepnik v cerkvi sv. Jakoba v Škofji Loki z grbom Jurija Lamberga in njegove žene Ane Hohenwart
(foto: Luka Dremelj, 2022).*

ljanski škof (1463–1488).¹⁸⁰ Po očetovih stopinjah je šel istoimenski sin Jurij, ki je bil prav tako kranjski deželni upravitelj,¹⁸¹ kasneje pa je naredil kariero kot oskrbnik v freisinški Škofji Loki.¹⁸²

Bratje so si leta 1464 razdelili dediščino po očetu

in materi.¹⁸³ Žiga, takrat že umeščeni ljubljanski škof, se ji je odpovedal, tako da se je delila na pet delov.¹⁸⁴ Listina, ki jo pogosto navajajo, je le del te delitve, saj omenja le posest, ki je pripadla Juriju. Ta je bil deželni upravitelj vsaj od leta 1445 pod Dujmom IV. Modruškim, bratom prejšnjega glavarja, ki je bil na položaju vsaj do konca julija 1447. Sledilo je šestletno obdobje brez glavarja, njegove posle pa je vodil deželni upravitelj. Ker je na tem mestu leta 1448 izpričan Jurij Višnjegorski, je verjetno, da je Jurij ta položaj zapustil skupaj s Frankopanom.¹⁸⁵ Leta 1456 se je poročil z Ano Hohenwart,¹⁸⁶ v šestdesetih letih pa je kupoval posest od vseh treh bratrancev, ki so bili tako kot njegovi bratje oskrbniki na komornih gradovih.¹⁸⁷ Andrej in Jurij, sinova Baltazarja, sta ime-

¹⁸⁰ Več o njem Turk, Lamberg, Sigismund, grof. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi316140/> (5. 4. 2021). Grofovsko oznaka je napačna, kranjska linija je grofovstvo pridobila šele leta 1667 (Wurzbach, Lamberg, str. 24).

¹⁸¹ Na tem položaju se v ohranjenih listinah prvič pojavi 6. julija 1445, 1. marca je bil deželni upravitelj še Andrej Gall (KLA, Urkunden des gräflich Auerspergischen Fideikommissarchivs, 1445 VII 6; SI AS 1063, št. 583).

¹⁸² Glede časa opravljanja oskrbnitva v Škofji Loki je še precej nejasnosti. Ohranjeni sta dve listini o podelitvi oskrbnitva iz let 1458 in 1474 (to lahko zelo verjetno povežemo z nastopom novega škofa Siksta). Toda Jurij se kot oskrbnik (in kaščar) pojavlja že pred letom 1458. Tako že leta 1447, pri čemer je treba poudariti, da gre za zapis v zapušinskem inventarju. Če ne podvomimo v pristnost zapisa, se poraja vprašanje, ali ni bil takratni oskrbnik morda njegov oče, saj lahko Jurija mlajšega na podlagi primerjave pečatov povežemo šele z listino iz leta 1456 (BayHStA, Hochstift Freising Urkunden, št. 716; št. 815; SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 100, št. 113; NŠAL, NŠAL 101, št. 353 (1456 VII 18)). Prim. Blaznik, *Srednjeveški urbarji*, str. 38; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 451.

¹⁸³ Njihova mati naj bi bila Sibila Dietrichstein, za katero lahko sklepamo, da je umrla leta 1464 (SI AS 813, šk. 1, Genealogije družine Lamberg, rodovnik z regesti listin na hrbtni strani: *Heurats abredt zwischen Jacoben von Lamberg*).

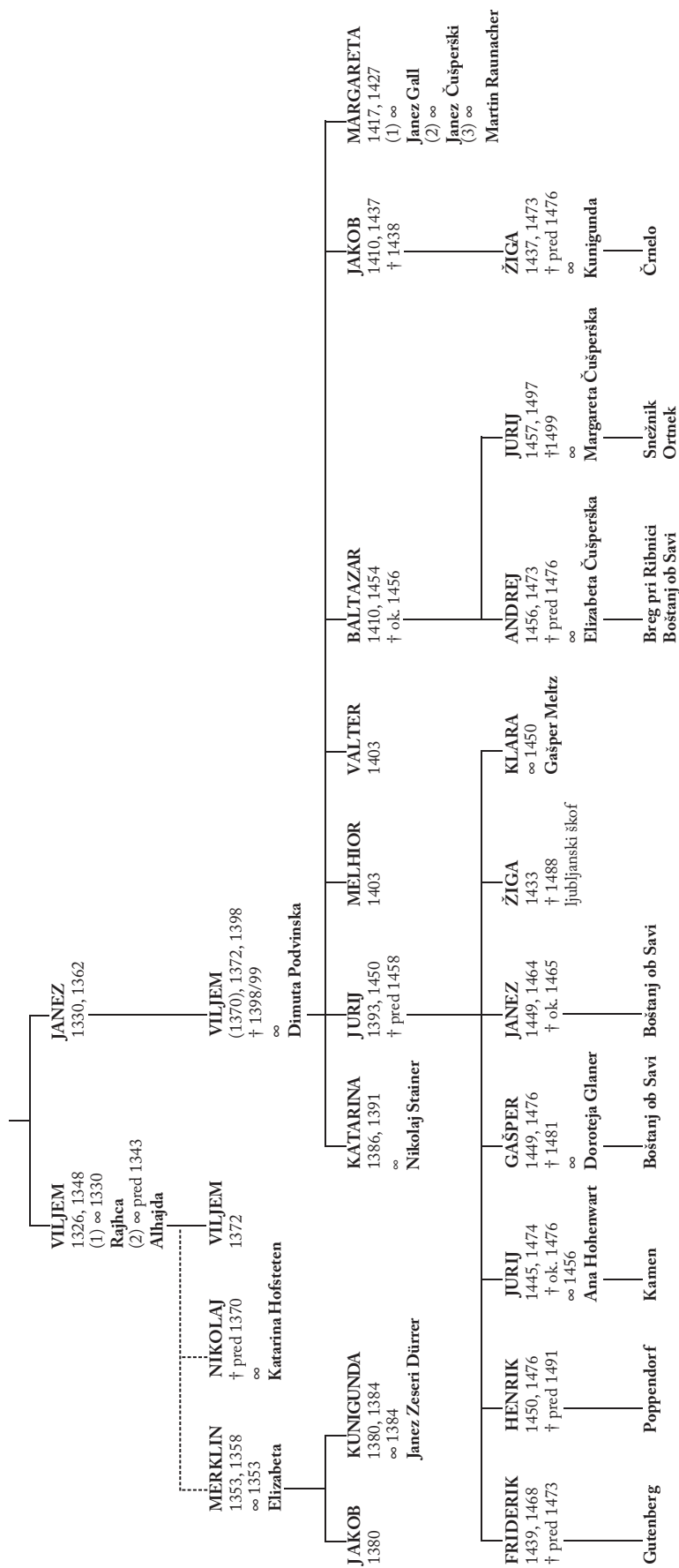
¹⁸⁴ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 108, št. 127.

¹⁸⁵ Kotar, *Deželni glavarji*, str. 130. Jurij je kot deželni upravitelj nazadnje izpričan julija 1447 (KLA, Allgemeine Urkundenreihe, 1517 X 3).

¹⁸⁶ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 109, št. 128.

¹⁸⁷ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 93–97, št. 102–107.

Rodbina Lamberg, prve štiri generacije.

la v zastavi oskrbnitvo nad gospostvom in uradom Ribnica, Jurij je bil kasneje tudi oskrbnik na Ortneku.¹⁸⁸ Žiga, sin Jakoba, pa je bil oskrbnik in deželski sodnik v Kamniku.¹⁸⁹ Zadnji večji nakup škofjeloškega oskrbnika Jurija je bil grad Kamen, del nekdanje celjske dediščine po Ortenburžanih. Kot fevd ga je od Celjskih kupil Janez Seebacher, gradiščan na Smledniku. Njegova sinova sta ga leta 1459 prodala Andreju Kraigu, ta pa ga je čez deset let prodal Juriju.¹⁹⁰ Grad je dominiral nad lambersko gorenjsko posestjo, hkrati pa je bil impozantna utrdba, ki je služila obrambi pred novonastalo turško nevarnostjo. Turki so na Kranjsko v večjem obsegu vdrli ravno leta 1469. Lambergi so se z njimi pobližje srečali leta 1473 v bitki pri Bizeljskem, v kateri so Turki pobili ali zajeli okoli sto mož, med njimi vsaj osem kranjskih plemičev. Nesreči sta se izognila Jurijev brat Gašper in nečak Krištof, ki sta bitko preživela.¹⁹¹

Peta generacija

Jurij je verjetno umrl leta 1476, ko je njegov najstarejši sin Jakob že prejel fevde od cesarja Friderika.¹⁹² Jakobova mati Ana, ki se naslednje leto omenja kot vdova, je verjetno živela do leta 1481, ko si je Jakob dediščino po očetu in materi razdelil z bratom Gašperjem. Tretji brat Janez, takrat učitelj kanonskega prava in stolni dekan v Freisingu, se ji je zaradi svojega stanu odpovedal.¹⁹³

V istem letu se Jakob pojavi kot oskrbnik in kaščar v Škofji Loki. Ta položaj naj bi izkoriščal za lastno korist. Nestrinjanje oškodovanih loških podložnikov je preraščalo v upor, zato ga je bil freisinski škof leta 1491 prisiljen odstaviti.¹⁹⁴ Zatem je služboval na Koroškem, kjer je bil glavar oziroma namestnik glavarja gospostva Ortenburg.¹⁹⁵ Po Kainachu naj bi bil tudi cesarski svetnik v spodnjeavstrijski vladi in glavar v Bruku na Lajti.¹⁹⁶ Ž ženo Magdaleno je imel sinova Jurija in Franca ter hčer Ano.

Njegov brat Gašper, ki se je zelo verjetno rodil leta 1463,¹⁹⁷ je svojo mladost posvetil vojaškemu in turnirskemu udejstvovanju. Aprila 1486 se je kot cesarjev spremljevalec udeležil Maksimilijanovega kronanja za nemškega kralja v Aachnu, kjer je ta podelil

dvesto dvajset viteških udarcev. Prejela sta ga tudi Gašper in njegov bratranec Krištof.¹⁹⁸ Ker je imel Gašper dva bratranca z istim imenom, je natančna določitev nemogoča, morda je Krištof enak tistemu, ki se je trinajst let prej pobližje srečal s Turki.¹⁹⁹ Dušan Kos omenja, da so se novi vitezi preizkusili takoj po kronanju, v turnirju pa naj bi sodeloval tudi Krištof.²⁰⁰ Do turnirjev je prišlo že januarja istega leta, ko sta se cesar Friderik in kralj Maksimilijan na poti proti Frankfurtu ustavila v Kölnu. Ob povratku iz Aachna po kronanju sta se s spremstvom, ki je štelo več kot tisoč mož, zopet ustavila v Kölnu, kjer so ostali dva tedna. Ob koncu njihovega bivanja so na starem trgu priredili glavni turnir.²⁰¹ Ta je tako prvi, za katerega lahko zapišemo, da je bil Gašper kot del cesarjevega spremstva zagotovo prisoten, najverjetneje pa je tudi proslavil svoj novi viteški naslov s sodelovanjem na njem.²⁰² Leta 1490 naj bi prestopil v Maksimilijanovo službo, leta 1495 je naveden med njegovimi vitezi v Wormsu.²⁰³

V novem stoletju je Gašper začel opuščati svojo viteško kariero. Leta 1501 se je poročil z Dorotejo Graf pl. Schermberg,²⁰⁴ leta 1503 pa je bil imenovan za oskrbnika in kaščarja v Škofji Loki.²⁰⁵ Leta 1505 je prvič omenjen kot oskrbnik na Polhovem Gradcu.²⁰⁶ Njegov odnos do podložnikov ni bil veliko boljši od bratovega, dva polhograjska kmeta sta o njegovi samovolji pisala cesarju, loški podložniki so se pritoževali nad novim davkom, tiste na meji z Beneško republiko pa naj bi uporabljal za vojaške operacije.²⁰⁷ Očitno je tudi njega škof odstavil, saj se v Škofji Loki leta 1508 kot novi oskrbnik omenja Pavel Rasp, kot kaščar pa Pavel Siegersdorfer.²⁰⁸ Leta 1509 se je na ogradnem sodišču pravdal z bratovo vdovo Magdaleno, verjetno o delitvi gradu Kamen.²⁰⁹ Zaradi majhnosti gradu, ki je očitno utesnjeval dve družini, morda pa tudi zaradi neprijateljskih odnosov s svakinjo, je Gašper z družino verjetno prebival v Škofji Loki, kjer je imel hišo. Ta je bila v potresu leta 1511 uničena, v njej pa je umrl tudi eden od Gašperjevih mladih sinov. Po besedah takratnega vicedoma Jurija Egkha,

¹⁹⁸ Hertzog, *Chronicon Alsatie*, II, str. 139.

¹⁹⁹ Witting je Krištofa povezoval s sinom Gašperjevega strica Henrika, medtem ko za Gašperjevo prisotnost na kronanju ni vedel (Witting, *Beiträge zur Genealogie*, str. 184, 188).

²⁰⁰ Kos, *Čas bojevnikov*, str. 168.

²⁰¹ Militzer, *Turniere in Köln*, str. 55–60.

²⁰² Več o Gašperjevi karieri Kos, *Čas bojevnikov*, str. 162–174.

²⁰³ Kos, *Čas bojevnikov*, str. 118; Hertzog, *Chornicon Alsatie*, II, str. 145.

²⁰⁴ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 73, št. 72.

²⁰⁵ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 451.

²⁰⁶ SI AS 2048, Auersperg, št. 108. Iz pisma izvemo, da je bil Gašper oskrbnik na Smledniku v času cesarja Friderika, torej najkasneje leta 1493, ko je cesar umrl.

²⁰⁷ Kos, *Čas bojevnikov*, str. 26; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 143–144.

²⁰⁸ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 451, 454.

²⁰⁹ SI AS 813, šk. 1, *Genealogije družine Lamberg, Collecta zu den Lambergischen cronologi aus dem schrannen protokol in Crain*.

¹⁸⁸ RI XIII 13, št. 375; RI XIII 30, št. 195.

¹⁸⁹ RI XIII 29, št. 177.

¹⁹⁰ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 21–22, št. 1, 3–6.

¹⁹¹ Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 118; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 44–45.

¹⁹² SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 104–106, št. 121.

¹⁹³ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 111–112, št. 134, 135.

¹⁹⁴ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 141–142, 451.

¹⁹⁵ Lanjus, *Zur Lamberg'schen Genealogie*, str. 292.

¹⁹⁶ NÖLA, HerrenA Akten, 43b/02 (K 51), Matthiae Freiherren von Kainach Genealogies Manuscriptum, fol. 274.

¹⁹⁷ Letnica se v njegovi turnirski knjigi pojavi dvakrat. Najdemo jo na njegovem šlemnem okrasju na upodobitvi enega izmed zgodnjih turnirskih dvobojev in na notranji naslovnici, ki je verjetno nastala leta 1544 (Kos, *Turnirska knjiga*, pg. 19, 27; Kos, *Čas bojevnikov*, str. 137, 145).

ki je cesarskemu dvornemu mojstru pisal le nekaj dni po potresu, naj bi se v veliki meri podrl tudi grad Kamen.²¹⁰ Verjetno je šlo za prenagljeno oceno, saj bi ga v takem primeru opustili, kot se je zgodilo z Gutenbergom. Ta je bil takrat (vsaj deloma) v lasti Jurija Winklerja, sina Gašperjeve sestrične Katarine, ki je bila hči Friderika Lamberga.²¹¹ Poškodovan je bil tudi grad Polhov Gradec. Valvasor je sklepal, da so ga opustili in z gradnjo novega gradu začeli ravno zaradi potresa.²¹² Egkh poroča, da je med potresom na njem umrla oskrbnica.²¹³ To je nenavadno, saj je bila Doroteja živa vsaj še leta 1517.²¹⁴ Ker se Gašper kasneje omenja tudi kot polhograjski zastavni gospod, je možno, da je imel že leta 1511 na gradu nameščenega lastnega oskrbnika, ki mu je umrla žena.²¹⁵ Morda pa gre za napako, ki jo lahko pripišemo Egkhovi naglici ali pa Radicsu, ki je povzemal njegovo pismo.

Potresno leto Gašperju vsekakor ni bilo naklonjeno, izgubi sina je treba prišteti še veliko gmotno škodo, ki je vplivala na razvoj dogodkov na Kranjskem. Gašper je še bolj pritiskal na polhograjske podložnike, verjetno tudi zato, da bi pridobil sredstva za sanacijo škode in brezplačno delovno silo. Cesarska komisija, poslana leta 1514, se je izkazala za slabega arbitra. Podložniki niso izpolnili zahtev, ki jih je komisija sprejela v Kranju, in so se na lastnem zborovanju odločili za odkrit upor. Prenehali so plačevati davke in odrekli pokorščino Lambergu. Začeli so se organizirati in v upor siliti tudi druge, uporniški duh pa se je začel širiti tudi na druga gorenjska gospostva.²¹⁶ Območje Polhovega Gradca je bilo tako eno od žarišč, ki je pripeljalo do velikega kmečkega upora. Za Kranjsko epohalni dogodek se je dotaknil vseh Lambergov, ki so se odzvali na različne načine. Sredi maja 1515, ko je upor že prešel v oboroženo fazo, je freisinški škof Gašperju, ki je takrat prebival v Škofji Loki, ukazal, naj zapusti mesto.²¹⁷ Škof se je očitno zavedal njegove nepriljubljenosti med kmečkim prebivalstvom in ni bil pripravljen tvegati varnosti svojega mesta. Kam se je umaknil Gašper, ni znano, verjetno se je zatekel v Ljubljano. Tarča kmetov sta bila tudi njegova mrzla bratranca Žiga in Andrej, sinova Žige iz črnelske linije. Kmetje so prišli celo do topa, s katerim so oblegali grad Črnelo, verjetno v drugi polovici junija. Ko se je to izkazalo za neuspešno, so uničili ribnike, požgali pristavo ter pobrali obdelan les, konje in živino.²¹⁸ Kmalu zatem so Žigo, kot očitvidca, kranjski deželni stanovi poslali

na cesarski dvor, da bi poročal o poteku dogodkov.²¹⁹ Enkrat med kmečkim uporom je skupaj s služabniki požgal šest hiš in dve pristavi v predmestju Kamnika, požar pa se je razširil v mesto, tako da so morali meščani podreti še šest hiš.²²⁰ Čeprav vir tega ne omenja, je šlo morda za povračilni ukrep za nastalo gospodarsko škodo pri Črnelu.

Svoje diplomatske sposobnosti je pokazal še en Gašperjev mrzli bratranec, in sicer Jožef, sin Jurija s Snežnika, kasnejši kranjski deželni glavar in baron na Ortneku. Po lastnem pričevanju je kmete pričakal za zidovi gradu Ortnek, napadalce, ki za svoja dejanja niso imeli vzroka, pa je zadržal z lepimi besedami in počakal na prihod cesarskih enot.²²¹

Manj sreče so imeli Gašperjev mrzli nečak Viljem Lamberg ter mrzla bratranca Janez in Gregor, sinova Andreja z Brega pri Ribnici, ki so bili skupni lastniki gradu Boštanj ob Savi,²²² ki so ga kmetje zavzeli in uničili, verjetno s požigom.²²³ Na gradu je verjetno prebival le Viljem, a ker ni poročil o žrtvah, lahko sklepamo, da se je pravočasno umaknil. Prav tako ni poročil o dogodkih na gradovih Breg pri Ribnici in Kamen, pa tudi ne za Snežnik, matični grad Jožefa Lamberga. Kmetje so s silo zavzeli Polhov Gradec, ga izropali in popolnoma uničili.²²⁴ Od potresa poškodovani grad kmetom verjetno ni pomenil večje ovire.

S posledicami kmečkega upora so se Lambergi ubadali še naslednje leto na zasedanju ograjnega sodišča. Andrej s Črnelega je tožil Franca Glanhoferja in njegovo ženo Ano, ker sta kmetom posodila top, ki je na Črnelu pustil veliko škodo. Viljem je objokoval uničeni arhiv na gradu Boštanj ob Savi. Žiga je tožil Lovrenca Paradeiserja zaradi konja, ki so ga kmetje odpeljali s Črnelega. Zapiski omenjajo tudi Gašperjevo ženo Dorotejo kot vdovo.²²⁵ Gašper je torej umrl pred 16. junijem, ko je potekalo zasedanje. To, da je bil mesec kasneje imenovan v odbor za meddeželni zbor v Velikovcu, lahko razložimo s tem, da je mišljen njegov istoimenski mrzli bratranec, brat zgoraj omenjenega Jožefa.²²⁶ Turnirski junak je bil zagotovo mrtev leta 1517, ko sta se tožili kamenski vdovi, v spor pa je moral poseči cesar Maksimilijan.²²⁷

Šesta generacija

Leta 1517 so odločali tudi o varuštvu nad mla-doletnimi otroki, ki ga je očitno prevzel Viljem z

²¹⁰ Radics, *Das große Erdbeben in Krain*, str. 115–116.

²¹¹ Sapač, *Gutenberg in Glanz*, str. 384–385.

²¹² Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 33.

²¹³ Radics, *Das große Erdbeben in Krain*, str. 117.

²¹⁴ SI AS 813, šk. 1, Prepisi listin in spisi, 1517 XI 13.

²¹⁵ Verbič, *Deželnozborni spisi I*, št. 117.

²¹⁶ Prav tam.

²¹⁷ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 146.

²¹⁸ Verbič, *Deželnozborni spisi I*, št. 117; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 475.

²¹⁹ Verbič, *Deželnozborni spisi I*, št. 117.

²²⁰ Verbič, *Deželnozborni spisi II*, št. 131.

²²¹ Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 51–52.

²²² Zahn, *Das Familienbuch*, str. 398.

²²³ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 493.

²²⁴ Prav tam, str. 33.

²²⁵ SI AS 813, šk. 1, Genealogije družine Lamberg, *Collecta zu den Lambergischen cronologi aus dem schrannen protokol in Crain*.

²²⁶ Verbič, *Deželnozborni spisi II*, št. 135; Zahn, *Das Familienbuch*, str. 398.

²²⁷ SI AS 813, šk. 1, Prepisi listin in spisi, 1517 XI 13.

Boštanja ob Savi, saj se kot varuh omenja pet let kasneje.²²⁸ Verjetno najstarejša Barbara je bila izvzeta iz skrbništva, saj se je leta 1519 poročila z Bernardinom Gallom. Takrat sta tudi prvič poimensko navedena njena brata Jakob in Egidij (*Gilgen*).²²⁹

Jakob se je oktobra 1522 vpisal na dunajsko univerzo, a študija ni končal, kar pa za plemiča ni nič neobičajnega.²³⁰ Pri Calinu zasledimo notico, da je Jakob v mladosti služil cesarju Karlu, in sicer v času, ko so pri Pavii zajeli francoskega kralja Franca, torej leta 1525. Kot vir je navedel domače anale, za katerimi bi se lahko skrivalo marsikaj.²³¹ Po nekem drugem genealogu naj bi bil Jakob že leta 1520 prisoten na Karlovem kronanju v Aachnu, nato pa zanj opravljal vojaško službo in ga spremljal na različne vojne pohode. Leta 1524 naj bi že uspešno poveljeval svoji enoti v Italiji in se udeležil bitke pri Pavii.²³² S predelanimi viri njegovega vojaškega udejstvovanja ne moremo potrditi, lahko pa ga primerjamo s sicer generacijo starejšim sorodnikom Jožefom, o katerem smo pisali zgoraj. Ta se je rodil leta 1489 in bil pri sedmih letih poslan v šolo. Tam je bil pet let, nato pa je služil štajerskemu deželnemu glavarju, s katerim se je pri štirinajstih udeležil bavarske vojne, verjetno kot oproda. Za bojevanje je bil prepovedan tudi tri leta kasneje, ko mu je bila prepovedana udeležba v vojni na Madžarskem.²³³ Pri sedemnajstih je odšel na cesarski dvor.²³⁴ Jakob v času pavijske bitke verjetno še ni dopolnil sedemnajst let,²³⁵ tako da je njegova vojaška udeležba vprašljiva, ne pa nemogoča. Da je gotovo imel vojaške izkušnje, potrjuje dejstvo, da je bil leta 1530 poveljnik manjše vojske, ki je v bližini Zagreba odbila enote Ivana Zapolje.²³⁶ Poveljeval je tudi leta 1552, ko je z deželno vojsko preprečil vpad turških enot.²³⁷

Leta 1530 je začel s konsolidacijo posesti okrog Kamna,²³⁸ hkrati pa je potekala obnova gradu, ki si ga je delil z bratrancem Francem.²³⁹ Spominski plošči, ki ju je Richter videl na dvorcu Kacenštajn v Begunjah, sporočata, da je Jakob na novo zgradil Ka-

men leta 1537.²⁴⁰ Besedila ne gre jemati dobesedno, verjetno je šlo le za prezidavo in sanacijo škode, ki jo je pustil potres, morda pa tudi kmečki uporniki. Da je bila razširitev gradu nujna, se je izkazalo kmalu, ko se je v zakonu s prvo ženo Margareto iz škofjeloške rodbine Purgstall rodilo vsaj osem otrok, od tega trije sinovi. Gašper in Krištof sta dobila ime po dedih, Janez Jurij, ki je edini preživel otroštvo, pa verjetno po pradedu Juriju. Hčere Doroteja, Sholastika, Lukrecija, Katarina in Eva so vse dočakale odraslo dobo ter se poročile.²⁴¹ Margareta je umrla pred letom 1558, saj se je Jakob takrat že drugič poročil, tokrat s sorodnico Ano Lamberg iz črnelske linije.²⁴²

V štiridesetih letih 16. stoletja je začel Jakob prevzemati uradniške funkcije v kranjski stanovski upravi, od leta 1543 je bil deželni upravitelj, leta 1546 pa tudi prejemnik in deželni oskrbnik. Zaradi naporov in stroškov je hotel pustiti službo, a so stanovi to zavrnil in njegov trud poplačali z dvema zahvalama in vsaj 400 renskimi goldinarji.²⁴³ Leta 1550 ga je cesar nagradil s pravico do pečatenja z rdečim voskom, leta 1557 pa je bil povzdignjen v baronski stan.²⁴⁴ Naslednje leto je bil, po smrti Janeza Weltzerja aprila, junija imenovan za kranjskega deželnega glavarja. Cesar je izbiro utemeljil z Jakobovimi izkušnjami in spretnostjo ter dotedanjo službo, pri kateri je izkazal svojo koristnost in zvestobo.²⁴⁵ O Jakobovi predanosti priča njegov nagovor stanovskim kolegom ob prejetju funkcije, v katerem je zapisal, da je v zadnjih dvanajstih letih opravil kar dvajset službenih potovanj na cesarski dvor in deželne zборе izven dežele.²⁴⁶ Leta 1562 je postal cesarski komornik, leta 1566 pa mu je bil podeljen prestižni naziv dednega deželnega konjušnika na Kranjskem, ki pa ga ni uporabljal dolgo.²⁴⁷

15. decembra 1566 je namreč umrl. Pokopali so ga v ljubljanski stolnici ob škofu Žigi Lambergu, pri zakristijskih vratih pa so mu postavili marmornat spomenik z epitafo, ki je slavil njegovo predanost cesarski dinastiji in vojaško sposobnost.²⁴⁸ Ni pa omenjal njegove obširne graditeljske dejavnosti, ki jo lahko označimo za enega njegovih največjih dosežkov. Njegov prvi gradbeni projekt je bil dvor Klanec med

²²⁸ SI AS 813, šk. 1, Genealogije družine Lamberg, *Collecta zu den Lambergischen cronologi aus dem schrannen protokol in Crain*.

²²⁹ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 72, št. 71.

²³⁰ UAW, M 4, *Matricula Universitatis Vindobonensis, 1548–1579*, fol. 18v.

²³¹ Calin di Marienberg, *Le gloriose Memorie*, str. 9.

²³² Mayer, *Vortrefflich-Hoch-Adeliches Controffée*, str. 287–288.

²³³ V tej vojni se je prvič bojeval devetnajstletni Žiga Herberstein (*Zahn, Das Familienbuch*, str. 319).

²³⁴ Valvasor, *Die Ebre*, IX, str. 50–51.

²³⁵ Umrl je 15. decembra 1566 v starosti 59 let, torej se je najverjetneje rodil leta 1508. Za njegov nagrobnik gl. Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve*, str. 100–101.

²³⁶ Valvasor, *Die Ebre*, XV, 430–431.

²³⁷ Valvasor, *Die Ebre*, X, 337; XV, 463–464.

²³⁸ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 73, št. 72.

²³⁹ Egidij je verjetno umrl že v dvajsetih letih, ob nedatirani delitvi Gašperjeve dediščine sta podpisana le Gašperjev sin Jakob in nečak Franc, ki sta prejela vsak polovico Kamna (SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 36, št. 29).

²⁴⁰ Richter, Stein und Katzenstein, str. 130–131.

²⁴¹ Genealogije si o materinstvu Jakobovih otrok niso enotne. Herberstein je vse otroke pripisal Margareti, za Janeza Jurija in hčere to dokazujejo letnice njihovih porok (*Zahn, Das Familienbuch*, str. 366).

²⁴² SI AS 813, šk. 1, Genealogije družine Lamberg, rodovnik z regesti listin na hrbtni strani: *Heurats abreht zwischen Jacoben von Lamberg*.

²⁴³ Kos, *Turnirska knjiga*, pg. 203–205; SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 80, št. 82; SI AS 813, šk. 1, Genealogije družine Lamberg, rodovnik z regesti listin na hrbtni strani: *Heurats abreht zwischen Jacoben von Lamberg*.

²⁴⁴ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 78–79, št. 79, 80.

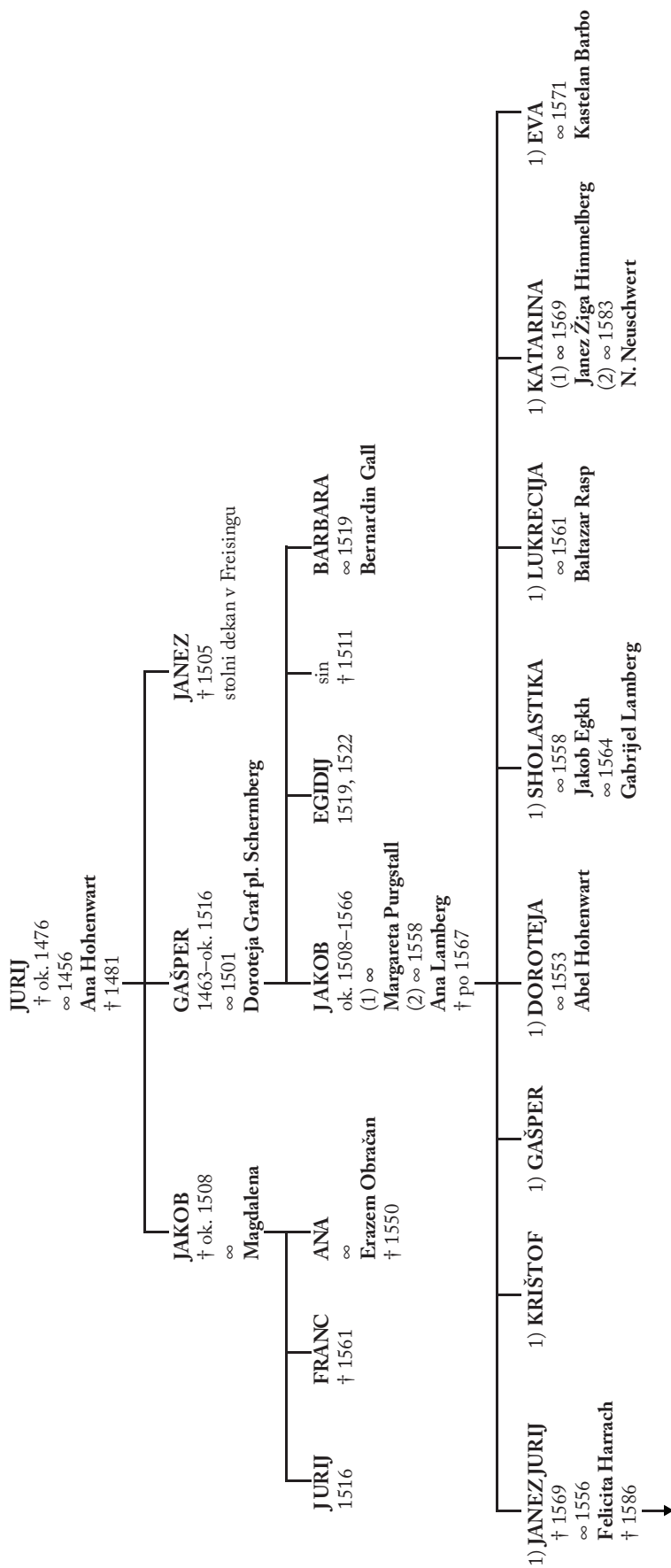
²⁴⁵ Kos, *Turnirska knjiga*, pg. 208.

²⁴⁶ Prav tam, pg. 209.

²⁴⁷ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 79, št. 81; Valvasor, *Die Ebre*, IX, str. 11.

²⁴⁸ Gl. op. 235.

Rodbina Lamberg, kamenska linija.

Kamnom in Gutenbergom, obnovljen leta 1531, na katerega je leta 1557 s cesarskim dovoljenjem prenesel ime porušenega Gutenberga.²⁴⁹ Nadaljeval je z obnovo Kamna, leta 1549 je s Francem podpisal pogodbo o razširitvi gradu, kar potrjuje tudi tretja spominska plošča na Kacenštajnu.²⁵⁰ Konec štiridesetih let je po do sedaj še neznanu potu pridobil posest nad nesojenim kmečkim taborom (Za)Gradec, na mestu katerega je zgradil nov plemiški sedež, ki mu je cesar podelil ime Weissenstein.²⁵¹ Da ni šlo le za stranski projekt, dokazujejo množični nakupi posesti okoli gradu v petdesetih letih.²⁵² Jakob je v dobrem desetletju na »novem Kamnu« ustvaril zemljiško gospostvo, ki je razkazovalo njegov prvenstveni položaj v deželi.

Jakoba je nasledil sin Janez Jurij, ki pa je umrl manj kot tri leta za očetom, očitno zaradi daljše bolezni.²⁵³ Zaradi mladoletnosti njegovega edinega sina Janeza Jakoba je kamenska linija izgubila zagon iz prejšnjih generacij. Kljub podedovanemu ugledu so njenim pripadnikom ostale deželne funkcije za več kot stoletje nedostopne. Leta 1667 so skupaj z nekaterimi člani ostalih lamberskih linij pridobili grofovski naziv,²⁵⁴ leta 1780 pa še zadnjič dosegli vrh v kranjski deželni upravi.²⁵⁵ V začetku 19. stoletja so prodali vso kranjsko posest in se preselili na Češko,²⁵⁶ kjer so leta 1850 v moški liniji izumrli.²⁵⁷ Danes živijo le še potomci ortneške linije.²⁵⁸

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BayHStA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München
Hochstift Freising Urkunden

KLA – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt
Allgemeine Urkundenreihe
Urkunden des gräflich Auerspergischen Fideikommissarchivs

MNL – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest
DL, Diplomataikai levéltár

NÖLA – Niederösterreichisches Landesarchiv, St. Pölten
HerrenA Akten, Herrenstandsarchiv Akten (allgemeine Reihe)
StA Urk, Urkundensammlung des Ständischen Archivs

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana, Ljubljana
NŠAL 101, Zbirka listin Nadškofjskega arhiva Ljubljana

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
FA Hohenwart, Familienarchiv Hohenwart
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv
HS, Handschriftensammlung

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani
AS 813, Lamberg, rodbina
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073, Zbirka rokopisov
AS 2048, Zbirka digitalnih posnetkov arhivskega gradiva za slovensko zgodovino

StiAHe – Stiftsarchiv Herzogenburg, Herzogenburg
Urkunden St. Andrä an der Traisen

UAW – Archiv der Universität Wien, Wien
M, Matrikel der Universität Wien
Ladula XXXVII, Universitätsprivilegien

OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, zv. 5, *Urbarji briksenske škofije: 1253–1464*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Thesaurus memoriae. Fontes, 3).

Blaznik, Pavle: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, zv. 4, *Urbarji freisinske škofije*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963 (Viri za zgodovino Slovencev, 4).

Bucelinus, Gabriel: *Germania topo-chrono-stemmatographica sacra et profana: Pars Altera*. Ulmae: Apud Iohannem Gorlinum, 1662.

Bucelinus, Gabriel: *Pars tertia Germaniae topo-chrono-stemmatographicae sacrae et profanae*. Francofurti ad Moenum: Sumptibus Christiani Balthasaris Kühnen, 1672.

²⁴⁹ Sapač, Gutenberg in Glanz, str. 413–415; SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 29, št. 20.

²⁵⁰ SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 35, št. 27; Richter, Stein und Kautzenstein, str. 131.

²⁵¹ SI AS 1063, št. 1446. Danes je to Boštanj pri Grosupljem.

²⁵² SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 52–71.

²⁵³ Julija 1568 je napisal testament, aprila 1569 je poskrbel za preskrbo žene po njegovi smrti, novembra 1569 pa so njegove posle opravljali skrbniki njegovih dedičev, torej je bil že mrtev (SI AS 309, šk. 58, št. 7, str. 82, št. 86, 87, str. 123).

²⁵⁴ Wurzbach, Lamberg, str. 24.

²⁵⁵ Franc Adam je bil v letih 1780–1782 predsednik deželnega glavarstva na Kranjskem (Andrejka, Vrhovni predstavniki, str. 104).

²⁵⁶ Thun und Hohenstein, Die Reichsgrafen von Lamberg, str. 10.

²⁵⁷ Zadnji predstavnik kamenske linije je bil Ernest, ki je leta 1850 pri šestindvajsetih letih podlegel tifusu. V enaki starosti je umrl njegov oče Edvard Karel, ki je leta 1825 med lovom utonil v Moravi (Thun, *Errinerungen*, str. 1–2).

²⁵⁸ Zadnji legitimni potomci živijo v Kitzbühlu na Tirolskem (Maximilian, Johannes, Carl Eugen) (Stögmüller, *Lamberg*, str. 319–321). Češka veja, ki jo Stögmüller opisuje na str. 311–313, je bila dokazana za fiktivno (Vichta, *Jak se stát hrabětem*, str. 156–165; Novák, *Lamberg, nebo Lambersk*, str. 265–272).

- Calin di Marienberg, Domenico Francesco: *Le gloriose Memorie degli piu illustri personaggi della famiglia di Lamberg*. Vienna, 1675.
- Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003 (Opera Instituti Artis Historiae).
- Erath, Augustinus: *Augustus Velleris Auerei Ordo: Per Emblemata, Ectheses Politicas, & Historiam demonstratus; Cum Parergis de Illustrissimis Domibus Lambergiana & Scaligerana*. Ratisbonae: Sumptibus Johannis Zachariae Seideli, 1697.
- Fabrizi, Carlo: *Delle usure del Friuli nel XIV secolo e della marca ad usum curiae*. Udine, 1774.
- Göth, G[org]: *Urkunden-Regesten für die Geschichte von Steiermark: vom Jahre 1252 bis zum Jahre 1580. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 10, 1861, str. 314–336.
- GZS VI/1 – Baraga, France: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1: listine 1246–1255*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002 (Thesaurus memoriae. Fontes, 2). (DOI: <https://doi.org/10.3986/9616358928>).
- Hertzog, Bernhard: *Chronicon Alsatie: Edelsasser Cronick unnd außfürliche Beschreibung des untern Elsasses am Rheinstrom*. Straßburg: durch Bernhart Jobin, 1592.
- Hormayr, Joseph von: *Kritisch-diplomatische Beyträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter: Mit mehreren hundert ungedruckten Urkunden*, zv. 2. Wien: in Commission bey Carl Schaumburg und Compagnie, 1804.
- Joppi, Vincenzo: *Documenti Goriziani del secolo XII e XIII. Archeografo Triestino*, 12, 1886, str. 1–89.
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021. (DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612549749>).
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, 1883.
- Lazius, Wolfgang: *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquijs, linguarumq; initijs & immutationibus ac dialectis, Libri XII*. Basileae: Per Ioannem Oporinum, 1557.
- Maffei, Elena: *Le carte del monastero femminile di S. Maria in Valle di Cividale (secoli XI– XIII)*. Udine: Istituto Pio Paschini, 2006.
- Manzano, Francesco di: *Annali del Friuli ossia Raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione*, zv. 3, 1255–1310. Udine: Tip. Trombetti - Murero, 1860.
- Manzano, Francesco di: *Annali del Friuli ossia Raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione*, zv. 4, 1311–1341. Udine: Tip. Trombetti - Murero, 1862.
- Mayer, Joseph: *Vortrefflich-Hoch-Adeliches Controfeé, Das ist: Volkommener Adel*. Wienn: gedruckt bey Andreas Heyinger, 1709.
- MDC V – Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, zv. 5, *Die Kärntner Geschichtsquellen 1269–1286*. Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag Ferd. Kleinmayr, 1956.
- MDC VI – Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, zv. 6, *Die Kärntner Geschichtsquellen 1286–1300*. Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag Ferd. Kleinmayr, 1958.
- MDC VIII – Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, zv. 8, *Die Kärntner Geschichtsquellen 1310–1325*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1963.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005 (Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 11).
- Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995 (Viri za zgodovino Slovencev, 14).
- RI XIII 13 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, zv. 13, *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1447–1457)* (ur. Paul Herold in Kornelia Holzner-Tobisch). Wien, Weimar, Köln: Böhlau Verlag, 2001.
- RI XIII 18 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, zv. 18, *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1458–1463)* (ur. Sonja Dünnebeil, Paul Herold in Kornelia Holzner-Tobisch). Wien, Weimar, Köln: Böhlau Verlag, 2004.
- RI XIII 22 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, zv. 22, *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1464–1469)* (ur. Christine Ottner). Wien, Weimar, Köln: Böhlau Verlag, 2007.
- RI XIII 26 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, zv. 26, *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Tschechischen Republik* (ur. Eberhard Holtz). Wien, Weimar, Köln: Böhlau Verlag, 2012.
- RI XIII 29 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, zv. 29, *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Republik Slowenien. Teil 1: Die staatlichen, kommunalen und kirchlichen Archive in der Stadt Laibach/Ljubljana* (ur. Joa-

- chim Kemper, Jure Volčjak in Martin Armgart). Wien, Weimar, Köln: Böhlau Verlag, 2014.
- RI XIII 30 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, zv. 30, *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1483–1488)* (ur. Peter Gretzel). Wien, Weimar, Köln: Böhlau Verlag, 2014.
- Santifaller, Leo: *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. Innsbruck: Universitäts-Verlag Wagner, 1929.
- Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, zv. 2, 1200–1269*. Laibach: Selbstverlag, 1884 in 1887.
- Seemüller, Joseph: *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1890.
- Suttina, Luigi: *Una cessione di appartamenti e oggetti sacri nel Dugento. Memorie Storiche Civildalesi*, 1, 1905, str. 63–66.
- Thun, Leopoldine: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Innsbruck, Wien, München: Kommissionsverlag Tyrolia, 1926.
- TKL II – Bizjak, Matjaž in Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II: Dokumenti 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae. Fontes, 8). (DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541682>).
- Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, zv. 1: Von den Anfängen bis 1192* (ur. Friedrich Hausmann). Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2007. (<https://gams.uni-graz.at/context:stub-band1?context=context:stub-band1>).
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre Deß Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Verbič, Marija: *Deželnozborski spisi kranjskih stanov I: 1499–1515*. Ljubljana: Arhiv Socialistične republike Slovenije, 1980 (Publikacije Arhiva Socialistične republike Slovenije. Viri, 1).
- Verbič, Marija: *Deželnozborski spisi kranjskih stanov II: 1516–1519*. Ljubljana: Arhiv Socialistične republike Slovenije, 1986 (Publikacije Arhiva Socialistične republike Slovenije. Viri, 2).
- Wiesflecker, Hermann: *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1949.
- Wiesflecker, Hermann: *Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1952.
- Wurmbrand, Johann Wilhelm von: *Collectanea genealogico-historica, ex Archivo in clytorum Austriae inferioris statuum: ut et aliis privatis scriniis, documentisque originalibus excerpta*. Viennae Austriae: Sumptibus Joannis Baptistae Schönwetter, 1705.
- Zahn, J[oseph]: *Das Familienbuch Sigmunds von Herberstein: nach dem Originale herausgegeben. Archiv für österreichische Geschichte*, 39, 1868, str. 293–415.
- Zedler, Johann Heinrich: *Lamberg. Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, 16, 1737, str. 268–284.

LITERATURA

- Adam, Stane: *Grad Kamen in njegovi prebivalci do konca Ortenburžanov: 1. del*. Radovljica: samozaložba, 2000 (Doneski za zgodovino Radovljice v srednjem veku, 4).
- Andrejka, Rudolf: *Vrhovni predstavniki državne uprave na Kranjskem od 1747 do 1941. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 24, 1943, št. 1–4, str. 103–111.
- Bizjak, Matjaž: *Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. Ad Fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAŽU, 2005, str. 255–269.
- Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo: (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach, 1848.
- Costa, Heinrich: *Zwei mittelalterliche Grabdenkmale an der Kathedrale zu Laibach. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 13, 1858, str. 62–64.
- GZS VI/2 – Preinfalk, Miha: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/2. Imensko kazalo*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007 (Thesaurus memoriae. Fontes, 5). (DOI: <https://doi.org/10.3986/9789616568982>).
- Kos, Dušan: *Čas bojevnikov. Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom: Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAŽU, 1994 (Zbirka ZRC, 1).
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAŽU, 2005. (DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>).
- Kos, Franc: *Goriška Brda v srednjem veku. Jadranski almanah*, 1, 1923, str. 10–50.
- Kosi, Miha: *Celjska klientela: Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih. Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAŽU, 2019, str. 11–64. (DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>).
- Kotar, Jernej: *Deželni glavarji na Kranjskem v srednjem veku. Zgodovinski časopis*, 75, 2021, št. 1–2, str. 94–150. (DOI: <https://doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2021.1-2.04>).

- Lanjug, Friedrich: Die blühenden Geschlechter des österreichischen Uradels. *Jahrbuch der Vereinigung katholischer Edelleute in Österreich*, 1931, str. 69–176.
- Lanjug, Friedrich: Zur Lamberg'schen Genealogie. *Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft »Adler«*, 9, 1925, št. 56/58 (536/538), str. 287–306.
- Militzer, Klaus: Turniere in Köln. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 8, 1995, str. 55–66.
- Muchar, Albert von: *Geschichte des Herzogthums Steiermark*, zv. 8. Graz: Leuschner & Lubensky, 1867.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009 (Thesaurus memoriae. Dissertationes, 7). (DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541309>).
- Novák, Jiří: Lamberg, nebo Lamberk? Falešný potomek pošumavského rodu. *Vlastivědný sborník Muzea Šumavy*, 7, 2011, str. 265–272.
- Otorepec, Božo: Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku. *Notranjski listi III* (ur. Janez Šumrada). Ljubljana: DO Paralele, 1986, str. 28–46.
- Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440: Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana: Založba ZRC, Filozofska fakulteta, Pedagoška akademija, 1996, str. 331–342.
- Otorepec, Božo: Lamberg. *Enciklopedija Slovenije*, 6, 1992, str. 94–95.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled: nastanek, razvoj in prežitki*. Ljubljana: SAZU, 1986.
- Preinfalk, Miha: Rodbina v luči srednjeveških listin. *Zgodovinski časopis* 55, 2001, št. 3–4, str. 341–374.
- Pritz, Franz Xaver: Ein Beitrag zur Geschichte der Lamberge von Steier: besonders in jüngerer Zeit. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 7, 1851, str. 187–203.
- Radics, P[eter] v[on]: Das große Erdbeben in Krain im Jahre 1511. *Drittes Jahresheft des Vereines des krainischen Landes-Museums*, 1862, str. 115–119.
- Richter, [Franz Xaver Johann]: Stein und Katzenstein, historisch gewürdigt. *Illyrisches Blatt*, 1820, št. 29, str. 117–118; št. 30, str. 121–122; št. 31, str. 125–127; št. 32, str. 130–132; št. 33, str. 134–136; št. 34, str. 139–140.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. 4: Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe, 23).
- Sapač, Igor: Gutenberg in Glanz oziroma Novi Gutenberg. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 375–438.
- Sapač, Igor: Grad Waldenberk – Pusti grad pri Radovljici. *Kronika*, 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 327–352.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Steklasa, Ivan: Jožef Lamberg: drugi avstrijski poslanec na turškem dvoru (1489–1554). *Letopis Matice Slovenske*, 1888, str. 190–204.
- Steska, Viktor: O Lambergih. *Carniola: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 6, 1915, št. 3, str. 81–89.
- Stögmüller, Hans: *Lamberg: Geschichte und Genealogie einer mitteleuropäischen Familie*. Wien: Verlag Geschichte, 2021.
- Šilc, Jurij: Nekdanji ortenburški vazali in fevdi na Ribniškem v času grofov Celjskih. *Kronika* 66, 2018, št. 3, str. 349–376.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.
- Thun und Hohenstein, Jaroslav: Die Reichsgrafen von Lamberg, Freiherren zu Stein und Guttenberg. *Monatsblatt der kais. kön. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*, 4, 1896, št. 2 (182), str. 9–10.
- Trotter, Kamillo: Bemerkungen zur Lambergischen Genealogie. *Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft »Adler«*, 10, 1927, št. 15–16 (555–556), str. 182–186.
- Vichta, Jiří: Jak se stát hrabětem: recept podle pana Lamberka. *Archivní časopis* 60, 2010, št. 2, str. 156–165.
- Wißgrill, Franz Karl: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, zv. 5. Wien: Christian Friedrich Wappler, 1804.
- Witting, Joh[ann] Bap[tist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der k. k. Heraldischen Gessellschaft »Adler«*, n. v. 5 in 6, 1895, str. 162–264.
- Wurzbach, Constant von: Lamberg. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 14, 1865, str. 22–39.
- Zahn, Josef in Anthony von Siegenfeld, Alfred: *Steiermärkisches Wappen-Buch von Zacharias Bartsch 1567: Facsimile-Ausgabe mit historischen und heraldischen Anmerkungen*. Graz und Leipzig: Ulrich Moser Buchhandlung, 1893.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik, Znanstveni inštitut filozofske fakultete, 1994.

SPLETNI VIR

- Turk, Josip: Lamberg, Sigismund, grof. *Slovenska biografija*
<https://www.slovenska-bio-grafija.si/oseba/sbi316140/>.

 S U M M A R Y

The origins of the Lamberg family in Carniola (with an emphasis on the Kamen and Guttenberg family lines)

The Lamberg family is poorly known in the current Slovenian historiography, and the few authors who study the once formidable family do so by drawing on outdated works that were already dismissed as deficient by contemporaries. Tracing the sequence of transliterations and summaries back to the sixteenth century, it seems safe to conclude that all Lamberg genealogies are based on the works of two authors. The first one was Wolfgang Lazius, whose inaccurate readings and misinterpretations expanded the Lamberg family by a few individuals who were subsequently proven not to be its members. The second one was Jakob Lamberg, one of the most prominent representatives of the family. From incomplete archival records he compiled a genealogical tree that determined the family relations at least for the first three generations, which have remained unchallenged to present day. Another historical record that has been preserved through Jakob Lamberg is a story about the origin of the family name, which also includes family links to the Rittersbergs.

In the thirteenth century, the Rittersbergs were a family of ministeriales in Gorizia, named after Rittersberg Castle, which stood somewhere in the Gorizia Hills. According to the sources of Cividale del Friuli, they possessed landed property there, alongside an unknown portion of an estate in Upper Carniola, most likely on the left bank of the Sava River. The Rittersberg lineage, which can clearly be traced until the 1270s, perhaps also included the Brixen ministerialis Ernst of Rittersberg, named after Bled on his seal. Given that Ernst's alleged children appeared as witnesses in the Lamberg family documents, the link between the families may be found precisely in Ernst's generation. Perhaps the Lambergs were related to him through the female line. Such appears to have been the connection between Ernst and Nikolaus Kaul from Bled, whose children even assumed Ernst's alleged appellation Rayman and his coat of arms. This precedent might explain how the Lambergs took on the coat of arms, variations of which were used by ministeriales living around Bled.

The first Lambergs—Wilhelm and Hans—appeared in Upper Carniola at the end of the 1320s and 1330s. Although Wilhelm's homonymous son was believed to have been the castellan of Waldenberg Castle, the family links and the comparison of coats of arms ultimately revealed that that was, in fact, his nephew Wilhelm, who may be identified as the true founder of the family after strategic purchases and inheritance contracts made him the most important secular nobleman in the wider Bled area. His marriage with Diemut, the daughter of Thomas from Podvin, secured him the ownership of an estate in Carinthia following the death of his father-in-law. He also expanded his landed property towards Radovljica and Tržič and acquired for his sons an estate in Inner Carniola and even a part of Snežnik Castle, while his attempt to enlarge the estate in Lower Carniola was cut short by his death. Wilhelm was survived by five sons, three of whom—Georg, Balthasar, and Jakob—awaited the death of their mother and divided the inheritance among themselves in 1410. Georg as the oldest one took over the helm of the family. After the Ortenburgs went extinct, his new masters became the Counts of Cilli, and he also began to form liaisons with the Habsburgs. He emerged from their dynastic feud as Carniolan provincial administrator, a position that was subsequently passed on to his namesake son. Years later, serving as the steward of Škofja Loka under the Diocese of Freising, the latter came into the possession of a vast estate and at the end of his life bought Castle Kamen (Ger.: Stain), which became the seat of his descendants and a part of their noble title. Stewardship of Škofja Loka was passed on to his sons Jakob and Caspar, whose chivalric virtues did not stop them from squeezing the peasants until their discontent finally reached a boiling point in 1515. Caspar, undoubtedly the most famous knight in Carniola, passed away soon afterwards. However, even more famous was the Battle of Pavia, in which his son Jakob supposedly took part. First under the auspices of his relative Josef Lamberg and then independently as the provincial governor, Jakob remained an eminent figure in provincial politics until his death in 1566, which allows us to describe the second third of the sixteenth century as the time when the Lamberg family was at its prime in Carniola.

Jaka Banfi

asist., mladi raziskovalec, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: jaka.banfi@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0002-3579-2234

Nekaj o položaju celjskih grofov in srednjeveškem plemstvu sploh

IZVLEČEK

Celjski grofje (1341–1456), potomci svobodnih gospodov Žovneških (ok. 1125–1341), sodijo med najbolj eminentne in poznane poznosrednjeveške rodbine z območja današnje Slovenije. V prvi polovici 15. stoletja so bili grofje in kasneje knezi cesarstva ter ogrski baroni. Ti nazivi niso bili zgolj titularni (naslovni), ampak so iz njih Celjskim pripadale določene pravice, ki so opredeljevale njihov plemiški položaj.

KLJUČNE BESEDE

grofje Celjski, plemstvo, srednji vek, Sveto rimsko cesarstvo, ogrsko-hrvaško kraljestvo

ABSTRACT

A FEW WORDS ABOUT THE STATUS OF THE COUNTS OF CILLI AND THE MEDIEVAL NOBILITY IN GENERAL

The Counts of Cilli (1341–1456), descendants of the free lords of Žovnek/Sanneck (about 1125–1341), were one of the most famous and powerful late medieval families in the territory of present-day Slovenia. In the first half of the fifteenth century, they were the counts and later princes of the empire and Hungarian barons. However, more than just titular in nature, these ranks also entailed a certain set of rights that determined their noble standing.

KEY WORDS

Counts of Cilli, nobility, Middle Ages, Holy Roman Empire, Kingdom of Hungary-Croatia

Celjski grofje (1341–1456), potomci svobodnih gospodov Žovneških (ok. 1125–1341), so še vedno zanimiva tema za medievistiko, zlasti slovensko, kar dokazujejo številne znanstvene razprave in druge vrste publikacij, ki so nastale v zadnjih treh desetletjih in še nastajajo.¹ Pri njihovem branju se srečujemo s številnimi historičnimi in strokovnimi pojmi, ki jih je treba poznati. Prav tako moramo poznati družbeno, politično in pravno okolje, v katerem so Celjski delovali. To, da so bili Žovneški leta 1341 povišani v grofe (drugokrat leta 1372), leta 1397 pa v ogrske barone, ne pove kaj dosti, če ne vemo, kaj sploh sta bila grof in baron v poznosrednjeveškem cesarstvu oziroma na Ogrskem. Da celjski grofje niso bili zgolj naslovni (titularni) grofje, ampak so jim iz tega naziva pripadale določene pravice, govori že listina cesarja Ludvika IV. Wittelsbacha² (1314–1347) iz leta 1341, ki je bila izstavljena ob povišanju svobodnih gospodov Žovneških v grofe Celjske z »*allen rehten, eren, freihaiten und guten gewonhaiten mit sampt den gerichte, die ander unser und dez reichs grafn habent oder gehaben mügen und sullen*«. ³ Ravno tako so imeli določene pravice kot ogrski baroni.⁴

Namen te razprave je podati sumaren pregled položaja Celjskih v cesarstvu in na Ogrskem. Zaradi omejenega obsega razprave se ni mogoče sistematično dotakniti vsega, zato je predmet te kratke razprave le plemiški položaj celjskih grofov. Pri tem bomo na strnjjen in pregleden način predstavili tudi stratifikacijo nemškega⁵ in ogrsko-hrvaškega plemstva poznega srednjega veka (13.–15. stoletje), da bomo celjske grofe lažje razumeli, vrednotili in primerjali v kontekstu takratne plemiške družbe. Celjski so dober primer, ker so v prvi polovici 15. stoletja delovali v dveh monarhijah, ki sta imeli vsaka svoj pravni, družbeni in politični ustroj. Podobnega poskusa predstavitve položaja Celjskih se je lotil že hrvaški zgodovinar Robert Kurelič v leta 2006 objavljeni razpravi Status Celjskih grofova kao kneževa Svetog Rimskog carstva.⁶ Tudi

zato, ker je od Kureličeve razprave minilo že več kot desetletje in pol, se spleča to temo ponovno osvetliti.

Plemstvo v srednjem veku

Plemstvo je zgodovinski in hkrati spreminjajoči se pojav. Srednjeveško plemstvo lahko razumemo kot privilegirani družbeni stan pretežno agrarne družbe, ki se od drugih stanov (zemljiških podložnikov in meščanstva) razlikuje po poreklu in zemljiški posesti in ki zaradi prepričanja o svojih podedovanih pozitivnih lastnostih opravičuje svojo večvrednost nasproti ostalim ter si lasti družbeno-politični primat in gosposke oziroma oblastne pravice nad drugimi.⁷ Obseg teh pravic je odvisen od položaja plemiča, bolj ali manj skupno vsem pa je, da imajo kot zemljiški gospodje oblast nad zemljiškimi podložniki in da je njihov plemiški položaj deden (z nekaterimi izjemami). Ustroj srednjeveškega plemstva se je razlikoval od države do države in se spreminjal skozi čas, njegova stratifikacija pa postane bolj jasna šele v poznem srednjem veku. V visoko- in poznosrednjeveškem cesarstvu je bilo plemstvo tudi konstitutivni element dežel. Po avstrijskem zgodovinarju Ottu Brunnerju (1898–1982) je dežela najprej personalna zveza – deželno plemstvo, ki priznava isto deželno pravo, istega deželnega kneza in isto deželno sodišče (*Landschranne*) – in šele nato teritorialna organizacija.⁸

Položaj Celjskih v Svetem rimskem cesarstvu

Poznosrednjeveško plemstvo cesarstva lahko ponazorimo s tridelno shemo.⁹ Vodilni stan plemstva je bilo **visoko ali dinastično oziroma knežje plemstvo** (*Fürstenstand*),¹⁰ ki je bilo vladajoče plemstvo. Knezi (tudi deželni knezi oziroma deželni gospodje) so načelovali kneževinam, ki jim v poznem srednjem

⁷ Povzeto po Hechberger, *Adel*, str. 2–3.

⁸ Brunnerjevo razumevanje dežele je smiselno povzel Peter Štih v Štih, *Dežela Grofija*, str. 124–125, in isti, Celjski grofje, str. 229–230, deloma tudi v isti, *Na stičišču*, str. 93. Gl. tudi Brunner, *Land and Lordship*, zlasti str. 139–199.

⁹ Znanstvene literature o visoko- in poznosrednjeveškem plemstvu je veliko. Izbor (urejeno po abecednem vrstnem redu): Arnold, *Princes and territories*, str. 88–132; Dopsch, *Die Länder*, str. 28–29, 209–261; Fleckenstein, *Herrschaft und Stand* (za naš prostor gl. razpravo Dopsch, *Probleme ständischer Wandlung*, str. 207 sl.); Hechberger, *Adel*, zlasti str. 17–55 (posebej priporočljivo delo); Lamprecht, *Einschildritter*, str. 100 sl.; Moraw, *Von offener Verfassung*, str. 66–77; Nared, *Dežela*, str. 139–160; Niederstätter, *Das Jahrhundert*, str. 45–54; Niederstätter, *Die Herrschaft*, str. 27–37; Oexle, Paravicini, *Nobilitas*; Paravicini, *Die ritterlich-böfische Kultur*, str. 22; Schubert, *Fürstliche Herrschaft*, zlasti str. 10–14; Spieß, *Fürsten und Höfe*, str. 9–16; Spieß, Grafen und Herren, str. 136–164; Spieß, *Ständische Abgrenzung*, str. 181–205; Štih, *Goriški grofje*, str. 35–42; Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 95, 146–152. Gl. tudi medievistični leksikon Volkert, *Adel bis Zunft* (zlasti str. 13–16, 68–70, 84–87, 104–105 in 106–109). Podrobneje o viteštvu v Kos, *Turnirska knjiga*, str. 3–7; Lazar, *Vitezji*, str. 15–19 in zborniku *Vitez, dama in zmaj*.

¹⁰ Alternativno: *Reichsfürstenstand* (cesarski knežji stan).

¹ Izbor literature o celjskih grofih (urejeno po abecednem vrstnem redu): Banfi, *Uprava*; Domenig, »*toun kunt*«; Fugger Germadnik, *Groffe in knezi*; Klaić, *Zadnji knezi*; Kosi, Celjski (do sedaj najtemeljitejši pregled rodbine); Kosi, Grajska politika; Kosi, Celjska klientela; Kosi, Representative Buildings; Kurelič, Status Celjskih; Kurelič, Simboli statusa; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*; Štih, Celjski grofje; Štih, Celjski grofje kot dediči. Gl. tudi zbornik Fugger Germadnik (ur.), *Zbornik. Zemljevid celjske posesti bo bralec našel v Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68, 74, 88–89, 91 (avtor: Miha Kosi). Razvoj celjske posesti je podrobno predstavljen v Kosi, Grajska politika.

² Imenovan tudi Ludvik Bavarski. Za kralja je bil izvoljen leta 1314, za cesarja pa 1328.

³ CKL, št. 212 (tudi CKSL, 1341 IV 5). Prevod: z vsemi pravicami, častmi, svoboščinami in dobrimi običaji skupaj s sodišči, kot jih imajo ostali naši in našega cesarstva grofje.

⁴ Prepis originalnih listin je objavljen v CKSL, 1397 VIII 14 in CKSL, 1397 VIII 17.

⁵ Izraz *nemško plemstvo* rabim kot krovni termin za vse plemstvo cesarstva, ne glede na etnično pripadnost.

⁶ Gl. Kurelič, Status Celjskih.

veku pravimo dežele, in so imeli vladarske pravice (*Hobeitsrechte*).¹¹ Knez (*Fürst*) ni plemiški naziv, ampak družbeno-politični položaj. Pomeni vladajočo osebo, to je osebo, ki ima vladarske pravice in pristojnosti.¹² Po nazivu so bili knezi lahko češki kralji, nadvojvode (*Erzherzoge*), vojvode (*Herzoge*), mejni grofje (*Markgrafen*) in redkeje palatinski grofje (*Pfalzgrafen*), deželni grofje (*Landgrafen*), grajski grofje (*Burggrafen*) ali le grofje (zlasti v poznem srednjem veku).¹³ Iz njihovih vrst so praviloma izviral tudi monarhi (kralji oziroma cesarji).¹⁴ Z dekretom cesarja Friderika II. Štaufovca (1220–1250) iz leta 1231/32 so bile posvećenim knezom pisno priznane nekatere kraljeve pravice, imenovane regalije (*iura regalia*), ki so bile temelj knežje oblasti. Tri temeljne knežje pravice so bile: sodna oblast nad deželnim plemstvom (plemiško ali deželno oziroma ograjno sodstvo), višja sodna oblast nad deželnimi podložniki (višje ali deželsko oziroma krvno sodstvo) in vrhovna vojaška oblast v deželi.¹⁵ Knezi so imeli tudi pravico predpisovati, potrjevati in spreminjati deželni red (*Landordnung*).

Visokemu plemstvu lahko postavimo ob bok **višje ali grofovsko in gosposko plemstvo** (*Grafenstand* in *Herrenstand*), kamor so spadali grofje (*Grafen*) in gospodje (*Herren*), ki jih običajno imenujemo deželski (ne deželni!) gospodje.¹⁶ Pretežno gre za potomce visokosrednjeveških svobodnih gospodov (*liberi nobi-*

les) in vodilnih ministerialov (*ministeriales meliores*),¹⁷ kot so Celjski in Ptujski. Njihova ozemlja – grofije in gospostva – niso bila dežele, ampak skupek zemljiških, trških in mestnih gospostev, ki so jih vodili pod skupnim imenom in so imela skupno teritorialno upravo, ki pa ni bila enaka deželni upravi (to velja tudi za grofije Celje, Ortenburg in Zagorje, ne pa za grofijo Marko in Metliko, ki je bila dežela!).¹⁸ Po prestizu so bili grofje nad gospodi in v listinah ter na seznamih deželnega plemstva se grofje navajajo pred gospodi.¹⁹ Za razliko od visokega pa višjega plemstva ne moremo opredeliti kot vladajoče plemstvo, ker ni niti načelovalo deželam niti ni imelo vseh vladarskih pravic (na primer sodne oblasti nad plemstvom). Nekateri zgodovinarji tej kategoriji plemstva pravijo tudi srednje plemstvo.²⁰

Na koncu tridelne plemiške sheme stoji **nižje ali viteško plemstvo** (*Ritterstand*), ki so ga večinsko sestavljali potomci manj pomembnega nesvobodnega plemstva (*Dienstadel*), to je ministerialov in milotov, ter novonastalo plemstvo. Po nazivu so to bili vitezi (*Ritter*) in oprode oziroma (plemeniti) hlapci (*Edelknechte* oziroma *Knechte*).²¹ Tako višje kot nižje plemstvo je bilo mediatizirano v okviru dežel, to se pravi neposredno podrejeno oblasti deželnega kneza, za razliko od knezov, ki so bili državno neposredni subjekti, torej neposredno podrejeni monarhu.²²

V 15. stoletju je iz višjega in nižjega plemstva v okviru dežel postopoma nastajalo pred deželnim pravom enakopravno **deželno plemstvo ali deželani** (*Landleute*), ki je tvorilo deželni zbor (*Landtag*), stanovsko zborovanje, ki ga je lahko sklical le deželni knez in na katerem so stanovi v prvi vrsti razpravljali o obrambnih in davčnih zadevah.²³

Nekateri zgodovinarji uporabljajo dvodelno shemo in imajo visoko ter višje plemstvo za eno kategorijo, za visoko plemstvo (*Hochadel*), kar ima svoj smisel.²⁴ Oboji so bili zvečine potomci starega (visokosrednjeveškega) svobodnega plemstva, imeli so aktivno in pasivno fevdno pravico ter so tvorili ek-

¹¹ Podrobneje o razvoju dežel v Dopsch, *Die Länder*, str. 210–217; Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 89–131.

¹² Gl. Volkert, *Adel bis Zunft*, str. 68–71. Kneževino oziroma deželo so uradno imeli za državni (kraljevi) fevd – t. i. *Fahnleben* oziroma praporni fevd. Gl. Spieß, *Das Lehnswesen*, str. 42–44.

¹³ Naziv avstrijski nadvojvoda je prvokrat zabeležen v *Privilegium Maius* (1358). Leta 1453 je cesar Friderik III. Habsburški vse avstrijske vojvode (takratne in bodoče) povišal v nadvojvode. Gl. MDC XI, št. 273 (1453 I 6). Med grofi knežjega položaja lahko izpostavimo goriške in savojske grofe, renske in burgundske palatinske grofe, alzaške in turinske deželne grofe ter nürnbergške grajske grofe. Grajski grof v tem primeru ne pomeni grajskega upravnika (gradiščana), za katerega se v virih uporablja enak nemški termin (*Burggraf*; latinsko *castellanus*).

¹⁴ Redki primeri iz vrst grofov neknežjega položaja, ki so se povzpeli med vladarje, so kralji Viljem Holandski (nemški (proti)kralj 1247–1256); Rudolf I. Habsburški (1273–1291); Adolf Nassauski (1292–1298) in Henrik Luksemburški (1308–1312). Habsburžani so postali državni knezi šele s pridobitvijo Avstrije, Štajerske in Kranjske po zmagi nad češkim kraljem Otokarjem II. Přemyslom leta 1278. Uradno so omenjene kneževine dobili šele leta 1282, Kranjsko pa so že leta 1279 zastavili goriškim grofom, ki so jo obdržali do leta 1335. Gl. Niederstätter, *Die Herrschaft*, str. 81–86, zlasti 82; Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 117.

¹⁵ Gre za dekret *Statutum in favorem principum*. Gl. tudi Volkert, *Adels bis Zunft*, str. 22–23, 69, 146, 196–201, 238–241. **Cerkvenim knezom** (to je visoka duhovščina, ki jeimela knežji položaj) so bile podobne pravice potrjene z dekretom *Confederatio cum principibus ecclesiasticis* že leta 1220. Cerkveni knezi so pojasnjeni v Spieß, *Das Lehnswesen*, str. 41–42.

¹⁶ Gl. Niederstätter, *Die Herrschaft*, str. 413 (gl. gesli *Herrenstand* in *Landesherrren*); Nared, *Dežela*, str. 101. Deželni gospod vedno pomeni kneza, deželski gospod pa lahko pomeni kneza ali teritorialnega zemljiškega gospoda. Deželski gospod tudi ni isto kot deželan oziroma deželni plemič.

¹⁷ Gl. CKSL, 1276 IX 19. Omenjajo se *ministeriales Stirie ac Karinthie meliores*.

¹⁸ Več o grofih in grofijah v Volkert, *Adels bis Zunft*, str. 84–87, zlasti 86–87. Razvoj celotnega celjskega gospostva v grofijah Celje, Zagorje, Ortenburg-Sternberg ter Marka in Metlika je podan v Kosi, Grajska politika.

¹⁹ Gl. npr. Seuffert, Kogler, *Die ältesten steierischen Landtagsakten*, št. 50 (str. 117).

²⁰ Kos, *Imago iustitiae*, str. 72; Kos, *Vitez in grad*, str. 258.

²¹ Gl. Hechberger, *Adel*, str. 34–37; Nared, *Dežela*, str. 156–157; Štih, *Goriški grofje*, str. 41–42. Več o viteštvu v Lazar, *Vitezi*, str. 15–19.

²² Mediatizacija ali z drugimi besedami državna (cesarska, kraljeva) posrednost (nemško *Landsässigkeit*) pomeni vezanost na deželo, deželni domicil, podrejenost deželi oziroma knezu. Prim. Hechberger, *Adel*, str. 39, 42.

²³ Podrobno o tem v Nared, *Dežela*, str. 101, 187–191.

²⁴ Prim. Paravicini, *Ritterlich-höfische Kultur*, str. 22; Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 95; Spieß, *Ständische Abgrenzung*; Hechberger, *Adel*, str. 39; Kurelić, *Status Celjskih*, str. 52–52.

skluzivno poročno skupnost in bili praviloma nenaklonjeni poročanju z nižjim plemstvom (kot primer lahko izpostavimo poroko Friderika II. Celjskega z Veroniko Deseniško, ki med plemiško elito ni bila dobro sprejeta). Nosili so predikat blagorodni (*Wohlgeboren*) oziroma visokorodni (*Hochgeboren*). Zaradi oblasti, političnega vpliva in družbenega položaja visoko in višje plemstvo ločujemo od nižjega pod nazivom **veliki (visoki) fevdalci** ali **teritorialni zemljiški gospodje**²⁵ (*Territorialherren*) oziroma **deželski gospodje** (*Landherren*).²⁶ Kot je izpostavil Peter Štih, je bilo visokemu in višjemu plemstvu skupno izvrševanje nekaterih vrst oblasti, ki bi jih danes označili za državno in javno oblast, skrb za javni red in mir ter izvajanje nižjega in višjega (deželskega) sodstva za nepriviligirane sloje (podložnike) na njihovem ozemlju.²⁷ Tudi v ta namen so na svojih gospodstvih organizirali dvorno-teritorialno upravo.²⁸

Očitna razlika med visokim in višjim plemstvom je v tem, da je visoko plemstvo imelo knežji položaj in neposredno podrejenost (podsodnost) vladarju. Visoko in višje plemstvo lahko imamo za politične in družbene partnerje (to dobro odražata dolgoletno sodelovanje Celjskih s Habsburžani in po letu 1396 s kraljem Sigismundom Luksemburškim²⁹ ter njihovo poročanje s predstavnicami in predstavniki knežjih in vladarskih dinastij). Za razliko od nižjega plemstva je višje plemstvo imelo boljše možnosti za družbeno-politični vzpon. Doseči ga je bilo mogoče s pridobivanjem fevdov in izgrajevanjem lastnega ozemlja, kopičenjem raznih regalij (očitna izjema je bilo ograjno sodstvo, ki je bilo ekskluzivna pravica knezov), poročanjem s predstavniki in predstavnicami dinastij, dedovanji (izpostavimo lahko ortenburško dediščino, ki je Celjskim leta 1418 prinesla številna gospodstva na Kranjskem in zahodnem Koroškem), kraljevo naklonjenostjo itd. Če so bili grofje in gospodje uspešni pri izgrajevanju svoje oblasti in istočasnem izmikljanju nadoblasti svojega deželnega kneza, so lahko v končni fazi sami postali knezi (posebej uspešni pri tem so bili goriški grofje,³⁰ celjskim grofom pa to ni nikoli v celoti uspelo).

Ko se odločamo, v katero kategorijo tridelne sheme plemstva cesarstva bomo umestili Celjske, moramo upoštevati obdobje. Če je naše izhodišče leto

1350, jih lahko brez težav umestimo med višje plemstvo. Leto 1400 je tovrstna umestitev že kočljiva, po letu 1420 pa lahko Celjske nesporno imamo za visoko plemstvo, pa čeprav do leta 1436 niso sodili med kneze. Upoštevati moramo, da so bili po letu 1420 največji teritorialni zemljiški gospodje v današnjem slovenskem prostoru,³¹ sodili so med največje fevdne gospode (njihova plemiška klientela je obsegala okoli 500 vazalov),³² bili so dedni odvetniki gornjegrajškega samostana,³³ imeli so patronat nad številnimi cerkvami,³⁴ na vseh gospodstvih celjske grofije so imeli pravico do deželskega (krvnega) sodstva,³⁵ bili so ogrski baroni in magnati ter slavonski veleposestniki in bani,³⁶ poročali so se s člani in članicami uglednih dinastij,³⁷ njihova vojaška in finančna moč pa sta bili precejšnji. Uradno so bili Celjski, vsaj za štajerskega deželnega kneza, vseskozi štajerski deželski gospodje in njegovi deželani.

Po deželni pripadnosti so Celjski (Žovneški) izvorno sodili med plemstvo Posavinja, ko pa je bilo Posavinje leta 1311 priključeno Štajerski, so se postopoma začeli prištevati k štajerskemu deželnemu plemstvu.³⁸ Leta 1308 so postali vazali Habsburžanov,³⁹ ki so poslej nastopali kot njihovi fevdni in deželni gospodje, vendar so jim Celjski med letoma 1425 in 1431 postopoma vrnil vse fevde, da so izpolnili enega od pogojev za povišanje v državno-neposredne kneze (tisti fevdi, ki so bili stara družinska posest, pa so bili alodizirani).⁴⁰ Habsburžani niso bili edini

³¹ Gl. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 88–89, 91 (avtor: Miha Kosi).

³² Gl. Kosi, *Celjska klientela*, str. 46 (grafikon 3). Ohranjeni imamo fevdni knjigi Friderika II. in Ulrika II. za grofiji Celje in Ortenburg, nastali v letih 1436–1447 in 1454–1455. Gl. CFK I; CFK IIa; CFK IIb. Podrobno o fevdnem sistemu (*Lehnswesen*) v Spieß, *Das Lehnswesen*; Schulze, *Grundstrukturen I*, str. 54–94.

³³ Odvetništvo (*advocatia*, *Vogtei*) je pojasnjeno v Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 29–31; Kos, *Imago Iustitiae*, str. 27–35; Volkert, *Adel bis Zunft*, str. 256–258. CKSL, 1372 IX 18; CKSL, 1372 IX 30; CKSL, 1372 XI 1; CKSL, 1375 IX 17; CKSL, 1384 V 3; CKSL, 1415 I 8; CKSL, 1415 I 23.

³⁴ Patronat (*ius patronatus*) je pojasnjen v Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 28–29. Župnije, nad katerimi so imeli Celjski patronat, bo bralec našel v Höfler, *Gradivo*, str. 15, 39, 43, 52, 59, 73, 74, 75, 143, 146, 150, 154, 158, 160, 162, 169, 195; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 30, 137, 138, 277, 286, 334, 337, 350, 353, 358. Zemljevid duhovnij iz okoli leta 1300 je v *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 83 (avtor: France M. Dolinar).

³⁵ ARS, AS SI 1063, sig. 4219; ARS, AS SI 1063, sig. 4427. Prepisa listin: CKSL, 1365 XII 12; CKSL, 1415 IV 11. Gl. tudi Štih, *Celjski grofje*, str. 233, op. 50. Deželsko sodišče (*Landesgericht*) je pojasnjeno v Volkert, *Adel bis Zunft*, str. 94, 110–111, 144–145; Kos, *Imago Iustitiae*, str. 65–75; Kos, *Vitez in grad*, str. 48–50. Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 211–214.

³⁶ Položaj Celjskih na Ogrskem je pojasnjen v nadaljevanju razprave.

³⁷ Kotromanići, Piasti, Habsburžani, Luksemburžani, Brankovići, Goriškimi, Jagielonci, Wittelsbachi.

³⁸ Gl. Kosi, *Dežela*, ki je ni bilo, str. 552 sl.

³⁹ CKL, št. 80.

⁴⁰ Kosi, *Celjski*, str. 90; Kosi, *Grajska politika*, str. 480–481. O tem tudi *Celjska kronika*, str. 156–157.

²⁵ Pri teritorialnih zemljiških gospodih, na prvi pogled sicer nenavadni skovanki, je poudarek na ozemlju. Gre torej za fevdalce, katerih posest se je razprostirala na širšem ozemlju.

²⁶ Prim. Nared, *Dežela*, str. 101; Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 94–95; Hechberger, *Adel*, str. 42; Volkert, *Adel bis Zunft*, str. 238. Za razliko od deželskega gospoda deželni gospod vedno pomeni deželnega kneza. Gl. tudi Niederstätter, *Die Herrschaft*, str. 413 in prim. gesli *Landherren* in *Landesherr*.

²⁷ Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 94. Gl. tudi Volkert, *Adel bis Zunft*, str. 237–243.

²⁸ Podrobneje o celjski dvorno-teritorialni upravi v Banfi, *Uprava*.

²⁹ Sigismund je bil ogrski (1387–1437), nemški (1410–1437) in češki kralj (1419–1437) ter rimski cesar (1433–1437).

³⁰ Gl. Štih, *Goriški grofje*, str. 11–34.

Struktura poznosrednjeveškega cesarstva, kot jo je videl Hartmann Schedel (1440–1514), avtor Nürnberške kronike (1493). Celjski grb je v spodnji vrsti drugi iz desne
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/Nuremberg_chronicles_-_Organizational_Structure_of_the_Empire_of_the_Holy_Roman_Empire_%28CLXXXIIIv-CLXXXIIIr%29.jpg.

fevdni gospodje Celjskih, so pa bili njihovi edini deželni gospodje, kar jih je naredilo za najpomembnejše gospode in glavno oviro Celjskim pri uresničevanju načrtov, da sami postanejo deželni knezi in ustvarijo lastno deželo.

16. aprila 1341 so bili Žovneški s strani cesarja Ludvika IV. povzdignjeni med državne grofe, a kot je zapisal že Peter Štih, je bilo državno grofovstvo »brezpredmetno in navaden formalizem«, saj so bili Celjski »deželni grofje«, to je: spadali so med štajersko deželno plemstvo oziroma deželane [...] in so bili podrejeni oblasti štajerskega vojvode in deželnega kneza.⁴¹ Povzdig med grofe je bil nominalno anuliran leta 1365, ko je cesar Karel IV. Luksemburški (1346–1378)⁴² razveljavil nekatere pravne akte Ludvika IV., pravega učinka pa anulacija ni imela, kajti Celjski so se še naprej naslavljali kot grofje. Karel IV. je nato 30. septembra 1372 Žovneške ponovno povzdignil v grofe Celjske in reformiral meje celjske grofije.⁴³ Celjski

so dobili pravico, da se tudi na vseh ostalih gospodstvih, ki bi jih v bodoče pridobili, vedejo kot grofje, kar je bila pravna podlaga za širjenje celjske grofije.⁴⁴ Leta 1418 so podedovali še grofijo Ortenburg, ki je bila že od konca 14. stoletja združena z grofijo Sternberg (Strmec), ter se tako uveljavili kot gospodje Kranjske in zahodne Koroške (Ortenburg jim je cesar uradno podelil šele leta 1420).⁴⁵

Položaj Celjskih v ogrsko-hrvaškem kraljestvu

Na Ogrskem,⁴⁶ kjer se fevdni sistem ni razvil (posledično je namesto vazalno-gospodskega fevdnega razmerja nastalo razmerje, imenovano *familiaritas*),⁴⁷ je bil položaj Celjskih drugačen kot v cesarstvu.⁴⁸

⁴¹ Štih, *Celjski grofje*, str. 232–233.

⁴² Izvoljen za protikralja leta 1346, ko je bil cesar Ludvik IV. Wittelsbach še živ.

⁴³ CKSL, 1372 IX 30 (tri listine). Listine so objavljene tudi v *Celjska kronika*, str. 158–163.

⁴⁴ Gl. CKSL, 1372 IX 30 (B)/2.

⁴⁵ ARS, AS SI 1063, sig. 4435. Prepis listine: CKSL, 1420 II 29.

⁴⁶ Ogrska je bila od leta 1102 v personalni uniji s Hrvaško. Gl. Engel, *The Realm*, str. 35.

⁴⁷ *Familiaritas* je podrobno razložen v Rady, *Nobility*, str. 110–131. Gl. tudi Miljan, *Familiaritas*; Miljan, *Plemičko društvo*, str. 126–127; Pálosfalvi, *The Noble Elite*, str. 345–346; Kurelič, *Status Celjskih*, str. 54–55.

⁴⁸ Za ogrsko plemstvo v srednjem veku gl. Rady, *Nobility*, zlasti str. 28–44 in 79–95, in Engel, *The Realm*, str. 66–76, 83–85,

Ogrsko-hrvaško plemstvo (v nadaljevanju: ogrsko plemstvo) je imelo drugačno stratifikacijo kot nemško in praviloma ni imelo plemiških nazivov.⁴⁹

S tem, ko je kralj Sigismund Celjskim 14. in 17. avgusta 1397 podelil svobodno kraljevo mesto Varaždin ter grajski gospodstvi Vinica in Vrbovec z vsemi pritliklinami v trajno, neodtujljivo in dedno last, prosto kakršnekoli služnosti, obveznosti in odvisnosti, jih je naredil za to, čemur bi se še v 13. stoletju reklo ogrsko **pravo plemstvo** (*veri nobiles regni*), izvorno potomce vodilnih ogrskih rodov.⁵⁰ Samo lastna, dedna in neodtujljiva zemljiška posest, od katere ni bilo treba služiti, je bila na Ogrskem pogoj in znamenje plemenitosti (*indiciium et signum verae et sinceriae nobilitatis*). V cesarstvu takšno posest imenujemo alod (*allodium*). *Nobilis* je bil isto kot *homo possessionatus*, če povzamemo priznanega madžarskega zgodovinarja Pála Engla (1938–2001).⁵¹ Do lastne posesti ni bilo mogoče priti drugače kot s kraljevo darovnico ali dedovanjem, kar je pomenilo, da so imeli kmetje in meščani zelo malo možnosti, da postanejo plemiči. Plemstvo je bilo oproščeno plačevanja davkov in odgovorno (podsodno) zgolj kralju, ki mu je bilo dolžno nuditi vojaško podporo, a le v okviru kraljestva. Ogrski kralj Ludvik I. Anžujski (1342–1382) je leta 1351 določil, da je vse pravo plemstvo enakopravno.

Pravo plemstvo se je razlikovalo od ogrskega **pojnjega plemstva** (*nobiles praediales*), izvorno neplemenitih, vendar osebno svobodnih podanikov kraljestva, ki so kralju, pravemu plemstvu ali škofom služili na različne načine.⁵² Ti se v starejših virih omenjajo kot *iobagiones castris*, *castrenses*, *nobiles iobagiones*, *nobiles executantes*, *praediales*, *servientes regis*, *conditionarii* itd., odvisno od vrste službe. Zaradi svoje službe so uživali določene pravice, sicer odvisne od vrste službe, po katerih so se razlikovali od navadnih podložnikov, in zemljiško posest (*praedium*), kar jih je naredilo za plemenite. Ti pogojni plemiči so praviloma veljali za plemenite le v županiji, v kateri so živeli, in ne za plemstvo kraljestva (*nobiles regni*). Njihov položaj je bil odvisen od tega, komu in kako služijo, ter je lahko bil deden, ni pa bil neodtujljiv, marveč je lahko prenehal kadarkoli z odvzemom službe oziroma posesti.

Kar jih razlikuje od pravega plemstva, je ravno pogoj, da morajo zaradi prejete zemljiške posesti (oziroma od nje) služiti (*ratione terrae*).

Nekaterim pogojnim plemičem je uspel vzpon med pravo plemstvo, drugi so zdrsnili nazaj med neplemenite podanike, večina pa je obdržala svoj položaj. Razlika med pogojnim in pravim plemstvom se je proti koncu 14. stoletja postopoma zmanjšala, zato lahko pogojno plemstvo imamo za ogrsko nižje plemstvo. Ogrsko družbo v poznem srednjem veku so tako pretežno tvorili plemiči in kmetje (*iobagiones*)⁵³ ter v manjši meri meščani (*cives*).⁵⁴ Glede na velikost zemljiškega imenja lahko plemstvo razdelimo na veleposestnike (*magnates*), srednje posestnike (*egregii*) in male posestnike.⁵⁵ Županijsko plemstvo je bilo v tem času organizirano v **plemenite občine** (*nobiles communitates*), samoupravno stanovsko telo pod predsedstvom dveh do štirih izvoljenih sodnikov in imenovanega predstavnika županije.⁵⁶

Poleg tega, da je kralj Sigismund Celjske naredil za ogrsko pravo plemstvo, jih je naredil še za ogrske **barone** (*barones*), ki so v virih ogrske provenience pogosto naslovljeni s *spectabiles et magnifices vires*.⁵⁷ Baroni so bili elita ogrskega pravega plemstva in so veljali za kraljevo dvorno aristokracijo ter vodilno plemstvo v državi.⁵⁸ Prvotno so to bili le tisti plemiči, ki so imeli visoki **honor**.⁵⁹ *Honor*, ki ga lahko prevajamo kot *čast*, pa tudi *položaj*, je urad ogrske državne oziroma kraljeve dvorno-teritorialne uprave. Med *honores*, ki so veljali za baronat, sodijo visoki dvorni uradi (na primer palatinat), transilvansko vojvodstvo, banat ter v nekaterih primerih komitat (vsega skupaj nekaj več kot 10 uradov). *Honor* je lahko podelil samo kralj. Bil je časovno omejen s kraljevo voljo, imetniki pa so uživali tudi prihodke in posest, vezane nanj. V času kralja Sigismunda so se med barone že lahko prištevali tudi veleposestniki in pomembnejši plemiči brez *honores*, kot so bili spočetka Celjski. Baroni so bili člani kraljevega dvora (*aula regis*) in sveta (*consilium regis*),⁶⁰ to je najpomembnejšega posvetovalnega telesa v državi, in imeli pravico, da se za kralja bo-

⁵³ *Iobagiones* ne smemo istovetiti z *iobagiones castris* ali *nobiles iobagiones*.

⁵⁴ Engel, *The Realm*, str. 174–175. Podrobno o *iobagiones* ravno tam na str. 326–328.

⁵⁵ Gl. Engel, *The Realm*, str. 339–340; Miljan, *Plemičko društvo*, str. 25.

⁵⁶ Engel, *The Realm*, str. 120–121.

⁵⁷ Gl. Tanodi, *Poviestni spomenici*, št. 41 (1407 VIII 30). Gl. tudi Kurelić, *Status Celjskih*, str. 57, 60–62.

⁵⁸ Gl. CKSL, 1397 VIII 14. V listini piše, da Sigismund poklanja Celjskim Varaždin *ad instar ceterorum ipsius regni nostri Hungarie baronum teneant*.

⁵⁹ Seznam *honores*, ki so veljali za baronat, je naveden v Engel, *Magyarország I*, str. v (gl. bárók v kazalu) in str. 1–60. Temeljna razprava o baronih v poznem srednjem veku: Engel, *Die Barone*. Gl. tudi Engel, *The Realm*, str. 73, 91 in za *honor* 151–153; Tringli, *Die Würden*, str. 115–116.

⁶⁰ *Consilium regis* je strokovni termin in se v virih praktično ne pojavlja. Gl. Engel, *Die Barone*, str. 11; Engel, *The Realm*, str. 140–141.

119–122, 140–142, 143–145, 174–183, 338–344. Strnjen pregled je podan tudi v *Hrvatski povijesni atlas*, str. 397–415. Podrobno o sistemu *familiaritas* v Miljan, *Familiaritas* i klijentelski sustav, zlasti str. 103–105, 112–120; Rady, *Nobility*, str. 110–131; Kurelić, *Status Celjskih*, str. 55–56. Izbor literature o celjskih grofih na Ogrskem: Klaić, *Zadnji knezi*, zlasti str. 25–39; Miljan, *Grofovi Celjski* i Njemci; Miljan, *Grofovi Celjski*; Štih, *Celjski grofje kot dediči*, str. 79–83; Kurelić, *Simboli statusa*; Tringli, *Die Würden*. Izbrane razprave v zborniku Fugger Germadnik (ur.), *Zbornik*.

⁴⁹ Gl. Kurelić, *Grafen von Krabatzen*; Engel, *The Realm*, str. 293–294.

⁵⁰ CKSL, 1397 VIII 14; CKSL, 1397 VIII 17. Za razvoj celjske posesti na Ogrskem gl. Kosi, *Grajska politika*, str. 478–479, 483.

⁵¹ Engel, *The Realm*, str. 175, 338. Gl. tudi Rady, *Nobility*, str. 79.

⁵² Rady, *Nobility*, str. 79–85.

jujejo pod lastnim praporom (*banderia*).⁶¹ *Honor* ni bil deden, je pa postopoma postal deden položaj (privilegiji) baronov; tako je v 15. stoletju iz potomcev nekaterih najmočnejših baronov nastal stan ogrskih **magnatov** (*magnates*), ki jih imamo za velikaše kraljestva in dedno visoko aristokracijo.⁶² Bistvene razlike med baroni in magnati ni. Vsem sta bili skupni izredna družbeno-politična moč ter veleposest. Vendar pa baronov oziroma magnatov, ki jih lahko štejemo za ogrsko visoko plemstvo, ne smemo enačiti s knezi v cesarstvu, saj niso imeli svojih kneževin ali vladarskih prerogativ.

Leta 1399 je kralj Sigismund iz gospostev varaždinske županije oziroma komitata (*comitatus*) ustvaril grofijo Zagorje, jo izvzel izpod oblasti varaždinskega župana in jo kot kraljevo darovnico podelil Celjskim v dedno, trajno in neodtujljivo last.⁶³ S tem jih je naredil za slavonske veleposestnike. Ali so bile na zagorsko grofovstvo vezane pravice, kot so jih imeli drugi župani (*comites*) kot kraljevi uradniki, ne vemo. Dejstvo je, da Celjski v Zagorju nikoli niso nastopali kot župani, ampak vedno kot grofje. Zato zagorske grofije ne moremo in ne smemo obravnavati kot županijo, to je osnovno upravno, sodno in vojaško teritorialno enoto ogrskega kraljestva, ampak kot zasebno domeno celjskih grofov.

Ali Celjske označimo za ogrske barone ali magnate, je pravzaprav vseeno. Dejstvo je, da so kot kraljevi sorodniki, člani kraljevega dvora in sveta, slavonski veleposestniki in dolgoletni bani obvladovali Slavonijo tako teritorialno kot politično in bili konkurenčni vodilnim ogrskim baronom.⁶⁴ Po številu grajskega imenja, ki je obsegalo nekaj več kot 14 gradov, so bili v prvi polovici 15. stoletja med vodilnimi veleposestniki na Ogrskem.⁶⁵ Na svojem ozemlju so uvedli lastno upravo, katere sedež so bili gradovi, ki so bili v upravi njihovih vazalov, privedenih iz cesarstva.⁶⁶ Leta 1425 jim je kralj Sigismund predal še kunovino (*mardurina*), donosen davek, ki so ga Slavonci plačevali kralju (Celjski so lahko te prihodke prejeli le, dokler so bili bani in za obrambo banovine).⁶⁷

Pomembnost Celjskih na Ogrskem je razvidna že iz Sigismundovih listin ogrske provenience, v katerih se Herman II. kot slavonski ban med laičnimi pričami pojavlja na prvem ali drugem mestu, takoj za ogrskim palatinom Nikolajem II. Gorjanskim.⁶⁸

Banat, to je regionalno kraljevo namestništvo, je bil izredno pomemben *honor*, njegovega imetnika pa so imeli za barona. Celjski so slavonski banat imeli pol stoletja z nekaj vmesnimi presledki. Herman II. ga je imel štirinajst let (1406–1408 in 1423–1435) ter Friderik II. in Ulrik II. skupaj dvanajst let (1444–1456). Ulriku II. je v zadnjih letih življenja uspelo s silo priboriti si še hrvaško-dalmatinski banat, ki ga je imel že njegov ded Herman II. med letoma 1406 in 1408. Kot slavonski bani s sodnimi, vojaškimi in upravnimi pristojnostmi so Celjski držali Slavonijo trdno v svojih rokah. Imeli so pravico do imenovanja svojih namestnikov (podbanov) ter županov zagrebske, varaždinske in križevske županije, ki so sodile v okvir Slavonije.⁶⁹ Hrvaška zgodovinarica Nada Klaić (1920–1988) je trdila, da so bili Celjski dedni slavonski bani, vendar je takšna trditev napačna, saj noben srednjeveški ogrski kralj tega urada ni podelil Celjskim ali komurkoli drugemu v dedno posest.⁷⁰

Na tem mestu je treba opozoriti, da hrvaški zgodovinarji plemiški naziv *comes* običajno prevajajo kot *knez*, če gre za ogrsko plemstvo, in ne kot *grof*, kar je lahko za slovenskega bralca zavajajoče. Tako govorimo o krško-modruških knezih (Frankopanih), krbavskih knezih, bibrirskih knezih, blagajskih knezih, iločkih knezih itd., čeprav so vsi ti v latinskih virih titulirani kot *comites*.⁷¹ To pravilo pa ne velja, ko *comes* pomeni kraljevega uradnika – župana. Seveda moramo vedeti, da ti ogrski knezi niso isto kot knezi v cesarstvu, niti se za tem nazivom ne skriva kraljevi uradnik.⁷²

pa v denarju. Herman II. je pri pobiranju kunovine pretiraval do te mere, da se je slavonsko prebivalstvo leta 1431 pritožilo kralju Sigismundu. Gl. Engel, *The Realm*, str. 34, 226; Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 248; Kosi, Herman II., str. 109.

⁶⁸ Gl. Tanodi, *Poviestni spomenici*, št. 39 (1407 VIII 2), št. 41 (1407 VIII 30), št. 81 (1430 IV 20).

⁶⁹ V slavonsko banovino so v poznem srednjem veku sodile županije Varaždin, Zagreb, Križevci, Ivanovci, Sana, Vrbas, Banjica in Zemljanik. Gl. *Hrvatski povijesni atlas*, str. 360–361.

⁷⁰ Gl. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 33–39, zlasti str. 34–35. Prim. Kurelić, *Simboli statusa*, str. 71 (gl. tudi op. 67). Gl. tudi Engel, *Magyarország I*, str. 20–21 in Banfi, *Uprava*, str. 51.

⁷¹ Prim. Kurelić, *Status Celjskih*, str. 57.

⁷² Na tem mestu lahko citiramo hrvaško zgodovinarico Suzano Miljan: »Potrebno se samo ukratko osvrtniti na pitanje titula knez(ov)a. Naime [...] knezovi su bili pojedinci čije su obitelji imale kneštva, a u latinskim se izvorima nazivaju terminom comes. To im je bila titula po rođenju i oni su je nosili gdje god se nalazili. Potrebno je potvrditi da je na području srednjovjekovne Zagrebačke županije nose samo koji su iz južnog dijela Zagrebačke županije ili su hrvatskog porijekla, a u nju su uselili noseći već osobne titule kneževa. Niti jedno područje, koliko god bilo veliko, na području županije, nije bilo pretvoreno u kneštvo. Jedini slučaj na području Slavonije je onaj Zagorskog kneštva grofova Celjskih, kod kojih koristim inačicu grof (od njem. Graf), budući da su bili pripadnici njemačkog etničkog korpusa« (Miljan, *Plemićko društvo*, str. 27).

⁶¹ Podrobneje v Rady, *Nobility*, str. 38, 132–144, 146–149, 153–154.

⁶² Magnati se v virih omenjajo tudi kot *magnifici, filii baronum, potentes, proceres potentorum, barones naturales* ipd. Gl. Engel, *Die Barone*, str. 13, 18; Engel, *The Realm*, str. 342–344.

⁶³ SI AS 1063, sig. 4658; SI AS 1063, sig. 4659; SI AS 1063, sig. 4660. Prepis listine: CKSL, 1399 I 27; CKSL, 1399 III 9. V latinskem jeziku je izraz za komitat (županijo) in grofijo enak – *comitatus*. Celjski komitat Zagorje (*comitatus Zagoriae*) prevajamo kot grofijo (*Grafschaft*) – tako kot so jo dejansko dojemali Celjski – in ne kot županijo. Gl. tudi Fügedi, *Castle and Society*, str. 129.

⁶⁴ Prim. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, str. 369, 379.

⁶⁵ Fügedi, *Castle and Society*, str. 128 (gl. tabeli 7 in 8). Zemljevid celjskih gradov v *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 91 (avtor: Miha Kosi).

⁶⁶ Prim. Miljan, *Grofovi Celjski i Nijemci*. Seznam nekaterih uradnikov je objavljen v Banfi, *Uprava*, str. 35–45.

⁶⁷ SI AS 1063, sig. 4696. Prepis listine: CKSL, 1425 III 28. Kunovino ali marturino so sprva pobirali v kunjih kožah, kasneje

Posest grofov Celjskih pred njihovim izumrtjem leta 1456 (Slovenski zgodovinski atlas, str. 89).

Nada Klaić je tudi *comites Zagoriae* prevajala kot *zagorski knezi*.⁷³ V slovenski historiografiji velja načelo, da se *comes* prevaja po nemškem vzoru, in sicer kot *grof*, če gre za nemiško plemstvo, včasih pa tudi, ko gre za ogrsko, zlasti če je v virih nemške proveniencije titulirano kot *Grafen*, tako kot na primer Frankopani in Krbavski.⁷⁴ Sicer pa so se Celjski sami titulirali kot *Grafen im Seger*.⁷⁵ Prevod *zagorski grofje* je boljši kot *zagorski knezi* tudi zato, da se izognemo nepotrebni nejasnosti, za koga in kaj gre. Kot prvo so v poznem srednjem veku dejansko obstajali zagorski knezi,⁷⁶ ki niso imeli zveze z zagorskimi grofi (Celjskimi), kot drugo pa bo povprečen slovenski bralec ob besedi *knez* pomislil na deželnega kneza. Zagorska grofija ni bila kneževina po vzoru dežel v cesarstvu in tudi možnosti, da bi to postala, ni bilo, saj Ogrska ni imela knežje ureditve, zato tudi Sigismund ob pokneženju

Celjskih leta 1436 ni mogel in niti ni imel pravice, da bi iz zagorske grofije ustvaril kneževino, ki bi bila ustrojena kot dežela.

Zdi se, da je bil položaj Celjskih na Ogrskem vplivnejši kot v cesarstvu in da ga lahko razlagamo kot posledico kraljeve naklonjenosti, zaščite in občasnega nagrajevanja. Poleg tega Celjski na Ogrskem niso imeli konkurence, kot je bil štajerski deželni knez v cesarstvu, ki so mu bili podsodni in ki je v končni fazi imel pravico soodločati o njihovem povzdigu med kneze, temveč so bili neposredno odgovorni kralju. Ko je Sigismund leta 1397 Celjske naredil za barone, ni potreboval pristanka drugih baronov. V času koncila v Konstanci (1414–1418), ki ga je na Sigismundovo pobudo sklical protipapež Janez XXIII. (1410–1415), je bil sloves Celjskih kot ogrskih baronov očitno tako velik, da je kronist Ulrik von Riechental Celjske označil za grofe na Ogrskem.⁷⁷

⁷³ Klaić, *Zadnji knezi*, str. 25–33.

⁷⁴ Gl. TKL II, št. 231 (1445 VIII 16), za Frankopane in TKL II, št. 188 (1437 IV 21), za Krbavske.

⁷⁵ Gl. DF, 256552 (1440 VII 10).

⁷⁶ *Hrvatski povijesni atlas*, str. 414.

⁷⁷ Riechental, *Chronik*, str. 182: »Diß sind grafen, nit gefürst, des ersten in Ungern. Graf Herman von Zil, Graf Fridrich von Tzil, sin sun.« [To so grofje, ki niso pokneženi, najprej oni na Ogr-

Celjski grofje so imeli dobre odnose tudi z dvema ogrskima kraljema iz dinastije Habsburžanov, ki sta sledila Sigismundu na prestolu, z Albrehtom II. in Ladislavom V., ter palatinom Nikolajem II. Gorjanskim (1367–1433), izredno vplivnim baronom.⁷⁸ Z vsemi so bili družinsko povezani.⁷⁹ Sigismundov naslednik Albreht II. Habsburški (1438–1439) je bil naklonjen Frideriku II. in Ulriku II. ter priznaval njun knežji položaj v času fajde s štajerskim deželnim knezom, Ulriku II. pa je celo poveril glavarstvo na Češkem in kraljevo namestništvo (gubernaturo) na Ogrskem.⁸⁰ Za mladega Ladislava V. Habsburškega (1440/1444–1457),⁸¹ imenovanega Posmrtni, pa se zdi, da je v mrzlem uju Ulriku II. našel nadomestnega očeta.⁸² Ta je dodobra obvladal Ladislavov dvor, kar ni ostalo neopaženo pri njegovih sodobnikih, zlasti nasprotnikih.⁸³ Kot slavonski in hrvaško-dalmatinski ban, kraljevi skrbnik (regent) ter namestnik na Ogrskem je poslednji celjski grof došel do svojega družbenega in političnega vrhunca, ki se je nepričakovano končal 9. novembra 1456 v beograjski trdnjavi.

Knežji položaj Celjskih

Na tem mestu se bomo le na kratko dotaknili knežjega položaja Celjskih, kar je zapletena tema, ki je ni mogoče temeljito obravnavati v samo nekaj stavkih.⁸⁴ Sigismundovo povišanje Celjskih v državno-neposredne kneze ter ustanovitev celjske kneževine (dežele) iz grofij Celje in Ortenburg ter drugih celjskih gospostev v cesarstvu 30. novembra 1436 ni sta stekla po vseh pravilih. Cesar namreč ni upošteval volje štajerskega vojvode Friderika V. Habsburškega (kasnejši cesar Friderik III.),⁸⁵ ki bi kot deželni gospod Celjskih oziroma deželni knez ozemlja, iz katerega je Sigismund ustvaril novo kneževino, moral dati soglasje. Grofe je poknežil brez vojvodovega

privoljenja, ta pa se z dejanjem ni strinjal.⁸⁶ To, da je tudi Sigismundov naslednik Albreht II. Habsburški Celjskim priznaval knežji položaj,⁸⁷ ni pomenilo kaj dosti, kajti potrditev bi morala v vsakem primeru priti od štajerskega deželnega kneza. Zaradi tega je kmalu sledila večletna celjsko-habsburška fajda (1437–1443), ki se je podelila z obojestranskim mirom, sporazumom, zavezništvom in dedno pogodbo 16. oziroma 17. avgusta 1443.⁸⁸ Ob tem je vsaka stran nekoliko popustila. Celjski so se odpovedali lastni kneževini in knežji oblasti ter priznali nadoblast štajerskih vojvod, vojvoda Friderik V. – takrat že kralj Friderik IV. – pa je grofom priznal knežji položaj in čast, ne pa tudi knežje oblasti. Knežji položaj je tako veljal samo grofovim osebam in ne njihovim ozemljem. Grofiji Celje ter Ortenburg sta ostali del Štajerske, Kranjske in Koroške (izjema je grofija Zagorje, ki je sodila v okvir Ogrske, torej pod oblast ogrskega kralja in ni bila predmet pogajanj). Da pa Celjski vendarle ne bi bili knezi brez kneževine, so dobili v zastavo (ali fevd)⁸⁹ grofijo v Marki in Metliki, ki je imela položaj dežele in kjer so dejansko nastopali kot deželni knezi s pravico do izvajanja ograjnega sodstva.⁹⁰ Celjski knežji položaj torej ni bil enak habsburškemu. Bil je sicer več kot nasloven, a manj kot pravi deželnoknežji, saj je bil omejen le na deželo, ki so jo imeli v zastavi (ali fevdu), zato lahko v njem vidimo odstopanje od običajnega pravila.

Sklep

V prispevku smo skušali na kratko predstaviti položaj celjskih grofov v cesarstvu in na Ogrskem v kontekstu tedanje plemiške družbe ter hkrati na pregleden način predstaviti nemško in ogrsko plemstvo v poznem srednjem veku (13.–15. stoletje). Dejstvo je, da v stvarnosti stratifikacija omenjenega plemstva ni bila vsepovsod tako precizna, prav tako meje med plemiškimi stanovi niso bile tako jasne, kot se kažejo na papirju. Vsako posploševanje skriva v sebi nevarnost pretiravanja. Ne moremo trditi, da je podana stratifikacija edina pravilna in da bi se vsak medievist moral strinjati z njo. Moderna stratifikacija plemstva služi predvsem lažji preglednosti, zato medievistika občasno posplošuje, uvaja strokovne termine, ki jih

skem. Grof Herman (II.) Celjski, grof Friderik (II.) Celjski, njegov sin].

⁷⁸ Nikolaj je bil palatin od leta 1402 do smrti leta 1433.

⁷⁹ Druga hči Hermana II. Celjskega, Ana, je bila leta 1415 poročena z Nikolajem II. Gorjanskim. Elizabeto, hčer Barbare Celjske in Sigismunda Luksemburškega, pa je leta 1422 v zakon vzel Albreht II. Habsburški. Njun otrok Ladislav V. je bil mrzli nečak Ulrika II. Celjskega.

⁸⁰ DL, 12620 (1439 V 1); DL, 103586 (1438 V 28); DL, 102079 (1438 VI 2).

⁸¹ Komaj rojeni Ladislav V. je bil že leta 1440 okronan za ogrskega kralja, a je dejansko kraljevo oblast imel poljski kralj Vladislav III. Jagiello. Ta je bil za ogrskega kralja izvoljen istega leta kot Ladislav V., vendar je leta 1444 padel v bitki proti Turkom pri Varni. Leta 1453 je Ladislav V. postal še češki kralj.

⁸² Kosi, Ulrik II., str. 112, 113, 117, 121.

⁸³ Thuróczy, *Chronicle*, str. 186–189.

⁸⁴ Še vedno temeljna znanstvena razprava o knežjem položaju Celjskih je Štih, *Celjski grofje* (gl. zlasti str. 244–254). Gl. tudi Kurelič, *Status Celjskih*, str. 57–59, 62–66.

⁸⁵ Friderik III. je bil štajerski, kranjski in koroški vojvoda (1424–1493), nemški kralj (1440–1493), rimski cesar (1452–1493) in avstrijski nadvojvoda (1457–1493).

⁸⁶ SI AS 1063, sig. 4478. Prepis originalne listine CKSL, 1436 XI 30. Listina je objavljena tudi v *Celjska kronika*, str. 163–167. Prvo listino je Sigismund pripravil že leta 1430, vendar ni bila nikoli izstavljena. Za drugo listino, pripravljeno 27. septembra 1435, ne vemo, ali je bila izstavljena. Gl. Štih, *Celjski grofje*, str. 242–244 ter op. 122.

⁸⁷ DL, 103586 (1438 V 28); DL, 102079 (1438 VI 2).

⁸⁸ CKSL, 1443 VIII 16 (tri listine); CKSL, 1443 VIII 17. Gl. tudi CKSL, 1443 VIII 25. Prvo premirje je bilo sklenjeno že v začetku septembra 1441. Gl. CKSL, 1441 IX 4; CKSL, 1441 IX 5 (dve listini).

⁸⁹ Morebitna podelitvena ali zastavna listina mi ni poznana.

⁹⁰ Štih, *Celjski grofje*, str. 253–254; Štih, *Dežela Grofija; Kosi, Graffschaft Mettling*, str. 57–58

ne srečujemo v virih, in ne upošteva vseh dejanskih historičnih odstopanj. Srednjeveška družba, ki jo lahko na papirju nasploh prikažemo kot urejeno in statično, je bila v stvarnosti fluidna.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

CFK I – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofiji Ortenburg in Celje 1436–1447. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-57r.

CFK IIa – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Ortenburg 1456. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-2r.

CFK IIb – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Celje 1455. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-3r.

CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin. Ur. Božo Otošec (tipkopis). Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana.

a) Dostopno na portalu Arhiva Republike Slovenije⁹¹

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. SI AS 1063 – Zbirka listin (1163–1868).

b) Dostopno na portalu Hungaricana⁹²

DF – Magyar nemzeti levéltár (Madžarski državni arhiv), Budimpešta. Diplomatikai fényképgyűjtemény (listinska fototeka).

DL – Magyar nemzeti levéltár (Madžarski državni arhiv), Budimpešta. Diplomatikai levéltár (listinski arhiv).

OBJAVLJENI VIRI

Celjska kronika – Die Cillier Chronik. Text mit kritischer Einleitung und historischen Erläuterungen. Objavljeno v: Franz Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Verlag Leuschner & Lubensky, 1883, str. 49–175.

CKL – *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341* (ur. Dušan Kos). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1996.

MDC XI – *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten. Bd. 11: Die Kärntner Geschichtsquellen 1414–1500* (ur. Hermann Wiessner). Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 1972.

Riechental, Ulrich von: *Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich Riechental*. Hg. Tho-

mas Martin Buck. *Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen*, Bd. XLI. Ostfilder: Jan Thorbecke Verlag, 2014.

Seuffert, Burkhard in Kogler, Gottfried: *Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519. Teil I, 1396–1452*. Graz; Wien; München: Siasny, 1953 (Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, Bd. 3).

Tanodi, Zlatko (ur.): *Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina*. Sv. I. Zbornik izprava 1209–1526. Varaždin: Svobodina »Narodna tiskara«, 1942.

Thuróczy, János: *Chronicle of the Hungarians*. Bloomington: Indiana University, 1991 (Indiana University Uralic and Altaic Series 155; Medievalia Hungarica Series II).

TKL II – *Turjaška knjiga listin. II. zv. Dokumenti 15. stoletja* (ur. Matjaž Bizjak in Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae. Fontes 8). DOI: 10.3986/9789612541682

LITERATURA

Arnold, Benjamin: *Princes and Territories in Medieval Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Banfi, Jaka: Uprava grofov Celjskih (1341–1456). *Kronika* 70, 2022, št. 1, str. 21–58 (DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.1.02>).

Brunner, Otto: *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992 (Middle Ages Series).

Domenig, Christian: »toun kunt«: *Die Grafen von Cilli in ihren Urkunden (1341–1456)*. Universität Klagenfurt, 2004 (tipkopis doktorske disertacije).

Dopsch, Alois: Probleme ständischer Wandlung beim Adel Österreichs, der Steiermark und Salzburgs vornehmlich im 13. Jahrhundert. *Herrschaft und Stand. Untersuchungen zur Sozialgeschichte im 13. Jahrhundert* (ur. Josef Fleckenstein). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 51).

Dopsch, Heinz in Brunner, Karl in Weltin, Maximilian: *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter*. Ueberreuter: Wien, 2003 (Österreichische Geschichte 1122–1278).

Engel, Pál: Die Barone Ludwigs des Großen, König von Ungarn. *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis XXII*, 1985, str. 11–19.

Engel, Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. I. kötet. História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5. Budapest: MTA Történettudományi intézete, 1996.

Engel, Pál: *The Realm of the St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London; New York: I. B. Tauris, 2001.

⁹¹ <https://vac.sjas.gov.si/vac>

⁹² <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>

- Fleckenstein, Josef (ur.): *Herrschaft und Stand: Untersuchungen zur Sozialgeschichte im 13. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 51).
- Fügedi, Erik: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986 (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 187).
- Fugger Germadnik, Rolanda (ur.): *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje 27.–29. maj 1998*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999.
- Fugger Germadnik, Rolanda: *Grofje in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2014.
- Hechberger, Werner: *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter*. München: Oldenbourg Verlag, 2010 (Enzyklopädie deutscher Geschichte 72).
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Elektonska knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Druga, revidirana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Hrvatski povijesni atlas* (ur. Vlatka Dugački in Krešimir Regan). Drugo izdanje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2018.
- Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990.
- Klaić, Nada: *Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. Krone*. Celje: Prese, 1991.
- Klebel, Ernst: *Territorialstaat und Lehen: Studien zum mittelalterlichen Lebenswesen*. Lindau: Jan Thorbecke Verlag, 1960 (Vorträge und Forschungen 5), str. 195–228.
- Kos, Dušan: *Imago Iustitiae: Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994 (Zbirka ZRC 3).
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana, Založba ZRC, 2005. (DOI: 10.3986/9616500821)
- Kosi, Miha: Celjska klientela. Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih. *Družbena identiteta in mobilnost* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 11–64.
- Kosi, Miha: Celjski. *Novi Slovenski biografski leksikon. Zv. 4: C* (ur. Barbara Šterbenc Svetina). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 83–98 (dostopno tudi na spletu: <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1023780/>).
- Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 8, 2008, št. 2–3, str. 527–564.
- Kosi, Miha: Graffschaft Mettling. Razvoj dežele in deželnega plemstva metliške grofije od 13. do konca 15. stoletja. *Neumarkt – Mötting – Metlika: nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika, Belokranjski muzej, 2018, str. 15–99.
- Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.
- Kosi, Miha: Herman II. Celjski. *Novi Slovenski biografski leksikon. Zv. 4: C* (ur. Barbara Šterbenc Svetina). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 105–111 (dostopno tudi na spletu: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023720/>).
- Kosi, Miha: Representative Buildings of the Counts of Cilli: An Expression of Dynastic Propaganda. *Acta Historiae Artis Slovenica* 25, 2020, št. 2, str. 25–47 (DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.02>).
- Kosi, Miha: Ulrik II. Celjski. *Novi Slovenski biografski leksikon. Zv. 4: C* (ur. Barbara Šterbenc Svetina). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 112–123 (dostopno tudi na spletu: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023730/>).
- Kurelić, Robert: *Grafen von Krabaten: The Curious Designation for the Frankapani in Late Medieval German Sources*. *Revue für kroatische Geschichte = Revue d'histoire croate* XVII, 2021, št. 1, str. 203–228 (DOI: <https://doi.org/10.22586/review.v17i1.16852>).
- Kurelić, Robert: Simboli statusa i moći: kneževski pečati Celjskih grofova. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše, Darja Mihelič in Peter Štih). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 61–77.
- Kurelić, Robert: Status Celjskih grofova kao kneževa Svetog Rimskog carstva. *Zgodovinski časopis* 60, 2006, št. 1–2, str. 49–68.
- Lamprecht, Otto: Einschildritter in der Oststeiermark. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 26, 1931, str. 100–114.
- Lazar, Tomaž in Nabergoj, Tomaž in Jerin, Barbara (ur.): *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1: razprave*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik: Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Miljan, Suzana: *Familiaritas* i klijentelski sustav unutar plemićkog društva zagrebačke županije za vrijeme vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387.–1437.). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 33, 2015, str. 103–132.

- Miljan, Suzana: Grofovi Celjski i Njemci, službenici njihovih utvrda u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji u kasnom srednjem vijeku (1385.–1456.). *Godišnjak Njemačke zajednice. DG Jahrbuch* 20, 2013, str. 11–22.
- Miljan, Suzana: Grofovi Celjski, njihovi službenici njemačkog porijekla i Zagorsko knežstvo (*comitatus Zagoriensis*) krajem srednjeg vijeka (1397.–1456.). *Godišnjak Njemačke zajednice. DG Jahrbuch* 19, 2012, str. 97–117.
- Miljan, Suzana: *Plemićko društvo zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387.–1437.)*. Sveučilište u Zagrebu, 2015 (tipkopis doktorske disertacije).
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005 (Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 11).
- Moraw, Peter: *Von offener Vefassung zu gestalteter Verdichtung: Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490*. Berlin: Propyläen Verlag, 1985 (Propyläen Geschichte Deutschlands 3).
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Arhiv Republike Slovenije, 2009 (Thesaurus Memoriae. Dissertationes 7) (DOI: 10.3986/9789612541309).
- Niederstätter, Alois: *Das Jahrhundert der Mitte: An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1996. (Österreichische Geschichte 1400–1522).
- Niederstätter, Alois: *Die Herrschaft Österreich: Fürst und Land im Spätmittelalter*. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 2001 (Österreichische Geschichte 1278–1411).
- Oexle, Otto Gerhard in Paravicini, Werner (ur.): *Nobilitas: Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 133).
- Pálosfalvi, Tamás: *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*. Budapest: Institute of History, RCH HAS, 2014.
- Paravicini, Werner: *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*. München: Oldenbourg Verlag, 2011 (Enzyklopädie deutscher Geschichte 32).
- Patzold, Steffen: *Das Lehnswesen*. München: C. H. Beck, 2012.
- Rady, Martin: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. London: Palgrave Macmillan, 2000 (Studies in Russia and East Europe).
- Schubert, Ernst: *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1996 (Enzyklopädie deutscher Geschichte 35).
- Schulze, Hans K.: *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Bd. I.: Stammesverband, Gefolgschaft, Lehnswesen, Grundherrschaft*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 2004.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Spieß, Karl-Heinz: *Das Lehnswesen in Deutschland im hohen und späten Mittelalter*. Franz Steiner Verlag: Stuttgart, 2011.
- Spieß, Karl-Heinz: *Fürsten und Höfe im Mittelalter*. WBG: Darmstadt, 2008.
- Spieß, Karl-Heinz: Grafen und Herren aus dem Rhein-Main-Gebiet zwischen Königtum und fürstliche Hegemonie im Spätmittelalter. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 136, 2000, str. 135–163.
- Spieß, Karl-Heinz: Ständische Abgrenzung und Soziale Differenzierung zwischen Hochadel und Ritteradel im Spätmittelalter. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 56, 1992, str. 181–205.
- Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Na stičišču svetov: Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter: Celjski grofje kot dediči bosanske krone. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše, Darja Mihelič in Peter Štih). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 79–103.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželno-knežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU, 1996, str. 227–256.
- Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999, str. 123–146.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994 (Razprave Filozofske fakultete).
- Tringli, István: Die Würden und die Besitzungen der Cillier in Ungarn. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje 27.–29. maj 1998* (ur. Rolanda Fugger Germandnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od nase-litve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Volkert, Wilhelm: *Adel bis Zunft: Ein Lexikon des Mittelalters*. München: C. H. Beck, 1991.

S U M M A R Y

A few words about the status of the Counts of Cilli and the medieval nobility in general

The Counts of Cilli (1341–1456), descendants of the free lords of Žovnek (Germ.: Sanneck; about 1125–1341), were one of the most famous and consequential medieval noble families in Slovenian territory. As counts and later princes of the Holy Roman Empire and also as Hungarian barons, they held certain rights that determined their status in the contemporaneous noble society. In the first half of the fifteenth century, they served in the empire and Hungary, two states with distinct structures of noble society. The nobility of the high and late medieval empire (between the thirteenth and fifteenth centuries) may be presented using a tripartite scheme. The highest social stratum was composed of the ruling nobility, represented by provincial princes who enjoyed sovereign rights and ruled over princedoms or, rather, provinces. On a par with the ruling nobility was the high nobility (counts and lords), who were usually regarded as territorial lords. At the bottom of the tripartite scheme is the petty nobility, comprising knights and their attendants or squires.

In Hungary, the stratification of the nobility was slightly different, with the true nobility comprising

those who held their own, hereditary and inalienable landed property that did not represent a source of income. The true nobility was directly responsible to the king. The elite was composed of barons, members of the royal court and college, the most important consultative body in the state. After barons initially only held high royal offices, they subsequently also became big landowners and influential noblemen. With time, the baronial title became hereditary, resulting in the creation of the estate of magnates in the Late Middle Ages. Apart from the true nobility, Hungary also had so-called conditional noblemen or predialists, originally non-noble subjects who, in exchange for their services to the king, bishops or true noblemen, enjoyed a certain set of rights that allowed them to consider themselves as nobles.

The Counts of Cilli can still be viewed as members of the higher nobility until the fifteenth century and from 1420 onwards they may already be considered the ruling nobility. In Hungary, their baronial rank was undisputed. Due to the king's favourable inclination, they gradually became one of the most prominent noble families in Hungary. In the Holy Roman Empire, however, their attempt to establish their own princedom failed. The Counts of Celje never became true provincial princes. When in 1443, they renounced their own princedom, Emperor Frederick III of Habsburg granted them the princely rank in exchange for their concessions pawned them the County in the March and Möttlig, which was never their *de jure* province.

*Pečat celjskega grofa Ulrika II. na listini za kartuzijo Pleterje iz leta 1447.
Na njem so grbi grofij Zagorje (levo), Celje (v sredini) in Ortenburg-Sternberg (desno)
(ŠIAS 1063, Zbirka listin, sig. 5605 (1447 IX 3)).*

Boris Golec

prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0003-0367-0141

Trg Vače do srede 19. stoletja*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava razvoj Vač, enega najmanjših slovenskih trgov, od njegovih začetkov do srede 19. stoletja. Kraj se kot trg prvič omenja razmeroma pozno (1429), njegova glavna posebnost pa je ta, da se za razliko od večine slovenskih trgov ni razvil kot suburbialna naselbina pod gradom, sedežem zemljiškega gospodstva, ampak nekoliko stran, okoli vikariatne, poznejše župnijske cerkve. Med štirimi trgi na Gorenjskem so bile Vače edini »klasični« trg, kar pomeni, da je nastal v srednjem veku ter imel standardne gospodarske funkcije trških naselij in polno upravno-sodno avtonomijo. Zaradi specifične strukture ohranjenih virov je veliko bolj znana normativna plat notranje ureditve trga kakor funkcioniranje trške samouprave in nižjega sodstva v praksi. V gospodarskem pogledu je bil kraj tipičen mali trg z utečenimi sejmi in obrtniki, ki so z osnovnimi obrtnimi storitvami zadovoljevali potrebe lokalnega prebivalstva.

KLJUČNE BESEDE

Vače, trgi, trški privilegiji, sejmi, Lebek, Ponoviče

ABSTRACT

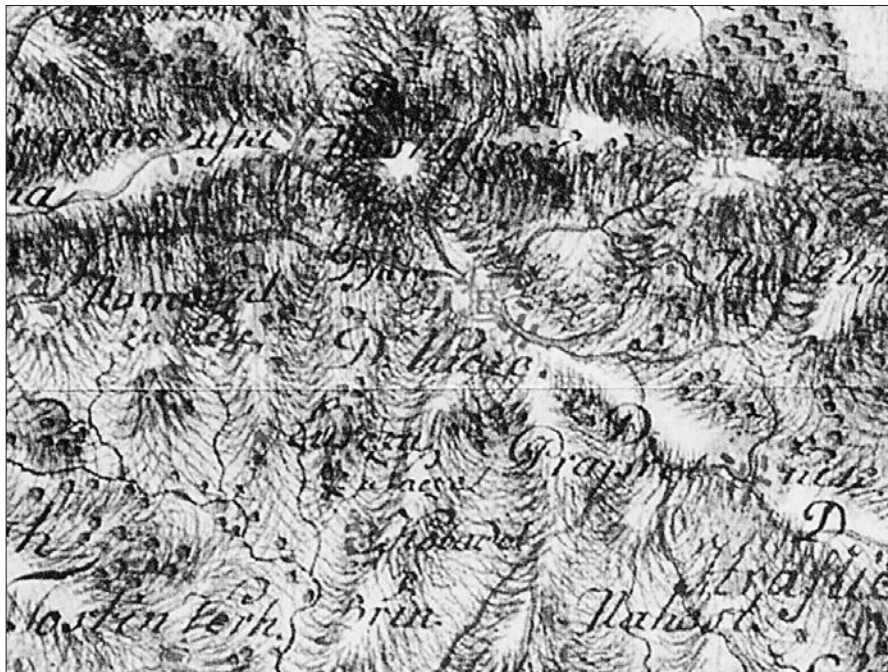
MARKET TOWN OF VAČE UNTIL THE MID-NINETEENTH CENTURY

The contribution discusses the development of Vače, one of the smallest Slovenian market towns, from its beginnings to the mid-nineteenth century. The place first appeared in written sources at a relatively late stage (1429), and its main feature was that, unlike most Slovenian market towns, it did not develop as a suburban settlement below the castle as the seigniorial seat but a bit further away, around the vicariate and later parish church. Of the four market towns in Upper Carniola, Vače was the only »classical« market town, meaning that it emerged in the Middle Ages, exercised the standard economic functions of market-town settlements, and enjoyed a full administrative-judicial autonomy. Due to the specific structure of the sources preserved, much more is known about the normative aspect of the market town's internal structure than about the practical implementation of its self-administration and the lower judiciary. In terms of economy, Vače functioned as a typical small market town with well-established trade fairs and craftsmen, whose basic craft services catered to the needs of the local population.

KEY WORDS

Vače, market towns, market-town privileges, trade fairs, Lebek, Ponoviče

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ga iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Vače na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz let 1784–1787 (Rajšp (ur.), Slovenija. 2. zvezek, sekcija 191).

Vače pri Litiji, poltretji kilometer oddaljene od geometričnega središča Slovenije (GEOSS), so od konca 19. stoletja dalje dosegle široko prepoznavnost kot območje številnih in bogatih prazgodovinskih najdišč.¹ V primerjavi s tem je močno omejeno vedenje, da so bile kljub majhnosti skozi stoletja naselje s statusom trga in precej širokimi trškimi pravicami. Brez arheologije in GEOSS-a bi bile prepoznavne približno toliko kot nekdanji trgi Motnik, Svibno, Pobrežje in Pilštanj, ki jih povprečen Slovenec težko locira celo pokrajinsko. Vače lahko označimo za edini »klasični« trga na Gorenjskem, kar pomeni, da je nastal v srednjem veku ter imel standardne gospodarske funkcije trških naselij in polno upravno-sodno avtonomijo. O njegovi zgodovini je na podlagi arhivskega gradiva že zgodaj nastalo več tehtnih objav,² pogrešamo pa sintetičen znanstveni prikaz in umestitev trga v širši zgodovinski in prostorski kontekst.³ Pričujoči prispevek se omejuje na temeljne značilnosti v razvoju trga in je bližje torzu, še posebej kar zadeva zadnja desetletja obravnavane dobe.

Vače zaradi majhnosti in oddaljenosti od pomembnih prometnic kot trg pogosto niso bile dovolj prisotne niti v zavesti tistih sodobnikov, ki bi jih kot take morali poznati med prvimi. Tako je Anton baron Taufferer, okrožni glavar malo prej ustanovljene-

ga Gorenjskega okrožja, leta 1752 reprezentanci in komori v Ljubljani poročal, da je v njegovem okrožju en sam trg, in sicer Tržič. Edino od tam, od upravitelja združenega gospodstva Neuhaus in Gutenberg, ki jima je Tržič pripadal, je, kot kaže, tudi zahteval in dobil poročilo o stanju trga.⁴ Poleg ruralnih Jesenic, ki so bile sredi 18. stoletja za razliko od Valvasorjevega časa še manj prepoznavne kot trg,⁵ je prezrl Belo Peč na skrajnem severozahodu okrožja, ker jo je očitno imel za navadno fužinarsko naselje, in male Vače na skrajnem severovzhodu Gorenjske, ker so bile po njegovih merilih po vsem sodeč gospodarsko nepomembne ali pa za njihov trški status sploh ni vedel. Toda tako Bela Peč⁶ kot Vače sta tedaj premo-gla razvitejšo stopnjo trške samouprave od Tržiča, saj Tržičani po Tauffererjevih besedah niso imeli pravice do volitev trškega sodnika in so v tej vlogi priznavali kar gosposčinskega upravitelja.⁷

Vače so v tem času v vseh relevantnih pregledih trgov in na kartografskih upodobitvah upravičeno navedene oziroma prikazane kot trg.⁸ Kjer je upo-

⁴ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, No. 12, 10. 11. 1752.

⁵ Golec, Trg Jesenice, str. 42–43.

⁶ Golec, Posebnosti nastanka, str. 403–408.

⁷ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, No. 12, 8. 11. 1752, 10. 11. 1752; Golec, Trške pravice, str. 453.

⁸ Prvi relevanten vir je Florijančičev zemljevid vojvodine Kranjske iz leta 1744 (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 5). Sledi Breckerfeldova rokopisna titularna knjiga iz leta 1754 ali 1755, ki ob nemških navaja tudi slovenska imena trgov, za Vače *Watsch* in *Vazbe* (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 52r, titularna knjiga, s. p. Verzeichnuß der Städte, Märkte, Schlösser, Clöster und Pfarren des löbl. Herzogthums). Vse štiri go-

¹ Prim. geslo Vače v *Enciklopediji Slovenije* (Sadek et al., Vače, str. 123–124).

² Črnologar, *Die Marktprivilegien*; Pokorn, *Regesti listin*; Mal, *Privilegiji trga Vače*.

³ Sintetični prikaz preteklosti Vač ponuja monografija V. Benedika iz leta 1982, ki je žal brez znanstvenega aparata (Benedik, *Vače*).

števana tudi delitev trgov na deželno knežje in municipalne (privatne gosposočinske), jih skupaj s Tržičem in Belo Pečjo najdemo med tremi gorenjskimi trgi, ki so bili vsi municipalni.⁹ Na drugi strani pa so bolj kot druga dva trga in podobno kot Jesenice dajale vtis vasi. Kot vas so enako kot Jesenice¹⁰ označene v opisnem delu jožefinskega vojaškega zemljevida iz srede osemdesetih let 18. stoletja. Pri opisu hriba Kalvarija najdemo pomenljiv zapis, da je 1500 korakov oddaljen »od vasi Vače, ki jo nekateri želijo imeti za trg« (*Von dem Dorf Vacze, welcher einige zu einem Markte haben wollen*). Vače si v t. i. jožefinskih vojaških merjenjih niso prislužile nobene druge omembe, niti tega, da bi bile tu kakšne (za vojsko pomembne) trdne zgradbe.¹¹ Gručasto naselje okoli župnijske cerkve sv. Andreja, ki je, kot bomo videli v nadaljevanju, štelo dobrih 40 domov, v očeh nepoučenega popotnika ni bilo tipično trško.

Valvasor je Vačam v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689) namenil samostojen razdelek, saj tu ni bilo gradu ali dvorca, pri opisu katerega bi zajel še trg. Podobno je storil z notranjsko Planino in s tremi specifičnimi trgi poznega, šele zgodnjenoovoveškega nastanka, z Jesenicami, Cerknico in Vrhniko.¹² Zapisal je, da ima trg Vače (*Watsch*, kranjsko *Vazche*) ime po gradu v obliki stolpa, ki je tu stal pred tristo leti in bil matična hiša gospodov Vaških (*von Watsch*), imenovali pa naj bi ga Vaški turn (*Watscher Thurn*). Kot edino letnico iz zgodovine Vač je navedel 1358, ko naj bi bil lastnik gradu Oto Vaški, ta rod pa je že davno tega ugasnil. Kot še pravi Valvasor, so nekdanji stolp polagoma širili in iz njega je nastal trg, ki je neobzidan, na vse strani odprt in že veliko let (*von undenklichen Jahren*) pripada gospostvu Lebek. O prebivalcih, hišah, neagrarnem gospodarstvu, nesrečah, drugih dogodkih ali zanimivostih ni zapisal niti besede. Po opisu v *Slavi* leži trg visoko v hribih, nima prav nič ravnine, a vendar dobra obdelovalna polja, veliko sadja in zlasti orehov, v bližini je kamnolom, kjer so kamni polni lupin morskih školjk in polžev.¹³ Na Valvasorjevem desetletjem starejšem bakrorezu iz leta 1679 okoli manjše cerkve sv. Andreja vidimo 25 stavb, na skrajni desni nadstropno župnišče, v spodnjem delu tržnega prostora (Placa) pri cerkvi pa na sredini drevo in ob njem sramotilni steber – pranger.¹⁴

H. G. Hoff je v svoji topografiji Kranjske iz leta 1808 praktično samo povzel Valvasorjeve besede iz-

renjske trge ima tudi Kindermannov zemljevid Gorenjske ali Ljubljanskega okrožja z letnico 1797 (Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 9).

⁹ *Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, str. 187.

¹⁰ Rajšp (ur.), *Slovenija. 4. zvezek*, str. 36.

¹¹ Rajšp (ur.), *Slovenija. 2. zvezek*, str. 32.

¹² Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 12–14, 21–22, 53–55 in 422–423.

¹³ Prav tam, str. 623–624.

¹⁴ Valvasor, *Topographia*, sl. 289. – V *Slavi vojvodine Kranjske* je isti bakrorez na levi strani obrezan (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 624).

pred 120 let, tako da je opis Vač v *Slavi* malce skrajšal in na koncu dodal pomenljivo misel: »Sicer ni o tem kraju povedati ničesar (*nichts zu bemerken*).«¹⁵ V njegovem času je na Vačah stalo nekaj več hiš, po uradnih podatkih iz leta 1817 jih je bilo 47, prebivalcev pa 236,¹⁶ kar je trg uvrščalo med najmanjše na Kranjskem.

Razvoj in usoda Vač sta bila tesno povezana z bližnjim Lebekom, pod katerega so kot podložniki spadali vsi trški posestniki razen kakšnega župnijskega kajzarja. Ko pa so grofje Paradeiserji leta 1638 postali še lastniki tik ob Savi ležečega dvorca Ponoviče in ga skupaj z Lebekom leta 1651 prodali baronom Wizensteinom, sta se obe posesti sčasoma združili v eno.¹⁷ Sam grad Lebek je propadel v prvih desetletjih 18. stoletja. Potem ko je v Valvasorjevem času (1689) še stal in s Ponovičami že imel skupnega lastnika iz rodbine Wizenstein,¹⁸ je na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 prikazan kot razvalina.¹⁹ Ime Lebek v naslovu gospostva je slednjič izpodrinilo novo ime Ponoviče.²⁰ S prenosom gosposočinske uprave na dobro uro oddaljene Ponoviče so se Vače približale redkim slovenskim trgov, ki zaradi oddaljenosti niso bili pod stalnim neposrednim nadzorom gospostva. To je sicer v manjši meri veljalo že v času upravljanja gospostva z gradu Lebek.

Začetki trga in srednjeveške Vače

Za nastanek srednjeveškega trškega naselja na Vačah, ki se dviguje nad dolino Save na razgledni višini 521 metrov nad morjem, so obstajali precej ugodni pogoji. Tod skozi, kjer je šla že prazgodovinska jantarjeva pot, je tekla najkrajša povezava s severa do Save in naprej skozi Litijo proti Dolenjski. Poleg tega na širšem območju severovzhodne Gorenjske ni bilo nobene konkurenčne meščanske naselbine, če izvzamemo Kamnik, ki se že leta 1267 omenja kot mesto in je dominiral na obsežnem območju severovzhodno od Ljubljane.²¹ Vačam je bil najbližji trg Vernek ob Savi v lasti oglejskega patriarha, ki pa je tudi fizično prenehal obstajati že pred prvo in edino omembo leta 1265.²² Nastala praznina je ponujala priložnost za vznik drugega trga v bližini ugaslega. Na desnem bregu Save je bila takšna Litija, ležeča tik ob reki in prvič izpričana kot trg leta 1386,²³ nad levim bregom

¹⁵ Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemaelde*, str. 162.

¹⁶ *Haupt-Ausweis*, fol. C2.

¹⁷ Smole, *Graščine*, str. 255–255 in 377.

¹⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 348 in 451.

¹⁹ Florijančič, *Deželopisna karta*, list 5.

²⁰ V prvi polovici 19. stoletja je govor le še o gospostvu Ponoviče (na primer *Haupt-Ausweis*, fol. C2; SI AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Gospostvo Ponoviče).

²¹ Prim. zemljevid Meščanske naselbine v srednjem veku (*Slovenski zgodovinski atlas*, str. 76) in razpredelnico Prve omembe celinskih meščanskih naselbin na Slovenskem (prav tam, str. 77).

²² Kosí et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1649.

²³ Golec, Litija, str. 455.

pa Vače, katerih trški naslov je dokumentiran slabega pol stoletja pozneje, leta 1429.²⁴ Vzhodno od Vač ni v širokem pasu med Savo in Savinjo nastal noben trg, severovzhodno pa Motnik, ki je obvladoval tuhinjsko cesto, in Braslovče v Spodnji Savinjski dolini.²⁵

V zgodnji dobi vaškega trga je imela določeno vlogo tudi izraba rudnega bogastva, železa, svinca in bakra, ki pa ji glede na omejenost vendarle ne gre pripisovati prevelikega pomena.²⁶ Pri tem kaže poudariti, da se fužinarstvo, o katerem iz srednjega veka sploh ni poročil,²⁷ pozneje ni razvilo tako, kot prikazuje domoznanska literatura, po kateri naj bi v Valvasorjevem času tu delovalo več fužin.²⁸ Dejansko je vse ostalo samo pri kopanju železove in drugih rud, ki je v drugi polovici 17. stoletja prenehalo,²⁹ ponovno oživelo v prvi polovici 18. stoletja in obstalo do zgodnjega 19. stoletja.³⁰

Prva omemba Vač kot trga leta 1429 je glede na glavnino trgov slovenskega prostora pozna. Med približno 60 slovenskimi trgi (59–62), ki so nastali v srednjem veku, ne da bi bili nato povzdignjeni v mesto, spadajo s 50. mestom v zadnjo četrtino.³¹ Kot kraj se Vače prvič omenjajo poldruugo stoletje prej, leta 1275, ko je tu že stala cerkev sv. Andreja,³² podružnica mengeške pražupnije, leta 1296 izpričana kot vikariatna in od druge polovice 15. stoletja sedež župnije z večnim vikarjem.³³ Prva omemba trga 25. maja 1429 ne pove veliko, razen da je moral tedaj obstajati že nekaj časa in da je bil v rokah Šteberskih. Jera, vdova Hansa Muczyna, je z ustanovno listino za večno mašo v križniški cerkvi v Ljubljani križniškemu komturju izročila 600 goldinarjev v obliki zastavnega pisma. Tolikšno vsoto, zapisano na trg Vače in druge posesti (*auff den markcht Watsch vnd auff ander güter*), je z omenjenim zastavnim pismom pred tem posodila svojemu ujcu Nikolaju Šteberskemu.³⁴ Sklepati je mogoče, da je naslavljanje naselja kot trga segalo vsaj v drugo polovico 14. stoletja, na

kar napotujejo naslednje okoliščine: prvič, že omenjeno uničenje Verneka sredi 13. stoletja, drugič, nastanek trga Litija na drugi strani Save (pred 1386), in tretjič, vznik štajerskega trga Motnik tik ob kranjski meji, za katerega danes vemo, da je precej starejši od dolgo znane podelitve pravice tedenskega sejma leta 1423,³⁵ saj je prvi motniški tržan izpričan kar tri četrt stoletja prej, leta 1359.³⁶ Po analogiji z Motnikom in Litijo – najsi je bil vznik litijskega trga odgovor na že obstoječi vaški trg ali obrnjeno – je treba nastanek trga Vače iskati pred letom 1400. Pri vseh treh je šlo za klasičen način nastanka trga, za povezanost trškega naslova z obstojem tedenskega sejma oziroma letnih sejmov. Privilegij nadvojvode Ernesta Železnega Motniku za tedenski sejem (1423) namreč ne pomeni nujno uvedbe rednega nedeljskega sejma brez že obstoječe tradicije. Prvi privilegij za tedenski sejem v Litiji, ki ga je leta 1443 izdal kralj Friderik, denimo, govori o tem, da je sejem pred tem že obstajal, a naj bi zaradi vojn(e) ugasnil.³⁷ Pri Vačah tedenski sejem v srednjem veku sicer ni dokumentiran, če izvzamemo poznejše sklicevanje Vačanov (1667) na njegov obstoj 188 let prej (1479).³⁸ Vače, Litija in Motnik so med seboj tem laže primerljivi tudi zaradi podobne velikosti, o čemer bo govor v nadaljevanju.

Trško naselje na Vačah je imelo drugačno genezo od večine slovenskih trgov, ki so, praviloma v poznem srednjem veku, vzniknili pod gradom, sedežem teritorialnega zemljiškega gospostva. Izoblikovalo se je namreč približno poldruhi kilometer od gradu Lebek (ta je stal niže od trga), okoli vikariatne, poznejše župnijske cerkve sv. Andreja. Dejstvo, da viri o posestni strukturi od zgodnjega 16. stoletja dalje navajajo v trgu izključno oštate,³⁹ priča o tem, da Vače v izhodišču niso mogle biti hubna vas, kjer bi se hube (kmetije) sčasoma razdelile na manjše dele, kakor v trgih Ribnica, Postojna in Planina (pri Rakeku).⁴⁰ Zameetek trga je bila glede na oštato posest prejkone farna vas, kolikor ni trg nastal kot načrtna ustanova. Valvasorjeva pripoved o stolpu (turnu) »gospodov Vaških« ima zelo verjetno realno jedro. Rodbina t. i. Vaških se dejansko omenja in je bila ministerialna.⁴¹ Stolp materialno sicer ni potrjen, bil pa bi dobro izhodišče za strnjeno pozidavo okoli cerkvenega kompleksa.⁴²

²⁴ Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1603.

²⁵ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 76 in 77.

²⁶ V domoznanski literaturi se ponavljajo same po sebi precej relativne trditve o oživljenem in celo slovečem rudarstvu v srednjem veku na Vačah (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 327; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 287).

²⁷ Prim. Müllner, *Geschichte des Eisens*; Oitzl, *Družbene in gospodarske posledice*.

²⁸ Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 327; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 287; Benedik, *Vače*, str. 13.

²⁹ »Vaški rudnik« je izpričan v krstni matici župnije Vače leta 1626, ko je bila krščena hči rudarja s Tirolskega (*ein Khnapp in Wattscherischen Pergwerch aus Tirol gebürtig*) (NSAL, *ŽA Vače*, Matične knjige, R 1621–1628, s. p., 21. 9. 1626). Valvasor šest desetletij pozneje (1689) pri opisih gradov Lebek in Ponoviče omenja nekaj let prej ustavljeno kopanje svinčne rude ter nedaleč od Ponovič nahajališče bakrove rude, ki je nihče ne koplje (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 347 in 451).

³⁰ O eksploataciji železove rude v tem časovnem razponu gl. Müllner, *Die Geschichte des Eisens*, str. 60–61.

³¹ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77.

³² Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1602.

³³ Höfler, *Gradiivo za zgodovino*, str. 93.

³⁴ *Gradiivo za zgodovino Ljubljane X*, št. 52, 1429 V. 25., s. 1.

³⁵ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77. – Objava privilegijske listine iz motniškega trškega arhiva v: Urankar, *Zgodovina trga Motnika*, str. 122.

³⁶ Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 964.

³⁷ Golec, Litija, str. 456.

³⁸ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119.

³⁹ Prim. regest danes pogrešane listine iz župnijskega arhiva Vače z dne 11. novembra 1518 (Pokorn, Regesti listin, str. 214).

⁴⁰ Golec, »Ribenca ...«, str. 328.

⁴¹ Konrad z Vač (*von Bacz, von Watz*) je leta 1300 in 1315 naveden med pričami v dveh prodajnih listinah (CKSL, 1300 XI. 11., Ljubljana; 1315 I. 8., Kamnik).

⁴² Po V. Benediku je na Vačah v nekem urbarju iz leta 1691 omenjena hišica, imenovana »Turnič«, v kateri je stanoval cerkvenik in pozneje duhovnik; Benedik se je spraševal, ali je

Ministeriali, imenovani po Vačah, seveda niso mogli biti ustanovitelji trga, saj je imel zadostno politično moč za ustanoviteljstvo samo njihov gospod. Tega je treba iskati med gospodarji bližnjega gradu in gospodstva Lebek, pod katero so Vače po Valvasorju spadale že zelo dolgo. Lebeški grad, zgrajen v drugi polovici 12. stoletja, je bil prvotno fevd škofije Krka na Koroskem. Do začetka 13. stoletja so ga posedovali grofje Višnjegorski, nato Andeški in Spanheimi. Najpозnejše do leta 1315, ko je že bil deželnoknežji fevd pod nadzorom Goriško-Tirolskih, zastavnih imetnikov Kranjske, so se na njem naselili Galli, od katerih so ga leta 1341 odkupili Habsburžani, ki so ga kot deželnoknežji fevd podeljevali različnim plemičem, začeni s Ptujskimi.⁴³

Za lebeško gospodstvo z deželskim sodiščem je značilno, da ga deželni knezi niso upravljali prek svoje dvorne komore. Tako ga niso zastavljali zastavnim imetnikom, ampak so ga podeljevali v fevd. Posledica takšne prakse je, da so viri za Lebek veliko bolj skopi kakor za deželnoknežjo posest v ožjem pomenu besede. Ne razpolagamo namreč z nobenim deželnoknežjim lebeškim urbarjem, zato ne poznamo niti razvoja posesti v trgu Vače niti njegovih obveznosti, pravic in drugih normativnih zadev, ki jih vsebujejo urbarji, še posebej reformirani in novoreformirani urbarji deželnoknežjih gospodstev.⁴⁴

Vače so bile tudi po notranjem ustroju »klasičen« srednjeveški trg, na Gorenjskem edini te vrste, če izvzamemo Radovljico, ki je pred koncem 15. stoletja postala mesto,⁴⁵ ter tri mesta, Kranj, Kamnik in Škofjo Loko, ki so se iz trških predhodnikov v mesto razvila že v 13. stoletju.⁴⁶ Tržič, razdeljen med dve gospodstvi, kljub velikosti in pomenu namreč v zgodnjem novem veku ni premogel razvite trške samouprave s patrimonialnim sodstvom,⁴⁷ Bela Peč, kjer je takšna samouprava obstajala, pa je nastala iz fužinarskega naselja s podedovano upravno-sodno strukturo fužinarjev.⁴⁸ Jesenice, prvič omenjene z naslovom trga šele v drugi polovici 17. stoletja, so bile trg zgolj nominalno, saj so po strukturi ostale vas.⁴⁹

Male Vače so, nasprotno, že pred sredo 15. stoletja poznale skupnost tržanov in imele lastnega sodnika. Prvi tržan Jančič Sile (*Süle*) je omenjen leta 1441 v kupoprodajni listini za večno luč kot eden od dveh ključarjev vaške cerkve sv. Andreja.⁵⁰ Šest let

pozneje, 1447, je v kupoprodajni listini za njivo kot kupec izpričan prvi znani sodnik na Vačah (*Richter ze Waths*) z imenom Peter Hlapše,⁵¹ dvajset let zatem, leta 1467, pa kot prodajalec in eden od ključarjev cerkve sv. Andreja drugi, Andrej Kolenc, ob čigar boku je kot ključar nastopil tržan Peter Končič.⁵² Pred koncem srednjega veka, leta 1477, srečamo še enega vaškega tržana, in sicer Tomaža Štrucija kot oporočitelja v korist vaške župnijske cerkve.⁵³ Od srede 15. stoletja dalje imamo tudi najzgodnejše sporadične podatke o posesti in poklicih v trgu. V listini s prvo omembo sodnika (1447) srečamo njivo nad Sunderstechnovo hišo na Vačah (*akker ob der Sunderstechen haws zu Waths*) in zraven ležečo njivo krznarja Klementa (*ob des Clemen chürsner akker*),⁵⁴ prvega izpričanega vaškega obrtnika.

V tem času so Vače skupaj z gospodstvom Lebek kot deželnoknežji fevd prešle s Šteberskih na Apfaltrerje, in sicer najpozneje v začetku leta 1444, ko se je kralj Friderik mudil na Kranjskem in Konradu Apfaltrerju podelil oziroma potrdil deželnoknežje fevde. Grad Lebek je bil takrat s svojim deželskim sodiščem, pripadajočimi pravicami in posestjo že v rokah bratov Konrada in Jurija Apfaltrerja, nosilec fevda pa Konrad. S tem se je lebeško gospodstvo za nekaj desetletij tesno povežalo s sosednjim gospodstvom Gamberk, nad katerim so Apfaltrerji imeli oskrbništv.⁵⁵ Gamberško-lebeška veja Gallov, ki je izumrla v osemdesetih letih 15. stoletja, je dajala prednost Lebeku pred Gamberkom, kar se kaže v izbiri cerkve sv. Andreja na Vačah za zadnje počivališče in ustanovitvi beneficija za zorničarja.⁵⁶ V obeh fevdnih podelitvah kralja (1444) oziroma cesarja (1465) Friderika III. je poleg omembe trga kot takega (*markcht Watsch*) pomenljiva omemba pristave s polji in travniki ter dvema hubama v (trškem) pomirju (*in dem purkchfrid daselbs*).⁵⁷ Trg je torej pred sredo 15. stoletja premogel lastno pomirje,⁵⁸ kar se časovno ujema s prvo omembo trškega sodnika (1447).

bil turnič zadnji spomin na nekdanji stolp, ni pa natančneje definiral, za kateri urbar naj bi šlo (Benedik, *Vače*, str. 9–10).

⁴³ Kos, *Vitez in grad*, str. 170–171; Bizjak, *Rodbina Gall*, str. 51–52, 96 in 98.

⁴⁴ Prim. Umek, Reformirani urbarji.

⁴⁵ Gestrin, Radovljica, str. 524–527.

⁴⁶ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77.

⁴⁷ Golec, Trške pravice, str. 448–461.

⁴⁸ Golec, Posebnosti razvoja, str. 390–395.

⁴⁹ Golec, Trg Jesenice, str. 36–42.

⁵⁰ Listino z datumom 5. september 1441 poznamo samo iz objave regesta (Pokorn, Regesti listin, str. 213), danes pa je pogrešana (prim. Čipić Rehar, *Listine*, str. 233–240).

⁵¹ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 1, Pergamentne listine, 1447 XII 7., s. l. Prim. regesta: Pokorn, Regesti listin, str. 213; Čipić Rehar, *Listine*, str. 233).

⁵² Regest danes pogrešane listine z datumom 24. avgust 1467: Pokorn, Regesti listin, str. 213.

⁵³ Prepis listine z datumom 4. julij 1477: NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 4, Spisi iz 15. stoletja. Regest: Pokorn, Regesti listin, str. 213–214.

⁵⁴ Gl. op. 51.

⁵⁵ ÖStA, HHStA, Hs. W 724, fol. 246–246v (notranjeavstrijska fevdna knjiga 1443–1469, po tipkopisu B. Otorepca); Kotar, Apfaltrerji na Gamberku, str. 201–202.

⁵⁶ Kotar, Apfaltrerji na Gamberku, str. 204 in 207.

⁵⁷ ÖStA, HHStA, Hs. W 724, fol. 246 in 269v (notranjeavstrijska fevdna knjiga 1443–1469, po tipkopisu B. Otorepca).

⁵⁸ Da sta hubi resnično ležali v pomirju trga, ne morda lebeškega gradu, potrjuje urbar gospodstva Lebek iz leta 1614 ali malo pozneje, po katerem sta bili dve hubi v pomirju Vače (*in dem Purkchfried Watsch*) pred veliko leti (*vor Vndenklich Jahren*) prepuščeni Vačanom za gmajno (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.).

Kot rečeno, je bila edina posestna enota na Vačah oštata. Danes izgubljen listina z dne 11. novembra 1518, ki jo je izdal Volbenk pl. Sauer, takratni gospod na Lebeku, govori o tem, da so k njemu prišli vaški tržani ter se zase in za svoje naslednike pogodili, da bo vsak oštetar (*Hoffsteter*) plačeval za tovarnino (*Samfart*) 24 šilingov črnega denarja.⁵⁹ O številu trških oštatarov oziroma domov na pragu novega veka lahko samo sklepamo na podlagi poznejšega stanja. Edini znani urbar gospodstva Lebek iz časa pred terzijanskim katastrom, nastal leta 1614 ali malo pozneje, v razdelku Oštetarji v trgu Vače (*Marckt Watsch hoffstetter dienen wie hernach folgt*) navaja 31 imen, število oštatarov pa je tedaj znašalo 36.⁶⁰ V 15. in 16. stoletju jih ni moglo biti bistveno več, raje nekaj manj. Noben vir, vključno z Valvasorjem,⁶¹ namreč ne govori o tem, da bi Vače kdaj utrpel nazadovanje bodisi zaradi požara, kuge, revščine ali drugega razloga, kot se je pogosto dogajalo pri mestnih in trških naseljih.

Pravni položaj trga v zahajajočem srednjem veku osvetljujejo le večkratne omembe trškega sodnika in pomirja od štiridesetih let 15. stoletja dalje. Za razliko od sosednjih trgov Litija in Motnik, ki sta si v prvi polovici 15. stoletja izposlovala deželno knežji privilegij za tedenski sejem,⁶² pred letom 1667 ne poznamo nobenega Vačam podeljenega privilegija, ampak samo neuspele prošnje za sejmski privilegij iz let 1574, 1580 in 1581.⁶³

Trške pravice in trška samouprava

Vprašanje, kdo od trških gospodov in kdaj je Vačane delno oprostil podložniških obveznosti, jim omogočil izvajanje nižjega sodstva z izvoljenim trškim sodnikom in zaščitil njihove sejme, se izmika določnejšemu odgovoru. Vse to je bilo leta 1667, ob pridobitvi privilegija cesarja Leopolda I., že utečeno, toda od kdaj? Ponuja se logično zaporedje pridobitev: sejmi, oprostitev dela obveznosti, sprva postavljeni in nato izvoljeni sodnik, ki ga je potrjeval trški gospod, graščak na Lebeku. Skoraj sočasni prvi omembi pomirja (1444) in sodnika (1447) le malo po prvi pojavitvi trga v pisnih virih (1429) ter njuno kontinuirano pojavljanje⁶⁴ sami po sebi ne zadoščajo

za sklepanje, da so pravice, ki so si jih Vačani dali leta 1667 potrditi pri cesarju Leopoldu I., izvirale še iz 15. stoletja. Leopoldov privilegij pravi, da naj bi Vačani imeli te pravice že 188 let prej, zapis o njih pa naj bi uničili Turki.⁶⁵ Kot bomo videli v nadaljevanju, o obstoju takšnega privilegija ni nobenega dokaza.

Zgodovina trških pravic se **na normativni ravni** začne šele v sedemdesetih letih 16. stoletja, veliko pozneje kakor pri Litiji ali Motniku. Prvi znani poskusi pridobitve sejmskega privilegija so se za Vačane končali brez uspeha. Kot »trški ljudje z Vač na Kranjskem (*N. vnnnd N. die Purgers Leitt zu Watsch Im Landts Crain*), podložni gospodu Francu baronu Saurau«, so se v začetku leta 1574 obrnili na deželne kneza nadvojvodo Karla v Gradcu s prošnjo za potrditev treh letnih sejmov (*Khirchtag*), ki naj bi jih v trgu imeli od nekdanj (*von Alter Herr*), in sicer na mihaelovo (29. septembra), andrejevo (30. novembra) in na cvetno nedeljo, ter tedenskega sejma ob četrtkih. Sejmske pravice naj ne bi povzročale škode drugim mestom in trgov, komornemu premoženju pa bi koristile, saj tu pobira mitnino (*dieselbig maut In Vnnsern marckbt zu Watsch*) deželno knežje gospodstvo Višnja Gora. Prošnja je prek notranjeavstrijske vlade prišla v roke kranjskemu vicedomu v Ljubljani z naročilom, naj sporoči mnenje sosednjih mest in trgov.⁶⁶ Poročilo je bilo za prosilce bodisi neugodno bodisi je iz tega ali onega razloga sploh izostalo. Nato so Vačani čez šest let, v začetku leta 1580, nadvojvodo Karla prosili za potrditev pravice do tedenskega sejma na nedeljo ali četrtek, ne da bi v prošnjo vključili tudi letne sejme. Notranjeavstrijska vlada je vicedomu naložila, naj pri okoliških krajih poizve, ali bi jim vaški tedenski sejem na ta dva dneva kako škodil.⁶⁷ Veliko naklonjenost sejmu je izrazil lastnik gospodstva Gamberk Baltazar pl. Rasp, ki je poudaril, da med tremi Vačam najbližjimi mesti, Ljubljano, Kamnikom in Višnjo Goro, ni nobenega tedenskega sejma, kjer bi lahko podložniki prodajali žito, sir, mast in druge pridelke ter kupovali sol in drugo blago za domače potrebe, Vače pa imajo tudi osrednjo lego. Proti zaprosenemu sejmu prav tako ni imelo ničesar mesto Ljubljana, so pa Ljubljanci za dan predlagali ponedeljek, da ne bi škodil njihovima tedenskima sejmoma ob sredah in sobotah. Nasprotno sta bili proti sejmskemu privilegiju mesti Kamnik in Višnja Gora, ker naj bi jima Vače ležale preblizu in bi bil tamkajšnji sejem v škodo njunima majhnima te-

⁵⁹ Pokorn, Regesti listin, str. 214.

⁶⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.

⁶¹ Valvasor, *Die Ebre*, XI, str. 623–624.

⁶² Objava izvirnika privilegijske listine Ernesta Železnega z dne 26. marca 1423 iz motniškega trškega arhiva v: Urankar, *Zgodovina trga Motnika*, str. 122. – Litiji je privilegij za ugasli tedenski sejem 28. avgusta 1443 podelil kralj Friderik (Golec, Litija, str. 356).

⁶³ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116–119.

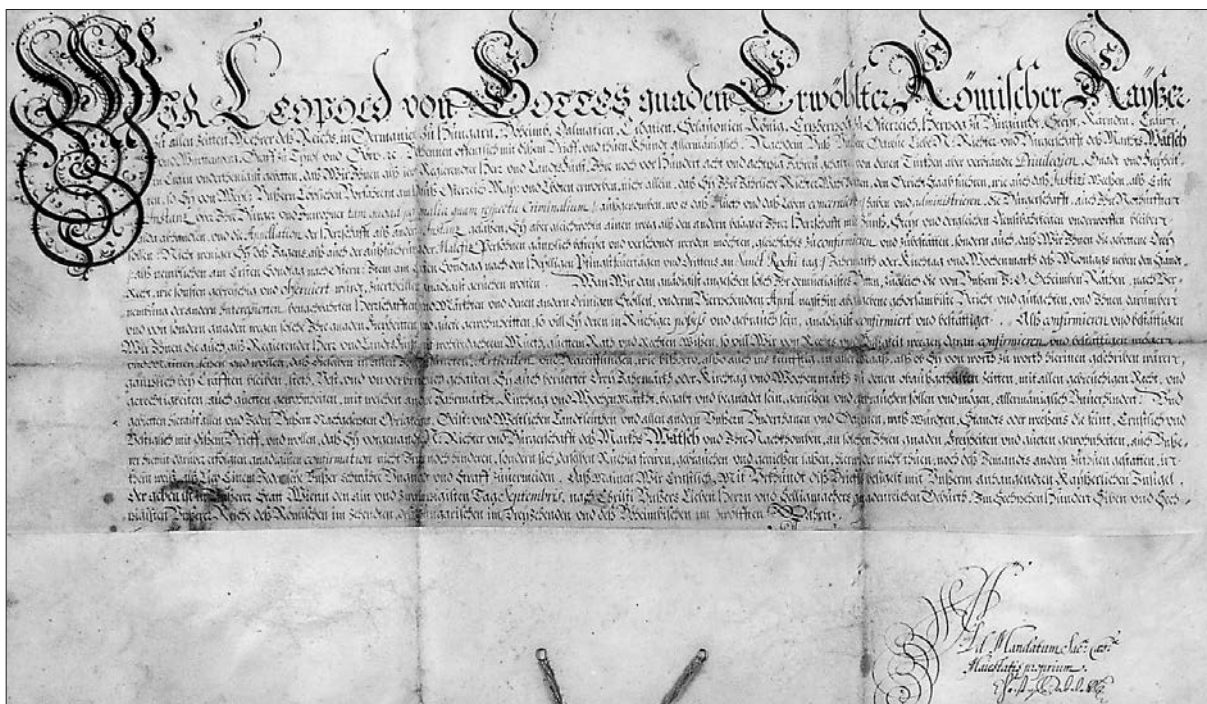
⁶⁴ Pomirje (*in dem Purkhfried daselbst*) srečamo spet leta 1633 v fevdnem pismu cesarja Ferdinanda II. za Lebek, podeljenem Rudolfu baronu Paradeiserju (SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2335, 1633 IV. 22., Gradec), in v fevdnem pismu za isto posest, ki ga je Maksimilijan grof Lamberg leta

1728 podelil Francu Adamu pl. Oblaku (prav tam, št. 2907, 1728 VI. 10., Ljubljana).

⁶⁵ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119.

⁶⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574, z datumi posredovanj dalje 5., 6. in 10. 2. 1574), 11. 2. 1574 (spremni dopis vicedomu). Po J. Malu naj bi Vačani za potrditev privilegija prosili že leta 1573 (Mal, Privilegiji trga Vače, str. 118 in 119), vendar gre lahko le za sklepanje glede na zgodnji datum v letu 1574, ko je bila prošnja v Gradcu prezentirana.

⁶⁷ Prav tam, 3. 2. 1580.

Izvirnik trskega privilegija iz leta 1667
(SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj).

denskima sejmoma, mitnini in s tem komornim prihodkom. Kranjski vicedom je graški notranjeavstrijski vladi na podlagi zbranih mnenj odsvetoval izdajo sejemskega privilegija, češ da bi škodil Kamniku in Višnji Gori, dvorni komori in Vačam pa bi prinašal le malo koristi. Po njegovih besedah Vače ležijo na odročnem, divjem in surovem kraju, kjer ni nobene posebne deželne ceste, število prebivalcev pa je zelo majhno (*mit gar khlainen Mannschaft bewannt*). Poleg tega imajo Vačani (*ermellte von Watsch*) že brez tega na leto šest velikih sejmov (*Im Jar sechs Grosse Kirchtag zu halten phlegen*).⁶⁸

Prošnja je bila tako zavrnjena, vicedomov podatek o šestih sejmih pa je Vačane spodbudil k vztrajanju, vendar z drugačno vsebino prošnje. Medtem ko so leta 1574 prosili samo za potrditev treh letnih sejmov, so prošnjo nadvojvodi Karlu konec leta 1581 razširili na vseh šest.⁶⁹ Že od nekdanj (*nun vber menschen gedenkhen*) naj bi jih imeli v nemoteni posesti, odvijali pa so se na prvo kvatarno nedeljo v postu, na cvetno nedeljo, na mihaelovo, andrejevo, na praznik vnebohoda in na urhovo (4. julija). Zeleli so, da bi jim privilegij dovoljeval prodajati in preprodajati vse od živine do kramarskega blaga. Pri tem so se kot priročnega sredstva spomnili sklicevanja na požar, v

katerem naj bi tako kot privilegij za tedenski sejem, ki so ga imeli »pred leti«, izgubili tudi te svoboščine.⁷⁰ Zadevi je mogoče slediti samo do ukaza kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu, naj zaslišita okoliške kraje.⁷¹ J. Mal je domneval, da je bila prošnja tokrat rešena uspešno,⁷² a za to ni nobenega dokaza.

Mal se je pri svoji domnevi opiral na vsebino prvega znanega Vačam podeljenega privilegija iz leta 1667.⁷³ Toda če bi Vačani zaprosili deželnokežji sejmski privilegij leta 1581 res dobili, težko razumemo, da se nanj pozneje ne bi izrecno sklicevali. Tako pa jim je cesar Leopold I. 21. septembra 1667 na Dunaju izdal privilegij, ki govori le o pravicah izpred 188 let, katerih zapis naj bi zgorel v turškem napadu (*Ihre noch vor Hundert acht und achtzig Jahren gehabte von denen Türkhen aber verbrandte Privilegien*), izstavili pa naj bi jim jih Leopoldovi predniki iz Avstrijske hiše.⁷⁴ Potemtakem bi moral privilegij datirati v leto 1479 oziroma v čas pred tem, kakor lahko na dva

⁶⁸ Prav tam, 12. 8. 1580, 18. 2. 1580 (poročilo mesta Kamnik). Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 118–119.

⁶⁹ J. Mal je menil, da so prej prosili le za pisno potrditev tistih treh, »do katerih se jim je pravica odrekala; da bi bili pa za vsak slučaj kriti, so prosili sedaj za sanacijo še preostalih treh sejmov« (Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119).

⁷⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, s. d. (prezentirano 18. 12. 1581, z datumoma posredovanja vladi 20. 12. 1581 ter kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu 22. 12. 1581).

⁷¹ Prav tam, 22. 12. 1581.

⁷² Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj. Prepsati tudi v: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 285, I/145, lit. W III–1, ad 5. 5. 1668, Gradec; SI AS 166, Mesto Višnja Gora, šk. 1, Privilegiji 1478–1783, 12. 6. 1747, Ljubljana. Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119–120.

načina razumemo cesarjevo listino. Sestavljalci prošnje so se poučili, da so bili Turki tisto leto res na Kranjskem, čeravno ni dokazov, da bi prešli Savo.⁷⁵ Besedilo so oblikovali tako, kot da je več Habsburžanov Vačam že prej podelilo svoboščine, ki so jih naštevali v nadaljevanju in jih bomo natančneje obravnavali na drugem mestu: vsakoletne volitve sodnika, prva sodna instanca, oproščenost sodelovanja pri pregonu in izvršitvi kazni nad hudodelci ter trije letni sejmi in tedenski sejem ob ponedeljkih s pravico do pobiranja stojnine. Že datumi letnih sejmov – prva nedelja po veliki noči, prva nedelja po binkoštih in praznik sv. Roka (16. avgusta) – v celoti odstopajo od datumov šestih sejmov, ki so se na Vačah odvijali slabih sto let prej, leta 1581. Ne ti trije sejmi ne tedenski sejem niso mogli izvirati iz 15. stoletja, ampak so se uveljavili, če so se, v novejšem času, ne pred koncem 16. stoletja.

Samo ugibamo lahko, kaj je spodbudilo nastanek tega privilegija. Poteka postopka za pridobitev potrditvene listine žal ne poznamo, razen kratko povzetega v njenem besedilu, po katerem je cesar od notranjeavstrijskega tajnega sveta pridobil poročilo o zaslišanju sosednjih gospodstev in trgov ter drugih (*und denen andern drinigen Stöllen*), datirano 14. aprila 1667. Omenjeno poročilo za prosilce ni moglo biti neugodno. Sosedje, med katerimi zdaj najverjetneje ni bilo treh sosednjih mest kakor pri prejšnjih poi-zvedbah v letih 1574 in 1580 – govor je namreč le o gospodstvih in trgih –, so Vačanom očitno vsaj povečini priznavali oziroma privoščili vse pravice, za katerih potrditev so prosili.

Trški privilegij Vačam iz leta 1667 je posebnost v dveh pogledih. Prvič, ker gre za edini deželno knežji trški privilegij na Kranjskem, ki poleg sejmskih pravic vsebuje sodne pravice trga, vključno z volitvami trškega sodnika. Na volitve sodnika in trško pomirje sta se sicer nanašala dva privilegija trgu Višnja Gora iz leta 1461, ki pa je kmalu zatem postal mesto (1478).⁷⁶ In drugič, ker sta samo še dva kranjska trga tako kot Vače dajala svoj privilegij do 18. stoletja v potrditev vsakokratnemu novemu deželnemu knezu, marginalni trgec Poljane ob Kolpi in Tržič. Njuna trška privilegija sta segala še v 15. stoletje, poljanski v leto 1421 in tržiški v leto 1492, podeljene pravice pa so bile v obeh, zlasti v poljanskem, veliko ožje kakor v privilegiju trga Vače.⁷⁷

Za potrditev svojega privilegija so Vačani leta 1728 prosili cesarja Karla VI. Kranjski deželni vicedom je njihovo prošnjo naslednje leto pospremil z ugodnim mnenjem, naj ji bo ugodeno, ker so prosilci svoboščine dotlej »vseskozi uživali v mirni posesti«, ⁷⁸

vendar je iz neznanega razloga ostalo le pri tem. Naslednja vladarska potrditev privilegija, ki jo je 24. marca 1748 na Dunaju izdala Marija Terezija, namreč izrecno pravi, da ga je kot zadnji potrdil njen ded cesar Leopold I. 21. septembra 1667. Vsebina je enaka kot v Leopoldovem privilegiju, s pristavkom, da se drugi letni sejem prenese s prve nedelje po binkoštih na drugo.⁷⁹

Trški privilegij je kot zadnji potrdil Jožef II. 29. marca 1784, skoraj dve leti zatem, ko je dvorna pisarna 15. maja 1782 soglašala s poročilom kranjskega deželnega glavarstva z dne 30. aprila istega leta.⁸⁰ Vsebina listine je tokrat manj natančna in določna kakor pri prejšnjih dveh privilegijskih listinah. Ne govori o prošnji sodnika in tržanov, ampak trga Vače (*Markt Waatsch*) in temu je bila tudi podeljena. Jožef II. je trgu potrdil vse pridobljene pravice, ki jih je kot zadnja potrdila Marija Terezija, in sicer s formulacijo: kolikor jih je trg imel neprekinjeno v nemoteni posesti, pri čemer naj se dva letna sejma preneseta z nedelje na ponedeljek, sporna stojnina pa ostane pri zemljiškem gospodstvu. Več kot sama vsebina privilegija povedo prošnja Vačanov in poročila povprašanih za mnenje. Potem ko je Jožef II. v začetku leta 1781 ukazal, da morajo uživalci vseh privilegijev in koncesij v roku enega leta zaprositi za njihovo obnovitev, so sodnik in tržani Vač predložili v potrditev privilegijsko listino Marije Terezije. Po njihovih besedah naj bi vse v njej vsebovane pravice dotlej uživali nemoteno, le pobiranje stojnine na letnih in tedenskih sejmih jim je bilo sodno vzeto (*per viam juris benommen*) in dodeljeno baronu Wolkenspergu kot lastniku gospodstva. Zato so zdaj prosili za ponovno podelitev te pravice in za dodaten, četrty letni sejem v ponedeljek po kvatrti nedelji v postu.⁸¹ Kranjsko deželno glavarstvo je okrožnima glavarjema Gorenjske in Dolenjske naročilo, naj pridobita mnenje gospodstev Medija, Ponoviče in Višnja Gora, ki je na Vačah

tembra 1729, ki kratko povzema vsebino Leopoldovega privilegija, poleg tega pa uvodoma omenja sklep (resolucijo) (notranjeavstrijske vlade), datiran 24. decembra 1728, in ukaz o pripravi poročila z datumom 9. februar 1729 (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III-1, 20. 9. 1729). Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120.

⁷⁹ Prepis v: SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 24. 3. 1748 (vidimus 13. 9. 1781). Prim. objavo v: Črnologar, Die Marktprivilegien, str. 25–29. Črnologar je privilegij leta 1897 objavil po prepisu v arhivu mesta Višnja Gora, ki danes ni v evidenci (SI AS 166, Mesto Višnja Gora). V postopku pridobitve je bilo 12. junija 1747 za mnenje vprašano tudi višnjegorsko mesto in nato 22. januarja 1749 seznanjeno z vsebino privilegija v prepisu. – Izvirnik listine je bil leta 1982 še shranjen v šolskem arhivu na Vačah (Benedik, *Vače*, str. 13), danes pa je pogrešan (Arhiv Podružnične šole Vače, Popis gradiva, 1. 2. 2013). Za omogočen vpogled v arhiv in popis gradiva se iskreno zahvaljujem skrbnici gospe Dajani Maurič.

⁸⁰ Izvirnik listine je shranjen v Arhivu Podružnične šole Vače, 1784 III. 29., Dunaj. – Povzete vsebine z opisom postopka: Mal, Privilegiji trga Vače, str. 121.

⁸¹ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, prezentirano 11. 11. 1781.

⁷⁵ Prim. Jug, Turški napadi, str. 26.

⁷⁶ Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282–283.

⁷⁷ O trških pravicah Poljan: Golec, Trgi, ki jih ni bilo?, str. 595–601. O trških pravicah Tržiča: Golec, Trške pravice, str. 444–448.

⁷⁸ Znan je samo koncept vicedomovega poročila z dne 20. sep-

pobiralo (sejmsko) mitnino (*Zollgebühr*),⁸² nakar je obe poročili poslalo še v presojo fiskalnemu uradu v Ljubljani.⁸³ Gledano v celoti so bila mnenja ugodna, razen glede ponovne podelitve pravice do pobiranja stojnine in uvedbe četrtega letnega sejma.⁸⁴ Fiskal je spomnil na cesarski patent iz leta 1770, po katerem je treba vse sejme prestaviti z nedelj in zapovedanih praznikov na ponedeljek, kar v primeru sejma na kvatarno nedeljo ni bilo pogodu mestu Višnja Gora, kjer so imeli tega dne enega najbolj obiskanih sejmov. Lastnik lebeško-ponoviškega gospodstva Franc Rudolf baron Wolkensperg pa je nasprotoval priznanju Vačanom do pobiranja sejmske stojnine, za katero je trdil, da so si jo »ti siromašni kajzarji skrivaj (*subrepticie*) prilastili«, da sta jo kot lastnika gospodstva nemoteno pobirala že njegov oče in stric ter da gre za deželosodni prihodek. V resnici jo je gospodstvo pridobilo po sodni poti s pravdo in je ni uživalo nemoteno.⁸⁵ Sklepno poročilo deželnega glavarstva z dne 30. aprila 1782 cesarski dvorni pisarni je bilo prošnji Vačanov zmerno naklonjeno. V uvodu pravi, da so tako imenovani (!) tržani tega trga sploh samo kmetje (*die sogenannte Bürgerschaft dieses Markts überhaupt nur aus Baueren besteht*), zato bi bilo to in druge tovrstne skupnosti morda bolje pustiti brez svobodščin, saj te porajajo le samopašnost in pravne spore (*Ausschweifungen vnd Rechtsstrittigkeiten*), namesto da bi spodbujale k pokornosti in kulturnosti. Ker pa dosedanje pravice (*Vorzüge*) tega trga sestavljajo zgolj svobodne volitve, prva sodna instanca, trije letni in en tedenski sejem, je deželno glavarstvo menilo, naj se jih potrdi, le oba letna sejma, ki padeta na nedeljo, naj bosta v prihodnje ob ponedeljkih. O stojnini je bila sodba izrečena že zdavnaj (*vor längst*), zato Vačani ne morejo imeti nobenih zahtev več, kakor sta menila tudi okrožni urad in fiskal. Tudi prošnja za četrti letni sejem ni uresničljiva, ker ima sejmski privilegij za ta dan deželnoknežje mesto Višnja Gora, dva sočasna sejma v istem okraju pa bi drug drugemu škodila.⁸⁶ Privilegij Jožefa II. tako ni prinašal ničesar novega, temveč je za razliko od onega iz leta 1748 Vačane prikrajšal za pobiranje sejmske stojnine.⁸⁷

Z Jožefovim privilegijem iz leta 1784 se serija vladarskih trških privilegijev konča, kot je bilo z jožefinsko dobo v glavnem nasploh konec prakse potr-

jevanja mestnih in trških pravic kot takih. Vačani so dokazano izprosili samo tri tovrstne privilegije in še od teh prvega zelo pozno, šele leta 1667. Z odpravo mestnih in trških samouprav ter patrimonialnega sodstva v dobi Ilirskih provinc (1811) so Vačam avtomatično ugasnile vse s privilegiji zagotovljene pravice razen sejmskih. Zadnji privilegij, pridobljen že po tej cezuri, se nanaša zgolj na sejmske pravice trga. S podelitvijo pravice do štirih letnih sejmov je cesar Franc I. 10. oktobra 1828 trem letnim sejmom pridružil še četrtega, na sv. Andreja (30. novembra), ne da bi bil četrti sejem označen kot nova pridobitev. Če bi prva dva sejma, oba ponedeljkova, kdaj padla na praznik, zadnja dva pa na nedeljo ali praznik, jih je bilo treba tisto leto prenesti na prvi naslednji delovni dan. Celotna vsebina listine je znana le iz slovenskega prevoda,⁸⁸ datum in podatek, da je šlo za štiri sejme, pa tudi iz sklicevanja na privilegij v poznejših dokumentih.⁸⁹ O sejmu na andrejevo, tj. na praznik zavetnika župnijske cerkve, sta sicer govorili že prošnji Vačanov nadvojvodi Karlu iz let 1574 in 1581, ko se je očitno že odvijal,⁹⁰ potem pa je bodisi ugasnil bodisi obstal, ne da bi trg zanj imel privilegij.

Pomembnejšo pridobitev od pravice do četrtega sejma je prinesel dvorni dekret 30. julija 1824, ki je trški občini Vače priznal pobiranje sejmske stojnine. S tem je bila Vačanom pravzaprav vrnjena pravica, ki so jo izgubili v sporu z gospodvom Ponoviče, in sicer po letu 1748, ko jim je Marija Terezija potrdila trški privilegij, in kar nekaj časa pred letom 1781, ko so Jožefa II. brez uspeha prosili za vnovično potrditev. Tudi vsebino te dvorne odločitve, utemeljene z novim organizacijskim redom (*Organisierungsordnung*) iz leta 1814, poznamo le iz mlajših omemb. Sprožila je spor med trško občino in gospodvom Ponoviče, ki ga poznamo le bežno in se je leta 1828 končal neugodno za gospodvo.⁹¹

Pred letom 1828, najbrž že veliko prej, je propadel tedenski sejem, za potrditev katerega Vačani tedaj niso več prosili. Tik pred koncem obravnavane dobe pa je trški občini Vače 6. oktobra 1848 uspelo pri ljub-

⁸² Prav tam, 24. 11. 1781.

⁸³ Prav tam, 4. 2. 1782.

⁸⁴ J. Mal je v začetku 20. stoletja v takratnem kranjskem deželnem arhivu v deželnem muzeju še imel v rokah poročila fiskala in vseh treh gospodstev ter mesta Višnja Gora, ki jih danes pogrešamo tako v deželnoglavarskem kot vicedomskem arhivu, na katerega se je v opombi skliceval (Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120). Mesto Višnja Gora je pisno izrazilo nestrinjanje s podelitvijo pravice za četrti sejem, ne da bi deželno glavarstvo od njega zahtevalo poročilo (ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 5, 22. 12. 1781).

⁸⁵ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120.

⁸⁶ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 30. 4. 1782.

⁸⁷ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 121.

⁸⁸ Po navedbi v turističnem prospektu je bila izvorna listina skupaj z listinama Marije Terezije (1748) in Jožefa II. (1784) leta 1965 še na Vačah (*Vače, Slovenija Jugoslavija*, 1965), danes pa je pogrešana (Arhiv Podružnične šole Vače, Popis gradiva, 1. 2. 2013). Slovenski prevod vsebine je predstavljen v Muzeju Petra Svetika v Domu GEOSS na Vačah. Za vsebino prevoda in informacijo o hrabi listine leta 1965 se iskreno zahvaljujem g. Zvonimirju Kolencu. – Besedilo listine pogrešamo tudi med zadevajočimi spisi v arhivu ljubljanskega gubernija (SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, registratura VIII, fasc. 33, leto 1827–8, št. 4 (508)).

⁸⁹ Privilegij za štiri letne sejme brez navedbe datumov je omejen v dokumentih trške občine (NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Sezname prebivalcev trga Vače, ki so dobili nazaj štantnino zaradi privilegija cesarja Franca, 1828–1842, 30. 12. 1842; Štantnina, Spisi 1839–1853, 22. 11. 1853).

⁹⁰ Gl. op. 65 in 69.

⁹¹ NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 4. 2. 1842, 22. 11. 1853.

ljanskem guberniju izposlovati privilegij za tedenski sejem ob sredah, namenjen prodaji živine in živil.⁹²

Drugo ključno vprašanje v zvezi z zapisanimi pravicami trga Vače je **njihovo udejanjanje**. Zelo malo vemo o praksi, za prenekatero pravico sploh nič konkretnega. Priča smo veliki diskrepanci med razmeroma dobrim poznavanjem normativne plati pravic in skoraj popolno odsotnostjo pričevanj o praktični plati. Ta specifična Vač v primerjavi z drugimi trgi z razvito sodno-upravno avtonomijo je najtesneje povezana s strukturo in naravo ohranjenih virov. V slovenskem prostoru ni sicer nikakršna posebnost slaba ohranjenost trškega arhiva kot takega. Morda je glavni stavek starejših dokumentov pogoltnil veliki požar leta 1834.⁹³ Iz časa pred tem so se namreč ohranile le privilegijske listine Marije Terezije, Jožefa II. in Franca I., ki so jih očitno hranili na varnejšem mestu, pa še od teh sta prva in zadnja danes pogrešani,⁹⁴ ter dve oblastni vabili pooblaščenec trga iz dvajsetih let 19. stoletja.⁹⁵ Žal je tudi od arhiva združenih gospodstev Lebek in Ponoviče ohranjena samo zemljiška knjiga iz obdobja 1786–1850.⁹⁶ Na domačih tleh se je daleč največ gradiva ohranilo v župnijskem arhivu, pri čemer so za zgodovino trga posebej pomembne listine, ki so že zgodaj pritegnile pozornost, večinoma pa zadevajo posest in pravice cerkvenih ustanov.⁹⁷ Med drugim vsebujejo že omenjene prve znane omembe posameznih trških sodnikov in tržanov, ne v župnijskem arhivu ne kje drugje pa ne najdemo zapisov, ki bi jih izdelala trška pisarna in izdali trški organi.

Prav odsotnost tovrstnih dokumentov, razen ko gre za prošnje trške skupnosti za podelitev vladarskih privilegijev, je največja pomanjkljivost v naboru virov za zgodovino trga. Dokument trške pisarne ali trškega sodnika umanjka tudi tam, kjer bi ga najprej pričakovali, na primer pri oporoki tržana iz leta 1750; trški sodnik je bil samo priča, sestavil pa jo je domači župnik.⁹⁸ Postavlja se vprašanje, v kolikšni meri se v tem odraža dejansko stanje. Dobimo namreč vtis, kot da Vače niso poznale lastnega pisnega poslovanja, kar pa bi bilo za izvajanje pravic, izhajajočih iz trških privilegijev, povsem nemogoče.

Pregled udejanjanja zapisanih trških pravic začnimo pri tistih, o katerih vemo največ, tj. pri sejemskih. Privilegij cesarja Leopolda I. iz leta 1667 govori o

treh letnih sejmi, o tedenskem sejmu na ponedeljek in o pobiranju stojnine (*Standtrecht*). Da so se letni sejmji resnično odvijali na dneve, ki jih določa privilegij, dve desetletji pozneje potrjuje Valvasor (1689), ki pri opisu župnije Vače našteva tri sejmje (*Kirchtag*): na nedeljo po veliki noči, na nedeljo po binkoštih in na praznik sv. Roka (16. avgusta).⁹⁹ O tedenskem sejmu iz virov ne izvemo ničesar, razen da ga potrjujejo vsi vladarski privilegiji do vključno Jožefovega leta 1784, ta sicer le implicitno, kar lahko pomeni marsikaj, od tega, da so ga izvajali redno, do tega, da ni nikoli zares zaživel. Kar pa zadeva pobiranje stojnine, so jo Vače, kot smo videli, izgubile v korist lebeških graščakov, baronov Wolkenpergov, in sicer že kar nekaj časa pred letom 1781. Sodna odločitev je ostala v veljavi, saj je Jožef II. stojnino izvzel iz svoje potrditve vaških trških pravic 29. marca 1784. Ko jo je dvorni dekret leta 1824 spet priznal trgu oziroma zdaj trški občini, jo je ta oddajala posameznikom v zakup, o čemer priča vrsta dokumentov od leta 1840 dalje in še iz desetletja po ustanovitvi moderne občine (1849).¹⁰⁰

Pravice, povezane s trško upravo in sodstvom, so morale biti leta 1667 že utečene, da jim nihče od vprašanih za mnenje ni nasprotoval oziroma je to storil brez učinka. Samo ugibamo pa lahko, od kdaj so na Vačah smeli vsako leto voliti sodnika in od kdaj je temu pripadalo nižje sodstvo. Omenjanje pomirja v letih 1444 in 1465 kaže na zgodnje izoblikovanje trškega sodstva in tudi volitve sodnika v 15. stoletju ne bi bile nemogoče, a je oboje zavito v gosto meglo. Ne poznamo namreč niti enega konkretnega primera udejanjanja obeh pravic – vsaj ene omembe volitev in kazenskoso dneva procesa ali civilnosodnega postopka pred vaškim trškim sodnikom. Vse védenje o tem izvira iz treh vladarskih privilegijev – Leopolda I. (1667), Marije Terezije (1748) in Jožefa II. (1784) – ter iz prošenj za njihovo podelitev. Prosilcem, tj. sodniku in tržanom trga Vače na Kranjskem, je Leopold kot prvi priznal vsakoletne volitve trškega sodnika (*Ihre Jährliche Richter wahl halten*), sodno palico (*den gericht Stab führen*) ter sodstvo prve stopnje nad tržani in gostači (*erste Instanz über Ihre Bürger und Inwohner*) tako v zasebnopravnih kot v kazenskih zadevah (*tamquam personalia quam respectu Criminalium*). Izvzeto je bilo krvno sodstvo (*ausgenommen, wo daß Blueth vnd daß Leben concerniert*), prizivna stopnja (*die Appelation*) pa je pripadala gospostvu kot drugi sodni instanci (*alß anderer Instanz gelaßen*). Vačani so gospostvu ostali podvrženi s činžem, davkom in drugimi obveznostmi, razen da jih je privilegij v celoti oproščal sodelovanja pri pregonu hudodelcev in izvršitvi kazni nad njimi (*deß Jagens, alß auch der Ausführung der Malefiz Persohnen*).¹⁰¹ Trške svobošči-

⁹² O podelitvi privilegija in vnovični podelitvi sejemske koncesije 17. novembra 1850 govori dopis namestništva v Ljubljani okrajnemu glavarstvu Kamnik 13. februarja 1851 (NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štamtina, Spisi 1839–1853, 13. 2. 1851).

⁹³ O požaru: Benedik, *Vače*, str. 34–35; Vodopivec, O Vačah, str. 506.

⁹⁴ Gl. op. 79 in 88.

⁹⁵ Arhiv Podružnične šole Vače, 21. 12. 1821 in 7. 2. 1826.

⁹⁶ SI AS 334 Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Ponoviče.

⁹⁷ Pokorn, Regesti listin.

⁹⁸ Regest danes pogrešane listine z dne 10. aprila 1750 v: Pokorn, Regesti listin, str. 291.

⁹⁹ Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 829.

¹⁰⁰ NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štamtina, seznami 1840–1860; Štamtina, Spisi 1839–1853.

¹⁰¹ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj. Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119. – Po

ne ne govorijo niti o načinu in vsakoletnem datumu volitev niti o tem, kdo je trškega sodnika potrjeval, saj je bilo zadnje samoumevno v pristojnosti zemljiškega gospoda. Odprto ostaja vprašanje, ali je gospodstvo tako kot ponekod drugod sodniške kandidate predlagalo samo, morda izbralo enega med več predlogi tržanov ali imelo kakšno drugo diskrecijsko pravico.

Če upoštevamo analogije, ni izključeno, da so Vače resnično imele pravico do volitev trškega sodnika že v drugi polovici 15. stoletja, kot so Vačani trdili s sklicevanjem na domnevne uničene privilegije. Tedaj že obzidani trg Višnja Gora je, denimo, dobil pomirje in pravico do volitev sodnika od cesarja Friderika III. leta 1461, kmalu zatem pa leta 1478 od istega vladarja še potrditev statusa mesta.¹⁰² Z Vačami bi bilo primerljivejše prav tako nedeželnoknežje Ljubno ob Savinji, ki mu je prvi ljubljanski škof, njegov novi zemljiški gospod, leta 1464 podelil pravico do lastnega nižjega sodstva in izvoljenega sodnika, pri čemer ljubenski trg dotlej ni premogel niti postavljenega sodnika.¹⁰³ Za razliko od Vač, kjer sodnika prvič srečamo leta 1447, sta prvi omembi sodnikov v sosednjih trgih Motnik in Litija približno sto let mlajši. Sredi 16. stoletja so sodnika v Motniku očitno že volili, prvo poročilo o njegovi voljeni funkciji v Litiji pa je veliko poznejše, iz prve polovice 17. stoletja.¹⁰⁴

Na Vačah poimensko navedene trške sodnike srečujemo kontinuirano, velikokrat v župnijskih maticah kot očete, botre, poročne priče in podobno¹⁰⁵ ter redno v dokumentih svetne narave, a v teh nikoli v njihovi glavni vlogi – z avtoriteto sodnika in predstojnika trga.¹⁰⁶ Sodnik kot tak in brez imena (N.

Richter) nastopa s skupnostjo tržanov v prošnjah za privilegije,¹⁰⁷ nikdar pa ni podpisan pod kak dokument trške pisarne oziroma trškega sodišča, ker teh, kot rečeno, ni.

Ob sodniku je tako kot v drugih trgih z razvito samoupravo moral obstajati trški svet, o katerem v razpoložljivih virih prav tako ni sledu. Brez sveta si ne moremo predstavljati učinkovitega prvostopenjskega sodstva glede na pristojnosti, ki so jih trgu od leta 1667 dalje priznavali vladarski privilegiji. Za primerjavo povejmo, da je trški svet komajda izpričan tudi v sosednjem primerljivo velikem trgu Litija, in sicer dvakrat sredi 17. stoletja, prvič leta 1645 v samonaslovitvi »N. sodnik, trg in tržani« in drugič sedem let pozneje skupaj s sodnikom v sporu z zemljiškim gospodom.¹⁰⁸

Ko so Vačani nastopali kot skupnost, so se v prošnjah in drugih dopisih naslavljali bodisi samo kot tržani bodisi s sodnikom na prvem mestu. Ob prvem znanem takem nastopu leta 1574, v prošnji nadvojvodi Karlu za sejmski privilegij, so podpisani kot tržani, podložni baronu Saurau: *N. vnnd N. die Purgers Leitt zu Watsch Im Landts Crain, vnnd dem wolgeborenen Herrn Hern Franzen Freiherrn zu Sauraw vnnderworffen*.¹⁰⁹ Podobno, samo kot »ubogi tržani«, so naslovljeni v prošnji za sejmski privilegij sedem let pozneje, leta 1581: *N. vnd N: die Armen Burger des Marckhts Watsch*.¹¹⁰ Na čelu s sodnikom so se na vladarja obrnili šele leta 1667, ko privilegij Leopolda I. kot prosilce navaja sodnika in tržane (*N. Richter vnd Burgerschaft deß Markht Watsch in Crain*).¹¹¹ Enako naslovitev srečamo leta 1729 v vicedomovem konceptnem poročilu o prošnji za potrditev Leopoldovega privilegija¹¹² in zelo podobno v privilegiju Marije Terezije iz leta 1748: *N. Richter und gesambte Burgerschaft des Marckhts Watsch in (Unserm) Hertzogthumb Crain*,¹¹³ kakršna je tudi v prošnji za privilegij Jožefu II. leta 1781.¹¹⁴ V samem privilegiju, izdanem tri leta pozneje, 1784, najdemo zgolj navedbo, da ga Jožef II. podeljuje trgu Vače (*Markt Waatsch*) na njegovo prošnjo.¹¹⁵ Samonaslavljanje sodnik, svet in tržani ali samo sodnik in svet trga Vače se je Vačanom očitno

J. Malu naj bi bili Vačani »oproščeni lovskega priganjstva in tiranja zločincev« (prav tam).

¹⁰² Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282–283.

¹⁰³ Baš, Doneski k zgodovini, str. 66–68.

¹⁰⁴ V Motniku je sodnik prvič omenjen leta 1542, iz leta 1574 pa izvira poročilo, da je pravica do volitev že stara (Urankar, *Zgodovina trga Motnika*, str. 20). Litijski sodnik se v virih prvič pojavi leta 1566, nakar je potrjevanje (izvoljenega) sodnika s strani višnjegorskega gosposčinskega upravitelja kot utečeno izpričano leta 1646 (Golec, Litija, str. 477–479).

¹⁰⁵ V župnijskih maticah, ki se začenjajo s krstnimi leta 1621, je prvi sodnik Marko Juvan omenjen kot oče krščenca 23. marca 1621, izjemoma v nemščini in kot »sodnik Vačanov« (*Rihter der Watscheren*), nato pa najverjetneje isti, a samo z osebnim imenom Marko, v oklicu hčerke (*Marci Judicis ... in oppido Watsch*) 20. januarja 1627 (NŠAL, ZA Vače, Matične knjige, R 1621–1628, s. p.; v njej oklicna knjiga 1621–1628, s. p.).

¹⁰⁶ Prvi znani vaški sodnik nastopa v kupoprodajni listini z datumom 7. december 1447 v vlogi kupca (regesta: Pokorn, Regesti listin, str. 213; Čipić Rehar, *Listine*, str. 233). Drugi sodniki so izpričani kot: cerkveni ključar leta 1467 (Pokorn, Regesti listin, str. 213), sopečatitelj kupoprodajne listine v letih 1520 in 1582 (prav tam, str. 214 in 283), sopečatitelj kupoprodajne listine in ključar župnijske cerkve 1582 (prav tam, str. 283; Čipić Rehar, *Listine*, str. 238), prejemnik v izročilni listini 1637 (Pokorn, Regesti listin, str. 285), priča v zakupni listini in hkrati mežnar župnijske cerkve (prav tam, str. 289), priča pri oporoki tržana leta 1750 (prav tam, str. 291) ter priča v poročni pogodbi med župnijskim podložnikom in hčerko tržana leta 1794 (NŠAL, ZA Vače, Razne knjige, šk. 3, zapisnik pravnih poslov župnije Vače 1785–1802, pag. 24).

¹⁰⁷ Gl. op. 109–114.

¹⁰⁸ Golec, Litija, str. 479.

¹⁰⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574, z datumi posredovanja dalje 5., 6. in 10. 2. 1574).

¹¹⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, s. d. (prezentirano 18. 12. 1581, z datumoma posredovanja vladi 20. 12. 1581 ter kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu 22. 12. 1581).

¹¹¹ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj.

¹¹² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, 20. 9. 1729.

¹¹³ Črnologar, Die Marktprivilegien, str. 26. – Svojlilni zaimek *Unserm* je dodatek dvorne pisarne.

¹¹⁴ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, prezentirano 11. 11. 1781.

¹¹⁵ Arhiv Podružnične šole Vače, 1784 III. 29., Dunaj.

zdelo neprimerno oziroma pretirano, vsaj ko je šlo za dopisovanje z vladarjevimi organi, če ne tudi sicer. Na sodnika in svet naletimo samo enkrat, a ne gre za samooznako. Med višnjegorskih akti Auerspergovega arhiva je v naslovu spisa iz leta 1749 navedeno, da upravitelj gospostva Višnja Gora toži sodnika in svet trga Vače (*Richter vnd Rath des Marktes Watsch*), kar je poznejša arhivska oznaka.¹¹⁶

Tako kot za Litijo tudi za Vače ne vemo ničesar o sprejemanju posameznikov med tržane, ampak se lahko opremo zgolj na analogije s podobno ustrojenimi trgi.¹¹⁷ Posamezni Vačani, ki jih srečamo v listinah, so praviloma navedeni kot tržani,¹¹⁸ kar ne pomeni, da so tak naslov avtomatično nosili vsi moški posestniki in da Vače ne bi poznale delitve na polnopravne, individualno sprejete tržane in netržane. Samo pravi tržani, tisti s podeljenimi tržanskimi pravicami, so lahko volili sodnika in odločali o trških zadevah. Kdor pa je v tako majhnem trgu premozel lasten oštat, je prej ko slej postal tudi tržan. Obstoj pravih tržanov, ki se razlikujejo od netržanov, nakazujejo župnijske matice, v katerih so nekateri Vačani označeni kot tržani (*civis*), drugi pa ne. V trških privilegijih takšno delitev potrjuje formulacija, da ima sodnik prvo sodno instanco nad tržani in drugimi trškimi prebivalci ali gostači (*Bürger vnd Inwohner*).¹¹⁹

Ne iz trških privilegijev ne iz prakse ni razvidno, da bi imeli eni in drugi kakršne koli predprave pred drugimi podložniki lebeškega oziroma pozneje lebeško-ponoviškega gospostva. V trških privilegijih iz let 1667 in 1748 je izrecno rečeno, da so z vsemi obveznostmi podrejeni gospostvu, oproščeni pa le sodelovanja pri pregonu hudodelcev in izvršitvi kazni nad njimi. Vačani so bili po osebnem položaju izenačeni z drugimi podložniki, kar pomeni, da niso imeli pravice do selitve, ne da bi od zemljiškega gospoda dobili odvezo od rojenjaštva.

Za posamezne na Vačah živeče osebe v listinah srečujemo še eno oznako, in sicer svobodnik (*Freisass*), večkrat pa je posameznikov svobodniški položaj razviden iz same vsebine.¹²⁰ Šlo je za posestnike zemljišč, ki z njimi niso bili podložni nobenemu gospostvu, temveč neposredno deželi. Status svobodnika se ni izključeval s podložništvom lebeško-ponoviškemu gospostvu (prek svobodnikove podložniške

posesti in po njegovem osebnem položaju)¹²¹ ter s statusom tržana.¹²² Območje Vač je bilo nasploh znano po svobodnikih, ki jih je na Kranjskem več kot v župniji Vače izpričanih samo še na območju Vipave.¹²³

Posebno vprašanje zadeva trško pisarno v smislu opravljanja pisarskih poslov v najširšem pomenu besede. Trg ni vodil lastnih urbarjev, davčnih in drugih registrov, ker je bil vsak posestnik podrejen neposredno gospostvu. Prav tako trško sodišče ni imelo pristojnosti v zvezi s posestnimi menjavami, kot so izdajanje kupoprodajnih in poročnih pogodb, overitve oporok, zapuščinske razprave in drugi prenosi posesti.¹²⁴ Je pa bilo treba občasno kaj spraviti na papir, najsi bo za domačo rabo ali v občevarju navzven. Nekdo je vsekakor vodil knjigo sodnih protokolov prvostopenjskega sodišča, ki je v skladu s tedanjimi običaji najverjetneje rabila hkrati kot trška knjiga za zapisovanje sklepov trškega predstojništva in skupnosti tržanov ter drugih spomina vrednih zadev. Pri tem ne preseneča, da v virih nikjer ne srečamo trškega pisarja. Mali trg ni imel plačanega človeka, ki bi se vzdrževal samo ali pretežno s pisanjem in bi si na ta način »prislužil« omembo, denimo v župnijskih maticah kot *scriba oppidi*. Za ta priložnostna opravila so bili primerni duhovniki,¹²⁵ gosposčinski pisarji,¹²⁶ organisti (in učitelji) ter kak »zakotni pisar«. Poleg tega spadajo Vače med tiste trge z lastnim sodstvom in razvito stopnjo samouprave, za katere ni potrjeno, da bi kdaj premogli lasten trški pečatnik,¹²⁷ saj za to ni bilo prave potrebe. Znanih je samo nekaj sopeča-

¹²¹ Svobodništvo ni bilo z osebo spojena lastnost ali pravica, temveč s posestjo nepodložnega, prostega zemljišča združeno svojstvo (Polec, Svobodniki, str. 47).

¹²² V kranjski imenjski knjigi med svobodniki srečamo Gregorja Poka, čigar imenje je bilo leta 1582 preneseno na Jurija Müllnerja (SI AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4 (1546–1618), fol. 314v). Iz prodajne listine je razvidno, da je šlo za desetino, prodajalca sta bila Pokova sinova, že pokojni Pok pa je naveden kot vaški tržan (Pokorn, Regesti listin, str. 283). Podoben primer je Hans Khernacher, ki je v prodajni listini za desetino, vpisano v imenjsko knjigo za svobodnike, označen kot tržan in trgovec na Vačah (prav tam, str. 286; SI AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1756), fol. 41r).

¹²³ Prim. seznam svobodnikov leta 1784 v: Polec, Svobodniki, str. 128–134.

¹²⁴ Iz sosednje Litije sta znana dva primera prometa z nepremičninami z overitvijo trškega sodišča, leta 1582 in 1612, pri čemer ni znano, ali je šlo za utečeno prakso ali za izjemi (Golec, Litija, str. 478).

¹²⁵ Ob koncu obravnavane dobe je denimo trške obračune sestavljal župnik Matevž Kristan (gl. op. 152).

¹²⁶ Za enega pisarja gospostva Lebek ali Ponoviče vemo, da je vsaj nekaj časa stanoval na Vačah, in sicer Blaž Faganelli, plebejski svak Janeza Vajkarda Valvasorja; ob sklenitvi stanovsko neprimerne zakona s polihistorjevo sestro Rozalijo Konstanccijo leta 1670 je označen kot pisar gospoda Wizensteina, ob sinovem rojstvu naslednje leto pa so kot kraj otrokovega rojstva navedene Vače (Golec, Valvasorji, str. 203).

¹²⁷ Trški pečatnik prav tako ni izpričan pri sosednji Litiji (Golec, Litija, str. 481). Od štirih gorenjskih trgov ga je premogla Bela Peč (Golec, Posebnosti nastanka, str. 407) in v 17. stoletju tudi Tržič, ta celo dva, velikega in malega (Golec, Trške pravice, str. 450).

¹¹⁶ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 4. – V sejmskem privilegiju cesarja Franca I., podeljenem trgu leta 1828, katerega vsebina je znana le v slovenskem prevodu (gl. op. 88), naj bi kot prosilci nastopali »naši dragi in zvesti sodniki in svet trga Vače«, kar je nedvomno napaka, saj takšnih organov v tem času ni več moglo biti. Prosilca bi bila lahko kvečjemu občinski rihtar in odbor (*Gemeinderichter und Ausschuss*).

¹¹⁷ Golec, Litija, str. 479.

¹¹⁸ Pokorn, Regesti listin, str. 213–215, 283–286, 288, 291.

¹¹⁹ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj; SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, š. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 24. 3. 1748 (vidimus 13. 9. 1781).

¹²⁰ Pokorn, Regesti listin, str. 214, 215, 283, 286, 288 in 289.

Vače po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (*Valvasor, Topographia*, sl. 289).

tenj dokumentov z zasebnimi pečatniki trških sodnikov in tržanov.¹²⁸

Iz časa trškega sodstva poznamo upodobitev sramotilnega stebra (prangerja) na Valvasorjevem bakrorezu trga Vače v *Topografiji Kranjske* (1679). Stal je nedaleč od župnijske cerkve, v spodnjem delu tržnega prostora (Placa),¹²⁹ nedvomno pa ga ni uporabljal samo trg, ampak tudi patrimonialno in deželno sodišče gospodstva Lebek.¹³⁰

Prav tako ni nobenega dvoma, da so predstavniki vaških tržanov sodelovali kot prisedniki pri krvnih pravnih lebeškega deželskega sodišča, o čemer ni pričevanj zaradi neugodne strukture ohranjenih virov.¹³¹ V skladu z običajno prakso, da deželna sodišča vabijo za prisednike po nekaj predstavnikov iz sosednjih mest in trgov, so Vačane klicali za prisednike tudi drugam, tako denimo tri do štiri tržane z Vač in

Svibnega na krvne pravde deželskega sodišča Gamberk, ki so se po gamberškem urbarju iz leta 1571 odvijale pri Sv. Marjeti v Lokah.¹³²

Izvajanje prve sodne instance, kot ga izpričujejo trški privilegiji do vključno Jožefovega iz leta 1784, ta sicer implicitno, bi lahko v jožefinski dobi ob napovedani in nato tudi izvajani modernizaciji sodstva postalo težava. Deželno glavarstvo v Ljubljani leta 1782 v poročilu pred izdajo privilegija ni delilo mnenja fiskala, da bi bilo treba »te kmečke ljudi« primorati k izvajanju novega sodnega reda. Kot je zapisalo, nihče med njimi ne zna ne brati ne pisati, tako da ne bi mogel slediti smernicam sodnega reda, poleg tega pa se bodo težko našli primeri, ko bi se bilo treba ravnati po omenjenem predpisu.¹³³ Trški sodnik na Vačah tudi po jožefinskih sodnih reformah sredi osemdesetih let, ko so se gosposki sodišča preoblikovala v t. i. krajevna sodišča (*Ortsgericht*),¹³⁴ najbrž ni izgubil svojih prav tedaj znova potrjenih pristojnosti ali vsaj ne v celoti, ampak se je to zgodilo šele, ko je francoska zasedbena oblast v začetku leta 1812 upravno in sodno strukturo Ilirskih provinc prilagodila francoskim vzorom¹³⁵ ter so prenehale obstajati mestne in trške sodno-upravne avtonomije v dotedanji obliki.

Postavlja se vprašanje, ali je pri upravno-sodni strukturi trga Vače prišlo do kakšnih sprememb v

¹²⁸ Trški sodnik in tržan sta leta 1520 za dvema plemičema sopečatila prodajno listino tržana za desetino (Pokorn, *Regesti listin*, str. 214), leta 1580 pa sama prav takšno listino (prav tam, str. 283). Leta 1582 so na dve prodajni listini pečate obesili sodnik in dva tržana (prav tam, str. 283), leta 1591 sta prodajno listino pečatila dva tržana (prav tam, str. 284), leta 1638 pa med štirimi sopečatitelji kupoprodaje najdemo dva vaška tržana (prav tam, str. 285).

¹²⁹ Valvasor, *Topographia*, sl. 289.

¹³⁰ Pravico postavljati ljudi pred sramotilni steber so imeli po ljudskem izročilu trije: trški sodnik, lebeški graščak in vaški župnik (Štrus, Vače, str. 79).

¹³¹ Vislice lebeškega deželskega sodišča so po ustnem izročilu stale na Gavgenhribu južno od Ržišč (*Krajevni leksikon Slovenije*, str. 277; Štrus, Vače, str. 79). Jožefinski vojaški zemljevid iz let 1784–1787, ki marsikje prikazuje tudi vislice – v legendi razlikuje med kamnitimi in lesenimi (Rajšp (ur.), *Slovenija. 2. zvezek*, str. XXIII–XXIV) –, takega objekta pri Lebeku ne pozna (prav tam, sekcija 191).

¹³² SI AS 1074, Zbirka urbarjev, I/10u, reformirani urbar gospodstva Gamberk 1571, pag. 146–147.

¹³³ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 30. 4. 1782.

¹³⁴ Prim. Zontar, *Struktura uprave*, str. 136–138.

¹³⁵ Prim. prav tam, str. 201.

zadnjih desetletjih pred tem posegom, potem ko so se oblikovali naborni okraji in prve upravne oziroma davčne občine na čelu z rihtarji.¹³⁶ Na podlagi skopih virov ni mogoče ugotoviti, ali se je novooblikovana (davčna oziroma katastrska) občina Vače, ki jo v povezavi z jožefinskim katastrom srečamo v drugi polovici osemdesetih let 18. stoletja, ozemeljsko naslonila na staro trško pomirje, funkcija občinskega rihtarja, ob katerem je izpričan tričlanski odbor, pa morda (začasno) zljila s funkcijo trškega sodnika.¹³⁷ Prav mogoče bi bilo, da bi drug ob drugem obstajala trški sodnik in občinski rihtar,¹³⁸ med katerima brez poznavanja konteksta ni mogoče razlikovati, saj je bilo nemško poimenovanje za obe funkciji enako: *Richter*.

Ko so med francosko zasedbo v začetku leta 1812 oblikovali prve prave upravne občine na čelu z imenovanim županom (*maire*), Vače niso postale sedež občine, ampak je nastala občina Ponoviče kot sestavni del kantona Gamberk.¹³⁹ Po restavraciji avstrijske oblasti so francoske občine leta 1814 ukinili in namesto njih ponovno uvedli okraje, ki so jim zdaj podredili na novo oblikovane glavne občine s (pod)občinami. Na čelu prvih so bili nadrihtarji, na čelu drugih pa rihtarji. Vače so kot podobčina (*Untergemeinde*), ki je poleg samih Vač vključevala še pet naselij (Ržišče, Slivna, Potok, Klenik in Široka Set), s tremi občinami sestavljale glavno občino (*Hauptgemeinde*) Ponoviče. V ponoviškem dvorcu je bil tudi sedež okrajne gosposke Ponoviče,¹⁴⁰ ki je na svojem območju prevzela upravne in davčne pristojnosti zemljiških gospodov ter delokrog patrimonialnih sodišč iz časa pred francosko upravo,¹⁴¹ tako tudi delokrog trškega sodnika na Vačah. Ko se je ponoviško gospostvo okrajni upravi odpovedalo, so leta 1834 za okraj Ponoviče ustanovili državni okrajni komisariat, ki je imel sedež v graščini Zalog pri Moravčah

in se je od leta 1840 tudi uradno imenoval Zalog.¹⁴² Okrajna oblast je tu ostala do ustanovitve modernih okrajev in občin leta 1849, ko je nastala trška občina Vače z izvoljenim občinskim odborom in županom, vključena v okrajno glavarstvo Kamnik.¹⁴³

V predmarčni dobi, od leta 1814 dalje, so Vače kot (pod)občina imele občinskega rihtarja (*Gemeinderichter*), ki je skrbel za krajevne zadeve in ga dokumenti alternativno naslavljajo tudi trški rihtar (*Marktrichter*), občino pakot trško občino (*Marktgemeinde*).¹⁴⁴ Takšno poimenovanje je bilo v skladu z uredbo iz leta 1814, da se rihtarji v občinah, ki so bile dejansko mesta in trgi, imenujejo mestni in trški, vendar se niso v ničemer razlikovali od rihtarjev v podeželskih občinah.¹⁴⁵ Glede na to, da so tudi trške sodnike v stoletjih pred francosko zasedbo slovensko imenovali z adaptiranim nemškim izrazom rihtar, v poimenovanju ni bilo razlike med rihtarji predmarčne dobe in nekdanjimi sodniki. Za Vače ni znano, ali je rihtarja postavljala okrajni komisar, kakor je velevalo splošno pravilo,¹⁴⁶ ali so ga volili, kot je potrjeno za sosednjo Litijo.¹⁴⁷ Vsaka občina je sicer iz svoje srede izvolila dva odbornika (*Ausschussmänner, Ausschuss*), ki sta pod rihtarjevim vodstvom sodelovala pri občinskih zadevah.¹⁴⁸ V praksi je bilo odbornikov lahko več, tako tudi v občini Vače, za katero poznamo sestavo odbora iz zapisnikov v katastrskih cenilnih operatih iz zgodnjih tridesetih let.¹⁴⁹

Delovanje občine je za čas po letu 1840 dokaj dobro dokumentirano z gradivom, ki se je ohranilo v župnijskem arhivu¹⁵⁰ in se ga bomo samo dotaknili. Zanimiv je razlog, zakaj se je znašlo tam. Potem ko je trg v dvajsetih letih spet pridobil pravico do pobiranja sejemске stojnine in naj bi si dva pobiralca, od tega en nekdanji trški rihtar, večino pobranega denarja prisvojila, je okrajni komisariat leta 1840 pomagal uvesti red in izrazil željo, naj blagajno hrani župnik Matevž Kristan v župnišču ter vodi tudi raču-

¹³⁶ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 133–136.

¹³⁷ V fragmentarno ohranjeni napovedi (fasiji) jožefinskega katastra za trško občino Vače (*Gemeinde Markt Waatsch*) iz leta 1786 najdemo sedemkrat podpisanega rihtarja Antona Škarjo (*als Richter (von Waatsch)*), župana Andreja Juvana (*als Supan von Waatsch*) in tri zaprišene odbornike (*geschworene Ausschussmänner*) (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 3, Popis zemljišč občine Vače 1786, 30. 6.–31. 7. 1786). Naslednje leto, ko je okrajni komisariat gospostva Ponoviče izvedel vzajemno kontrolo zemljišč med občinama Vače ter Sv. Florijan in Sv. Neža (Gora pri Pečah in Zgornja Slivna), je vaško občino zastopal »Richter« Valentin Korač z odborniki (prav tam, Razni spisi, šk. 2, Davčni spisi 1764–1809, 19. 2. 1787). Isti se 19. novembra 1788 pojavi kot »Richter« v vlogi krstnega botra (prav tam, Matične knjige, R 1771–1806, pag. 179). Po nedatiranem opisu meja občine trg Vače ter Sv. Florijan in Sv. Neža, ki izvira iz istega časa in je deloma napisan v slovenščini, je obseg vaške občine meril 8 ur ali 4 milje (prav tam, Razni spisi, šk. 14, trg Vače, Opis meje občine trga Vače in občine Sv. Florijana in Sv. Neže, s. d.).

¹³⁸ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 136.

¹³⁹ Kolanović et al. (ur.), *Napoléon*, str. 894.

¹⁴⁰ *Haupt-Ausweis*, fol. C2. Prim. Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 312.

¹⁴¹ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–230.

¹⁴² Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 225, 227 in 231.

¹⁴³ Prav tam, str. 248 in 250.

¹⁴⁴ Dopis okrajnega komisariata Zalog z dne 23. januarja 1844 je, denimo, naslovljen na trškega sodnika (*an den Marktrichter Egid Suppan*), v besedilu pa je govor o občinskem rihtarju (*Gemeinderichter*); isti dokument imenuje vaško občino trška občina (*Marktgemeinde*) (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 23. 1. 1844).

¹⁴⁵ Žontar, *Struktura uprave*, str. 236.

¹⁴⁶ Prav tam.

¹⁴⁷ Golec, Litija, str. 483.

¹⁴⁸ Žontar, *Struktura uprave*, str. 236.

¹⁴⁹ V letih 1830 in 1832 je ob rihtarju (*Gemeinderichter*) Jožefu Krulcu, ki se je edini podpisal sam (*Richter*), izpričanih pet nepisanih občinskih odbornikov (*Ausschussmänner, Gemeindeausschussmänner*) (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, cenilni elaborat, 25. 9. 1830, 16. 7. 1832). Rihtar Krulc ni prihajal z Vač, ampak je šlo za kmeta z Ržišč (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827).

¹⁵⁰ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače.

ne.¹⁵¹ Plod Kristanovega uradovanja za potrebe trške občine so letni obračuni prihodkov od stojnine in izdatkov za potrebe trga ter računski zaključki trga, iz katerih izhaja, da je bila edini redni prihodek trške občine sejemska stojnina, ki so jo oddajali v zakup.¹⁵²

V prvi polovici 19. stoletja je po pol tisočletja prišlo iz rabe označevanje posameznikov s tržani (*Bürger, civis*), potem ko je v župnijskih maticah od začetka stoletja pešalo in so Vačani v njih vse pogosteje navedeni kot kmetje (*Bauern*).¹⁵³ V svetnih dokumentih, ki zadevajo trg, je v predmarčni dobi govor le še o prebivalcih trga (*Marktinsassen*).¹⁵⁴ Kot vse kaže, je z ukinitvijo trškega sodstva in sodnika (1811) prenehalo tudi individualno podeljevanje tržanstva, o katerem ni poročil ne prej ne pozneje. Za zadnja leta obravnavane dobe so referenca obračuni prejemkov in izdatkov trga od leta 1840 dalje, v katerih zamaš iščemo plačila kakršnih koli tržanskih taks.¹⁵⁵

Medtem ko je v francoski dobi ugasnila »klasična« trška avtonomija in hkrati s tem ali malo pozneje še pravni status tržanov, je naslov trg preživel upravno-sodne reforme po marčni revoluciji in živel dalje tudi v nazivu leta 1849 ustanovljene moderne občine.¹⁵⁶ Trški naslov in skromni atributi trga so se pri Vačah ohranili do srede 20. stoletja, pri čemer je od-

prava naslova trg nekaj let po drugi svetovni vojni – v okviru splošne ukinitve trških naslovov – sovpadala z izgubo sedeža občine in z gospodarskim nazadovanjem kraja.¹⁵⁷

S trškimi pravicami in atributi je povezano tudi vprašanje grba trga Vače, ki ga srečamo samo pri Valvasorju, najprej v barvni različici v njegovi rokopisni grbovni knjigi (1687–88)¹⁵⁸ in nato še v črno-beli v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).¹⁵⁹ Podoba na grbu je zelo preprosta, iz tal poganjajoče košato listnato drevo, ki je v različici v *Slavi* nekoliko ukrivljeno in z manjšo krošnjo. Postavlja se vprašanje, ali si ni kranjski polihistor grba preprosto izmislil, kar ne bi bil edini tak primer. O obstoju nekaterih grbov, zlasti grbov marginalnih trgov, ni namreč nobenih sledov druge kot pri Valvasorju.¹⁶⁰

Posestna, demografska in gospodarska podoba Vač

Medtem ko **posestno strukturo** večine kranjskih trgov poznamo iz urbarjev 16. stoletja, sega najstarejši znani urbar gospodstva Lebek šele v zgodnje 17. stoletje. Gre za prepis urbarja iz leta 1614 ali malo zatem s podpisom takratne imetnice vdove Ane Marije pl. Gregorijanec.¹⁶¹ Posestniki iz trga Vače (*Marckht Watsch*) so označeni kot oštetarji (*hoffstetter*), bilo jih je 31, število oštatarov pa je znašalo 36, ker je pet posestnikov, vključno z župnikom, premoglo po dva oštata.¹⁶² Glavna obveznost je bil činž v razponu od 8 do 50 krajcarjev, medtem ko so imeli vsi enako robotnino – na vsak oštata 15 krajcarjev (robotnina manjka le pri enem posestniku). 13 posestnikov je premoglo še po eno do dve dodatni zemljišči (od pol njive do dveh njiv, enega ali dva vrtova, travnik, stavbo), od katerih so praviloma plačevali več kakor od oštatarov. Poleg tega so Vačani znotraj svojega pomirja (*in dem Purkhfried Watsch*) uživali dve hubi, ki sta jim bili pred veliko leti (*vor Vndencklich Jahren*) prepuščeni za gmajno. V primerjavi z lebeškimi podložniki po vaseh so imeli glede na manjšo posest nižji činž, plačevali niso nobenih naravnih dajatev (tako je bilo le še v treh primerih), tlako, ki pri podložnikih v urbarju ni navedena, ker očitno ni bila odmerjena, pa so poravnavali v denarju (robotnini). Iz srede

¹⁵¹ Prav tam, Štantnina, Spisi 1839–1853, 20. 4. 1840, 18. 5. 1840, 27. 9. 1840. – Vačani so si za hrambo pobranih stojnin priskrbeli skrinjo s tremi ključi in sklenili, naj se hrani v župnišću, s čimer se je strinjal tudi okrajni komisariat (prav tam, 18. 5. 1840, 27. 9. 1840). Gre za t. i. staro vaško blagajno, ki je danes razstavljena v vitrini Podružnične šole Vače in v kateri so poleg denarja hranili pomembne trške dokumente. Po informaciji Zvonimirja Kolenca je bila skrinja z dokumenti najdena na podstrešju Zarnikove hiše (Vače št. 12, stara št. 24), od koder so jo leta 1955 prenesli v novozgrajeno šolo. O Zarnikovi hiši: Benedik, *Hiše na Vačah*, str. 45–46.

¹⁵² Kristanovi letni obračuni pobrane stojnine in izdatkov za javno dobro segajo še v čas po ustanovitvi moderne občine leta 1849 (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, sezname 1840–1860, 31. 12. 1841, 31. 12. 1842, 31. 12. 1843, 31. 12. 1844, 21. 2. 1847, 31. 12. 1848, 31. 12. 1849, 30. 12. 1850, 30. 12. 1851, 30. 12. 1852, 30. 12. 1853, 31. 12. 1854, 31. 12. 1855, 30. 12. 1856, 31. 12. 1858, 31. 12. 1859). Računski zaključki pokrivajo samo tri leta (prav tam, Računski zaključki trga Vače 1846–1848).

¹⁵³ NŠAL, ŽA Vače, Mاتیčne knjige, R 1771–1806, R 1807–1820, P 1807–1815, P 1816–1849. – Zadnje tržane zasledimo leta 1824 (prav tam, R 1820–1855, pag. 48–49).

¹⁵⁴ Zakupni pogodbi za trško stojnino so z zakupnikoma denimo sklenili trški prebivalci (*Marktinsassen*) (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 6. 4. 1840 in 11. 4. 1843). V naslovu dopisa skupine Vačanov okrajnemu sodišču Ponoviče (v Zalogu) so ti označeni kot »Insassen des Marktes Watsch«; Jurij Dobravc, ki so mu kot svojemu zastopniku odvzeli pooblastilo, je imenovan »hiesiger Insass«, novi pooblaščenec Simon Grilc pa »Grundbesitzer zu Watsch« (prav tam, 14. 5. 1840). V dopisu župnika Kristana okrožnemu uradu v Ljubljani je Jožef Klinc označen kot »Markthäusler und Exmarktrichter« (prav tam, 18. 5. 1840).

¹⁵⁵ Gl. op. 152.

¹⁵⁶ Župan trške občine Vače je v prvih letih po njeni ustanovitvi uporabljal okrogel žig z napisom »Gemeinde Vorstand Markt Waatsch« (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 6. 12. 1853).

¹⁵⁷ Prim. Benedik, *Vače*, str. 13–14.

¹⁵⁸ Gostiša (ur.), *Valvasor*, fol. 27.

¹⁵⁹ Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 121.

¹⁶⁰ Otarepec, Valvasorjeva grbovna knjiga, str. 40.

¹⁶¹ V nedatiranem urbarju najdemo edino letnico pri seštevku desetine za leto 1614 (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.). Iz poročila kranjskega vicedoma iz leta 1621 je razvidno, da je bila Gregorijančeva že imetnica Lebeka s trgov Vače približno pet let prej, okoli leta 1616 (prav tam, šk. 196, I/106a, lit. L XIX–11, 22. 12. 1621). Prim. datacijo urbarja – okvirno leta 1615, najverjetneje 1614 oziroma 1615 – v: Juričič Čargo, Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih*, str. 148–149.

¹⁶² Kot oštata (*Hoffstatt*) je izrecno navedenih 12, pri drugih pa o tem, da gre za oštata, priča enotno odmerjena robotnina.

17. stoletja poznamo tudi prvi urbar vaške župnije (1648), iz katerega je razvidno, da župnija v samem trgu ni imela podložnikov, ampak je pobirala le desetino od njiv pri trgu (*bey dem Marckht Watsch*), ki so jih uživali tudi nekateri Vačani.¹⁶³

V terezijanskem katastru sredi 18. stoletja, ki ponuja prvi celovit pregled nad zemljiško posestjo, najdemo Vače v napovedih (fasijah) treh zemljiških gospodov: gospodstva Ponoviče z Lebekom, župnije Vače in župnijske cerkve sv. Andreja.¹⁶⁴ Podložnike v trgu sta imela le ponoviško-lebeško gospodstvo in župnija, ta zgolj enega kajžarja.¹⁶⁵ Sicer pa je župnija tu pobirala desetino od skupno 40 oštatov,¹⁶⁶ medtem ko so pod župnijsko cerkev spadale njive, ki jih je po kupnem pravu uživalo pet tržanov in en kmet.¹⁶⁷

Leta 1750 je bilo na Vačah po napovedni tabeli ponoviško-lebeškega gospodstva 34 posestnikov, od katerih jih je 32 posedovalo po en oštat, eden dva in eden štiri, za davčne potrebe pa so vsak oštat računali kot tretjinsko hubo. Vsem so na podlagi starih kupnih pisem pripoznali kupnopravni status, pri čemer največji posestnik Jakob Korač, lastnik štirih oštatov, ni mogel predložiti nobenega pisma (*Verbriefung*).¹⁶⁸ Poleg tega so v urbarju našli še tri že veliko let opuste oštate (*3 öede Hofstätt*), od katerih je eden pogorel, dva pa propadla (*zusammen gefallen*), tako da so za njimi ostali samo trije vrtovi.¹⁶⁹ 34 posestnikov je trg

premogel tudi po šiftnem registru za leto 1756, le da so zdaj pri dveh in ne samo pri enem navedli velikost posesti, ki je ustrezala dvema oštatoma.¹⁷⁰ Od podložnikov po vaseh so se Vačani razlikovali po dveh temeljnih značilnostih. Prvič, medtem ko je bila kmetom razen redkih izjem naložena takšna ali drugačna tlaka, je posestniki v trgu niso imeli, ampak so jo poravnali v denarju (*Gelddienst*),¹⁷¹ in drugič, njihova posest je imela kupnopravni status, kar pomeni, da so jo dedovali, prosto kupovali in prodajali, kmetje pa so jo povečini uživali le kot zakupno.¹⁷² Kupnopravna je bila očitno tudi kajža, podložna župniji.¹⁷³

Vprašanje zase je **število hiš**. Sodeč po številu oštatov jih je bilo sredi 18. stoletja nekaj več kakor po urbarju z začetka 17. stoletja, v katerem smo našli 36 oštatov v rokah 31 posestnikov.¹⁷⁴ 40 oštatov, podložnih gospodstvu Lebek in Ponoviče, kolikor jih za trg pri desetini vaške župnije sumarno navajata terezijanski kataster in župnijski desetinski register,¹⁷⁵ je treba razumeti kot kolektivno obveznost, ne kot število dejanskih domov. Glede na to, da sredi 18. stoletja še ni bilo hišnega oštevilčenja in da terezijanski kataster ne navaja hišnih posestnikov, ampak zemljiške, lahko sklepamo, da so tisti redki z več kot enim oštatom utegnili imeti tudi več kot le eno hišo.¹⁷⁶ Na to kaže primerjava s franciscejskim katastrom iz leta 1826, po katerem sta dva večja posestnika premogla po dve hiši.¹⁷⁷ Glede na 34 posestnikov, podanikov lebeško-ponoviškega gospodstva, ki so skupno premogli 38 oštatov oziroma malo pozneje 39 (1756),¹⁷⁸ in enega kajžarja, podložnika domače župnije,¹⁷⁹ bi lahko skupaj z župniščem, kaplanijo in beneficijno hišo¹⁸⁰ prišli do števila 40 domov. Dve

¹⁶³ NŠAL, ŽA Vače, Razne knjige, šk. 3, urbar župnije Vače 1648, s. p.

¹⁶⁴ Gospodstvo Ponoviče in Lebek: SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276; šk. 244, RDA, L 276. Župnija Vače: prav tam, šk. 174, BT, L 57; šk. 222, RDA, L 57; šk. 232, RDA, L 200. Župnijska cerkev sv. Andreja na Vačah: prav tam, šk. 178, BT, L 200; šk. 232, RDA, L 200. – Trg Vače je pod iste tri zemljiške gospode spadal tudi po krajevni tabeli iz let 1818–1819 (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. L2).

¹⁶⁵ Po sumariju urbarskih dajatev iz okoli leta 1755 je bil župnijski podložnik v trgu Balte Žerko, ki je edini plačeval samo činž in davek, velikost njegove posesti pa ni navedena (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 222, RDA, L 57, No. 12, s. d.). Izvleček urbarja župnijske posesti za trg navaja eno kajžo (prav tam, šk. 232, RDA, L 200, No. 1, 29. 8. 1755).

¹⁶⁶ Napovedna tabela iz leta 1749 razkriva, da v trgu župniji pripada desetina od 13 hub in ene tretjine v trgu, pri čemer so tukajšnje posesti velikosti tretjine hube (prav tam, šk. 222, RDA, L 57, No. 7, 4. 11. 1749). Po desetinskem registru, t. i. desetinskem urbarju (*Zehend Vrbar*) iz leta 1752, je bilo v trgu 40 oštatov ali tretjinskih hub; posedovali so jih »pravi tržani Vač« (*die wirkliche burger zu Watsch*), ki niso poimensko navedeni, vsi pa so pripadali gospodstvu Lebek ali Ponoviče in so od vseh svojih zemljišč župniji redno plačevali žitno desetino ter desetino od prirastka živine (NŠAL, ŽA Vače, razne knjige, šk. 2, desetinski register 1752 (1759–1792), pag. 171).

¹⁶⁷ V napovedni tabeli iz leta 1751 je v trgu Vače (*Markht Watsch*) popisanih 10 kupnopravnih njiv, ki so bile v rokah petih tržanov in enega kmeta (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 178, BT, L 200, No. 5, 11. 6. 1751). Vseh pet tržanov najdemo med trškimi oštetarji ponoviško-lebeškega gospodstva, medtem ko je bil kmet Andrej Bregar očitno identičen s celozemljakom na bližnji Hosti (prav tam, šk. 244, RDA, L 276, No. 13, šiftni register 1756).

¹⁶⁸ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d. (datacija po: No. 29, 18. 12. 1750).

¹⁶⁹ Prav tam, No. 29, 18. 12. 1750.

¹⁷⁰ Prav tam, šk. 244, RDA, L 276, No. 13, šiftni register 1756. – 34 posestnikov v trgu navajata tudi dva mlajša šiftna registra iz let 1761 in 1764 (prav tam, No. Ad 13).

¹⁷¹ Prav tam, No. 13, šiftni register 1756.

¹⁷² Prav tam, šk. 191, BT, L 276, No. 1–28, s. d.

¹⁷³ Sumarij urbarskih dajatev iz okoli leta 1755 na koncu govori na splošno o plačilu 10. in 20. pfeniga pri prodajah podložniške posesti (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 222, RDA, L 57, No. 12, s. d.).

¹⁷⁴ Gl. op. 161.

¹⁷⁵ Gl. op. 166.

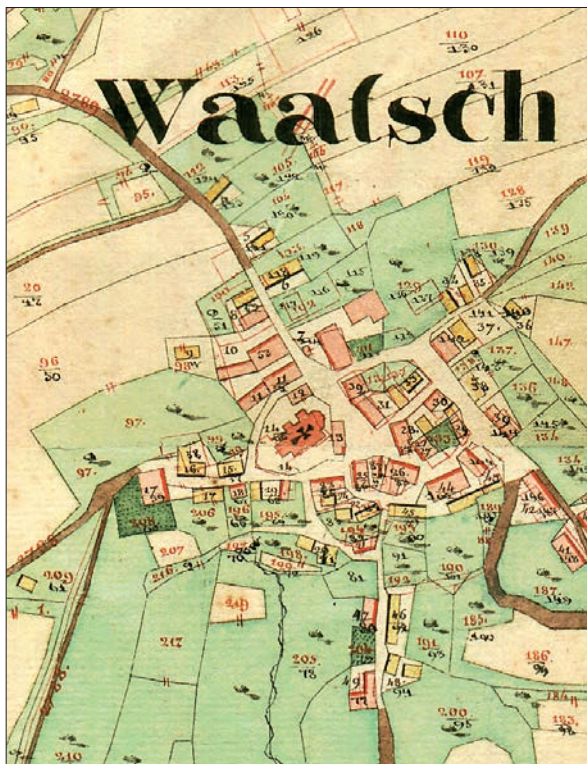
¹⁷⁶ Leta 1750 sta bila takšna posestnika Matevž Petrič z dvema oštatoma in Jakob Korač s štirimi (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d., datacija po: No. 29, 18. 12. 1750), leta 1756 pa poleg njiju še Gregor Požaršek z novo napovedjo 40 krajcarjev, kar je ustrezalo dvema tretjinama hube oziroma dvema oštatoma (prav tam, šk. 244, RDA, L 276, No. 13, šiftni register 1756).

¹⁷⁷ Nadrihtar Jakob Žerko je bil gospodar hiš št. 14 in 34, Jožef Korač pa je imel poleg domačije v trškem jedru s h. št. 40 še eno hišo z enako številko južno od trga (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI).

¹⁷⁸ Gl. op. 168 in 170.

¹⁷⁹ Gl. op. 165.

¹⁸⁰ Ni gotovo, ali je beneficijna hiša tedaj že stala. Postavila naj bi jo Katarina pl. Isenhausen, ki je leta 1747 ustanovila beneficij za še enega duhovnika (Benedik, *Vače*, str. 42).

Vače na franciscejski katastrski mapi leta 1826

desetletji pozneje, po uvedbi hišnih številčk leta 1770, je kot najvišja vaška hišna številka izpričana št. 44.¹⁸¹ Žal za Vače ni ohranjen jožefinski kataster iz druge polovice osemdesetih let,¹⁸² tako da smo za ta čas prikrajšani ne le za podatek o številu hiš, ampak tudi za najzgodnejše podatke o obsegu posesti, izražene v površinskih merah (oralih in kvadratnih seznjih).

Vače so bile po velikosti primerljive z obema trškima sosedoma, kjer so sredi 18. stoletja za razliko od vaškega trga poleg zemljiških posestnikov prvič šteli tudi hiše kot take. Litija je leta 1752 premogla 39 hiš,¹⁸³ Motnik pa dve leti pozneje 35 (brez vika-

riatne hiše).¹⁸⁴ Število hiš se je na Vačah in v Litiji v naslednjih desetletjih komajda povečalo, kot kaže, pa je hitreje naraščalo v Motniku. Prve povsem primerljive podatke o številu hiš in prebivalcev imamo šele iz leta 1817. Po uradni statistiki je trg Motnik, ki je prišel h Kranjski šele malo prej, v francoski dobi (1811),¹⁸⁵ štel 47 hiš in 243 prebivalcev,¹⁸⁶ Vače prav toliko hiš (47) in sedem duš manj (236),¹⁸⁷ Litija pa tri hiše manj od njiju (44), vendar več prebivalcev (255),¹⁸⁸ kar je zlahka razložljivo z njeno takratno živahno gospodarsko in prometno vlogo.¹⁸⁹ Med 17 trgi na Kranjskem so bile Vače skupaj z Motnikom na 13. mestu, po številu prebivalcev pa na 15. Po povprečju oseb na hišo so se s 5,02 znašle na samem repu. Kranjsko povprečje, ki so ga dvigovali notranjski trgi, je bilo 117 hiš, 700 duš in 5,99 osebe na hišo. Visoko povprečje sicer ni vedno merilo gospodarske razvitosti, a je precej pogosto njen pokazatelj. Tako je najvišje povprečje (7,84 osebe na hišo) izkazoval izrazito neagrarno usmerjeni Tržič s 177 hišami.¹⁹⁰ Po statističnih podatkih župnika Matevža Kristana so Vače leta 1831 štejele 266 duš, malo pred koncem obravnane dobe, leta 1845, pa 319,¹⁹¹ ne da bi se povečalo tudi število hiš, ki je obakrat znašalo 48.¹⁹²

Prvo natančno sliko zemljiške in hišne posesti, vključno s tlorisno upodobitvijo, ponuja franciscejski kataster iz leta 1826.¹⁹³ Obravnavo strukture in velikosti zemljišč posameznih trških posestnikov bomo prepustili poznejšim raziskovalcem. Večina Vačanov je vsekakor bila tudi tedaj všteta v kategorijo tretjinskih kmetov, kot je na splošno veljalo za oštetarje.¹⁹⁴ V celotni katastrski občini Vače, ki je poleg trga obsegala še pet vasi (Ržišče, Slivna, Potok, Klenik in Široka Set), je bilo po cenilnih operatih z začetka tridesetih let 38 tretjinskih kmetov ter 30 kajzarjev in hišarjev,¹⁹⁵ kataster pa za posameznega posestni-

¹⁸⁴ Curk, *Trgi in mesta*, str. 60.

¹⁸⁵ Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 37, 47–50.

¹⁸⁶ *Haupt-Ausweis*, fol. B2.

¹⁸⁷ Prav tam, fol. C2.

¹⁸⁸ Prav tam, fol. M.

¹⁸⁹ Golec, Litija, str. 464–465.

¹⁹⁰ Izračuni na podlagi statističnih podatkov v *Haupt-Ausweis*. Upoštevanji so samo tisti kraji, ki jih med trge prišteva sodobna uradna statistika (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*).

¹⁹¹ NŠAL, ŽA Vače, Statusi animarum, šk. 1, št. 1, status animarum, 1830–1865, s. p. Prim. Benedik, *Hiše na Vačah*, str. 5.

¹⁹² Hišne št. 48 še ni v franciscejskem katastru leta 1826, ki ima na tem mestu št. 40 (gl. naslednjo opombo). Hiša št. 40 je stala sredi trga, lastnik obeh pa je bil Jožef Korač. V statusu animarum 1830–1865 je bila njegova družina najprej popisana na št. 40 in nato po preselitvi v hišo št. 48 tam (NŠAL, ŽA Vače, Statusi animarum, šk. 1, št. 1, status animarum, 1830–1865, s. p.).

¹⁹³ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI. Prim. Vodopivec, O Vačah, str. 506–513.

¹⁹⁴ Prim. terezijanski kataster (op. 166).

¹⁹⁵ Prav tam, Cenilni operati, k. o. Vače, uvod, & 12. Prim. Vodopivec, O Vačah, str. 510.

¹⁸¹ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1748–1771, s. p., 30. 1. 1773; R 1771–1806, pag. 15–16, 38 in 40. – Hišne številke so v župnijske matice začeli vpisovati s 13. septembrom 1770 (R 1763–1771, fol. 62v–63r). Hiša s št. 44, ki je prvič izpričana v krstni matici 21. januarja 1772, bi utegnila nastati šele po uvedbi številčk. Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1826 namreč fizično ne sledi št. 43, ki sklence oštevilčenje z Jurjevčovo hišo, sosedo župnišča s h. št. 1, kjer se je oštevilčenje začelo. O poznejšem nastanku številčk 45–47 pričajo njihove lokacije, saj je št. 45 vrinjena na drugem koncu Vač, št. 46 in 47 pa ležita južno od trga. SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI.

¹⁸² V fondu Jožefinski kataster za Kranjsko je za naborno gospodstvo Ponoviče ohranjeno le gradivo občine Kandrše (SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, popis). Fragmenti napovedi (fasije) občine Vače so se ohranili v župnijskem arhivu, vendar ne za sam trg (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 3, Popis zemljišč občine Vače 1786, 30. 6.–31. 7. 1786).

¹⁸³ Golec, Litija, str. 463.

ka ne pove, v katero kategorijo je spadal in kateremu gospodarstvu so bile posamezne hiše podložne.¹⁹⁶ Nekaj Vačanov je, tako kot že v času terezijanskega katastra, premoglo večjo posest, kar se je odrazilo tudi na zunanjšini nekaterih domačij (zlasti h. št. 34, 40 in 41).¹⁹⁷ Vače so leta 1826 imele 47 hišnih števil in eno stanovanjsko stavbo več, saj je Jožef Korač poleg velike zidane hiše št. 40 v trškem jedru premogel še manjšo, prav tako zidano hišo, ki je imela isto hišno številko in je stala malce jugovzhodno od Vač. Od skupno 48 za bivanje namenjenih zgradb so v zapisniku stavbnih parcel vse navedene kot hiša oziroma stanovanjska hiša, le dve stavbi kot kajži, obe v cerkvenih rokah: prva je pripadala župnijski cerkvi (št. 15), druga pa župnišču (št. 25).¹⁹⁸ Slednja in 13 drugih hiš ali skupno slaba tretjina hiš (29,2 %) je bilo zgrajenih iz lesa, dobri dve tretjini pa zidanih, kar je, gledano v celoti, pomenilo večji delež kakor v okoliških vaseh. Poleg obeh cerkvenih kajž zasebnega lastnika niso imele tri duhovniška domovanja – župnišče, beneficijna hiša in kaplanija. Zadnja je stala na severnem robu pokopališča, ki je tedaj še obdajalo župnijsko cerkev sv. Andreja. Pri večini trških domačij (28 ali 58,3 %) srečamo zgolj hišo brez gospodarskih poslopij, 20 jih je premoglo tudi samostojno stoječ hlev (zidani so bili štirje ali vsak peti), samo župnišče in Jožef Korač (h. št. 40) pa še lesen skedenj, če izvzamemo skedenj župnika Antona Breganta severozahodno od trga. Razen župnika,

župnišča, beneficijne hiše, kajže župnijske cerkve in nadrihtarja Jakoba Žerka je v rubriki stan za vse hišne gospodarje navedeno kmet (*Bauer*), pomotoma celo pri kaplaniji.¹⁹⁹ Domačije v trgu niso opazneje odstopale od povprečja v katastrski občini, sicer bi bilo to v cenilnih operatih nakazano. Uvod k operatom pravi, da so hiše v tej občini večinoma zgrajene še na povsem običajen način, iz lesa ali s kamnitimi temelji, stanovanja, ki niso prostorna, pa so umazana in imajo majhna okna. Nekatere hiše so imele pritličja iz srednje dobrega gradbenega materiala, iz dobrega materiala je bilo zgrajeno le župnišče, edino navedeno kot enonadstropno. Gospodarska poslopja, med njimi maloštevilna zidana ali s temelji iz kamna, so stala ob hišah.²⁰⁰

Zunanjo podobo Vač je nekoliko predrugačila obnova po velikem požaru, ko je v noči med 8. in 9. oktobrom 1834 zgorelo 28 hiš. Poškodovana je bila tudi župnijska cerkev, ki je deset let pozneje (1844) dobila naslednico, današnjo cerkev.²⁰¹

V gospodarskem pogledu so bile Vače tipičen trg zec z utečenimi sejmi in obrtniki, ki so z osnovnimi obrtnimi storitvami pokrivali potrebe lokalnega okolja. O specializiranih obrtnikih ni poročil. Obrtnike v virih srečujemo posamič, kot smo videli, prvega v listini sredi 15. stoletja, od 17. stoletja pa tu in tam tudi v župnijskih maticah.²⁰² Domači trgovec je za zdaj znan en sam, in sicer iz regesta danes pogrešane listine iz leta 1668, s katero je (kot deželni svobodnik) prodal desetino in v kateri je obenem naveden kot tržan.²⁰³

Najzgodnejši pregled trških posestnikov v lebeškem urbarju iz leta 1614 ali malo pozneje med 31 oštetarji (vključno z župnikom) navaja naslednje poklicne priimke, ki odražajo nabor poklicev, čeprav niso bili več nujno povezani s posameznikovim opravljanjem dotične dejavnosti: brivec ali padar (*Scherer*), zidar (*Maurer*), krojač (*Schneider*), krznar (*Kirschne[r]*) in mežnar (*Mesner*).²⁰⁴ Edini relevanten vir o poklicni strukturi trških posestnikov je napovedna tabela v terezijanskem katastru iz leta 1750, ki vsebuje rubriko obrt (*Handtirung oder Gewerb des Poffefföris*).²⁰⁵ Od 34 posestnikov, podložnih gospodarstvu Lebek, je bilo prvotno natanko pri polovici (17) navedeno, da so brez poklica (*ohne Profession*), nato pa pri enem popravljenem v čevljarja, tako da se je razmerje rahlo prevesilo v korist tistih s poklicem (18).

¹⁹⁶ Podatek o pripadnosti posameznih parcel zemljiškemu gospodarstvu so vpisovali v posebno rubriko v skupnem zapisniku zemljiških in stavbnih parcel, ki je del cenilnih operatov, vendar je rubrika pri stavbnih parcelah katastrske občine Vače ostala prazna (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 8. 3. 1827). Iz zemljiške knjige župnijske cerkve sv. Andreja je razvidno, da cerkev ni imela na Vačah nobenega podložnika, ampak je bila zemljiški gospod le posameznim zemljiškim parcelam v posesti šestih Vačanov (SI AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Imenje župnijske cerkve sv. Andreja na Vačah, knj. 1, glavna knjiga, pag. 41–64). Za župnijo ne vemo, ali je v trgu imela kakšno podložno hišo, ker ni ohranjena glavna knjiga za župnijsko imenje, kot tudi ne za gospodarstvo Ponoviče, da bi lahko ugotovili, katera domačija pri tem gospodarstvu morda manjka (prav tam, popis fonda). Glede na to, da terezijanski kataster sredi 18. stoletja med župnijskimi podložniki izkazuje enega kajzarja (gl. op. 165), smemo sklepati, da je bilo tako tudi v dvajsetih letih 19. stoletja. Najverjetneje je šlo za stanovanjsko stavbo s hišno št. 25, ki je v katastrskem zapisniku stavbnih parcel poleg kajže župnijske cerkve (h. št. 15) edina označena kot kajža, ime lastnika pa je navedeno kot »Pfarrhöflich« (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827). K tej kajži, ki je na abecednem seznamu posestnikov navedena kot »Pfarrhöfliche Keusche zu Watsch«, ni spadala nobena zemljiška parcela (prav tam, abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827).

¹⁹⁷ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI.

¹⁹⁸ Abecedni seznam posestnikov ju označuje kot »Pfarrkirchliche Keusche zu Watsch« in »Pfarrhöfliche Keusche zu Watsch« (prav tam, abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827).

¹⁹⁹ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827.

²⁰⁰ Prav tam, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, cenilni elaborat, uvod, & 13. Prim. Vodopivec, O Vačah, str. 506.

²⁰¹ Benedik, *Vače*, str. 34–35; Vodopivec, O Vačah, str. 506.

²⁰² Na primer *civis et coriary in Watsb* (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1689–1705, s. p. 27. 11 1679).

²⁰³ Pokorn, Regesti listin, str. 286.

²⁰⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.

²⁰⁵ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d. (datacija po: No. 29, 18. 12. 1750).

Med slednjimi je bilo največ, in sicer po trije, čevljarjev, krojačev²⁰⁶ in godcev (*Spillmann*), po dva mesarja, tkalca ter podkovača in žebjarja, po eden pa usnjar, sodar in krovce. Če Vače primerjamo z vami v istem gospostvu, je bila koncentracija obrtnikov tu daleč največja, saj je mogoče drugod zaslediti le kakšnega tkalca, čevljarja, mesarja, krovca in podobno.²⁰⁷ Sklepati je mogoče, da je bil komaj kateri obrtnik z Vač včlanjen v kak ceh. Sosednja Litija je, denimo, v istem času (1752) premogla enega samega cehovsko povezanega obrtnika, člana barvarskega ceha v Ljubljani.²⁰⁸ Žal ne razpolagamo s primerljivimi podatki o vaških obrtnikih za starejši in mlajši čas. Tudi cenilni operati iz zgodnjih tridesetih let 19. stoletja kot dodatek k franciscejskemu katastru so pri katastrski občini Vače zelo skopi s podatki, koliko družin se je ukvarjalo z obrtjo in koliko s kmetijstvom. Ker je katastrska občina poleg Vač obsegala še pet vasi, je bil delež obrtnikov toliko manjši. Po navedbi v cenilnih operatih se je s kmetijstvom ukvarjalo vseh 178 družin, živčih v 135 hišah, le maloštevilni (*einige wenige*) pa hkrati še z obrtjo. Zgolj od slednje ni živela nobena družina.²⁰⁹

Vačam je poleg obrtnikov trški značaj dajala sejemska dejavnost, pri čemer o sejmi pred 19. stoletjem vemo zelo malo. Kot smo videli, naj bi jih bilo v drugi polovici 16. stoletja šest, niti za enega pa ni potrjeno, da bi bil že tedaj zaščiten s sejmskim privilegijem. Potrditev sejmskih pravic je prinesel šele trški privilegij Leopolda I. leta 1667, ki govori le o treh sejmi, a se ni noben semanji dan ujemal s tistimi izpred slabega stoletja. Da so se sejmji res odvijali na navedene tri dni, malo pozneje izpričuje Valvasor (1689), nato pa so se iste sejemske pravice znašle še v trškem privilegiju Marije Terezije (1748), ki je prvi sejem prenesla s prve nedelje po binkoštih na drugo. Privilegij Jožefa II. (1784) je oba nedeljska semanja dneva pomaknil z nedelje na ponedeljek in glede pravice do pobiranja sejmske stojnine odločil, da ostane lebeško-ponoviškemu gospostvu, v korist katerega jo je trg v vmesnem času po sodni poti izgubil. Tudi ponedeljskov tedenski sejem poznamo le iz prvih dveh vladarskih privilegijev (1667 in 1748), o njegovem dejanskem odvijanju pa ni za zdaj nobenih poročil. Problematiziral ga očitno ni noben za mnenje povprašani sosed Vač, ne gospostva ne mesta, tudi ne pred izdajo privilegija Jožefa II. Sejemska stojnina je bila sicer edini stalni prihodek trga Vače poleg kazni, ki jih je trški sodnik pobral na sodnih procesih in o katerih prav tako ne vemo nič konkretnega.

O stojnini, s pomočjo katere bi bilo mogoče vsaj v grobem kvantificirati obseg vaških sejmov, imamo prve nenormativne podatke šele iz zadnjih let obrav-

navane dobe, potem ko je dvorni dekret leta 1824 priznal oziroma vrnil pobiranje trški občini²¹⁰ in je v neurejeno stanje leta 1840 posegel okrajni komisariat.²¹¹ Odtlej je trg oziroma trški prebivalci (*Marktinsassen*) oddajal stojnino v zakup posameznikom domačinom, tako leta 1840 za tri leta Valentinu Krhlikarju za letno zakupnino 48 goldinarjev in 1 krajcar, leta 1843 pa za šest let Jakobu Dobravcu za 58 goldinarjev in 5 krajcarjev na leto.²¹² Kolikšen je moral biti promet, da sta zakupnika pokrila zakupnino, ne vemo, ker ne razpolagamo s sejmskimi tarifami in drugimi podatki. Iz letnih obračunov prihodkov in izdatkov trga, ki se začinjajo z letom 1841, je razvidno, da so nekaj goldinarjev skoraj vsako leto prinesle še kramarske stojnice (*Krämerstände*), večinoma dobrih 11.²¹³

Od vaških sejmov je zelo dolgo prejemale neposredne prihodke tudi gospostvo Višnja Gora, ki je tu iz neznanega naslova sejmsko mitnino (*dieselbig maut*) pobiralo vsaj že v drugi polovici 16. stoletja, kot so Vačani izpričali sami leta 1574 v prošnji za potrditev svojih treh sejmov.²¹⁴ To seveda ni bilo vseč ne tržanom ne zemljiškemu gospostvu. Lastnik Lebecka je izgubil večletni sodni spor z višnjegorskim gospostvom, ki ga je leta 1735 sprožil s tem, da je njegov upravitelj na sejmu na kvatrnno nedeljo za neveljavne razglasil mitninske bolete, ki jih je prodajalcem (*Traficanten*) izdal zakupnik mitnine v višnjegorskem gospostvu, in začel mitnino pobirati z lastnimi boleti.²¹⁵ Vsaj dvakrat, leta 1749 in 1784, so pravici višnjegorskega gospostva do pobiranja sejmske mitnine oporekali tudi Vačani, obakrat neposredno po prejemu potrjenega trškega privilegija. Šklicevali so se na njegovo vsebino, češ da so njihovi trije letni sejmji prosti vsake mitnine. Leta 1749 so jo začeli pobirati kar sami, kar jim je deželni glavar nemudoma prepovedal,²¹⁶ leta 1784 pa so spodili višnjegorskega pobiralca, litijskega trškega sodnika, in to menda mimo volje vaškega trškega sodnika,

²¹⁰ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 4. 2. 1842, 22. 11. 1853.

²¹¹ Gl. op. 151.

²¹² Zakupni pogodbi: NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 6. 4. 1840 in 11. 4. 1843.

²¹³ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, seznam 1840–1860, 31. 12. 1841, 31. 12. 1842, 31. 12. 1843, 31. 12. 1844, 21. 2. 1847, 31. 12. 1848, 31. 12. 1849.

²¹⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574).

²¹⁵ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–13, Konv. 8, 12. 8. 1737. – Spisi se brez zaključka končajo leta 1741. Višnjegorsko gospostvo se je sklicevalo na nemoteno prakso, da so prodajalci na sejmih na Vačah več kot 30 let in en dan višnjegorskemu sodnemu slugi plačevali po 17 krajcarjev, zdaj pa so začeli plačilo odklanjati. – O izgubljeni pravdi in plačilu kazni: prav tam, A–X–32, Konv. 5, 13. 6. 1784 (Pro memoria); prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120. – O sporu tudi: SI AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 22, protokoli 1722–1744, pag. 638–640, 670–671, 707–709.

²¹⁶ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 4, 2. 4. 1749, 11. 4. 1749.

²⁰⁶ En krojač je bil prvotno označen kot tkalec.

²⁰⁷ Prav tam, No. 1–28.

²⁰⁸ Golec, Litija, str. 469.

²⁰⁹ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, cenilni elaborat, uvod, & 3.

kot je zatrjeval slednji.²¹⁷ Pobiranje mitnine ali t. i. colnine (*Zohlgebühre*) s strani gospodstva Višnja Gora je po vsem sodeč prenehalo z državnim reguliranjem zasebnih mitnic proti koncu 18. stoletja, saj o njem pozneje ni poročil.

Tudi sicer je o naravi sejmov na Vačah malo razpoložljivih podatkov; še največ iz leta 1574, ko so Vačani v prošnji nadvojvodi Karlu za podelitev sejemskega privilegija navedli, da na njihove sejme na mihaelovo, andrejevo in cvetno nedeljo prihajajo prodajalci iz Ljubljane, Kamnika in drugih krajev, da ponujajo platno, kramarsko in vse vrste drugega blaga, samo živine in žita ne.²¹⁸ Slednje je pomenilo le to, da je bilo teh dveh poglavitnih artiklov v očeh Vačanov na njihovih sejmih premalo. Leta 1781 je mesto Višnja Gora nasprotovalo zaproseni uvedbi še enega, četrtega sejma na Vačah v ponedeljek po kva-

trni nedelji v postu, ker je imelo samo štiri kvatrne ponedeljkove sejme. Nanje so skozi Zagorje in Vače prignali največ živine iz Štajerske, ki so jo v Višnji Gori preprodajali živinski trgovci iz Litije in drugih krajev ob Savi.²²¹ Vsi trije – od leta 1828 štirje – letni sejmi na Vačah so bili hkrati živinski.²²² Posebno pomemben je bil zadnji, na andrejevo, 30. novembra, po predivu imenovan *predivdan*. Po poznejših pričevanjih so na ta vaški »velesejem«, ki naj bi veliko let trajal tudi po dva dneva, prihajali kupci in prodajalci iz vse Kranjske in s Hrvaškega. S predivom je zalagal predvsem vrvarje, zlasti vrvarske delavnice v Litiji, kjer so izdelovali vrvi za plovbo po Savi. Po zgraditvi železnice do Ljubljane (1849) so se potrebe po predivu zmanjšale, andrejev sejem pa je močno opešal.²²³ Štirje letni sejmi so se obdržali do druge svetovne vojne, ko so slednjič prenehali.²²⁴

PRILOGA:

Posestna podoba Vač med začetkom 17. stoletja in franciscejskim katastrom

*Urbar Lebek 1614 ali malo pozneje*²¹⁹

Oštetarji v trgu Vače (<i>Markt Watsch hoffstetter dienen wie hernach folgt</i>) ²²⁰		
1	Matevž ŠERER (<i>Matheß Scherer</i>) [= brivec ali padar] plačuje činž (Zinst) od njive od njive proti svojemu bratu robotnino (<i>Robatgeldt</i>)	25 kr 20 kr 27 kr 15 kr
2	Gašper SUMEK (<i>Casper Sumekh</i>) plačuje činž od njive robotnino	31 kr, 2 den 31 kr 15 kr
3	Lenart SUMEK (<i>Leonhardt Sumekh</i>) plačuje činž robotnino od dveh Sopočarjevih njiv (<i>von des Sopotscher Zwayen ackbern</i>)	18 kr 15 kr 25 kr
4	Lovrenc KONČAN (<i>Laurenz Contschen</i>) plačuje činž robotnino	50 kr 15 kr
5	Martin SKUBE (<i>Martin Schube</i>) plačuje činž robotnino	25 kr 15 kr
6	Jurij MAURER (<i>Jurÿ Maurer</i>) [= zidar] plačuje činž robotnino	8 kr 15 kr
7	Matija HAUPTMANČIČ (<i>Mathia Hauptmantschitsch</i>) plačuje činž od oštata Boštjana Lazarja (<i>von des Bastian Laser Hoffstatt</i>) robotnino še od enega oštata činž robotnino	15 kr, 3 den 15 kr 18 kr 15 kr

²¹⁷ Prav tam, Konv. 5, 13. 6. 1784 (Pro memoria).

²¹⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III-2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574). Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 118.

²¹⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII-2, urbar Lebek, s. p.

²²⁰ Višina dajatev je izražena v goldinarjih (gld), krajcarjih (kr) in pfenigih (den).

²²¹ ÖStA, HHSStA, FAA, A-X-32, Konv. 5, 22. 12. 1781.

²²² NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1843, 11. 4. 1843. Prim. *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 227–228.

²²³ Jože Zupančič, Pred 100 leti je požar uničil Vače, *Jutro*, XV, 1934, št. 296a, Ponedeljska izdaja VII, št. 52, 27. 12. 1934, str. 3; Zameti v gorskih krajih. Ljudje ne morejo z živino v dolino, *Jutro*, XXI, 1940, št. 285, 5. 12. 1940, str. 3. Prim. Benedik, *Vače*, str. 9.

²²⁴ Benedik, *Vače*, str. 13.

8	Marko RAJNER (<i>Marco Reiner</i>) plačuje činž robotnino	37 kr 15 kr
9	Jakob LAZAR (<i>Jacob Lasser</i>) plačuje činž robotnino	15 kr 15 kr
10	Evstahij ŠNAJDER (<i>Eustachius Schneider</i>) [= krojač] plačuje činž robotnino še od polovice njive činž	25 kr 15 kr 77 kr, 2 den
11	Gregor ŽELEZNIK (<i>Gregor Schleichnikh</i>) plačuje činž robotnino	19 kr 15 kr
12	Avguštin PRATENAUER (<i>Augustin Pratenauer</i>) plačuje činž od vrta	25 kr 15 kr
13	Jakob JUVANČIČ (<i>Jacob Juwantschitsch</i>) plačuje činž od njive še od ene njive robotnino	37 kr 31 kr 15 kr 15 kr
14	Jurij MINDORFER (<i>Jurj Mindorffer</i>) plačuje činž robotnino še od enega oštata še od ene njive	8 kr 15 kr 15 kr 25 kr
15	Gospod župnik (<i>Herr Pfarrer</i>) plačuje činž od Tanšičevega oštata (<i>Von des Thanschitsch Hoffstatt</i>) robotnino K temu oštatu naj bi spadala tudi njiva s činžem (<i>Zinsung</i>) 8 krajcarjev, a o tem noče nihče ničesar vedeti. Gospod župnik še od oštata Urše ali Lucije, stare »župnikinje« ²²⁵ (<i>von der Vrscha, oder Lucia der alten Pfarrerin Hoffstatt</i>) robotnino	8 kr 15 kr 8 kr 15 kr
16	JAKOB KOPAUN (<i>Jacob Copaun</i>) plačuje činž od oštata, ki ga je imel prej Gašper Sumeck (<i>Gasper Sumeckh</i>) robotnino	31 kr 15 kr
17	Martin LUŽINA (<i>Martin Luschina</i>) plačuje činž robotnino	21 kr 15 kr
18	Jurij KOPAUN (<i>Jurj Copaun</i>) plačuje činž od njive še od ene njive robotnino	25 kr 15 kr 25 kr 15 kr
19	Jurij ali Janez ŠEGA (<i>Jurj oder Hanß Schego</i>) plačuje činž robotnino od oštata svojega očeta Krištofa Šege (<i>Christophen Schego</i>) robotnino od njive Goli hrib (<i>Calli Chrib</i>)	51 kr, 3 den 15 kr 15 kr 38 kr, 2 den
20	Ulrik KIRŠNER (<i>Vlrich Kirschne[r]</i>) [= krznar] plačuje činž robotnino	18 kr, 3 den 15 kr
21	Danijel VEZJAK (<i>Daniel Weffjackh</i>) plačuje činž robotnino od lastnega oštata (<i>von seiner eigenen Hoffstatt</i>)	25 kr 15 kr 15 kr
22	Andrej JENCIN (<i>Andre Jentzin</i>) plačuje činž in robotnino skupaj	1 gld, 48 kr
23	Benedikt KLINEC (<i>Benedict Klinetz</i>) stanuje v oštatu Matevža Jureka, ki zdaj pripada Jakobu KOPAUNU (<i>wohnt in des Matheußten Jureckh Hoffstatt, itzo dem Jacob Copaun gehörig</i>) plačuje činž robotnino	18 kr 15 kr
24	Melchior FAJDIGA (<i>Melchior Feidiga</i>) plačuje činž robotnino od travnika	25 kr 15 kr 1 gld, 15 kr
25	Jakob ZABUNLOJČ (<i>Jacob Sabun Lojtsch</i>) plačuje činž od oštata Andrejaša Zapečerja (<i>von des Andreasch Sapetscher Hoffstatt</i>) od ene stavbe (<i>von ainem gepej</i>) robotnino	15 kr 20 kr 15 kr

²²⁵ Očitno konkubina enega od prejšnjih župnikov. Pred Jakobom Smukom, župnikom v času nastanka urbarja (1613–

1630), sta na Vačah župnikovala Polidor Locatelli (1603–1608) in Blaž Švar (1608–1612) (Benedik, *Vače*, str. 54).

26	Krištof HLAPŠE (<i>Christoph Hlapsche</i>) plačuje činž robotnino	18 kr, 3 den 15 kr
27	Matija KOSTELC (<i>Matthia Costeltz</i>) plačuje činž od Weingartnovega oštata (<i>von des Weingartten Hoffstatt</i>) robotnino	20 kr 15 kr
28	Boštjan MATE (<i>Bostian Matthe</i>) plačuje činž robotnino	40 kr 15 kr
29	Jakob RAJTAG (<i>Jacob Reejtag</i>) plačuje činž od Lazarjevega oštata (<i>von des Lasers Hoffstatt</i>) robotnino	8 kr 15 kr
30	Jurij MEŽNAR (<i>Jurj Mesner</i>) [= mežnar] plačuje činž robotnino	18 kr 15 kr
31	Gregor POK (<i>Gregor Pockh</i>) plačuje činž robotnino od Pratenauerjevega travnika činž (<i>von des Prattenauer Wisen</i>)	37 kr, 2 den 15 kr 1 gld, 15 kr
32	Dve hubi v pomirju Vače (<i>in dem Purkhfried Watsch</i>), pred veliko leti (<i>vor Vndencklich Jahren</i>) prepušteni Vačanom za gmajno.	

Terezijanski kataster, gospostvo Lebek in Ponoviče (1750) – posest in poklici

Vas Vače (<i>Dorf Waatsch</i>) ²²⁶			
Zap. št.	Posestnik (<i>Nahmen der jetzigen Würthe</i>)	Posest (<i>deren Realitäten</i>)	Poklic (<i>Handtirung oder Gewerb des Pojfforis</i>)
1	Andrej DOBRAVC (<i>Andre Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube (<i>besitzt 1/3 kaufrechtliche Hube</i>) [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
2	Jernej KLINC (<i>Jernj Klinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	usnjar (<i>Ein Ledrer</i>)
3	Jurij DOBOVŠEK (<i>Jurj Toppovschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
4	Anton VALENTIN (<i>Antbon Valentin</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	čevljar (<i>Ein Schuester</i>)
5	Hanže GORŠEK (<i>Hansche Gorschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
6	Martin ŠKARJA (<i>Marthin Skbaria</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	godec (<i>Ein Spillmann</i>)
7	Matevž PETRIČ (<i>Matheus Petritsch</i>)	2/3 kupnopravne hube [2 oštata]	podkovač in kovač žebjar (<i>Hueff und Nagelschmidt</i>)
8	Matija KLINC (<i>Matthia Klinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	mesar (<i>Ein Fleischakher</i>)
9	Hanže ŠETINC (<i>Hansche Schettinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
10	Valentin JEVŠEK (<i>Valentin Jeuschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
11	Jurij POŽARŠEK (<i>Georg Poscharschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
12	Luka KLADVA (<i>Lucas Kladva</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	krovec (<i>Tachdeckher</i>)
13	Lavre SEVER (<i>Laure Seuär</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profession</i>)
14	Jurij ERŽIŠNIK (<i>Jurj Arschnignig</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	tkalec (<i>Ein wöwer</i>)
15	Matevž DOBRAVC (<i>Matheus Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	krojač (<i>Ein schneider</i>)
16	Hanže GULDIN (<i>Hansche Guldin</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	godec (<i>Ein Spillmann</i>)

²²⁶ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d. (datacija po: No. 29, 18. 12. 1750).

17	Matija KERŽE (<i>Mathia Kersche</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
18	Jakob KORAC (<i>Jacob Koratsch</i>)	1 in 1/3 hube, domnevno kupnopravne, a ne more za to predložiti nobenega pisma (<i>keine Verbriefung</i>) [4 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
19	Matija TORI (<i>Mathia Thorj</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	tkalec (<i>Ein Wöwer</i>) – popravljeno: krojač (<i>Schneider</i>)
20	Matija PETRIČ (<i>Matthia Pettritsch</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	podkovač in kovač žebljar (<i>Ein Hueff und Nagelschmid</i>)
21	Martin ŽELEZNIK (<i>Marthin Schelleßnig</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	krojač (<i>Ein Schneider</i>)
22	Jakob DOBRAVC (<i>Jacob Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
23	Matija CVETEŽAR (<i>Mathia Zveteshar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
24	Jurij KOKOVICA (<i>Jurj Kokhoviza</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	sodar (<i>Ein Pinther</i>)
25	Hanže POLANC (<i>Hansche Pollanz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	tkalec (<i>Ein Wöwer</i>)
26	Miha DOBRAVC (<i>Micha Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
27	Andrej KLINC (<i>Andre Klinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	mesar (<i>Ein Fleischakber</i>)
28	Janez DOBRAVC (<i>Joannes Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>) – popravljeno: čevljar (<i>schuester</i>)
29	Matija BREGAR (<i>Mathia Bregar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
30	Anton VEŠNIČAR (<i>Antbon Veshnitschar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
31	Jernej LAVTAR (<i>Jernj Louttar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	godec (<i>Ein Spillmann</i>)
32	Martin DOBRAVC (<i>Marthin Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
33	Martin OSOVNIK (<i>Marthin Oßsovnik</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
34	Jurij FLORE (<i>Jurj Flore</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštati]	čevljar (<i>Ein schuester</i>)
	Skupaj 34 posestnikov	Skupaj 38 oštatov	Skupaj 18 posestnikov s poklicem in 16 brez
	Trg Vače (<i>Marckt Watsch</i>) ²²⁷		
	Pri tem trgu so po urbarju trije pusti oštati (3 <i>öede Hofstätt</i>). Eden je pogorel, dva pa sta propadla (<i>zusammen gefallen</i>), tako da ni zdaj na njih nobenega posestnika (<i>kein Pofsejor darauf</i>), so pa zraven 3 vrtovi. Ti trije pusti oštati so pred veliko leti plačevali 7 gld, 35 kr in 2 den urbarialnih dajatev ter ustrezno kontribucijo.		

Franciscejski kataster (1826) – stavbe²²⁸

Hišna št. (<i>der Häuser und Gebäude Nro.</i>)	Posestnik (<i>Des Hauseigentbümers Vor und Zuname</i>)	Stan (<i>Stand</i>)	Parcelna št. (<i>Nro. in der Mappe</i>)	Zvrst (<i>Gattung</i>)	Površina v kvadr. seznjih ²²⁹
---	Sv. Andrej (<i>St. Andreas</i>)	cerkev (<i>Kirche</i>)	14	cerkev s pokopališčem	391
1	župnišče (<i>Pfarrhof</i>)	---	17	hiša, hlev z dvoriščem	110

²²⁷ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 29, 18. 12. 1750.

²²⁸ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827.

²²⁹ Kvadratni seženj je meril 3,59 m².

» «	» «	---	16	skedenj z dvoriščem	89
---	BREGANT Anton	župnik (<i>Pfarrer</i>)	3	skedenj	42
2	KLINC Uršula (<i>Klinz Urschula</i>)	kmet[ica] (<i>Bauer</i>)	18	stanovanjska hiša	14
3	kaplanija (<i>Kaplanaj</i>)	kmet (sic!)	12	stanovanjska hiša	19
4	KOVAČ Anton (<i>Kovatsch Anton</i>)	kmet	19	hiša, hlev z dvoriščem	49
5	KLINC Valentin (<i>Klinz Valentin</i>)	kmet	20	hiša, hlev z dvoriščem	45
6	ZUPANČIČ Jožef (<i>Suppantšitsch Joseph</i>)	kmet	21	stanovanjska hiša	18
7	beneficiatna hiša (<i>Beneficiaten</i>)	---	47	hiša	22
8	JUVAN Anton (<i>Juvan Anton</i>)	kmet	49	hiša, hlev z dvoriščem	60
9	ERŽIŠNIK Janez (<i>Arschischnig Johann</i>)	kmet	48	hiša, hlev z dvoriščem	67
10	DOBRAVC Jožef (<i>Dobrautz Joseph</i>)	kmet	46	hiša z dvoriščem	91
11	KLINC Luka (<i>Klinz Lukas</i>)	kmet	23	hiša, hlev z dvoriščem	24
12	INDOF Anton (<i>Indof Anton</i>)	kmet	22	hiša, hlev z dvoriščem	58
13	JUVAN Matevž (<i>Juvan Matheus</i>)	kmet	45	hiša	32
14	ŽERKO Jakob (<i>Scherko Jakob</i>)	nadrihtar (<i>Oberrichter</i>)	25	hiša	28
15	pripada župnijski cerkvi (<i>Pfarrkirchlich</i>)	---	25 1/2	kajža	34
16	GRILC Jurij (<i>Grilz Georg</i>)	kmet	26	hiša, hlev z dvoriščem	63
17	GRILC Simon (<i>Grilz Simon</i>)	kmet	44	hiša, hlev z dvoriščem	150
18	LAVTAR Jurij (<i>Lauter Georg</i>)	kmet	43	hiša z dvoriščem	91
19	JUVANČIČ Matija (<i>Juvantschitsch Mathias</i>)	kmet	42	hiša z dvoriščem	122
20	ŠKARJA Janez (<i>Scarja Johan</i>)	kmet	41	hiša z dvoriščem	67
21	HUDEL Martin (<i>Hudel Martin</i>)	kmet	40	hiša z dvoriščem	85
22	ŽERKO Jakob (<i>Scherko Jakob</i>)	kmet	39	hiša z dvoriščem	69
23	DOBRAVC Mihael (<i>Dobrautz Michael</i>)	kmet	38	hiša z dvoriščem	69
24	KLINC Janez (<i>Klinz Johan</i>)	kmet	37	hiša, hlev z dvoriščem	185
25	pripada župnišču (<i>Pfarrhöflich</i>)	kmet	36	kajža z dvoriščem	66
26	VRTAČNIK Luka (<i>Wertatschnig Lukas</i>)	kmet	35	hiša z dvoriščem	59
27	BAJDA Valentin (<i>Waida Wallentin</i>)	kmet	34	hiša, hlev z dvoriščem	52
28	KOLBE Andrej (<i>Kolbe Andreas</i>)	kmet	27	stanovanjska hiša	30

29	ZUPAN Egidij (<i>Suppan Egidij</i>)	kmet	28	hiša, hlev z dvoriščem	102
30	RAVNIKAR Martin (<i>Raunicher Martin</i>)	kmet	30	hiša, hlev z dvoriščem	35
31	GOSTINČAR Lovrenc (<i>Gostinzer Lorenz</i>)	kmet	33	hiša z dvoriščem	37
32	DOBRAVC Matevž (<i>Dobrautz Matheus</i>)	kmet	31	hiša, hlev z dvoriščem	79
33	KLINC Jožef (<i>Klinz Joseph</i>)	kmet	32	hiša	27
34	ŽERKO Jakob (<i>Scherko Jakob</i>)	nadrihtar (<i>Oberrichter</i>)	7	hiša, hlev z dvoriščem	268
35	LAVFAR Martin (<i>Laufer Martin</i>)	kmet	6	hiša z dvoriščem	71
36	LAJOVIČ Andrej (<i>Lajovitz Andreas</i>)	kmet	5	hiša z dvoriščem	68
37	JUVAN Jožef (<i>Juvan Joseph</i>)	kmet	4	hiša z dvoriščem	46
38	ŽERKO Matija (<i>Scherko Mathias</i>)	kmet	2	hiša, hlev z dvoriščem	122
» «	ŽERKO Matija (<i>Scherko Mathias</i>)	kmet	1	kovačija z dvoriščem	15
39	INDOF Anton (<i>Indof Anton</i>)	kmet	8	hiša, hlev z dvoriščem	82
40	KORAČ Jožef (<i>Koratsch Joseph</i>)	» «	10	hiša, hlev z dvoriščem	131
» «	» «	kmet	9	skedenj	19
» «	» «	kmet	51	hiša z dvoriščem	52
41	DOBRAVC Jernej (<i>Dobrautz Bartholme</i>)	kmet	11	hiša, hlev z dvoriščem	89
42	MARINČIČ Mihael (<i>Marintschitsch Michael</i>)	kmet	13	stanovanjska hiša	35
43	JURJAVC Luka (<i>Jurjautz Lukas</i>)	kmet	15	hiša z dvoriščem	37
44	PRAŠNIKAR Alojz (<i>Praschniker Alois</i>)	kmet	24	hiša z dvoriščem	50
45	ROZMAN Sebastjan (<i>Rosman Sebastian</i>)	kmet	29	hiša z dvoriščem	16
46	DOVČ Janez (<i>Doutsch Johan</i>)	kmet	50	hiša z dvoriščem	51
47	GRČAR Dizma (<i>Gertschar Dismas</i>)	kmet	52	hiša, hlev z dvoriščem	83

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Podružnične šole Vače

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana
ŽA Vače – Župnijski arhiv Vače

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv,
Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv:
FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv
Hs. – Handschriftensammlung

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v
Ljubljani
AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični
oddelek
AS 14, Gubernij v Ljubljani
AS 166, Mesto Višnja Gora
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko
AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073, Zbirka rokopisov
AS 1074, Zbirka urbarjev

ČASOPISNI VIRI

Jutro, 1934, 1940.

DRUGI VIRI

CKSL – ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka
Kosa, Centralna kartoteka slovenskih listin

Dom GEOSS, Muzej Petra Svetika

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

*Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und des Vil-
lacher Kreis*. Laibach, 1818, 1819.
Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega.
II. Trg Ljubno. *Časopis za zgodovino in narodopisje*
XXXIII, 1938, snopič 2, str. 65–86.
Benedik, Valentin: *Hiše na Vačah in njihovi prebivalci*
s stanjem 31. 12. 1978. Vače: Župnijski urad, 1979.
Benedik, Valentin: *Vače. Prazgodovinska naselbina,*
trg in župnija. Vače: Župnijski urad, 1982.
Bizjak, Matjaž: *Rodbina Gall in njene veje v srednjem*
veku. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Zgo-
dovinski inštitut Milka Kosa (Thesaurus memo-
riae. Opuscula 7). (DOI:10.3986/9789610502012)

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem.*
Urbanograddbeni oris do začetka 20. stoletja. Mari-
bor: Obzorja, 1991.

Čipić Rehar, Marija: *Listine Nadškofjskega arhiva*
Ljubljana II. Ljubljana: Nadškofija, 2018.

Črnologar, K.[onrad]: Die Marktprivilegien von
Watsch. *Mittheilungen des Musealvereines für*
Krain X, 1897, Heft 1, str. 24–28.

Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna*
karta vojvodine Kranjske. Ljubljana 1744. Faksi-
mile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slo-
venska knjiga, 1995.

Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17.
stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str.
517–547.

Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinar-
skega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz
zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 389–412.

Golec, Boris: »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«.
Trg Ribnica do odprave trške avtonomije v začet-
ku 19. stoletja. *Kronika* 66, 2018, št. 3 (Iz zgo-
dovine Ribnice na Dolenjskem), str. 327–348.

Golec, Boris: Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res
trg? *Kronika* 67, 2019, št. 1, str. 35–50.

Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja
Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kroni-
ka* 58, 2010, št. 3 (Iz zgodovine Bele krajine), str.
593–630.

Golec, Boris: Trške pravice in avtonomija Tržiča od
nastanka trga do srede 19. stoletja. *Kronika* 68,
2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 439–468.

Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in za-
tonom*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU,
2015 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 11).
(DOI: 10.3986/9789612548476)

Gostiša, Lojze (ur.): *Valvasor, Janez Vajkard: Opus In-
signium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna*
knjiga. Das grosse Wapenbuch, The Great Heraldry
Book. Študije – Studien – Studies. Ljubljana: Slo-
venska akademija znanosti in umetnosti, 1993.

Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. X.
zvezek. Listine 1144–1499. Ljubljana: Mestni ar-
hiv, 1965.

*Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gou-
vernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectio-
nen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Unter-
gemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser-
und Seelenzahl im Jahre 1817* [Laibach, 1817].

Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topogra-
phisches Gemaelde vom Herzogthume Krain und*
demselben einverleibten Istrien. Ein Beytrag zur
Voelker und Laenderkunde. Laibach: Johann Ret-
zer, 1808.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjo-
žefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljublja-
na: Viharnik, 2015.

- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV, 1943, str. 1–61.
- Juričić Čargo, Danijela in Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*. 2. zvezek. *Urbarji v upravnih in rodbinskih fondih ter v delu fonda Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Kolanović, Josip et al. (ur.): *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814: guide des sources = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: arhivski vodič = Napoleone e la sua amministrazione sulla sponda orientale dell'Adriatico e nelle Alpi orientali 1806–1814: guida alle fonti = Napoleon und seine Verwaltung im östlichen Adria- und Alpenraum 1806–1814: ein Führer zu den Quellen = Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814: arhivski vodnik = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: vodič kroz arhivsku građu*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. (DOI: 10.3986/9616500821)
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500). Druga dopolnjena izdaja*. Ljubljana: ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2021 (Slovenska historična topografija 1). (DOI: 10.3986/9789612549749)
- Kotar, Jernej: Apfaltreji na Gamberku. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 197–212.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana: DZS, 1971.
- Mal, Jos.[ip]: Privilegiji trga Vače. *Carniola* NV III, 1912, št. 2, str. 116–121.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909.
- Oitzl, Gašper: *Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku. Doktorska disertacija* (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta). Ljubljana, 2021.
- Otorepec, Božo, Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje: Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.
- Otorepec, B.[ožo]: Valvasorjeva grbovna knjiga »Opus Insignium Armorumque«. *Valvasor, Janez Vajkard: Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch, The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993, str. 31–79.
- Pokorn, Franc: Regesti listin župnega arhiva na Vačah. *Carniola* NV III, 1912, št. 2, str. 212–215; št. 3, 283–292.
- Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah. I. del*. Ljubljana: Založba Zvezna tiskarna in knjigarna, 1925.
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XVII, 1936, str. 5–142.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 2. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 4. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Sadek, Karmen in Granda, Stane in Teržan, Biba: Vače. *Enciklopedija Slovenije. 14. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 123–124.
- Schematismus des Laibacher Gouvernemenmts im Königreiche Illyrien für das Jahr 1835*. Laibach: [Gubernium], 1835.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach: Ignaz Merk, [1795].
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Štrus, Tone: Vače skozi stoletja 11. *Kmečki glas* XXXVII, št. 21, 20. 5. 1970, str. 79.
- Umek, Ema: Reformirani urbarji deželnokežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, št. 4, str. 311–320.
- Urankar, Pavle: *Zgodovina trga Motnika in okraja*. Ljubljana: samozaložba, 1940.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga (Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu)*. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679*

(faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Rudolf Trofenik, 1970.
 Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

S U M M A R Y

Market town of Vače until the mid-nineteenth century

Since the end of the nineteenth century, the village of Vače near Litija, situated approximately two kilometres and a half from the geometric centre of Slovenia (GEOSS), has received high recognition as an area boasting numerous and rich ancient historical sites. In contrast, there is very limited knowledge that Vače was, despite its small size, for centuries a settlement with the status of a market town and fairly broad market-town rights. In terms of its genesis and internal structure, Vače was the only “classical” medieval market town in Upper Carniola, leaving aside those four that were elevated into towns between the thirteenth and the end of the fifteenth century.

Vače first appeared in sources as a market town in 1429, relatively late compared to most other market towns in Slovenian territory. According to the analogy with the nearest market towns of Motnik and Litija, both already documented in the fourteenth century, the beginnings of the market town of Vače ought to be sought before the end of 1400. All three were established in a classical way, with their market-town titles related to holding weekly and annual trade fairs. The peculiarity of Vače was its distance from Lebek Castle, the seat of the market-town lord. Unlike most Slovenian market towns, Vače did not develop as a suburban settlement below the castle but around the vicariate and later parish church about one and a half kilometres away.

The question that remains to be answered is which market-town lord and when provided the villagers with a partial exemption from their serf duties, enabled them to exercise the jurisdiction of the lower judiciary with the elected market-town judge, and protected their trade fairs. There is a logical sequence of acquisitions: trade fairs, the partial exemption from serf duties, and the initially installed and subsequently elected judge, confirmed by the market-town lord, the castellan of Lebek. The almost simultaneous first mentions of the *Burgfried* (1444) and the judge (1447) soon after the market town first appeared in written sources as well as their continuous appearance do not in themselves offer sufficient

grounds to assume that the rights that the inhabitants of Vače negotiated from Emperor Leopold I in 1667 originated in the fifteenth century. According to Leopold's privilege, they already had their rights affirmed 188 years earlier; however, the record about it is believed to have been destroyed by the Turks, although there is no evidence to support this claim. On a normative level, the history of the market-town rights only began in the 1570s, with the first known attempts to obtain the trade fair privileges ending in failure.

The above-mentioned privilege of Leopold I from 1667 reaffirmed the following Vače's “old rights”: annual judicial elections, the court of first instance exercising jurisdiction over the market-town dwellers and other inhabitants of Vače, exemption from participating in the persecution and enforcing penalties on evildoers as well as three annual trade fairs and a weekly trade fair to be held on Mondays, with the right to collect stall fee. The privilege is one of a kind in Carniola in two regards. First, it is the only provincial princely market-town privilege that, apart from trade fair rights, also features the market town's judicial rights, including those to elect the market-town judge. Second, only two other market towns beside Vače submitted their privilege for confirmation until the eighteenth century to each consecutive provincial prince—a small marginal market town of Poljane near the Kolpa River and Tržič. Their market-town privileges still reached into the fifteenth century, and the rights of both, especially Poljane, were significantly more limited than those of Vače. In 1728, the inhabitants of Vače asked Emperor Karl VI to reaffirm their privilege but, despite the favourable opinion voiced by the Carniolan provincial vidame, failed to obtain it for an unknown reason. They finally obtained the reaffirmation in 1748 from Maria Theresa and for the last time in 1784 from Josef II, in the latter case without the right to collect fair stall fee, which then legally belonged to the Lebek seigniorship after it merged with the seigniorship of Ponoviče. The inhabitants of Vače held the above-mentioned right again in 1824, and before the end of the period under discussion, they also negotiated two additional privileges: to hold four annual fairs (1828) and a weekly fair (1848) after it had been discontinued.

Very little is known about how the set market-town rights were exercised. There is a considerable discrepancy between the relatively sound knowledge about the normative aspect of the rights and a nearly complete absence of accounts testifying to their use in practice. We know nothing about the elections of the market-town judge and individual admissions of market-town dwellers. There are no mentions of the market-town council, which surely must have existed; there is no known document produced by the market-town office and issued by the market-town authorities. The market-town self-administration

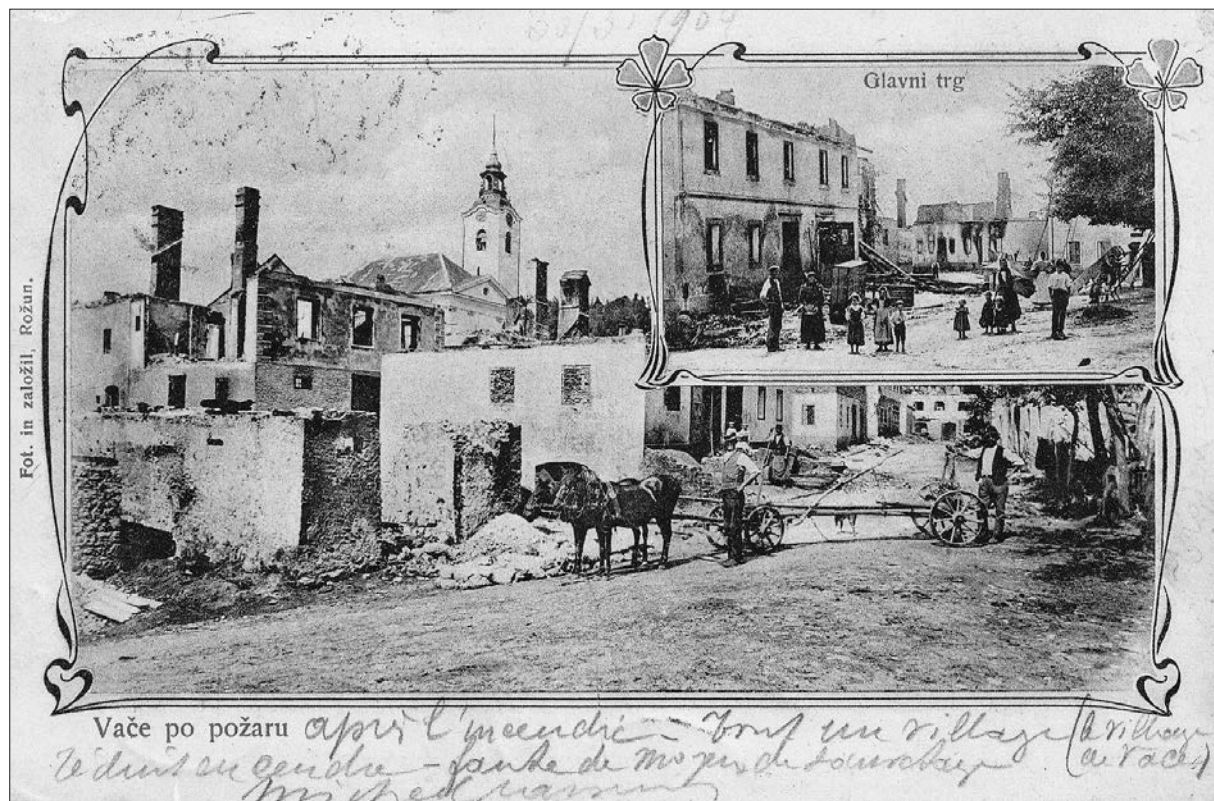
as ensured by the provincial princely privilege, reaffirmed on several occasions and for the last time in 1784, most likely existed all until the cessation of town and market-town judicial-administrative autonomies during the period of the Illyrian Provinces (1811). Following the restoration of Austrian sovereignty and until 1849, Vače remained a municipality headed by a *rihtar* (Germ.: *Richter*), whereby both the municipality and the *rihtar* bore the title market-town (Germ.: *Marktgemeinde, Marktrichter*).

The property structure of the market town of Vače may only be traced from the early seventeenth century onwards, when, according to the rent-roll of the Lebek seignory, it counted 31 farmstead owners (Germ.: *Hofstätter*) and 36 farmsteads (Germ.: *Hofstatt*). A very similar composition was presented by the Theresian Cadastre in the mid-eighteenth century, when the number of all homes might have reached 40. Following the introduction of house numbers in 1770, the highest number was 44 and in 1817 the market town officially counted 47 houses and 236 inhabitants, ranking thirteenth out of seventeen market towns in Carniola by the number

of houses and fifteenth by the number of inhabitants. After the mid-nineteenth century, the number of inhabitants began to rise more quickly than that of houses. The Franciscan Cadastre of 1826, which provides the first accurate image of land and house property, states 48 houses. The same number was recorded for the market town in 1845, and its population had meanwhile risen to 319 persons.

In terms of economy, Vače functioned as a typical small market town with well-established trade fairs and craftsmen, whose basic craft services catered to the needs of the local population. The only relevant source about the occupational structure of the market town's landholders is the Theresian Cadastre from the mid-eighteenth century, which names the occupations of 18 or a good half of altogether 34 landholders, subjects of the Lebek seignory, whereas others lived exclusively off the land. Apart from its craftsmen, the place was also given its market-town character by the trade fair activity, even though there is very little information about the fairs themselves until the first half of the nineteenth century.

Vače po požaru 1903, razglednica odposlana leta 1904 (zbirka Milana Škrabca).

Vače na razglednici, odposlani leta 1906 (zbirka Milana Škrabca).

Renata Komić Marn

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: renata.komic@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0003-0504-6916

Portretna galerija Attemsov iz dvorca Dornava in drugi portreti Jožefa Digla: prispevek k opusu in biografiji baročnega slikarja

IZVLEČEK

Prispevek prinaša nove ugotovitve o baročnem slikarju Jožefu Diglu († 1765) in portretih, ki jih je naslikal. V slikarjev opus, ki je doslej obsegal sedem portretov članov plemiške rodbine Attems in štiri oltarne slike, je umeščenih še šest portretov, ki razkrivajo, da so bili med njegovimi naročniki tudi grofje Szapáry. Na podlagi analize naročniških povezav in novoodkritih arhivskih virov je mogoče natančneje slediti življenjski poti Jožefa Digla in potrditi, da je bil tesno povezan tako z Ljutomerom kot z Radgono, njegov obsežen opus in odlične naročniške vezi pa ga uvrščajo v krog pomembnih baročnih slikarjev portretistov na Slovenskem.

KLJUČNE BESEDE

Jožef Digl, barok, slikarstvo, portreti, rodbina Attems, rodbina Szapáry, Ljutomer, Dornava, Murska Sobota

ABSTRACT

THE DORNAVA PORTRAIT GALLERY OF THE ATTEMS FAMILY AND OTHER PORTRAITS BY JOŽEF DIGL: A CONTRIBUTION TO THE OEUVRE AND BIOGRAPHY OF A BAROQUE PAINTER

The contribution brings forth new findings about the Baroque painter Joseph Digl († 1765) and his portraits. The painter's opus, which has so far comprised seven portraits of the Counts of Attems and four altar paintings, has now been expanded by another six portraits revealing that his clientele also included the Counts of Szapáry. Based on the analysis of his links to his patrons and the newly discovered archival sources, it is possible to more precisely follow the life path of Joseph Digl and to confirm his presence in Ljutomer and Bad Radkersburg. Moreover, his comprehensive opus and the splendid ties that he maintained with his clientele rank him among important Baroque portrait painters in Slovenia.

KEY WORDS

Jožef Digl, Baroque, painting, portraits, Attems family, Szapáry family, Ljutomer, Dornava, Murska Sobota

Uvod

O Jožefu Diglu, ki je v slovensko povojno umetnostno zgodovino vstopil leta 1953 kot slikar, ki je »v sredini 18. stoletja deloval po naših gradovih in ustvaril veliko število solidnih portretov«,¹ v umetnostnozgodovinski literaturi ne najdemo veliko biografskih podatkov. Leta 1961 je bil prvič predstavljen v pregledu baročnega slikarstva v okviru razstave *Barok na Slovenskem* z dvema portretoma, od katerih eden danes ne velja več za njegovo delo.² V času razstave je bilo znanih še nekaj portretov članov rodbine Attems z njegovo signaturo in datacijo,³ na podlagi omembe njegove oltarne slike za župnijsko cerkev v Ljutomeru iz leta 1756 in nekega sicer neznanega vira, ki ga je poznal Sergej Vrišer, pa je veljal za Ljutomerčana, torej »domačega« slikarja.⁴ Iz relativne anonimnosti, ki so jo v naslednjih desetletjih ohranjale sporadične omembe v zlasti lokalnih zapisih,⁵ je slikarja leta 2006 izvila Marjeta Ciglencečki, ki mu je posvetila izčrpno pregledno študijo in ga dokončno uvedla med umetnike, ki neizogibno sodijo v preglede baročnega slikarstva na Slovenskem.⁶ V letih 2007 in 2009 sta bili v slikarjev opus, ki je pred tem obsegal sedem oziroma osem portretov Attemsov in dve signirani oltarni sliki iz cerkve v Martjancih, uvrščeni še signirani sliki *Marijino rojstvo* in *Poklon sv. Treh kraljev*, leta 2021 pa sta mu bila pripisana še dva portreta, vendar njegove biografije ni bilo mogoče natančneje dopolniti.⁷ Posledično v novejših leksikonih in enciklopedijah ne najdemo gesel o Jožefu Diglu. Kratko geslo v leksikonu umetnikov *Allgemeines Künstlerlexikon (AKL – Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker)*, ki sledi podatkom iz leksikona Thieme-Becker in Wastlerjevega (dopolnjenega) leksikona štajerskih umetnikov, se namreč nanaša na slikarja Jožefa Tigla, ki je umrl 18. marca 1765 v Radgoni, vsi trije zapisi pa ga istovetijo z avtorjem že omenjene Ljutomerske oltarne slike.⁸

V pričujočem prispevku je slikarjev portretni opus na novo ovrednoten. Vanj je umeščenih še šest portretov in analizirane so slikarjeve naročniške povezave. Na podlagi te analize in novoodkritih arhivskih virov je mogoče potrditi, da je bil slikar Digl tesno povezan tako z Ljutomerom kot s širšo okolico. Arhivski viri razkrivajo tudi nove biografske podatke, na podlagi katerih je mogoče natančneje slediti življenjski poti Jožefa Digla in ga zanesljivo istovetiti s slikarjem Jožefom Tiglom, ki je umrl leta 1765 v Radgoni.⁹

Jožef Digl med Ljutomerom in Radgono

Povezave slikarja Digla z Ljutomerom, ki jih je obravnavala Marjeta Ciglencečki,¹⁰ ne temeljijo zgolj na arhivskem viru, ki ga je pri pisanju kronike župnije Ljutomer konec 19. stoletja uporabil Matej Slekovec in ki sporoča, da je domači slikar Jožef Digl leta 1756 naslikal oltarno sliko sv. Jožefa za župnijsko cerkev sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru.¹¹ Kot kaže, je bil za pozneje večkrat omenjeno slikarjevo pripadnost Ljutomeru odločilnejši podatek Sergeja Vrišerja, ki ga je leta 1961 na razstavi *Barok na Slovenskem* zabeležila Anica Cevc: »Arhivski vir nam sporoča le, da mu je umrla žena v Ljutomeru (podatek S. Vrišerja) /.../«. ¹² Z njeno navedbo se povezuje slikarja dornavskih portretov z Ljutomerom dejansko prvič pojavi v literaturi. Sergej Vrišer je avtorici razstave očitno sporočil podatek o smrti Diglove žene, vendar vir, ki bi lahko bil podlaga njegovim trditvam, v literaturi ni omenjen. Anica Cevc je nato v uvodu razstavnega kataloga *Stari tuji slikarji II.* dvakrat dosledno zapisala, da je bil Jožef Digl doma iz Ljutomera, vendar brez dodatnih pojasnil.¹³ Sergej Vrišer, ki je imel leta 1974 pri pisanju članka o portretih Attemsov iz Slovenske Bistrice lepo priložnost za obravnavo slikarjevih povezav z Ljutomerom, je Digla označil zgolj za »štajerskega«

¹ Curk, Ptujška galerija, str. 62.

² Prim. Cevc, Baročno slikarstvo, str. 24–25. Za portreta gl. poglavje Naročnik Jožef Bernard Marija grof Attems.

³ Za dosedanje raziskave portretov gl. predvsem Vrišer, V pudru, str. 360–370; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 359–374.

⁴ Cevc, Baročno slikarstvo, str. 24; Cevc, *Stari tuji*, str. 9, 13.

⁵ Cevc, Sprehod po vrtu, str. 1036; Vrišer, Umetnostno pričevanje, str. 91; Weigl, O francoskih grafikah, str. 197, 200.

⁶ Ciglencečki, Jožef Digl, str. 359–374.

⁷ V dveh primerih je bil med restavratorskimi deli odkrit slikarjev podpis. O sliki *Poklon sv. Treh kraljev* iz leta 1745 iz župnišča v Sv. Miklavžu pri Ormožu gl. Menoni, Slika Poklon sv. Treh kraljev, str. 29–33. O sliki *Marijino rojstvo* iz cerkve Marijinega rojstva v Tišini gl. Šerbelj, Jožef Digl, str. 119–121. Za pogojni pripis portretov grofa Ignaca Marije II. Attemsa in njegove soproge Marije Jožefe, roj. grofice Khuen von Belassi, na konjih, ki izvirata iz gradu Slovenska Bistrica, gl. Komič Marn, Zaplemba – prenos, str. 115.

⁸ »Tigl, Josef«. *Allgemeines Künstlerlexikon – Internationale Künstlerdatenbank – Online* (ur. Andreas Beyer, Bénédicte Savoy, Wolf Tegethoff), Berlin-New York 2021, https://www.degruyter.com/database/AKL/entry/_00157291/html (25. 5.

2022). Prim. tudi Zahn, Dritte Reihe von Zusätzen, str. 94, in geslo »Tigl, Josef« v Vollmer (ur.): *Allgemeines Lexikon*, str. 166. O načinih zapisovanja slikarjevega imena, prisotnosti v leksikonih in pomoti pri navajanju datuma smrti gl. Ciglencečki, Jožef Digl, str. 373.

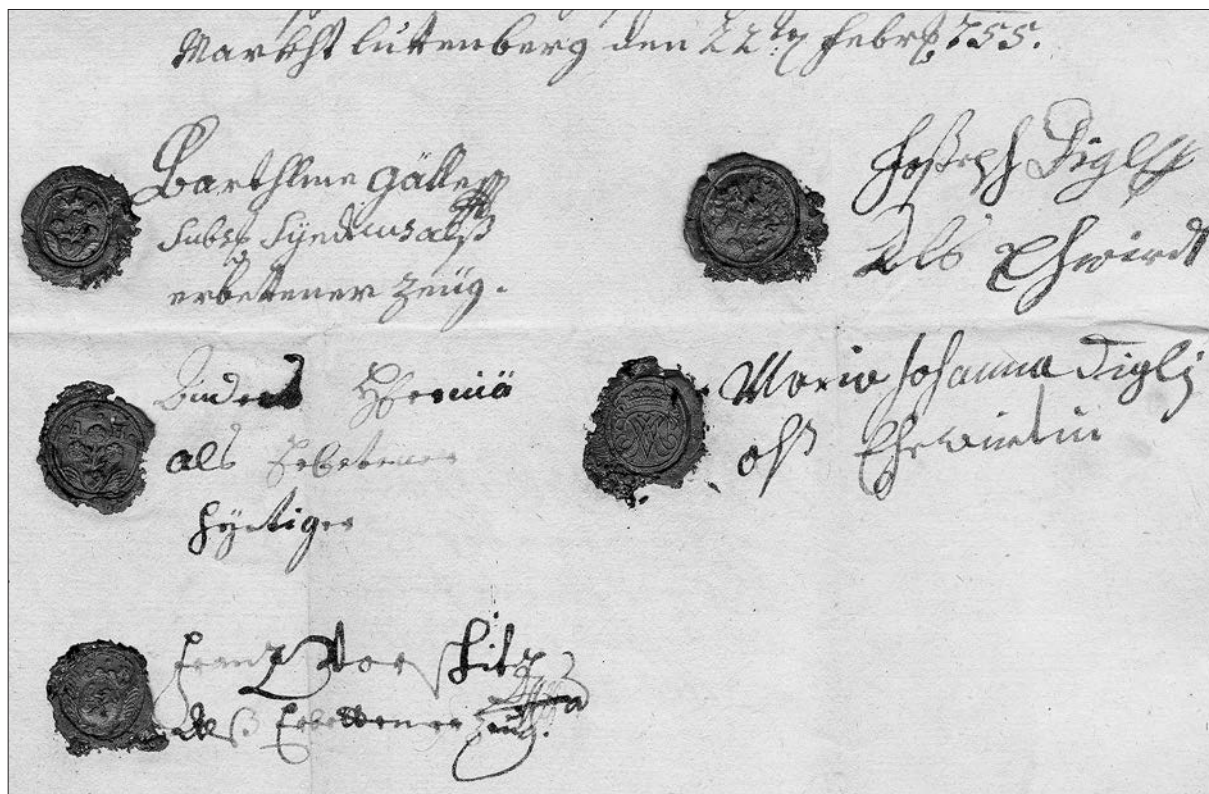
⁹ DGS, Pfarre Bad Radkersburg, Sterbebuch 1751–1785, str. 63: »den 18ten d.º ist H. Joseph Tigl, bürgl: Maller, so mit allen H: H: Sacra: versehen, durch R: D: Joann Hietl Nacher Maria Hilf Cond: worden«. Prepis zapisa v radgonski mrliški knjigi, ki ga je poznal že Avguštin Stegenšek, je naveden tudi v Ciglencečki, Jožef Digl, str. 373.

¹⁰ Ciglencečki, Jožef Digl, str. 370, 372–373.

¹¹ Slekovecva kronika, ki jo hrani Župnijski urad Ljutomer, je dostopna v VAC (Virtualni arhivski čitalnici): SĪ PAM/X1700/002/004/001 Digitalizati krajepisno zgodovinske razprave Mateja Slekovec z naslovom Trg in župnija Ljutomer iz leta 1896. Digl je omenjen na str. 426. Gl. tudi Kováčič, *Ljutomer*, str. 77. Hranišče Diglove oltarne slike sv. Jožefa, ki so jo konec 19. stoletja nadomestili z novo, ni znano; gl. Ciglencečki, Jožef Digl, str. 370–372.

¹² Cevc, Baročno slikarstvo, str. 24.

¹³ Cevc, *Stari tuji*, str. 9, 13.

Slika 1: Zadnja stran pogodbe med Jožefom Diglom in njegovo soprogo Marijo Ivano, 1755
(© Pokrajinski arhiv Maribor).

slikarja.¹⁴ Tudi leta 1990, ko je kot prvi neposredno povezal portretista Attemsov in avtorja oltarne slike za Ljutomersko župnijsko cerkev, svojih navedb ni natančneje utemeljil.¹⁵ Pozneje je bil Ljutomer kot kraj slikarjevega bivanja zgolj omenjen v literaturi (ali pa tudi ne), v zadnji razpravi pa je bila oznaka, da je »ljutomerski slikar«, postavljena pod vprašaj.¹⁶

V okviru raziskav za pričujoči prispevek je bilo mogoče slikarjevo povezavo z Ljutomerom potrditi, in sicer na podlagi novih virov. V Pokrajinskem arhivu v Mariboru namreč hranijo pogodbo med gospodom Jožefom Diglom (*Herrn Joseph Digl*), trškim slikarjem, in njegovo soprogo Marijo Ivano, ki sta jo zakonca podpisala 22. februarja 1755 v Ljutomeru.¹⁷ Dokument, ki obravnava dolžnosti zakoncev in delitev njunega premoženja, je zapisal ter s podpisom

in pečatom overil trški pisar Jernej Galle kot uradna oseba trga in magistrata. Svoja podpisa in pečata sta na dokument dodali še dve priči: nekdanji župan Andrej Hernja in Franc Voršič, oba ljutomerska tržana. Pogodbo sta pečatila tudi zakonca: slikarjev pečat s šlemom in bogatim okrasjem v rdečem vosku vsebuje cehovska znamenja njegove obrti na ščitku in začetnici I D v zgornjem delu, medtem ko začetnici imena njegove soproge krasi krona (sl. 1). Pogodba je datirana približno leto dni pred nastankom že omenjene oltarne slike za župnijsko cerkev v Ljutomeru. Na podlagi v njej navedenih dogovorov o delitvi zapuščine, ki dajo slutiti, da je dokument nastal zaradi bližajoče se smrti Diglove soproge, je bilo mogoče odkriti tudi arhivski vir, ki ga je po vsej verjetnosti poznal Sergej Vrišer. V ljutomerski mrliški knjigi preberemo, da je bila 8. junija 1755 v Ljutomeru pokopana *Joanna Diglin Pictoris uxor*, stara komaj 35 let.¹⁸ Dragoceni podatek o njeni starosti je omogočil določanje časovnega okvira, v katerem sta se slikar in vdova Marija Ivana poročila. Glede na približno starost njenega sina iz prvega zakona (v pogodbi je omenjen njen sin Jožef Segninger, ki je bil tačas v vojaški službi) ter dejstvo, da je bila rojena med junijem 1719 in junijem 1720, je bilo treba upoštevati širši časovni razpon. Kljub temu v ljutomerskih poročnih ali drugih

¹⁴ Vrišer, Iz zbirke Pokrajinskega, str. 136.

¹⁵ Vrišer, Umetnostno pričevanje, str. 91: »Leta 1756 pa je za Jožefov oltar naredil oltarno sliko ljutomerski mojster Jožef Digl, očitno isti, ki ga poznamo kot portretista družine Attems.«

¹⁶ Prim. Ciglencečki, *Oprema gradov*, str. 47; Weigl, *Matija Perſky*, str. 68; Vrišer, *V pudru*, str. 360; Ciglencečki, *Predlog za ureditev*, str. 409; Ciglencečki, *Jožef Digl*, str. 373.

¹⁷ SI PAM/0004, Magistrat Ljutomer, a. š. 84. Za opozorilo na dokument in pomoč pri branju rokopisa se najlepše zahvaljujem Mihi Preinfalku in Srečku Pavličiču. Za posredovanje podatkov in prijazno pomoč najlepša hvala tudi Leopoldu Mikcu Avberšku iz Pokrajinskega arhiva Maribor.

¹⁸ NŠAM, MMK Ljutomer 1750–1773, str. 25.

matičnih knjigah iz časa med letoma 1736 in 1756 ni bilo mogoče odkriti niti omembe slikarjevega imena niti zapisa o njegovi poroki z Marijo Ivano. Iz Slekovčevih prepisov cerkvenih računov pa je razvidno, da je Digl že leta 1747 po naročilu župnika Jožefa Matija Petka opravil (verjetno slikarska) dela za novi Božji grob v cerkvenem zvoniku, za kar je prejel 6 goldinarjev: »*Mehr dem Herrn Joseph Digl, bürgl. Maller zu Luettenberg*«. ¹⁹ Zapis, ki je bil prvič opažen med nedavnimi raziskavami opreme ljutomerske cerkve sv. Janeza Krstnika, ²⁰ z gotovostjo premika in razširja časovni okvir, v katerem je Jožef Digl bival v Ljutomeru kot trški slikar. Poglobljen pogled v Ljutomersko preteklost je prinesel še eno dragoceno arhivsko omembo, ki potrjuje slikarjevo prisotnost v Ljutomeru leta 1754 in ga označuje za imetnika lastne hiše. Na seznamu hišnih gospodarjev po popisu hiš iz leta 1754 je namreč naveden »*Joseph Tügl, ein Maller*«, ki ga je Boris Golec prepoznal kot Jožefa Digla. ²¹

Poskus, da bi na podlagi navedenih virov, znanih datacij slikarjevih del in približne ocene njegove starosti v Ljutomerskih krstnih knjigah iz let 1700–1710 našli njegovo ime, ni obrodil sadov. Tudi zapisa o krstu Marije Ivane ni bilo mogoče odkriti. ²² Čeprav dokument ne navaja njenih skupnih otrok, to ne pomeni, da jih nista imela, a v Ljutomerskih matičnih knjigah ni bilo mogoče najti zapisov o njihovem rojstvu. Sklepati bi morali, da sta se Jožef in Marija Ivana poročila drugje, in lahko bi domnevali, da je bil tudi slikar Digl predhodno že poročen.

V Ljutomerskih matrikah sta sicer omenjena najmanj dva slikarja z gradu Branek: »*Pictor ex arce Mallegg*« Jožef Stainhauer se je poročil leta 1740, v letih 1741, 1744, 1748 in 1753 pa so bili krščeni otroci grajskega slikarja Andreja oziroma Antona Kuglerja in žene Barbare. ²³ Zato bi bilo treba pomisliti tudi na možnost, da je bil Digl prvotno zaposlen na gradu Branek z naročili za Ano Eleonoro grofico Codroipo, roj. baronico Mauerburg, in Franca grofa Codroipa (poročila sta se 4. novembra 1744), vendar za zdaj nimamo podatkov, ki bi lahko to domnevo podprli. Zanesljivo pa vemo, da je 18. marca 1765 v Radgoni umrl slikar Jožef Tigl. ²⁴ Čeprav lahko v literaturi izraženo zadržanost glede istovetenja ljutomerskega

slikarja z radgonskim razumemo, ²⁵ je ob upoštevanju podatka, da so Diglov priimek tudi v Ljutomerskih (četudi poznejših) virih zapisovali kot Tigl, malo verjetno, da bi v tem razmeroma majhnem časovnem in prostorskem okviru delovala dva slikarja z enakim imenom. Verjetno so se na takšno sklepanje oprli tudi avtorji kataloga *Umetnine iz Prekmurja*, kjer je slikar Digl brez posebne argumentacije »izenačen« s slikarjem Tiglom. ²⁶ Istovetnost pa zanesljivo potrjuje novoodkrit vir o (verjetno tretji) poroki slikarja Digla. V Radgoni sta se namreč 6. junija 1756 poročila gospod Jožef Tigel, tržan in slikar iz Ljutomera, ter »poštena devica« Magdalena Lidl. ²⁷ To je poleg navedbe slikarjeve smrti edini zapis, ki ga je bilo mogoče odkriti v radgonskih matrikah, saj v krstnih knjigah iz let 1756–1766 ne zasledimo otrok s priimkom Digl. Vsekakor je mogoče domnevati, da se je slikar že leta 1756 preselil v Radgono, kar skupaj z navedenimi ljutomerskimi viri postavlja zanesljive smernice za raziskovanje slikarskih naročil in dejavnosti v zadnjih desetletjih njegovega življenja.

Obravnavani viri prinašajo nove podatke o življenju Jožefa Digla ter razkrivajo njegove tesne povezave z ljutomerskim in radgonskim prostorom. Formulacije *burgerlichen Maller* v besedilu Ljutomerske pogodbe, *bürgl. Maller zu Luettenberg* v cerkvenem računu, *civis et Pictor in Luettenberg* v radgonski poročni knjigi in *bürgl. Maller*, ki je zapisana v tamkajšnji mrliški knjigi, pričajo o tem, da je Digl tako v Ljutomeru kot v Radgoni domoval kot slikar in tudi kot tržan.

Naročnik Tadej Kajetan Bernard grof Attems

Najstarejši arhivski vir, ki prinaša podatke o slikarju in njegovi družini, je torej obravnavana pogodba, ki pa je nastala leta 1755, ko je bil Digl že približno dvajset let dejaven kot slikar in predvsem kot portretist. Tako o njegovem izvoru in šolanju še vedno ni mogoče trditi nič natančnejšega, saj je prva časovna in prostorska prisotnost slikarja zanesljivo dokumentirana šele s celopostavnimi portreti (kat. 1–4), ki so – sodeč po napisih na njih – nastali v drugi polovici tridesetih let 18. stoletja za rodbino Attems in na katerih so upodobljeni trije odrasli sinovi ter snaha in vnuk grofa Ignaca Marije I. Attemsa (1652–1732). Študij starejše literature kaže, da so bile fotografije nekaterih od teh velikih portretov pred letom 2006 objavljene zgolj v študijah o oblačilni modi v preteklih stoletjih, ²⁸ in čeprav Jožefu

¹⁹ SI PAM/X1700/002/004/001, Digitalizati krajepisno zgodovinske razprave Mateja Slekovca z naslovom Trg in župnija Ljutomer iz leta 1896, str. 425.

²⁰ Gl. Kostanjšek Brglez in Roškar, Baročna oprema, str. 784, op. 13.

²¹ Gl. Golec, Hišna posest, str. 583. Za reprodukcijo strani iz izvoda popisa hiš 1754, kjer je zapisano slikarjevo ime, gl. prav tam, str. 581.

²² Nalogo je kljub natančneje določljivemu časovnemu okviru ženinega rojstva (1719–1720) otežilo nepoznavanje njene deklškega priimka, zaslediti ni bilo mogoče niti priimka Segninger.

²³ NŠAM, PMK Ljutomer 1736–1774, str. 13; RMK Ljutomer 1733–1745, str. 189, 260, RMK Ljutomer 1745–1763, str. 63, 146.

²⁴ Gl. op. 9.

²⁵ Prim. Ciglenečki, Jožef Digl, str. 373.

²⁶ Prim. Šerbelj, Jožef Digl, str. 119.

²⁷ Prim. DGS, Pfarre Bad Radkersburg, Trauungsbuch 1726–1765, str. 210: »*6ten per eundem copulati sunt Dnus Josephus Tigel civis et Pictor in Luettenberg viduus, et honesta virgo Magdalena Lidlin, /.../*«.

²⁸ Baš, *Oblačilna kultura*, str. 106, repr. 32; Vrišer, *Noša v baroku*, str. 130, 142, 146, repr. 151, 183, 185, 198; Vrišer, V pudru, str.

Slika 2: Dvorec Dornava, slavnostna dvorana s portretom grofa Tadeja Kajetana Attemsa, 1940
(© Ministrstvo za kulturo, INDOK center; foto: France Mesesnel).

Diglu ne Jože Curk ne Sergej Vrišer v svojih kratkih omembah nista odrekala likovne kakovosti ali pomena v portretnem slikarstvu na Slovenskem, so se redki zapisi o umetniku dolgo omejevali na omembo njegovega imena in portretov Attemsov iz Dornave.²⁹ Besede Sergeja Vrišerja, po katerih si »mojster in njegova dela zaslužijo vsekakor študijsko obdelavo v posebni razpravi«,³⁰ so tako doslej edini neposreden odgovor spodbudile šele dobra tri desetletja pozneje z že omenjenim prispevkom Marjete Ciglencečki.

Da vsi štirje portreti izvirajo iz dvorca Dornava pri Ptujju, ki je bil do odločbe o zaplembi last plemenitene družine Pongratz,³¹ je bilo splošno znano vse od njihovega prenosa konec julija 1947 v Mestni Ferkov muzej na Ptujju. Takrat je uslužbenec ptujškega muzeja poročal o odvozu – pravzaprav reševanju

– preostalih kosov dragocene opreme iz nacionalizirane Dornave in posebej omenil štiri velike slike iz dvorane, od katerih je bila ena »z lato prebodena in na treh krajih odrgnjena«, druge tri pa nepoškodovane.³² Velike portrete omenja tudi nekaj mesecev starejše poročilo o stanju premičnin, ki so kljub opozorilom strokovnjakov ostale v Dornavi tudi v času bivanja mladinske delovne brigade.³³ Mladinci, ki so izvajali regulacijska dela na Pesnici, so se namreč naselili v dvorcu Dornava, kar je spodbudilo odvoz večjega dela dornavske opreme v takratni ptujski mestni muzej že julija 1946, toda velike portrete, lestence in slikane tapete iz Dornave so – verjetno zaradi njihovih dimenzij – odpeljali šele leto dni pozneje.³⁴ Pri poznejši identifikaciji portretov so bile v pomoč tako fotografije slavnostne dvorane iz približno se-

366–367, repr. 4–5. Nekatere fotografije je v svojo disertacijo leta 1997 vključila Marjeta Ciglencečki, gl. Ciglencečki, *Oprema gradov*, repr. 61–62.

²⁹ Prim. Vrišer, *Tristo let*, str. 12; Šumi in Vrišer, *Dornava*, str. 313: »V Pokrajinskem muzeju Ptuj hranijo tudi portrete družine Attems (Jožef Digl) iz Dornave.«

³⁰ Vrišer, *Iz zbirke Pokrajinskega*, str. 136.

³¹ O rodbini Pongratz in njenih umetnostnih naročilih gl. Badovinac, *Portreti treh generacij*, str. 30–36; Damjanović in Iveljič, *Arhitektonski atelijer*, str. 121–134.

³² Prepis poročila Antona Smodiča z dne 30. 7. 1947, ki ga hrani INDOK center, je objavljen v Ciglencečki, »Spet: v obrambo«, str. 165.

³³ Prepis poročila z dne 12. 5. 1947, ki ga hrani INDOK center, je objavljen v Ciglencečki, »Spet: v obrambo«, str. 164–165. Gl. tudi Ciglencečki, *Predlog za ureditev*, str. 411.

³⁴ Vsi štirje portreti merijo približno 240 x 170 cm. Za datum prenosa gl. tudi Ciglencečki, *Jožef Digl*, str. 361; Vidmar, *Poslikane tapete*, str. 283.

demdesetih let 19. stoletja kot tudi eden od posnetkov, ki jih je konservator France Mesesnel napravil med obiskom Dornave leta 1940 (sl. 2).³⁵ Predhodno hranišče štirih v tem poglavju obravnavanih portretov tako kljub nekaterim negotovostim posameznih piscev ni sporno.³⁶

V umetnostnozgodovinski literaturi so bili Diglovi portreti prvič omenjeni leta 1953, nedolgo po odprtju tako imenovane galerije slik ptujskega muzeja. V muzejih v Celju, Mariboru in na Ptujju se je namreč v letih po drugi svetovni vojni nabralo veliko (tudi kakovostnih) slik, »ki jim jih je prepustil takratni Zbirni center«,³⁷ kar je leta 1950 sprožilo zamisel o ustanovitvi lokalnih in pokrajinskih galerij. Jože Curk je o slikah iz zbirnih centrov pronicljivo ugotovil, da »ta material leži po več ali manj neprimernih skladiščih ter ali propada ali pa ni dostopen ne strokovnjaku ne širši publiki«. ³⁸ Na Ptujju so za galerijsko postavitve v treh kabinetih in šestih sobanah imeli na razpolago kar 400 slik, od katerih jih je bilo do odprtja leta 1952 odbranih približno 130, preostanek je bil znova deponiran, nekaj slik pa so posodili letoviščema v gradu Borl in dvorcu Štatenberg za okras tamkajšnjih prostorov.³⁹ Iz Curkovega poročila ni razvidno, katere »plemiške portrete Jožefa Digla«, izdelane »v takratni modi, nasičeni z rokokojsko manirom«, so novembra 1952 razstavili v sobani št. 3 v drugem nadstropju ptujskega gradu, v katerem ima muzej svoje prostore.⁴⁰ Glede na to, da so tri od dornavskih portretov že pred letom 1961 hranili v Pokrajinskem muzeju v Mariboru,⁴¹ bi lahko sklepali, da je neprimerna – a vendarle kratkotrajna – hramba v gostišču Štatenberg doletela samo tiste tri od devetih portretov iz Dornave, ki so še vedno v mariborskem muzeju, kar pa verjetno ne drži, saj so jih v Maribor prepeljali neposredno iz ptujskega muzeja.⁴² Poleg tega je Sergej Vrišer leta 1974 kot pomembna za naš portretni patrimonij omenjal velika platna, »ki so nekoč krasila prostore umetnostno razgibane Dornave in so danes v zbirkah muzejev v Ptujju in Mariboru ter na gradu Štatenbergu.«⁴³ Torej so leta 1974 nekateri od teh portretov še vedno viseli v gostišču v dvorcu Štatenberg, kar je bil verjetno vzrok, da je Angelos Baš

v leta 1992 objavljeni monografiji o oblačilni kulturi na Slovenskem domneval, da eden od celopostavnih portretov Attemsov izvira iz Štatenberga.⁴⁴

Podobno kot izvor Diglovi celopostavnih portretov tudi rodbinska pripadnost upodobljencev ni bila predmet razprav ali dvoma: do konca 20. stoletja so v literaturi veljali za člane rodbine Attems, prednike Attemsov oziroma od konca 19. stoletja dalje za portrete »prejšnjih« lastnikov Dornave.⁴⁵ Tako veliki portreti kot tudi napisi na njih so že leta 1940 pritegnili pozornost konservatorja Franceta Mesesnela, ki jih je med obiskom v Dornavi evidentiral, pri čemer je navedel imena upodobljencev, delno prepisal napise in slikarjeve signature ter naredil nekaj fotografskih posnetkov dornavskih interjerjev.⁴⁶ Nasprotno pa v njegovem poročilu o Dornavi v rubriki Varstvo spomenikov v *Zborniku za umetnostno zgodovino* iz leta 1942, v katerem na kratko opiše arhitekturo dvorca, baročne freske v dvorani, poslikane tapete v sobanah prvega nadstropja in vrtno plastiko, veliki portreti iz dvorane niso niti omenjeni.⁴⁷ Natančnejša identiteta štirih upodobljencev se je nato dolgo izmikala tako pisecem kot bralcem. Čeprav imajo vsi štirje portreti dolge napise z imeni in funkcijami upodobljenih, so te delno upoštevali šele Anica Cevc leta 1961 ter Angelos Baš in Andreja Vrišer v devetdesetih letih 20. stoletja.⁴⁸ Končno so bili v disertaciji Marjete Ciglenečki leta 1997 trije moški upodobljenci zanesljiveje umeščeni v rodbinski okvir kot sinovi Ignaca Marije I. grofa Attemsa.⁴⁹ Kot so navedeni avtorji razbrali iz napisov, je v seriji štirih celopostavnih portretov poleg Tadeja Kajetana (1691–1750), Ernesta Amadeja (1694–1757) in Franca Dizme (1688–1750) grofov Attems upodobljena še Marija Ana grofica Attems, roj. grofica Würmbrand-Stuppach (1689–1760), z devetletnim sinom Jožefom Bernardom (1727–1772), dedičem in edinim takrat živečim potomcem grofa Tadeja Kajetana, ki je 30. julija 1737 s kupno pogodbo⁵⁰ postal lastnik dvorca in posesti v Dornavi.

³⁵ Prim. Ciglenečki, *Oprema gradov*, str. 47, repr. 60; Ciglenečki, Predlog za ureditev, str. 406, 407, 409. Fotografije iz 19. stoletja so zbrane v albumu; gl. Kambič, *Fotografski album*, str. 397–402; Dornau, *Fotografski album*.

³⁶ Cevc, *Baročno slikarstvo*, str. 25, navaja, da portret Franca Dizme Attemsa izvira iz Vurberka.

³⁷ Curk, *Ptujska galerija*, str. 59.

³⁸ Prav tam, str. 59.

³⁹ Prav tam, str. 60.

⁴⁰ Prav tam, str. 62.

⁴¹ Cevc, *Baročno slikarstvo*, str. 24–25, našteva tri Diglove portrete, ki jih je že takrat, torej leta 1961, hranil Pokrajinski muzej v Mariboru.

⁴² Ciglenečki, Jožef Digl, str. 359, 361, poroča, da so tri dornavske portrete prepeljali iz ptujskega muzeja v mariborskega za opremo tamkajšnje grajske slavnostne dvorane.

⁴³ Vrišer, *Iz zbirke Pokrajinskega*, str. 136.

⁴⁴ Prim. Baš, *Oblačilna kultura*, str. 106. Za hranišče opreme iz dvorca Dornava leta 1971 gl. tudi Vrišerjeve zapise, navedene v Ciglenečki, Predlog za ureditev, str. 405.

⁴⁵ Raisp, *Pettau*, str. 279, 298; Janisch, *Topographisch-statistisches*, str. 111; Felsner, *Pettau*, str. 108.

⁴⁶ INDOK, Terenski zapiski Franceta Mesesnela, IV, 1940, fol. 20. Opozoriti velja, da je Mesesnel v svojih zapiskih ob portretu Franca Dizme zabeležil letnico 1739. Tudi Stele je omenjal portrete v svojih zapiskih iz leta 1933: »Na stenah portreti lastnikov«; prim. ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, LXXIX, 1933, fol. 28v–29v; Ciglenečki, Jožef Digl, str. 360.

⁴⁷ Mesesnel, *Varstvo spomenikov*, str. 101–102.

⁴⁸ Cevc, *Baročno slikarstvo*, str. 24–25; Baš, *Oblačilna kultura*, str. 106; Vrišer, *Noša v baroku*, str. 130–131, 142–143.

⁴⁹ Ciglenečki, *Oprema gradov*, str. 49.

⁵⁰ Potrdilo o kupni pogodbi je prvič omenjeno v Nußdorfer, *Dvorec Dornava*, str. 853, 860. Kopija kupne pogodbe z dne 30. julija 1737 je shranjena v StLA, Landrecht, K 1051, H 1. En izvod navaja tudi seznam listin v zapuščinskem inventarju Jožefa Bernarda Attemsa iz leta 1773; prim. StLA, Landrecht, K 41, fol. 32v.

Glede na navedeno stanje raziskav ni presenetljivo, da ni mogoče podati zanesljivega in utemeljenega odgovora na vprašanje, kdo in kdaj je naročil te štiri portrete. Marjeta Ciglencečki je na podlagi datacije nakupa Dornave in posameznih portretov menila, da je Tadej Kajetan, ki ga sicer izrecno obravnava kot naročnika, vsaj tri portrete prinesel od drugod in z njimi opremil dornavsko dvorano.⁵¹ Tudi po mnenju Igorja Weigla je štiri celopostavne portrete dal obesiti v dornavsko dvorano Tadej Kajetan Attems kmalu po nakupu posesti in dvorca.⁵² Svoje mnenje, da je bil Tadej Kajetan naročnik vsaj enega od njih in da ga je naročil izrecno za slavnostno dvorano dvorca Dornava, je zabeležil v kratki opombi k portretu Ernesta Amadeja grofa Attemsa.⁵³ Čeprav vprašanje naročila zaradi odsotnosti arhivskih virov, ki bi omogočili zanesljivo potrditev Weiglrove domneve, ostaja odprto, pa je navedeno sklepanje obeh avtorjev smiselno in upravičeno.

Dvorec, ki ga je Tadej Kajetan odkupil skupaj z gospostvom Dornava, je bil namreč leta 1737 v precej zanemarjenem stanju, še posebej njegova oprema, poleg tega je prodajalec Franc Jožef grof Sauer (1708–1760) rodbinske in druge portrete, ki so že pred letom 1723 viseli v slavnostni dvorani, obdržal, saj jih popis skupaj z dvorcem prodanih dornavskih premožnin iz leta 1737 ne navaja.⁵⁴ Tadej Kajetan je torej kupil rezidenco, ki jo je bilo treba na novo opremiti,⁵⁵ in morda si je slavnostno dvorano ogledal še v času, ko je v njej visela Sauerjeva portretna galerija. Prvotne portrete zanjo je naročil prodajalec oče Franc Anton grof Sauer († 1723), verjetno okoli leta 1708, ko je slikar Johann Caspar Waginger († ok. 1718) v dvorani dokončal fresko poslikavo z motivom Herkula.⁵⁶ Čas nastanka portretov se ujema s podatkom, da so bili na desetih od štirinajstih portretov upodobljeni predstavniki avstrijske cesarske hiše (*daß Hauß Von öesterreich*) in drugi (*andere*), eden je predstavljal cesarja Karla, od članov rodbine Sauer pa so bili naslikani samo Franc Anton, njegova soproga in sin (*Jungen Hn /.../ repraes:*).⁵⁷ Da so portreti »drugih« verjetno upodobljali predstavnike evropskih vladarskih hiš, je bilo v literaturi že predlagano.⁵⁸

Pri razmisleku o funkciji takšne portretne galerije v okviru slavnostne dvorane velja upoštevati, da so portreti sprva nastajali predvsem v zvezi s pridobitvijo naslova ali plemiškega naziva, pomembne službe ali lastne rezidence.⁵⁹ Kot je razvidno iz zapuščinskih inventarjev, so bili portreti lastnikov pogosto prezentirani v najpomembnejših prostorih z družabno ali komunikacijsko funkcijo: v slavnostni dvorani, jedilnici ali na stopnišču, ki vodi v piano nobile. O Sauerjevi ureditvi portretne galerije nimamo natančnejših podatkov, a vsekakor je prostor pred letom 1737 gledalca oziroma obiskovalca nagovarjal s svojo veličastnostjo, zgovornimi freskami na stropu in dragoceno opremo. V smislu javne demonstracije plemiškega statusa, moči in premožnosti ter visokega položaja na lestvici družbene hierarhije, ki jo potrjuje ne le Sauerjeva vidna privrženost vladarski hiši, temveč tudi milost in naklonjenost slednje (vladarji so svoje portrete pogosto darovali zaslužnim plemičem),⁶⁰ je dvorana poveljevala prejšnjega lastnika. Z »zamenjavo« portretov pa je Tadej Kajetan reprezentančnemu prostoru preprosto dodelil novo identiteto, identiteto rodbine Attems.⁶¹

Celopostavna portreta novega lastnika ter njegove soproge in devetletnega moškega dediča (kat. 1–2), ki sta datirana v leto 1736, torej v ožji časovni okvir podpisa kupne pogodbe za posest v Dornavi, sta grofu poleg reprezentativnosti prinašala legitimnost, funkcionirala sta kot javno viden pečat na kupni pogodbi za dornavsko posest. Portreta sta zagotavljala tudi funkcijo *MEMORIA et PRAESENTIA IN ABSENTIA*, kar je ena najpomembnejših nalog tako javnih kot intimnejših portretov.⁶² Poleg tega sta Tadeja Kajetana s svojo pozicijo v slavnostnem prostoru označevala za imetnika vrlin in kreposti, predstavljenih na stropu dvorane.

Ob portretih zakoncev Attems sta na stenah dvorane visela portreta lastnikovih bratov Ernesta Amadeja in Franca Dizme (sl. 5–6). Vključitev bližnjega sorodstva v rodbinsko portretno galerijo ni presenetljiva. Sorodniki, ki so bili družbeno vplivni in poznani, so v galerijah pogosto nastopali, saj so poveljevali veljavo njihovega naročnika in lastnika.⁶³ A morda je Tadej Kajetan imel dodaten razlog za vključitev svojih bratov v reprezentativno ikonografijo dornavske

⁵¹ Ciglencečki, Jožef Digl, str. 364.

⁵² Weigl, O francoskih grafikah, str. 197–198.

⁵³ Weigl, *Matija Persky*, str. 68, op. 223.

⁵⁴ Na to je opozoril že Weigl, O francoskih grafikah, str. 196. Za popis skupaj z Dornavo prodane opreme gl. StLA, Landrecht, K 1051, H 1.

⁵⁵ Weigl, O francoskih grafikah, str. 196.

⁵⁶ Za poslikavo gl. Murovec, Poslikava velike dvorane, str. 250–282, in tam navedeno starejšo literaturo.

⁵⁷ Karlov portret so v dvorano verjetno obesili šele po letu 1711, portret Franca Antona je nastal pred njegovo smrtjo leta 1723, dediča Franca Jožefa pa so naslikali po njegovem rojstvu 21. decembra 1708. Za dosedanje domneve o času nastanka portretov gl. Weigl, O francoskih grafikah, str. 186. Za datume rojstva in smrti gl. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 104, 284.

⁵⁸ Vidmar, Galerija evropskih, str. 65.

⁵⁹ Halászová, Einleitung, str. 16. Prim. tudi Polleroß, »Des abwesenden Prinzen Porträt«, str. 389.

⁶⁰ Za darovanje portretov prim. Polleroß, »Des abwesenden Prinzen Porträt«, str. 397–398; Polleroß, Porträt und Propaganda, str. 150–152.

⁶¹ Pri tem se ni oziral na naslikane začetnice na stenah in grba zakoncev Sauer, ki sta v kamnitem tlaku dvorane vse do njegovega uničenja jeseni 1947 pričala o slavi in dobrem okusu nekdanjih lastnikov Dornave. Za uničenje tlaka gl. Ciglencečki, »Spet: v obrambo«, str. 165.

⁶² Več o tem Polleroß, Porträt und Propaganda, str. 139; Polleroß, »Des abwesenden Prinzen Porträt«, str. 396–397, z nadaljnjo literaturo.

⁶³ Prim. Kubíková, Die Anfänge, str. 63, 67, 71; Komić Marn, Portretne galerije, str. 466.

Rodovnik v članku obravnavanih grofov Attems

Ignaz Maria, Reichsgraf von Attems, Freiherr zu Heiligenkreuz, Lucinico, Podgora Falkenstein und Tanzenberg (krščen 15. 8. 1652, u. 11. 12., pokopan 13. 12. 1732) & 1. Maria Regina baronica Wurmbrand-Stuppach (por. Gradec, 5. 2. 1685); 2. Christine Crescentia grofica Herberstein (por. Gradec, 28. 9. 1715)

- [1.] **Franz Hermann Dismas** (roj. 6. 8., krščen 7. 8. 1688, pokopan 10. 5. 1750) & Maria Sophia grofica Herberstein (por. Gradec, 26. 2. 1713)
  - **Ignaz Maria Maximilian Dismas Joseph Leander** (krščen 27. 2. 1714, u. 15. 6. 1762) & Maria Josepha grofica Khuen von Belassi zu Auer und Lichtenberg (por. Dunaj, 29. 10. 1739)
    - **Ferdinand Maria Ignaz Joseph Thadeus Vincentius** (krščen 22. 1. 1746, u. 23. 5. 1820) & Marianna baronica Gall von Gallenstein (por. Gradec, 22. 2. 1773)
      - **Ignaz Maria Weikhard Probus Alois Franz de Paula Felix Johann Nepomuk Mathia** (roj. 24. 2. 1774, u. 17. 12. 1861) & 1. Antonia grofica Chorinsky baronica Ledske (por. Gradec, 22. 1. 1807); 2. Aloysia grofica Inzaghi baronica Kindberg (por. Gradec, 18. 4. 1814)
        - ▶ [2.] **Maria Rosalia** (roj. 10. 4. 1816, u. 25. 3. 1880) & Anton Alexander grof Auersperg (por. Gradec, 10. 7. 1839)
- [1.] **Thaddäus Cajetan Bernhard** (roj. in krščen 13. 4. 1691, pokopan 13. 8. 1750) & Maria Anna grofica Wurmbrand-Stuppach (1689–1760) (por. Gradec, 18. 6. 1719)
  - **Joseph Bernhard Maria** (krščen 8. 9. 1727, u. 25. 11. 1772) & Maria Anna grofica Wurmbrand-Stuppach (1728–1801) (por. Gradec, 14. 5. 1754)
- [1.] **Ernst Amadeus Gottlieb Thomas** (roj. 21. 12., krščen 22. 12. 1694, u. 5. 12. 1757)

dvorane. Kot sporoča popis pisnih dokumentov v zapuščinskem inventarju njegovega sina Jožefa Bernarda, je bila namreč 1. februarja 1735 zaključena poravnalna delitev dediščine po konec leta 1732 umrlem Ignacu Mariji I. grofu Attemsu med njegove tri takrat živeče sinove.⁶⁴ V tej fazi dediščinskega »postopka« so si bratje razdelili očetove knjige, dragočnosti, oklepe in gotovino, Franc Dizma pa je Tadeju Kajetanu izplačal 10.000 goldinarjev.⁶⁵ Ta podatek je razumljivejši šele ob branju oporoke Ignaca Marije I., ki je leta 1727 za svoja najstarejša sinova ustanovil dva fidejkomisa – primogeniturnega in sekundogeniturnega –, pri čemer je bil primogeniturni dedič Franc Dizma obvezan Tadeju Kajetanu po smrti mačehe vdove omogočiti časovno neomejeno bivanje v drugem nadstropju graške fidejkomisne palače oziroma mu izplačati 10.000 goldinarjev.⁶⁶ Vdova po Ignacu Mariji I. Kristina Krescencija, roj. grofica Herber-

stein (1658–1737), je umrla ravno 27. aprila 1737, torej neposredno pred podpisom kupne pogodbe za Dornavo, kar kaže na to, da je klavzula o izplačilu deleža palače dejansko začela veljati šele po njeni smrti, kot je zapisano v Attemsovi oporoki. Tadej Kajetan tako po aprilu 1737 ni izkoristil možnosti, da bi s soprogo in edinim še živečim otrokom bival pri starejšem bratu Francu Dizmi v fidejkomisni palači v Gradcu, saj mu je ta izplačal delež, ki mu je pripadal po očetovi poslednji volji. Glede na ta podatek je sicer mogoče domnevati, da sta bila izplačilo deleža in delitev gotovine iz očetove zapuščine za Tadeja Kajetana finančni temelj za nakup Dornave. Morda je prav ta prenos sredstev med bratoma botroval zmotnemu prepričanju, ki se pojavlja v starejši literaturi, da je Dornavo kupil Franc Dizma.⁶⁷ Gotovo pa je v luči očetove dediščine in opisanih transakcij Tadej Kajetan prezentacijo svoje javne podobe zavestno umestil v rodbinski okvir, pri čemer je sebi, svoji soprogi in bratoma, ki sta enako uspešno stopala po očetovih stopinjah, dodelil enakovreden položaj v dornavski portretni galeriji.

V literaturi so trije portreti na podlagi napisov na njih ali signatur datirani v leto 1736.⁶⁸ Portret Franca Dizme, najstarejšega sina grofa Ignaca Marije I., pa je slikar Jožef Digl datiral z letnico 1739.⁶⁹ Kot že

⁶⁴ StLA, Landrecht, K 41, fol. 29–29v. S postopkom povezane listine so hranili v pločevinasti skatli v palači v Gradcu.

⁶⁵ StLA, Landrecht, K 41, fol. 29v.

⁶⁶ Tipkopi povzetka oziroma transkripcije besedila oporoke iz arhiva Marie Viktorie Pallavicini je objavljen v Mosettig, *Das Stadtpalais*, priloga A5 (B3): *.../ undt solle auch berechtiget seyn, nach meiner frauen gemablin Tott, so gott lange Jahr verbiethen woll, den obern stobb /.../ so lang zu geniessen, undt zu bewohnen, bis ihme die 10.000 fl. bezalt werden, Undt er davor ein Hauss erkhauffen, /.../*. V literaturi velja, da je prvorojeni Franc Dizma podedoval večji fidejkomis s palačo v Gradcu, Slovensko Bistrico, Brežicami, Göstingom z uradom Aigen, Štatenbergom in tretjinskim delom imenja Hartenštajn pri Pilštanju ter nekaj kapitala, medtem ko je drugorojeni Tadej Kajetan podedoval Podčetrtek, Brestanico (Rajhenburg) s Turnom in dve tretjini gospostva Hartenštajn pri Pilštanju; prim. Ilwof, *Die Grafen von Attems*, str. 17; Zadravec, Postavitve in postavljavec, str. 110–111.

⁶⁷ Prim. SI ZAP/0070_00041, Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, II., fol. 201; Raisp, *Pettau*, str. 298.

⁶⁸ Za osnovne podatke o portretih in nekaterih signaturah gl. Ciglencečki, Predlog za ureditev, str. 407–408; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 363–364, op. 11–14.

⁶⁹ V literaturi sicer za portret Franca Dizme že dolgo velja datacija v leto 1738 – verjetno na podlagi daljšega napisa na desni strani portreta, katerega prepis še ni bil objavljen. Vsekakor

omenjeno, datacije štirih portretov ustrezajo časovnemu okviru prizadevanj za nakup Dornave. Tadej Kajetan se za nakup gospostva gotovo ni odločil šele tik pred podpisom pogodbe. Po nekaterih navedbah naj bi Attems Dornavo posedovali že leta 1733,⁷⁰ kar bi morda lahko kazalo na začetek priprav na nakup – to je tudi čas neposredno po smrti Ignaca Marije I. Na portretih naslikane letnice se tako ujemajo z navedenimi okoliščinami nakupa, zato lahko naročilo štirih portretov zanesljivo povežemo z nakupom in prenovo slabo opremljenega dvorca Dornava, ki ju je Tadej Kajetan izvedel v letih 1737 ter med 1739 in 1742.⁷¹ Letnica 1739, s katero je Jožef Digl signiral portret njegovega brata Franca Dizme, se še bolje ujema s tem časovnim okvirom. Poleg tega je mogoče poznejši čas nastanka te, četrte slike utemeljiti in povezati s pomembno službo, ki jo je najstarejši sin Ignaca Marije I. opravljal od leta 1738 dalje.

Portreta Tadeja Kajetana in Franca Dizme namreč tipološko in po funkciji sodita med službene portrete (*Amtsporträts*).⁷² Oblečena sta v na prvi pogled zastarela stanovska oziroma uradniška reprezentativna oblačila, ki niso bila podvržena modnim normam – povezana so z opravljanjem visokih dvornih služb, čemur sledita tako lasulji kot modni dodatki obeh upodobljencev.⁷³ Sliki sta dopolnjeni z napisoma, ki sporočata nazive in službe bratov ter njuno starost v času nastanka.⁷⁴ Franc Dizma je po nekaterih navedbah že leta 1712 postal notranjeavstrijski vladni svetnik, leta 1736 pa ga je cesar Karl VI. imenoval za pravega tajnega svetnika in podpredsednika

notranjeavstrijske dvorne komore.⁷⁵ Leta 1738, ki je navedeno tudi v pismu, ki ga grof na sliki drži v desni roki, pa je grof napredoval v predsednika notranjeavstrijske dvorne komore.⁷⁶

S tem pismom se odpira tudi vprašanje vsebine, pomena in avtentičnosti napisov na štirih celopostavnih dornavskih portretih. Morebiten dvom o identiteti nekaterih upodobljencev je mogoče odpraviti s primerjavo njihove obrazne fiziognomije, ki jo poznamo z drugih njihovih portretov. Najmanj težav povzroča identiteta Ernesta Amadeja, poznejšega knezoškofa in najmlajšega izmed treh upodobljenih bratov Attems, ki jo je Igor Weigl potrdil že leta 2007 s pomočjo dveh zanesljivo grofovih portretov.⁷⁷ Nekoliko problematična je identiteta soproge Tadeja Kajetana Marije Ane, roj. grofice Wurmbrand, saj ne poznamo nobene druge upodobitve, ki bi lahko služila za primerjavo. Pri nalogi je delno v pomoč ne ravno laskavi portret njenega sina na isti sliki: dečkova obrazna fiziognomija, ki jo – kot je bilo že opaženo – zaznamuje starikavost,⁷⁸ se dobro ujema z upodobitvijo odraslega grofa iz leta 1754 (kat. 8). Ujema se tudi starost grofice, ki je bila v času nastanka portreta leta 1736 stara 47 let. Na drugi strani pa je Tadej Kajetan, kolikor je znano, upodobljen samo še na velikem družinskem portretu iz Brežic, v starosti približno deset let,⁷⁹ in na nagrobniku v mestni župnijski cerkvi sv. Krvi v Gradcu, kjer reliefni portret kaže nekoliko priletnega grofa zgolj iz profila.⁸⁰ Od portretov Franca Dizme je poleg velikega družinskega portreta iz Brežic, na katerem je upodobljen kot deček, znan samo še portret, ki kaže grofa v mlajših letih.⁸¹ Zato je treba pozornost nameniti tudi pismom, ki jih grofa držita v rokah oziroma so razprostrta po obeh naslikanih mizah, kajti njihova vsebina na eni strani omogoča zanesljivo potrditev

pa je treba pri dataciji upoštevati slikarjevo signaturo. Izjemoma se je namreč Digl na tem portretu podpisal s pisanimi črkami, ki se skorajda v celoti ujemajo z njegovim podpisom na zgoraj obravnavani pogodbi iz leta 1755, torej gre na sliki nedvomno za lastnoročni slikarjev zapis. Za prepis napisa in signature gl. kat. 4.

⁷⁰ Schmutz, *Historisch Topographisches*, str. 263; SI ZAP/0070_00041, Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, II., fol. 201. Kot leto pridobitve se omenja tudi 1736: Felsner, *Pettau*, str. 108; Šumi, *Dornavska graščina*, str. 500.

⁷¹ Za to fazo prenove dvorca in njenega naročnika gl. Komič Marn, *Pozabljena gradbena*, str. 66–72, in tam navedeno literaturo.

⁷² Uradni portret (*das Amtsporträt*) je praviloma celopostavni ali dokolenški. V slovenski umetnostnozgodovinski literaturi se zanj uporablja tudi izraz reprezentativni portret (*die Repräsentationsbildnis*). Za *Amtsporträts* gl. Polleroß, »Des abwesenden Prinzen Porträt«, str. 391–394; Polleroß, *Della bellezza*, str. 34, 39, 41, 42.

⁷³ Več o plemiških stanovskih in uradniških oblačilih v Vrišer, *Noša v baroku*, str. 32, 50–52. Posebej o oblačilih, modnih dodatkih in pričeskah obeh upodobljencev pa v Vrišer, *Noša v baroku*, str. 29, 50; Vrišer, *V pudru*, str. 363, 368.

⁷⁴ Za primerjavo v ožjem geografskem kontekstu navedimo portrete Janeza Ernesta grofa Herbersteina iz gradu Hrastovec (Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož), Leopolda grofa Lamberg (Valentin Metzinger, 1746) iz Cekinovega gradu (*Leopoldsrube*) (Narodna galerija, Ljubljana) in grofov Gaisruck (Josef Cassian Gasser, 1764) iz dvorca Novo Celje (Pokrajinski muzej Celje). O navedenih portretih gl. Košak, *Slikarske zbirke*, str. 110; Cevc, *Valentin Metzinger*, str. 234–235; Vidmar, *Slike in slikane tapete*, str. 47–50.

⁷⁵ Frank in Šerbelj, *Kratka zgodovina*, str. 148. Imenovanje za pravega tajnega svetnika Karla VI. potrjuje tudi lista v družinskem arhivu (17. 2. 1736); gl. StLA, *Archiv Attems*, K 9, H 62.

⁷⁶ Guelmi, *Storia genealogico-cronologica*, str. 138; Salzmann, *Der Salzburger Erzbischof*, str. 61, op. 4, z navedeno starejšo literaturo; Frank in Šerbelj, *Kratka zgodovina*, str. 148.

⁷⁷ Gl. Weigl, Ernest Amadej Attems, celopostavni, str. 311–312; Weigl, Ernest Amadej Attems, portret, str. 313. V zvezi z identiteto upodobljenca gl. tudi Lavrič in Horvat, *Poskus identifikacije*, str. 181–183; Lavrič, *Identifikacija*, str. 8; Šerbelj, Ernest Amadej Attems, doprnsni, str. 309. Za Diglov portret gl. Šerbelj, Ernest Amadej Attems, celopostavni, str. 309–311, z navedeno biografsko literaturo.

⁷⁸ Vrišer, *V pudru*, str. 361, repr. 5. Gl. tudi Vrišer, *Noša v baroku*, str. 31, 51, repr. 151; Ciglenečki, Jožef Digl, str. 370.

⁷⁹ Za portret in njegovega pendanta gl. Lechner, *Der Barockmaler*, str. 163–164, 261, repr. 49–50; Šerbelj, *Ovalne slike*, str. 382–387, repr. 2, 4; Murovec, *Historizirana podoba*, str. 121–126.

⁸⁰ Za nagrobnik gl. Komič Marn, *Pozabljena gradbena*, str. 72, repr. 13.

⁸¹ Ovalni portret hrani Univerzalni muzej Joanneum v Gradcu (Schloß Eggenberg). Sodeč po pendantu, ki ga prav tako hranijo tam in ki kaže grofovo prvo soprogo, sta oba nastala v času med letoma 1713 in 1715.

njune identitete, na drugi pa zastavlja nova vprašanja o času nastanka portretov in napisov na njih.

Nekaj pozornosti je pismom na portretu Tadeja Kajetana namenila Marjeta Ciglencečki, ki je ugotovila, da eden od dokumentov – podobno kot napis na sliki – navaja upodobljenčeve nazive, omenila je rdeče pečate na drugih pismih in na enem razbrala besedo *caesar*,⁸² medtem ko vsebina pisem na portretu Franca Dizme doslej ni zbudila zanimanja. Osrednje, lažje berljivo in proti gledalcu obrnjeno pismo na portretu Tadeja Kajetana je naslovljeno na portretiranca: »*Dem Hoch, und Wohlgebohrnen, unserm wirck: geheimen Rath, Cämmerern und Landesverwesern in Steyr, auch lieben, getreuen Thadaeo Grafen von Atthembs*«. Drugi dokumenti so slabše čitljivi in na njih ne prepoznamo sporočila, ki ga je mogel na portretu še pred letom 1827, najverjetneje v času, ko je Dornavo posedoval Ignac Marija III. Attems (1774–1861), razbrati Simon Povoden. Na enem od drugih pisem je namreč prebral: »*Herzogthums Steyer hochansehnlich, versammelte Herrn Herrn Land = Stände*«. ⁸³ Ob predpostavki, da je Povodnov zapis točen, lahko ugotovimo, da pisma, naslikana na portretu, gledalcu prinašajo osnovno sporočilo o upodobljenčevem statusu, visoki službi in ugledu. O njegovi visoki časti še danes priča v bogato razgibani štukaturi upodobljen grb rodbine Attems z začetnicami T.G.V.A. (*Thaddäus Graf von Attems*) v deželni zbornični dvorani graškega lontožva, v literaturi pa se navaja tudi čas njegovega članstva, od 1738 do 1742,⁸⁴ torej je Tadej Kajetan sedež v deželnih stanovih dobil šele leta 1738.

Leta 1736, ko je nastal Diglov portret, je bil Tadej Kajetan verjetno imenovan za pravega tajnega svetnika,⁸⁵ kar je lahko ustrezen povod za naročilo portretov. Napis na portretu ob strani pa sporoča, da je bil Tadej Kajetan tudi deželni namestnik in deželni upravitelj Štajerske. Kdaj je bil imenovan na to visoko funkcijo, je iz literature težje razbrati, a nekatere drobne omembe kažejo, da jo je opravljal šele v zadnjih letih življenja.⁸⁶ To bi pomenilo, da dolgi stranski napis ni nastal istočasno s portretom Tadeja Kajetana in da je bil dodan naknadno.⁸⁷ Zahvaljujoč Povodnovemu prepisu vemo, da so bili napis na

naslikanih pismih vključeni že pred letom 1827. Nasprotno pa lahko za napisa ob straneh obeh portretov grofov Attems domnevamo, da sta nastala pozneje, morda šele po tistem, ko je Dornava po smrti Marije grofice Auersperg, roj. grofice Attems (1816–1880), na podlagi nenavadne oporoke njenega sina Teodorja (1859–1881) prešla v roke drugih lastnikov.⁸⁸ Domnevo je mogoče utemeljiti najprej s podatkom, da Povoden teh napisov ob ogledu portretov Tadeja Kajetana in Franca Dizme ni prepisal ali kako drugače zabeležil njun obstoj. Nadalje sta zapisa redundantna, saj povzemata oziroma ponavljata vsebino naslikanih pisem in slikarjevih signatur. Tudi formulacija *ABGEMALN / Ao. 1736. IN 45 LAHR / SEINES ALTRS*(sic) kaže, da je bil napis dodan pozneje. Položaj napisov, ki sta nerodno stisnjena v temna področja portretov, prav tako govori v prid njenemu poznejšemu nastanku. Ne nazadnje oba napisa naštevata nekatere funkcije, ki sta jih brata opravljala šele po letu 1736 oziroma 1739.

Vsebina pisem na portretu Franca Dizme je še zgovornejša. Na mizi razprti dokument priča o tem, da je pismo namenjeno »*Dem Hoch, und Wohlgebornenen unsern getruen Franz Dismas Grafen von Atthembs, unserm geheimen Rath und I. Ö. Hofkammer Presidenten. Grätz Ex officio*«. Spoštljivi in prijazni nagovor, ki hvali naslovnikovo delovno vneto in sposobnosti (»*wo übrigens uns Dein in solcher Angelegenheit bis heutiger, distinguirter Diensteifer, und Geschicklichkeit zu bewundern, allergnädigsten Wohlgefallen gereicht und wir dagegen mit Kaiserl. und landesfürstlichen Gnaden wohl gewogen verbleibens*«), je podpisan s kratkim »*Carl*«, torej upodobljenec s pismom ponosno demonstrira svoj visoki položaj in odlične službe na dvoru.⁸⁹ Svečanost in legitimnost sporočila poleg reprezentativne postavitve figure in slavnostne scenerije potencirajo vodni žig z dvoglavim orlom na dokumentu na mizi, dragocena rezljana miza s ploščo iz zelenkastega marmorja, težka zavesa iz dragocenega blaga z resicami, ki uokvirja levo stran slike, ter izredno umetelno izdelana, rezljana in delno pozlačena ura z orlom z razprtimi krili na vrhu in grbom rodbine Attems, ki se v spodnjem delu navidezno dotika pisma v grofovi roki. Splošne formalne in ikonografske značilnosti reprezentativnega plemiškega portreta je torej slikar dopolnil z nekaj podrobnostmi, ki imajo simboličen pomen in večinoma predstavljajo upodobljenčeve kreposti in odlike.

Ker so reprezentativni portreti namenjeni širšemu krogu gledalcev, je na njih veliko atributov, ki sporočajo informacije o upodobljenih osebah. Tokrat se bomo ustavili zgolj pri enem predmetu, natančneje, modnem dodatku, in v analizo vključili še portret

⁸² Ciglencečki, Jožef Digl, str. 367.

⁸³ SI ZAP/0070_00041, Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, II., fol. 137.

⁸⁴ Resch, *Die Kunstdenkmäler*, str. 231.

⁸⁵ Gl. AT-OeStA/HHStA StK Interiora Geheime Räte 1–52, Ernennung des Grafen Thaddäus von Attems zum wirklichen Geheimen Rat, 1736 (ca.). Tega leta je bil za pravega tajnega svetnika imenovan tudi brat Franc Dizma, gl. op. 75.

⁸⁶ Prim. Popelka, *Die Landeshauptleute*, str. 36, ki za Tadeja Kajetana kot deželnega upravitelja navaja čas 1749–1750. Prim. tudi Schmutz, *Historisch Topographisches*, str. 76: »*.../ 1716 k. k. Kämmerer, und kurz vorher inneröster. Regierungsrath, dann Landesverweser in Steyermark, endlich k. k. geheimer Rath und Statthalter der inneröster. Länder*«.

⁸⁷ Podobno je za enega od napisov predlagala Ciglencečki, Jožef Digl, str. 363, op. 13.

⁸⁸ Za oporoko gl. Preinfalk, Pesnik, slikarka, str. 94–96.

⁸⁹ V arhivu družine Attems je shranjenih pet pisem Karla VI. Francu Dizmi iz let 1726, 1727, 1728, 1738 in 1739. Gl. StLA, Archiv Attems, K 9, H 64.

Tadeja Kajetana. Grofa na portretih nosita rokavice, a le na levih rokah – desni roki, s katerima držita ali kažeta na naslikana pisma, sta razgaljeni, desni rokavici pa držita v orokavičenih levicah. Rokavica pogosto simbolizira roko, torej organ delovanja in izvrševanja, ter je tako znamenje oblasti in zaščite, lahko pa predstavlja tudi namig na tržno pravico in pravico kovanja denarja, ki jo je podeljeval kralj.⁹⁰ Znana je tudi rokavica, ki je zagotavljala, da bo izzivanje pripeljalo do boja (*der Febdehandschuh*), sicer pa so rokavice običajno simbol visokega stanu in čistoče rok ter odpora do vsakdanjih stvari.⁹¹ So tudi jamstvo za poštenost in čistost srca (čiste roke, čisto srce).⁹² V zvezi z upodobitvama Attemsov velja upoštevati, da je rokavica tudi emblem nastopa na funkcijo,⁹³ poseben pomen pa ima desna rokavica, saj jo je v skladu s ceremonialnim običajem treba sneti v bližini osebe višjega stanu, oltarja ali Boga.⁹⁴ Simbolika in navada izvira iz časov viteštva, ko je vitez snel desno rokavico oklepa, kadar se je približal nadrejenemu – dejanje je simboliziralo razorožitev, odložitev oklepa.⁹⁵ Sneti rokavico pred kom je tako pomenilo priznati mu večjo vrednost oziroma izkazati pripadnost ali zvestobo,⁹⁶ torej Attemsa z reprezentativnima portretoma tudi demonstrirata svojo zvestobo cesarju in cesarstvu.

Sledeč naročniškim praksam svojega očeta, ki jih je poznal iz gradu Brežice, kjer sta bila v bogato poslikani slavnostni dvorani med drugimi slikami nameščena velika družinska portreta, verjetno pa tudi ob naslonitvi na prvotno postavitve Sauerjeve portretne galerije, se je Tadej Kajetan torej odločil za naročilo velikih in izredno reprezentativnih portretov. Ob sedanjem stanju raziskav ni mogoče natančneje pojasniti njegove izbire slikarja. Od umetnikov, ki so slikali za njegovega očeta, sta Franc Karl Remb (1675–1718), ki sta mu že dolgo pripisana oba rodbinska portreta iz gradu Brežice, in Johann Caspar Waginger umrla že pred letom 1719. Cerkevna in druga naročila Tadeja Kajetana je verjetno vse do svoje smrti leta 1742 izvrševal Attemsov hišni slikar Franz Ignaz Flurer (1688–1742), ki je tudi zasnoval nagrobnik grofa Ignaca Marije I.⁹⁷ Toda Flurer, kolikor je znano, ni slikal veliko portretov,⁹⁸ Tadej Kajetan pa je potreboval spretnega portretista, kar je Jožef Digl vsekakor bil.

Portreti, opremljeni z letnicama 1736 in 1739, so Diglovo najstarejše znano delo. Celostna podoba vseh štirih portretov priča o njegovem odličnem poznavanju portretne ikonografije in form, ki so se v drugi polovici tridesetih let 18. stoletja uveljavile na cesarskem dvoru. Leta 1735 je bil za dvornega slikarja Karla VI. imenovan Johann Gottfried Auerbach (1697–1743), čigar delo je Jožef Digl nedvomno poznal, posredno pa v dornavskih celopostavnih portretih odmevajo tudi formalne in slogovne rešitve, ki jih je v portretno slikarstvo uvedel francoski dvorni slikar Hyacinthe Rigaud (1659–1743).⁹⁹ Že Marjeta Ciglencečki je Diglove celopostavne Attemse povezala z Auerbachovima portretoma cesarja in cesarice iz leta 1737, ki ju hrani *Alte Galerie* v Gradcu.¹⁰⁰ Tokrat pa lahko pokažemo na verjetno neposredni vzor za oba portreta Attemsov v stanovskih oblačilih. Dunajski Belvedere je pred manj kot desetletjem na umetnostnem trgu kupil portreta cesarja Karla VI. (sl. 3) in cesarice Elizabete Kristine, ki sta datirana v čas okoli leta 1730.¹⁰¹ Primerjava portretov kaže, da je Johann Gottfried Auerbach cesarja naslikal v skorajda enakih oblačilih, kakršna vidimo na dveh dornavskih portretih, le da vladar nosi tudi klobuk in red zlatega runa. Poleg tega imata Attemsa svilene nogavice, bogato vezene z zlatom, medtem ko cesarjeve krasi zgolj rdeča pentlja. Sorodni sta tudi scenerija na levi in postavitve upodobljencev ob mizicah, pri čemer pa se ozadji moških grofovskih portretov odpirata v naravo in omogočata pogled na (vsaj majhen) kos neba. V primerjavi z njima je interjer cesarskega portreta pust, medlo ga poživljajo zgolj tla z geometričnim vzorcem, namesto impozantnih stebrov ali slopov in bogatih figurarno-dekorativnih plastik, ki jih je v portrete Attemsov vključil Digl, pa steno za cesarjem na desni krasita le neokrašena pilastra. Videti je, da portreta Attemsov formalno in ikonografsko funkcionirata kot *hommage* cesarju Karlu VI., obenem pa demonstrirata premožnost in dober okus članov rodbine ter povečujeta njihovo veljavo, kar se ujema z zgoraj navedeno vsebino pisem, naslikanih na portretih.

Tadej Kajetan je slavnostno dvorano v dvorcu Dornava opremil s štirimi odličnimi, razkošnimi in nadvse reprezentativnimi rodbinskimi portreti, ki jih je naslikal slikar Jožef Digl. Naročilo je povezano tako z imenovanjem za pravega tajnega svetnika kot z nakupom dornavske posesti, zato se smiselno umešča v kontekst prenove in prezidave dvorca in grofa izpostavlja kot pomembnega umetnostnega naročnika na Spodnjem Štajerskem.

⁹⁰ Biedermann, *Knaurs Lexikon*, str. 180.

⁹¹ Prav tam, str. 180–181.

⁹² Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia*, str. 74.

⁹³ Chevalier in Gheerbrant, *Slovar simbolov*, str. 518.

⁹⁴ Cirlot, *A dictionary of symbols*, str. 111.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Nasprotno je vreči rokavico pomenilo izzvati koga, pobrati rokavico pa odgovoriti na izziv. Gl. Chevalier in Gheerbrant, *Slovar simbolov*, str. 518.

⁹⁷ Weigl, *Matija Persky*, str. 67, op. 218, omenja plačilo za Flurerjev osnutek za grofov nagrobnik, vendar brez navedbe vira.

⁹⁸ Pripisana sta mu samo avtoportret in portret opata Kiliana Werleina; prim. Kraus-Müller, *Franz Ignaz Flurer*, str. 97–98.

⁹⁹ Ciglencečki, Jožef Digl, str. 366.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 365–366.

¹⁰¹ Prim. Kaiser Karl VI., <https://sammlung.belvedere.at/objects/59376/kaiser-karl-vi> (14. 8. 2022); Elisabeth Christine von Braunschweig-Wolfenbüttel, <https://sammlung.belvedere.at/objects/59377/elisabeth-christine-von-braunschweig-wolfenbuttel> (14. 8. 2022).

Slika 3: Johann Gottfried Auerbach: Cesar Karl VI., ok. 1730, Muzej Belvedere, Dunaj
(© Belvedere Museum Wien).

Naročnik Peter II. grof Szapáry

Doslej uveljavljeno mnenje, da je Jožef Digl slikal izključno za rodbino Attems, je podlaga domnevi, da bi se »gotovo razvedelo«, če bi ga zaposlila še katera druga plemiška družina.¹⁰² V resnici bi lahko omemba slikarjevega imena, ki je obravnavana v nadaljevanju, ostala neopažena oziroma vsaj ne bi imela posebne teže, če ne bi Madžarski narodni muzej konec leta 2017 prejel pomembne donacije Gladys Szapáry in Paula Szapáryja, ki med drugim vsebuje tri (rodbinske) portrete z Diglovo signaturo (kat. 5–6).¹⁰³ Prisotnost Diglovih portretov v zapuščini rodbine Szapáry je ovrednotila drobni zapis Josipa Man-

tuanija, ki sodi med najstarejše omembe slikarjevega imena v 20. stoletju. Ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani in edini sodni cenilni zapriseženec Mantuani je namreč leta 1921 ocenil vrednost premičnin v murskosoboškem gradu, ki so bile varščina za novi kredit grofa in graščaka Ladislava Szapáryja (1864–1939).¹⁰⁴ Mantuanijevi lastnoročni zapiski iz leta 1921, ki jih najdemo v njegovi zapuščini, so bili podlaga za sestavo inventarja grajske opreme v tipkopisu iz leta 1925, ki je vložen med sodno dokumentacijo, primerjalna analiza dokumentov pa ob vključitvi drugih z razprodajo povezanih arhivskih virov¹⁰⁵ omogoča poglobljen vpogled v stanje in vrednost premičnin, ki jih je Szapáry v dvajsetih letih

¹⁰² Vrišer, V pudru, str. 361.

¹⁰³ O donaciji gl. Komič Marn in Košak, Zbirka Ladislava grofa Szapáryja, str. 18–19, in tam navedene vire. O rodbini Szapáry gl. Donadello, *Les comtes Szapáry*.

¹⁰⁴ O zadolženosti grofa Ladislava Szapáryja, cenitvah in razprodaji njegovega premoženja gl. Komič Marn, »Če bo hotel muzej«, str. 83–109.

¹⁰⁵ SI AŠ 934, Mantuani Josip, 1889–1941, fsc. 9; SI PAM/0640, t. e. 430, spis E 231/30, Notarski akt (18. 4. 1925).

Rodovnik v članku obravnavanih grofov Szapáry

Péter (II.) Szapáry de Muraszombat, Széchysziget et Szapár (8. 11. 1690–1753) & Teréz Balassa de Gyarmat

- **Péter (III.) Ignác** (1711–1796)
- **János** (1723–1756) & Anna Mária grofica Erdődy, Monyorókerék et Monoszló
  - **József** (1754–22. 4. 1822) & Johanna grofica Gatterburg (por. Dunaj, 15. 1. 1799)
    - **Antal** (27. 8. 1802–4. 10. 1883) & Augusztina grofica Keglevich de Buzin (por. Buda, 1. 5. 1826; ločitev 1857)
      - **Géza** (27. 9. 1828–5. 4. 1898) & Mária grofica Győry de Radvány (por. Pest, 10. 8. 1861)
        - **László János Alajos Antal Mária** (16. 5. 1864–12. 10. 1939) & Irene grofica Ungnad von Weissenwolff, baronica zu Sonneck u. Ennseck (por. Steyregg, 6. 10. 1910)
        - **Pál Antal László Ágoston Mária** (1. 4. 1873–31. 1. 1917) & Maria grofica Przewdziecka (por. Varšava, 9. 7. 1898)
          - **Antal Károly Sylvester** (31. 12. 1905–25. 12. 1972) & Sylvia grofica Széchényi de Sárvár-Felsővidék (por. Washington, 23. 4. 1949)
            - **Pál** (9. 5. 1950–)
            - **Gladys** (12. 12. 1952–)

20. stoletja hranil v murskosoboškem gradu. Inventar iz leta 1925 tako razkriva, da je na grajskem hodniku v prvem nadstropju visela obsežna serija portretov, od katerih je vsaj enega leta 1749 preslikal Jožef Digl: »38 portretov ogrske telesne straže, /.../ vsi v rjavih okvirjih s pozlačenim vložkom, številka 30 je preslikal Josip Digl, leta 1749 glavov.«¹⁰⁶

Kot že rečeno, bi ta omemba lahko ostala manj zgovorna priča o skromnem, skorajda rokodelsko občutenem prispevku slikarja Digla, če mu člani rodbine ne bi zaupali tudi izdelave najmanj treh portretov. V Madžarskem narodnem muzeju, kjer veljajo za Diglovo delo štirje od darovanih portretov, so bili ti po vključitvi v muzejsko zbirko restavrirani, na njih upodobljeni moške pa pogojno identificirani kot člani rodbine Szapáry, ki so živeli v 18. stoletju.¹⁰⁷ Portreti so ikonografsko zelo preprosto zasnovani. Gre za dopasne portrete moških v huzarskih oblačilih različnih barv, z ogrnjnimi plašči s krzneno obrobo. Vsi moški razen enega (nesigniranega in neidentificiranega) opirajo eno roko v bok, medtem ko druga na portretu ni vidna. Ozadje vseh portretov je temno in nedoločno, brez grbov ali napisov. Portret, ki v literaturi (verjetno upravičeno) velja za podobo Petra II. Szapáryja (1690–1753), je signiran in datiran v leto 1748, druga dva nosita letnico 1753. V ta časovni okvir se ustrežno umešča tudi letnica 1749, ko je Digl presli-

kal glavo na enem od portretov huzarjev, ki so v času med svetovnima vojnama viseli na grajskem hodniku.

Prepoznavanje dveh od portretov iz donacije Gladys in Paula Szapáry na fotografiji, ki jo je leta 1930 v murskosoboškem gradu v tako imenovani stopniščni sobi posnel banovinski konservator France Stele (sl. 4), nekatere darovane portrete neposredno povezuje z gradom v Murški Soboti. Na Steletovi fotografiji je namreč na steni na levi mogoče razločiti portret neidentificiranega moža iz Madžarskega narodnega muzeja, ki ga Digl sicer ni signiral, kolega Szabolcs Serfőző iz Madžarskega narodnega muzeja pa je na fotografiji prepoznal portret mladega Petra III. Szapáryja, delo Carla Emricha iz leta 1729, ki je prav tako del donacije.¹⁰⁸ Na usodo murskosoboških rodbinskih portretov je vplivalo dejstvo, da na razprodaji leta 1930 niso bili naprodaj.¹⁰⁹ Po smrti grofa Ladislava jih je hranila njegova soproga Irene Ungnad von Weissenwolff (1880–1969), nato jih je dobil (oziroma kupil) sin njenega svaka Antal Szapáry (1905–1972), ki se je leta 1948 odselil v Ameriko, po njem pa sta dediščino prejela njegova otroka Gladys in Paul. Sedanje hranišče in natančnejša usoda 38 portretov huzarjev, ki so bili naprodaj na dražbi leta 1930 in med katerimi je bil tudi portret, ki ga je preslikal Jožef Digl, pa nista znana.¹¹⁰

¹⁰⁶ Iz Mantuanijevih zapiskov razberemo, da je cenilčev lastno-ročni zapis o opremi hodnika v prvem nadstropju ohranjen v neki beležnici, ki je v njegovem osebnem arhivu ni bilo mogoče najti; prim. SI AS 934, Mantuani Josip, 1889–1941, fsc. 9.

¹⁰⁷ Prim. posamezne vnose v spletni bazi HNM Online Catalogue: <https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1832736>; <https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1833948>; <https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1833950>; <https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1833952>. Angelika Orgona je objavila reprodukcije portretov z osnovnimi podatki o merah, signaturah in dataciji; gl. Orgona, *Az Amerikai*, str. 158–162.

¹⁰⁸ Za reprodukciji teh dveh portretov gl. Orgona, *Az Amerikai*, str. 162, 164. Za dedovanje po grofu Ladislavu, ki ni imel otrok, gl. Orgona, *Az Amerikai*, str. 109. Ugotovitve o portretih na Steletovi fotografiji sva si s kolegom Szabolcsom Serfőzőm izmenjala po elektronski pošti februarja 2022; najljepše se mu zahvaljujem tudi za pojasnila o donaciji portretov in oznakah na njihovih hrbtnih straneh ter za posredovanje slikovnega gradiva.

¹⁰⁹ Prim. SI PAM/0640, Okrajno sodišče Murska Sobota 1871–1978, šk. 430, E 231/30, Zapisnik o javni dražbi premičnin.

¹¹⁰ V cenilnem zapisniku so navedeni pod zaporedno številko 36, na razprodaji jih je 14. marca 1931 kupil grof Lajos Szapáry za 3300 dinarjev; prim. *Velika javna dražba*, str. 2; SI PAM/0640, Okrajno sodišče Murska Sobota 1871–1978, šk. 430, E 231/30, Zapisnik o javni dražbi premičnin, str. 53.

Slika 4: »Stopniška soba« v murskosoboškem gradu na fotografiji iz leta 1930
(© Ministrstvo za kulturo, INDOK center; foto: France Stele).

Upoštevač podatek, da je dal Peter grof Szapáry, patron cerkve Marijinega rojstva v Tišini, leta 1756 znova postaviti glavni oltar v cerkvi,¹¹¹ bi bilo mogoče naročilo tamkajšnje oltarne slike z motivom Marijinega rojstva slikarju Diglu (1745) povezati z rodbino Szapáry in Petrom II. Ne nazadnje so člani te rodbine skrbeli tudi za opremo župnijske cerkve sv. Martina v Martjancih: ko so leta 1925 iz cerkve odstranili veliki baročni oltar iz prve polovice 18. stoletja in ga nadomestili z novim marmornim po načrtih Jožeta Plečnika, so na slednjega postavili (pre)velik marmorni kip sv. Martina, ki ga je bil že prej v Firencah naročil patron cerkve Ladislav grof Szapáry.

¹¹¹ Podatek, ki ga večkrat zasledimo v literaturi, je sporočen v vizitacijskem zapisniku iz leta 1778; prim. Zelko in Gregor, *Zgodovina tišinske*, str. 27. Gl. tudi Sobočan, *Moja župnija*, str. 266. Če sta letnici nastanka slike (1745) in novega oltarja (1756) točni, bi Diglova slika morala nastati za stari oltar, naročnik novega pa bi bil Peter III. Szapáry.

ry.¹¹² Oltarni sliki sv. Janeza Nepomuka in sv. Karla Boromejskega, ki sta v cerkvi v Martjancih krasili ob slaveločno steno postavljena stranska oltarja, odstranjena pred letom 1968, je Jožef Digl signiral in datiral v leti 1749 in 1750.¹¹³ Oltarni sliki sta torej nastali v času, ko je slikal portrete za rodbino Szapáry, zato bi lahko na podlagi podatka o patronatskih pravicah tudi zanj domnevali naročilo grofov Szapáry. Štirje murskosoboški portreti sicer skupaj s slikama *Poklon sv. Treh kraljev* iz Miklavža pri Ormožu in *Marijino rojstvo* iz Tišine pričajo o manjši slikarjevi zavzetosti in pomanjkanju smisla za reprezentativnost in detajle, ki ga je pokazal na poldrugo desetletje starejših portretih Attemsov. Slabšo kakovost navedenih Di-

¹¹² Zadnikar, *Martjanci*, str. 10.

¹¹³ Prim. sicer slabo reprodukcijo fotografije cerkvene notranjštine in opis obeh slik v Zadnikar, *Martjanci*, str. 18, 20–21. Za objavo Diglovih slik gl. Šerbelj, Slikar Jožef Digl; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 369, 372; Šerbelj, Jožef Digl, str. 122–123.

glovih del za Szapáryje bi smeli pripisati repetitivni naravi (morda delavniške) izvedbe naročila vrste dopasnih portretov možakarjev v podobnih (huzarskih) oblačilih, verjetno pa tudi manjši zahtevnosti naročnika. Ker je Digl pred letom 1754 znova prejel naročilo, da naslika portrete za Attemse, je mogoče domnevati, da je bil naročnik obravnavanih slik in portretov Peter II. grof Szapáry, ki je umrl leta 1753.

Naročnik Jožef Bernard Marija grof Attems

Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož hrani še dva para plemiških portretov, ki izvirajo iz Dornave. Na dveh portretih sta upodobljena moški in ženska v lovskih opravah (kat. 7–8), na drugih dveh pa (verjetno ista) moški in ženska v razkošnih oblačilih v interjerjih (kat. 9–10). Kot kaže, so bili ti štirje portreti prepeljani v zbirni center na ptujskem gradu oziroma v Ferkovem muzeju 2. in 5. julija 1946, ko je nastal komisijski zapisnik ob prevzemu »kult.-zgod. predmetov iz zaplenjene imovine grofa Pongratz v Dornavi«. ¹¹⁴ Med 33 oljnimi slikami, ki jih lahko preštejemo na seznamu odpeljane dornavske opreme, bi namreč lahko para pendantov prepoznali v skopih navedbah »portret, vitez« in »portret, žena« ter »portret, žena« in »portret, lovec«. ¹¹⁵ Kot sporočajo signature, je oba portreta žene in portret moškega v lovski obleki naslikal Jožef Digl leta 1754. Četrty portret, ki prikazuje moškega v oklepu s čelado s perjanico na mizi, ni signiran, a so ga na razstavi *Barok na Slovenskem* leta 1961 skupaj z njegovim signiranim pendantom predstavili kot Diglovo delo. ¹¹⁶ Takrat sta bila pendanta tudi (delno) restavrirana, vse skupaj pa je pritegnilo nekaj več pozornosti domačih raziskovalcev oblačilne kulture. ¹¹⁷ Drugi par se je v strokovni literaturi prvič pojavil šele leta 1993, znova zgolj zaradi modne lovske oprave obeh upodobljenecv. ¹¹⁸

Reprezentativna portreta dame in gospoda v interjerjih sta bila na razstavi leta 1961 predstavljena kot portreta Herbersteinov. Glede na to, da ptujski muzej hrani več kakovostnih portretov članov rodbine Herberstein in da je bil izvor posameznih slik v tistem času manj pomemben podatek, ni presenetljivo, da je neustrezna identifikacija upodobljenecv obveljala do konca 20. stoletja, ko je Marjeta Ciglencečki, ki je poznala predhodno hranišče portretov, zapisala, da sta plemič in plemkinja »verjetno kar Attemsa«. ¹¹⁹ Avtorica je večkrat opozorila na razhajanje v kakovosti štirih portretov in domnevala, da vsaj enega izmed

njih ni naslikal Jožef Digl. ¹²⁰ S tem neznanim avtorjem je povezala še kakovosten portret cesarice Marije Terezije, ki ga je ptujski muzej prav tako dobil iz Dornave. ¹²¹ Njena domneva, da enega od portretov moškega ni naslikal Digl, se ujema s podatkom, da ravnno ta portret ni signiran. Na treh drugih portretih, ki nosijo letnico 1754, se je slikar podpisal na enak način kot že osemnajst oziroma šestnajst let prej.

Da gre pri lovskih portretih za upodobitev zakoncev, je bilo potrjeno na podlagi primerjave z drugimi portretnimi pari v lovskih opravah, medtem ko bel nagelj v damini roki jasno priča o tem, da gre za poročna oziroma zaročna portreta. ¹²² Identiteto para na lovskih portretih je bilo mogoče natančno določiti na podlagi letnice nastanka slik – 14. maja 1754 sta se namreč poročila grof Jožef Bernard Attems, dedič Tadeja Kajetana, in Marija Ana grofica Wurmbrand (1728–1801). ¹²³

Natančnejša analiza portretov in obraznih potez upodobljenecv, ki jo je predstavila Marjeta Ciglencečki, je povzročila dvom v trditve, da gre za portrete enega zakonskega para. ¹²⁴ Pomislek sicer ni neutemeljen, vendar izhaja iz predpostavke, da je oba ženska portreta naslikal Digl leta 1754, kar drži le delno. Pričesko močno napudrane dame, ki »gleda ././ kot miš iz moke«, ¹²⁵ je namreč treba datirati v približno dve desetletji poznejši čas. Natupiranih, skrbno oblikovanih, visoko dvignjenih in izdatno napudranih las, ki se v spodnjem delu razširijo v nekaj značilnih samostoječih in vstran štrlečih kodrov, ne zasledimo na nobenem portretu iz petdesetih in šestdesetih let 18. stoletja. Podobne pričeske so kot nove modne zapovedi oglaševali v letih 1778 in celo 1785. ¹²⁶ Na drugi strani pa Diglova signatura in reminiscence na scenerijo na osemnajst let starejšem portretu soproge Tadeja Kajetana ¹²⁷ kažejo na možnost, da gre v resnici za Diglov portret. Uganko je mogoče razrešiti na podlagi analize slikanih plasti na področju grofičinih rok, kjer je jasno vidna preslikava. Če roke in zlasti prste portretiranke primerjamo s tistimi na portretih para v lovski obleki, opazimo, da je Digl leta 1754

¹²⁰ Domneva je utemeljena v Ciglencečki, Jožef Digl, str. 364. Za drugačno mnenje gl. Vrišer, V pudru, str. 370.

¹²¹ Ciglencečki, Predlog za ureditev, str. 409–410; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 361–362.

¹²² Prim. Komič Marn, Portreti Eleonore, str. 72, in tam navedeno literaturo.

¹²³ Gl. poročno pogodbo v StLA, Landrecht, K 41, fol. 43–47. Gl. tudi Weigl, O francoskih grafikah, str. 198–199; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 365.

¹²⁴ Ciglencečki, Jožef Digl, str. 364–365, 368–369.

¹²⁵ Vrišer, V pudru, str. 369.

¹²⁶ Prim. Gallerie des Modes et Costumes Français. 2e. Cahier des Nouveaux Costumes Français pour les Coeffures. B.7, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6940329g#> (14. 9. 2022); Gallerie des Modes et Costumes Français. 45e Cahier de Costumes Français, 40e Suite d'Habillemens à la mode en 1785, <https://collections.mfa.org/objects/354718> (14. 9. 2022).

¹²⁷ Za primerjalno analizo na portretu upodobljenih predmetov gl. Ciglencečki, Jožef Digl, str. 366–367.

¹¹⁴ SI PAM 0853, Pokrajinski muzej Maribor, šk. 37, št. 72. O odvozu opreme julija 1946 gl. tudi zgoraj.

¹¹⁵ SI PAM 0853, Pokrajinski muzej Maribor, šk. 37, št. 72.

¹¹⁶ Prim. Cevc, Baročno slikarstvo, str. 25.

¹¹⁷ Vrišer, *Tristo let*, str. 12, 31–32, kat. št. 53–56; Baš, *Oblacilna kultura*, str. 138–139, repr. 43–44; Vrišer, *Noša v baroku*, str. 132, repr. 157–158.

¹¹⁸ Vrišer, *Noša v baroku*, str. 132, repr. 155–156.

¹¹⁹ Ciglencečki, *Oprema gradov*, str. 48.

slikal zelo tanke in dolge prste. Na portretu dame v interjerju pa je neznani slikar pozneje poskusil (pre)-dolge prste preslikati in skrajšati.¹²⁸ Domnevamo lahko, da je v želji, da bi portret izboljšal in »posodobil«, dami naslikal tudi drugačno, za njegov čas modno pričesko. Obenem je verjetno nekoliko preoblikoval tudi njen obraz.

Ob sedanjem poznavanju življenjepisov vpletenih bi lahko domnevali, da so portret izpod Diglovega čopiča popravljali po letu 1765, ko je umrl, in pred letom 1772, ko je umrl upodobljeni grof. To bi se sicer slabše ujemalo s časovnim okvirom, v katerem je bila modna zgoraj opisana pričeska. Portret je bil preslikan, da bi se bolje ujemal z moškim portretom v oklepu, ki roko naslanja na čelado s perjanico in za katerega je (verjetno isti) slikar uporabil grafično predlogo po portretu Georga Damerja, ki ga je okoli leta 1750 naslikal Pompeo Batoni (1708–1787).¹²⁹ Dornavski dokolenski portret je zrcalna podoba Batonijevega portreta, spremenjena pa je scenerija v ozadju in upodobljenec je oblečen v nekoliko drugačna oblačila. Na tem (v letih 1961 in 1987 restavriranem) portretu bi težko razbirali poteze Diglovega čopiča, zato se je treba strinjati z mnenjem Marjete Ciglencečki, da ga ni naslikal Jožef Digl. Trije signirani in v leto 1754 datirani dornavski portreti pa so zagotovo Diglovo delo, le da za portret dame v interjerju domnevamo poznejšo preslikavo v predelu glave in rok, verjetno pa tudi zgornjega dela slike.

Če se upoštevač te ugotovitve vrnemo k iskanju odgovorov na vprašanje, ali gre na obeh pendantih za isti zakonski par, lahko drobne razlike v obrazni fiziognomiji pripišemo ne le različnim rokam slikarjev, temveč tudi poznejšemu nastanku oziroma preslikavi portretov v interjerju. Ali je moški v oklepu pod jopičem Jožef Bernard, dama ob toaletni mizici pa njegova soproga, pri čemer je slikar za pendanta (novemu) moškemu portretu uporabil starejši Diglov portret iste dame in ga s preslikavo nekoliko prilagodil, pa bo mogoče zanesljivo zatrditi šele po analitično primerjalnem študiju drugih znanih portretov članov rodbine Attems iz druge polovice 18. stoletja.¹³⁰

Že navedene podatke o transferju dornavske opreme v okrožni zbirni center, ki je bil za ptujsko območje urejen na ptujskem gradu, torej v Ferkovem oziroma Mestnem muzeju, je mogoče dopolniti na podlagi prevzemnega zapisnika slik, pohištva in drugih predmetov, ki jih je 19. oktobra 1948 Mestnemu muzeju v Ptujju predal »okr. poverjenik zbirnega cen-

tra« Anton Smodič.¹³¹ S tem datumom in prevzemom so v upravo Mestnega muzeja na Ptujju prešle številne slike in predmeti, med njimi moški in ženski portret v črno zlatih okvirjih iz Dornave, katerih navedene mere se ujemajo z lovskima portretoma zakoncev Attems.¹³² Naveden je tudi že omenjeni portret cesarice Marije Terezije, katerega vrednost je bila med vsemi predmeti z dornavsko provenienco s seznama najvišje ocenjena, na 6000 dinarjev. Poleg teh sta na seznamu iz leta 1948 navedeni samo še dve sliki iz Dornave, in sicer nekoliko manjša portreta Marije Terezije in »Štefana Lotarinškega« v zlatih okvirjih.¹³³ Branko Vnuk je že leta 2012 ugotovil, da gre v resnici za portreta cesarja Karla VI. in cesarice Elizabete Kristine, ki sta nekoč visela v Dornavi in ki sta »verjetno nastala v krogu slikarja Johanna Gottfrieda Auerbacha«.¹³⁴ Odlična dopasna portreta (sl. 15–16) je datiral v čas med letoma 1735 in 1740, najverjetneje pa sta bila pridobljena leta 1736, ko je bil Tadej Kajetan grof Attems imenovan za pravega tajnega svetnika cesarja Karla VI. Grof je tako v reprezentativno rodbinsko portretno galerijo v dvorani svojega novega dvorca Dornava vključil tudi (naročena, kupljena ali darovana) portreta vladajočega cesarskega para, s čimer je izrazil hvaležnost za izkazano zaupanje in prejete službe ter obenem demonstriral svoje odlične povezave s cesarskim dvorom.

Na podlagi ugotovitve, da je dornavska portretna galerija Attemsov konec tridesetih let 18. stoletja štela štiri celopostavne portrete Attemsov in dva dopasna cesarska, je mogoče pojasniti navedbe portretov v zapuščinskih inventarjih. Prvo omembo dornavskih portretov Attemsov zasledimo v zapuščinskem inventarju Jožefa Bernarda Attemsa iz leta 1773 in njegovih različicah.¹³⁵ V prvem inventarju so v dvorani popisani in ocenjeni samo trije portreti, v delovni verziji jih je sprva navedenih devet, kar je prečrtano in popravljeno na tri, tretja različica pa navaja devet (neocenjenih) portretov.¹³⁶ Ker se število devet ujema s seštevkom štirih družinskih portretov iz tridesetih let 18. stoletja in štirih portretov zakoncev Attems, od katerih so trije datirani v leto

¹³¹ Vpogled v dokument, ki ga hrani Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož, Kulturnozgodovinski oddelek, mi je leta 2017 prijazno omogočila Marjeta Ciglencečki, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

¹³² Navedena sta pod št. 61 in 62. Mere 96 x 137 cm ustrezajo meritvam slik v okvirjih oziroma meram notranjih robov okvirjev.

¹³³ Navedena sta pod št. 41 in 42. Mere 75 x 95 cm ustrezajo meritvam slik v okvirjih oziroma meram notranjih robov okvirjev. V muzejski kartoteki navedena velikost slik je 968 x 785 in 960 x 780 mm.

¹³⁴ Vnuk, *Slikarski mojstri*, str. [4].

¹³⁵ Prim. Weigl, O francoskih grafikah, str. 200, 222, op. 7. Komentar prepis dela grofovega zapuščinskega inventarja, ki se nanaša na opremo Dornave, je objavljen na straneh 219–245. Inventar po smrti Tadeja Kajetana leta 1750, ki bi lahko pojasnil marsikatero negotovost glede takratnega stanja v dvorcu, ni znan; gl. Weigl, O francoskih grafikah, str. 197.

¹³⁶ Prim. Weigl, O francoskih grafikah, str. 222, op. 7.

¹²⁸ Nenavadno dolge, a za Digla značilne prste omenja tudi Ciglencečki, Jožef Digl, str. 370, op. 29.

¹²⁹ Prim. Russell, Notes on Grand Tour, str. 441. Za slikarja gl. Bowron, *Pompeo Batoni*.

¹³⁰ Leta 1974 je bila portretom Attemsov, ki jih hrani Pokrajinski muzej v Mariboru, posvečena zgozlj krajsa študija; gl. Vrišer, Iz zbirke Pokrajinskega, str. 136–144.

1754 – k slednjim pa je sodil tudi portret cesarice Marije Terezije –, je veljalo, da je v dvorani leta 1773 viselo prav teh devet portretov.¹³⁷ Na vprašanje, zakaj so bili v zapuščinskem inventarju v dvorani evidentirani samo trije portreti, je bilo v literaturi podano pojasnilo, da je šlo za izvzem predmetov, ki so bili grofčina osebna last.¹³⁸ Ker je malo verjetno, da bi bila vdova Marija Ana leta 1773 lastnica šestih slik iz portretne galerije, bi lahko ustrežnejši odgovor na vprašanje poiskali v ugotovitvi, da portreti zapustnikov in družinski portreti v starejših plemiških zapuščinskih inventarjih praviloma niso ocenjeni.¹³⁹ Ker so omogočali javno razkazovanje rodbinske slave in prenos družinskih vrednot na mlajše in še nerojene generacije,¹⁴⁰ niso imeli (denarne) vrednosti. Ta se je merila zgolj v luči vloge in položaja znotraj rodbinske portretne galerije. Leta 1773 so v dornavski dvorani ocenili vrednost treh portretov, šest pa je bilo neocenjenih, zato bi lahko sklepali, da so tam poleg štirih celopostavnih portretov Attemsov in lovskih portretov zakoncev Attems, ki jih niso ocenili, viseli še trije cesarski portreti (Marije Terezije ter Karla VI. in Elizabete Kristine), vredni 24 goldinarjev, ne pa tudi zgoraj obravnavana portreta Jožefa Bernarda in Marije Ane v interjerjih.

V stoletju, ki je sledilo, se je v Dornavi zvrstilo nekaj novih lastnikov. Grofu Ferdinandu Mariji I. (1746–1820), ki je bil med letoma 1801 in 1820 štajerski deželni glavar, je sledil njegov sin Ignac Marija III., prav tako štajerski deželni glavar. Videti je, da noben od njiju ni v Dornavi pustil vidnejših sledi, po letu 1861 pa je (še vedno alodialno) posest podedovala hči slednjega Marija, por. grofica Auersperg.¹⁴¹ V njenem času so nastali tudi že omenjeni fotografski posnetki interjerjev, ki so omogočili zanesljivejše istovetenje ohranjenih Diglovih in drugih portretov. Poleg tega nekateri popisi dornavske opreme iz 19. stoletja pričajo o takratni notranji ureditvi dvorca. Iz inventarja Jožefove vdove Marije Ane Attems je razvidno, da so leta 1801 dornavsko slavnostno dvorano še vedno uporabljali kot jedilnico (»*Im Speiß=Saal Nro. 5*«), po smrti grofice Auersperg pa so v njej leta 1881 popisali štiri velike stenske slike »*historischen Inhaltes*« ter pet srednje velikih in šest majhnih oljnih slik enake vsebine, ki so bile s skupno vrednostjo 180 goldinarjev med najvišje ocenjenimi predmeti v dvorcu.¹⁴² Podatek, da so takrat že skoraj 150 let stare

štiri Diglove celopostavne portrete Attemsov ocenili na 25 goldinarjev vsakega, priča o njihovi reprezentativnosti in kakovosti, ki sta pritegnili pozornost številnih piscev o dornavskem dvorcu v 19. stoletju, pozneje pa tudi konservatorjev Franceta Steleta in Franceta Mesesnela.¹⁴³

Namesto zaključka

Predstavitev portretnega opusa slikarja Jožefa Digla zaokrožujeta dva portreta, ki sta pred letom 1971 po za zdaj še neznani poti prispela v Gorenjski muzej v Kranju (kat. 11–12).¹⁴⁴ Eden od njiju je razstavljen v slavnostni dvorani Mestne hiše v Kranju, na njem je mogoče razbrati slikarjevo signaturo in letnico 1745.¹⁴⁵ Na portretu prepoznamo tudi slikarjev značilni slog, saj se oblikovanje materialnosti oblačila povsem ujema z oblikovanjem na dornavskem portretu Marije Ane grofice Attems z visoko pričesko v interjerju. Drugi portret prav tako kaže poteze Diglovega čopiča, značilno pa je tudi oblikovanje dolgih prstov na levi roki, v kateri dama drži temno rožnato vrtnico. Svojo spretnost pri upodabljanju različnih materialov je slikar na tem portretu pokazal z vključitvijo dveh kosov oblačil iz različnega vzorčastega blaga. Portreta sta naslikana v ovalih na pravokotnih platnih, kar bi ju lahko skupaj z merami in letnico 1745 približevalo predstavljenim portretom članov rodbine Szapáry,¹⁴⁶ vendar bi se v odsotnosti virov, ki bi natančneje pojasnili izvor in starejšo provenienco portretov iz Gorenjskega muzeja, veljalo omejiti na dejstva in dami do nadaljnjega označiti za neznani.

Že omenjena primerjava delno preslikanega portreta grofice Marije Ane Attems v interjerju iz leta 1754 z novoodkritim Diglovim portretom neznane dame iz leta 1745 ponovno potrjuje ugotovitve, da je slikar ponavljal in recikliral svoje formalne in ikonografske rešitve, ki jih raziskovalci pripisujejo rabi grafičnih predlog.¹⁴⁷ Kljub temu oznake, da je povprečen in manj spreten slikar, ki se Jožefa Digla držijo

¹³⁷ Ciglencečki, Predlog za ureditev, str. 407–410; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 360–361, op. 6.

¹³⁸ Weigl, O francoskih grafikah, str. 184; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 361.

¹³⁹ Prim. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, str. 195.

¹⁴⁰ Dewald, *The European Nobility*, str. 160.

¹⁴¹ Za dedovanje Dornave gl. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 368. Tudi starejša literatura za čas pred letom 1861 navaja Ignaca Marijo III. kot lastnika; prim. Raisp, *Pettau*, str. 279, 298; Raisp, *Erinnerungen*, str. 8.

¹⁴² StLA, LR Graz, Verlässe VII 857/1801; StLA, Landesgerichtsakte Graz, VIII 51/1881.

¹⁴³ Schmutz, *Historisch Topographisches*, str. 263, sicer ne omenja portretov, navajajo oziroma hvalijo pa jih na primer Povoden, Raisp, Janisch in Felsner; prim. SI ZAP/0070_00041, Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, II., fol. 201; Raisp, *Pettau*, str. 279, 298; Janisch, *Topographisch-statistisches*, str. 111; Felsner, *Pettau*, str. 108; ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, LXXIX, 1933, fol. 28v–29v; INDOK, Terenski zapiski Franceta Mesesnela, IV, 1940, fol. 20.

¹⁴⁴ Portreta, ki imata enaka okvirja, sta bila v muzeju inventarizirana leta 1971, vsaj enega od njiju – verjetno pa oba – je leta 1979 restavriral Boris Sajovic, akad. kipar in restavrator v Gorenjskem muzeju.

¹⁴⁵ Portret in signaturo na njem sem evidentirala leta 2009 v okviru raziskav za doktorski študij. Za prijazno posredovanje slikovnega gradiva in podatkov o portretih se najlepše zahvaljujem Damirju Globočniku iz Gorenjskega muzeja.

¹⁴⁶ Mere murskosoboških portretov so 96 x 76, 96,3 x 75,5, 93,3 x 73,4 in 95 x 73,5 cm.

¹⁴⁷ Prim. Šerbelj, Slikar Jožef Digl, str. 265; Ciglencečki, Jožef Digl, str. 366; Menoni, Slika Poklon sv. Treh kraljev, str. 32; Šerbelj, Jožef Digl, str. 121, 123.

že nekaj časa, niso povsem upravičene. V prispevku potrjena aktivna prisotnost v širšem ljutomerskem prostoru in odlične naročniške vezi ga skupaj s predstavljenimi celopostavnimi in dokolenskimi portreti, ki sodijo med dovolj kakovostne stvaritve poznega baroka, postavljajo v krog pomembnejših baročnih slikarjev portretistov na Slovenskem.¹⁴⁸

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT OeStA – Österreichisches Staatsarchiv
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, StK Interiora Geheime Räte 1–52

DGS – Diözese Graz-Seckau (<https://data.matriculala-online.eu>)
Pfarre Bad Radkersburg, Sterbebuch 1751–1785; Trauungsbuch 1726–1765

INDOK – Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino
Terenski zapiski Franceta Mesesnela, IV, 1940

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor (<https://data.maticula-online.eu>)
MMK Ljutomer 1750–1773; PMK Ljutomer 1736–1774; RMK Ljutomer 1733–1745, 1745–1763

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 934, Mantuani Josip, 1889–1941

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM/0004, Magistrat Ljutomer
PAM/0640, Okrajno sodišče Murska Sobota 1871–1978
PAM/0853, Pokrajinski muzej Maribor
PAM/X1700/002/004/001 Digitalizati krajepisno zgodovinske razprave Mateja Slekovec z naslovom Trg in župnija Ljutomer iz leta 1896

¹⁴⁸ Raziskave za prispevek so potekale na ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta, v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061) in temeljnega raziskovalnega projekta *Umetnost v času zatona plemstva: transformacije, translokacije in reinterpretacije* (J6-1810), ki ju iz državnega proračuna financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Za posredovanje slikovnega gradiva in dovoljenj za njegovo objavo se najlepše zahvaljujem Tatjani Štefanič iz Pokrajinskega muzeja Ptuj–Ormož, Tamarji Andrejek iz Pomurskega muzeja Murska Sobota, Metki Košir iz INDOK centra v Ljubljani in Mateji Likozar iz Gorenjskega muzeja v Kranju. Za fotografije na terenu pa najlepša hvala kolegu Andreju Furlanu.

SI ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj
ZAP/0070_00041, Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, II.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
Archiv Attems
Landesgerichtsakte Graz
Landrecht
LR Graz, Verlässe

ZRC SAZU, UIFS
Terenski zapiski Franceta Steleta, LXXIX, 1933

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Badovinac, Tatjana: Portreti treh generacij družine Pongratz. *Argo. Časopis slovenskih muzejev* 46, št. 2003, 2, str. 30–36.

Baš, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Biedermann, Hans: *Knaurs Lexikon der Symbole*. Augsburg: Weltbild; München: Droemer Knauer 2000.

Bowron, Edgar Peters: *Pompeo Batoni. A complete catalogue of his paintings*. New Haven, London: Yale University Press; Houston: The Museum of Fine Arts; London: The Paul Mellon Centre for Studies in British Art, 2016.

Cevc, Anica: Baročno slikarstvo na Slovenskem. *Barok na Slovenskem*. Ljubljana: Narodna galerija, 1961, str. 20–34.

Cevc, Anica: *Stari tuji slikarji II*. Ljubljana: Narodna galerija, 1964.

Cevc, Anica: *Valentin Metzinger (1699–1759). Življenje in delo baročnega slikarja*. Ljubljana: Narodna galerija, 2000.

Cevc, Emilijan: Sprehod po vrtu slovenskega baroka. *Naša sodobnost* 9, 1961, št. 11, str. 1034–1039.

Chevalier, Jean in Gheerbrant, Alain: *Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

Ciglencečki, Marjeta: »Spet: v obrambo Dornave«. Usoda dvorca od tridesetih do konca šestdesetih let 20. stoletja. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 155–179.

Ciglencečki, Marjeta: Jožef Digl, portretist rodbine Attems. *Vis imaginis. Baročno slikarstvo in grafika. Jubilejni zbornik za Anico Cevc* (ur. Barbara Murovec). Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 359–376.

Ciglencečki, Marjeta: *Oprema gradov na slovenskem Štajerskem od srede 17. do srede 20. stoletja*. Ljubljana 1997 (tipkopis doktorske disertacije).

Ciglencečki, Marjeta: Predlog za ureditev muzejske zbirke v dvorcu Dornava kot dislocirane enote Pokrajinskega muzeja Ptuj. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slo-

- vensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 403–418.
- Cirlot, Juan Eduardo: *A dictionary of symbols*. London: Routledge & Kegan Paul, 1987.
- Cooper, Jean Campbell: *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols*. London: Thames & Hudson, 2008².
- Curk, Jože in Tomanič-Jevremov, Marjana in Kaližarič, Mitja in Štumberger, Borut: *Vodnik po kulturni in naravni dediščini občine Ormož*. Ormož: Veritas, 1998.
- Curk, Jože: Ptujška galerija slik. *Ptujski zbornik 1893–1953*. Ptuj: Muzejsko društvo, 1953, str. 59–62.
- Damjanović, Dragan in Iveljić, Iskra: Arhitektonski ateljer Fellner & Helmer i obitelj Pongratz. *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 39, 2015, str. 121–134.
- Dewald, Jonathan: *The European Nobility 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Donadello, Claude-André: *Les comtes Szapáry, barons de Muraszombath, seigneurs de Széchysziget et Szapár. Histoire, généalogie, état en l'an 2013*. Montluçon: Allier, 2013.
- Dornau. *Fotografski album Dornava* (ur. Ksenija Kovačec Naglič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 2008.
- Felsner, Josef: *Pettau und seine Umgebung. Topographisch-statistische Skizzen*. Pettau: W. Blanke, 1895.
- Frank, Ulrike in Šerbelj, Ferdinand: Kratka zgodovina grofov Attems. *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, 2. Slovenska Bistrica: Tone Tomšič, 1990, str. 144–161.
- Golec, Boris: Hišna posest v trgu Ljutomer od njegovih začetkov do franciscejskega katastra. *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomera), str. 561–610 (DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.04>).
- Guelmi, Giacomo: *Storia genealogico-cronologica degli Attems austriaci*. Gorizia: Tommasini, 1783.
- Halászová, Ingrid: Einleitung. Das Phänomen des Porträts und die Gestaltung der adeligen Porträtgalerien im 16. und 17. Jahrhundert in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie. *Die Noblesse im Bild. Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie* (ur. Ingrid Halászová). Bratislava, Frankfurt am Main: Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2016, str. 11–37 (Spectrum Slovakia, 13).
- Ilwof, Franz: *Die Grafen von Attems. Freiherren von Heiligenkreuz in ihrem Wirken in und für Steiermark*. Graz: Styria, 1897 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, 2/1).
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark. I. Band*. Graz: Leykam, 1878.
- Kambič, Mirko: Fotografski album »Dornau«. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 397–402.
- Komić Marn, Renata in Košak, Tina: Zbirka Ladislava grofa Szapáryja v Gradu Murska Sobota. Izhodišča za nadaljnje raziskovanje. *Umetnostna kronika* 58, 2018, str. 13–19.
- Komić Marn, Renata: »Če bo hotel muzej pridobiti kaj boljših stvari, bo moral za nakup tvegati večje vsote.« Nakupi za Narodni muzej na dražbi Szapáryjeve zbirke v Murski Soboti. *Acta historiae artis Slovenica* 24, 2019, št. 1, str. 83–110 (DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.v24i1.7584>).
- Komić Marn, Renata: Portreti Eleonore Marije Rozalije kneginje Eggenberg, rojene princeze Liechtenstein. *Strategije umetnostne reprezentacije štajerskega plemstva v zgodnjem novem veku / Visual representation strategies of the Styrian nobility in early modern times* (ur. Polona Vidmar, Tina Košak). Ljubljana: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 2019 (*Acta historiae artis Slovenica* 24, št. 2), str. 65–89 (DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.24.2.03>).
- Komić Marn, Renata: Portretne galerije na gradu Turjak. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komić Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 455–494 (*Castellologica Slovenica*, 2).
- Komić Marn, Renata: Pozabljena gradbena faza Attemsovega dvorca v Dornavi. *Arhitekturna zgodovina* 2 (ur. Renata Novak Klemenčič, Martina Malešič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014, str. 60–72.
- Komić Marn, Renata: *Strablova zbirka v Stari Loki in njena usoda po letu 1918*. Ljubljana 2016 (tipkopis doktorske disertacije).
- Komić Marn, Renata: Zaplemba – prenos – distribucija. Slike grofa Attemsa iz gradu Slovenska Bistrica v slovenskih javnih zbirkah. *Acta historiae artis Slovenica* 26, 2021, št. 2, str. 81–125, <https://doi.org/10.3986/ahas.26.2.04>.
- Kostanjšek Brglez, Simona in Roškar, Boštjan: Baročna oprema ljutomerske cerkve sv. Janeza Krstnika. *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomera), str. 783–796 (DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.10>).
- Košak, Tina: Slikarske zbirke grofov Herberstein. Zbirki Janeza Ernesta I. in Janeza Ernesta II. v Gradu in gradu Hrastovec. *Acta historiae artis Slovenica* 20, 2015, št. 1, str. 97–137.
- Kovačič, Fran: *Ljutomer. Zgodovina trga in sreza*. Maribor: Zgodovinsko društvo, 1926.
- Kraus-Müller, Ulrike: *Franz Ignaz Flurer (1688–1742)*. Graz 1981 (tipkopis doktorske disertacije).
- Kubíková, Blanka: Die Anfänge der Porträtgalerie in Böhmen und Mähren, die Sammlungen der

- Familien Neuhaus und Rosenberg. *Die Noblesse im Bild. Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie* (ur. Ingrid Halászová). Bratislava, Frankfurt am Main: Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2016, str. 39–74 (Spectrum Slovakia, 13).
- Lavrič, Ana in Horvat, Jasna: Poskus identifikacije in atribucije škofovskega portreta iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani. Ali gre za portret ljubljanskega škofa Ernesta Amadeja Attemsa izpod čopiča Casparja Franza Sambacha? *Acta historiae artis Slovenica* 10, 2005, str. 177–188.
- Lavrič, Ana: Identifikacija škofovskega portreta iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. *Umetnostna kronika* 11, 2006, str. 8–11.
- Lechner, Georg: *Der Barockmaler Franz Carl Remp (1675–1718)*. Wien, 2010 (tipkopis doktorske disertacije).
- Menoni, Simona: Slika Poklon sv. Treh kraljev iz župnišča pri župnijski cerkvi sv. Miklavža v Miklavžu pri Ormožu – prispevek k doslej znanemu slikarskemu opusu baročnega slikarja Jožefa Digla. *Zgodovinski zapisi* 4, 2007, št. 1, str. 29–33.
- Mesesnel, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 18, 1942, str. 101–102.
- Mosettig, Sigrid: *Das Stadtpalais der Grafen Attems zu Graz, Sackstrasse 17. Zur Bau- und Ausstattungsgeschichte*. Graz, 2007 (tipkopis magistrske naloge).
- Murovec, Barbara: Historizirana podoba naročnika. Attemsova družinska portreta in Rembov avtoportret iz brežiškega gradu. *Acta historiae artis Slovenica* 23, 2018, št. 1, str. 113–131 (DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.v23i1.7320>).
- Murovec, Barbara: Poslikava velike dvorane v dvorcu Dornava. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostno-zgodovinsko društvo, 2003, str. 250–282.
- Nussdorfer, Jolanda Rebecca: Dvorec Dornava. Nekaj novih podatkov o freskah v dornavskem gradu. *Ptujski zbornik* 6, 1996, št. 2, str. 851–868.
- Orgona, Angelika: *Az amerikai grófné. Szápáryak és Széchényiek emlékei / The American Countess. Memories of the Szápáry and Széchényi Families*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont; Magyar Nemzeti Múzeum, 2020.
- Polleroß, Friedrich: »Della Bellezza & della Misura & della Convenevolezza«. Bemerkungen zur venezianischen Porträtmalerei anlässlich der Tintoretto-Ausstellungen in Venedig und Wien. *Pantheon* 53, 1995, str. 33–52.
- Polleroß, Friedrich: »Des abwesenden Prinzen Porträt«. Zeremoniell-darstellung im Bildnis und Bildnisgebrauch im Zeremoniell. *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (ur. Jörg Jochen Berns). Tübingen: Max Niemeyer Verlag; De Gruyter 1995 (Frühe Neuzeit, 25), str. 382–409, 745–755.
- Polleroß, Friedrich: Porträt und Propaganda am Beispiel Kaiser Karls VI. *Acta historiae artis Slovenica* 25, 2020, št. 2, str. 139–172 (DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.06>).
- Popelka, Fritz: Die Landeshauptleute im Zeitalter des Absolutismus. *Die Landeshauptleute im Herzogtume Steiermark* (ur. Ferdinand Tremel). Graz: im Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1962, str. 30–38.
- Preinfalk, Miha: Pesnik, slikarka in glasbenik – oporoke treh Auerspergov s Šrajbarskega turna. *Kronika* 61, 2013, št. 1, str. 85–104.
- Raisp, Ferdinand: *Erinnerungen an die Orient-Eisenbahn von Pragerhof bis Groß-Kanischa, mit Rücksicht auf eine Zweigbahn von Pettau nach Marburg*. Graz: A. Leykam's Erben, 1860.
- Raisp, Ferdinand: *Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung*. Graz: A. Leykam's Erben, 1858.
- Resch, Wiltraud et al.: *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz. Die Profanbauten des I. Bezirkes. Altstadt. Mit Einleitungen über die topographische und architektonische Entwicklung der Altstadt*. Wien: Anton Schroll & Co., 1997 (Österreichische Kunsttopographie, 53).
- Russell, Francis: Notes on Grand Tour Portraiture. *The Burlington Magazine* 136, št. 1096, 1994, str. 438–443.
- Salzmann, Ulrich: *Der Salzburger Erzbischof Sigmund Christoph Graf von Schrattenbach (1753–1771) und sein Domkapitel*. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1984.
- Scharmitzer, Dietmar: *Anastasius Grün (1806–1876). Leben und Werk*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz: Lydia Schiviz von Schivizhoffen, 1909.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark. Erster Theil*. Gratz: Andreas Kienreich, 1822.
- Sobočan, Štefan: *Moja župnija. Drobcji iz preteklosti in sedanjosti cerkva in verskih skupnosti*. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994.
- Šerbelj, Ferdinand: Ernest Amadej Attems, celopostavni portret. *Upodobitve ljubljanskih škofov* (ur. Ana Lavrič et al.). Ljubljana: Narodna galerija, 2007, str. 309–311.
- Šerbelj, Ferdinand: Ernest Amadej Attems, doprsni portret. *Upodobitve ljubljanskih škofov* (ur. Ana Lavrič et al.). Ljubljana: Narodna galerija, 2007, str. 309.
- Šerbelj, Ferdinand: Jožef Digl, umrl v Radgoni 1765. *Umetnine iz Prekmurja. Od romanike do modernizma* (ur. Janez Balazic). Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2009, str. 118–123.

- Šerbelj, Ferdinand: Ovalne slike Franciška Karla Remba v Viteški dvorani brežiškega gradu. *Litterae pictae. Scripta varia in honorem Nataša Golob septuagesimum annum feliciter complentis* (ur. Tine Germ in Nataša Kavčič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017, str. 382–388, 392–393.
- Šerbelj, Ferdinand: Slikar Jožef Digl in njegova oltarna slika Sv. Karel Boromejski časti križanega. *Zbornik soboškega muzeja* 8, 2005, str. 263–266.
- Šumi, Nace in Vrišer, Sergej: Dornava. *Enciklopedija Slovenije*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 313.
- Šumi, Nace: Dornavska graščina. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 5–6, 1959, str. 499–513.
- Velika javna dražba premičnin v gradu Szapary v Murski Soboti*. Murska Sobota: Prekmurska tiskarna, 1930.
- Vidmar, Polona: Galerija evropskih vladarjev na ptujskem gradu. *Acta historiae artis Slovenica* 12, 2007, str. 65–86.
- Vidmar, Polona: Poslikane tapete v dornavskem dvorcu. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 283–322.
- Vidmar, Polona: Slike in slikane tapete naročnika Janeza Karla grofa Gaisrucka za dvorec Novo Celje. *Acta historiae artis Slovenica* 21, 2016, št. 1, str. 39–73.
- Vnuk, Branko: *Slikarski mojstri od 16. do 18. stoletja. Vodnik po zbirki*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož, 2012.
- Vollmer, Hans (ur.): *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Band 33: Theodotos–Urlaub*. Leipzig: E. A. Seemann, 1939.
- Vrišer, Andreja: *Noša v baroku na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
- Vrišer, Andreja: V pudru, žametu in svili. Kostumološki sprehod po Dornavi. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 360–370.
- Vrišer, Sergej: Iz zbirk Pokrajinskega muzeja v Mariboru. 1: Skupina portretov rodbine Attems. *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 10, 1974, št. 1, str. 136–143.
- Vrišer, Sergej: *Tristo let mode na Slovenskem*. Maribor: Pokrajinski muzej v Mariboru, 1965.
- Vrišer, Sergej: Umetnostno pričevanje ljutomerske župne cerkve. *Zbornik župnije sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru* (ur. Miroslav Novak). Ljutomer: Župnijski urad; Maribor: Pokrajinski arhiv, 1990, str. 84–94.
- Weigl, Igor: Ernest Amadej Attems, celopostavni portret. *Upodobitve ljubljanskih skofov* (ur. Ana Lavrič et al.). Ljubljana: Narodna galerija, 2007, str. 311–312.
- Weigl, Igor: Ernest Amadej Attems, portret. *Upodobitve ljubljanskih skofov* (ur. Ana Lavrič et al.). Ljubljana: Narodna galerija, 2007, str. 313.
- Weigl, Igor: *Matija Persky. Arhitektura in družba sredi 18. stoletja*. Ljubljana 2000 (tipkopis magistrskega dela).
- Weigl, Igor: O francoskih grafikah, loparjih in grofičinem strelovodu. Oprema in funkcije dvorca Dornava v 18. stoletju. *Dornava – Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 180–249.
- Zadnikar, Marjan: *Martjanci*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1968.
- Zadravec, Dejan: Postavitev in postavljaev materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attems na Štajerskem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica* (ur. Stanislav Gradišnik). Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2009, str. 99–114.
- Zahn, Josef von: Dritte Reihe von Zusätzen und Nachträgen zu Wastlers steirischem Künstlerlexikon. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 37, 1889, str. 77–97.
- Zelko, Ivan in Gregor, Janez: Zgodovina tišinske župnije. *Stopinje* 39, 1976, str. 24–39.

SPLETNI VIRI

De Gruyter:

https://www.degruyter.com/database/AKL/entry/_00157291/html

Belvedere:

<https://sammlung.belvedere.at/objects/59376/kaiser-karl-vi><https://sammlung.belvedere.at/objects/59377/elisabeth-christine-von-braunschweig-wolfenbuttel>

Magyar Nemzeti Múzeum:

<https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1832736><https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1833948><https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1833950><https://gyujtemenyek.mnm.hu:443/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1833952>

Gallica:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6940329g#>

MFA Boston:

<https://collections.mfa.org/objects/354718>

 S U M M A R Y

The Dornava portrait gallery of the Attems family and other portraits by Joseph Digl: a contribution to the oeuvre and biography of the baroque painter

Not much is known about the life of the Baroque painter Joseph Digl, who earned himself the title »court painter of the Attems family«. Until recently, there were seven portraits of the Attems attributed to Digl, and his Ljutomer origin was assumed based on a mention of his altar painting for the local parish church from 1756. Drawing on archival materials, the contribution at hand confirms with reliability that Joseph Digl was a *Bürgerlicher Maller* in Ljutomer, where he lived at least from 1747, had a house in 1754 and signed a contract in 1755. Moreover, archival sources show that the painter actually died in Bad Radkersburg in 1765, and that he also remarried there in 1756. Nothing specific can likewise be said about his origin and education because the painter's first temporal and spatial presence is only documented with four portraits, produced in 1736 and 1739 for the Attems family, depicting three adult sons, the daughter-in-law and the grandson of Ignaz Maria I.

The commissioning of the Attems' full-figured portraits is closely linked to the purchase of the estate and the manor house at Dornava near Ptuj. In 1737, Thaddeus Caetanus, Count of Attems, bought a residence that required new furnishings and devoted special attention to the empty walls in the great hall. With four family portraits, he gave the representative purpose that the hall had served under its previous owners, the Sauers, a new identity. Thus, the Dornava hall continued to impress with its magnificence, telling frescoes, including *The Apotheosis of Hercules* on the ceiling, valuable furnishings, and the Attems' portrait gallery. In terms of the public demonstration of the family's noble status, power, wealth as well as their high position in social hierarchy, confirmed by not only their clear adherence to the ruling house but also by the grace and favourable inclination of the ruler toward them, the hall exalted the new owner together with his wife and his sole heir Josef Bernard, as well as his brothers, Franz Dismas and Ernest Amadeus. Although relatives of high social standing and recognition featured frequently in the portrait galleries of their owners to add to their stateliness, the count had yet another reason to in-

clude his brothers in the representative iconography of the Dornava hall: namely, in 1737, Franz Dismas paid Thaddeus Caetanus 10,000 gulden from the primogenital fideicommissum property. The brother's payment and the money from their father's legacy provided Thaddeus Caetanus with a solid financial base to purchase the Dornava manor. In the light of his father's inheritance and the transactions described above he deliberately placed the presentation of his public image into the family frame. The commissioning of full-figure portraits for the ceremonial hall from the painter Joseph Digl, who was well versed in portrait iconography and forms that became established at the imperial court in the 1730s through Karl VI's court painter Johann Gottfried Auerbach (1697–1743), also forms a reasonable part of the context of the Late Baroque renovation and reconstruction of the manor, positioning Thaddeus Caetanus as a noteworthy art patron in Lower Styria.

Between 1748 and 1753, Joseph Digl also produced portraits for the Murska Sobota branch of the Szapáry family. The Hungarian National Museum in Budapest has since 2017 kept three signed and dated portraits. Moreover, an archival source reveals that in 1749, he repainted a head on one of the portraits that used to grace the walls of Murska Sobota Castle. Given that the Counts of Szapáry were the patrons of the churches in Tišina and Martjanci, the commissioning of Digl's altar paintings for both churches may be linked to the castellans of Murska Sobota, most probably Peter II, Count of Szapáry, who died in 1753.

Before 1754, engagement or wedding portraits were commissioned from the painter by Joseph Bernard, the heir of Count Thaddeus Caetanus, and the new owner of the Dornava manor since 1750. The two portraits, almost two decades more recent than the first portraits of the Attems for the Dornava hall, reveal a light Rococo touch and a refined sense of detail, which cannot be detected in the waist-up portraits produced for the Szapárys. That same year, Digl painted and signed another portrait of the wife of Count Joseph Bernard, which was later repainted.

The Gorenjska Museum in Kranj holds two portraits of noblewomen, one of which is signed and dated 1745. Given the lack of information on the provenance of these portraits, the identity of the two sitters remains unknown.

The newly discovered portraits, coupled with splendid ties that he maintained with the noblemen that commissioned his works, rank Joseph Digl among important Baroque portrait painters in Slovenia.

Katalog izbranih portretov

Kat. 1

Jožef Digl: Portret grofa Tadeja Kajetana Attemsa
o. pl., 249 x 170 cm

sign. ni

napis desno na sredi: *THADÆVS CAIETANVS
BÈRNAR= / DVS GRAFF VON ATTEMBS
DER / RÖM: KAY: VND KÖNIG: CAROL:
MAY: / WIRKHLICH GEHEIMER RATH. /
CAMMERER AVCH LANDS VER= / WESER
VND LANDS VERWALT= / ER IN STE YER.
ABGEMALN / Ao. 1736: IN 45 LAHR / SEINES
ALTRS*

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (inv. št. G 133)

Restavriran: 1987 (Bine Kovačič)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (Zbirka fevdalne stanovanjske kulture)

Kat. 2

Jožef Digl: Portret grofice Marije Ane Attems s
sinom Jožefom Bernardom, 1736

o. pl., 252 x 170 cm

sign. d. sp. *Pinxit Iosephus Digl / Anno 1736*

napis levo na sredi: *MARIANA GEMAHLIN
HERNTHA= / DÆVS GRAFFEN VON
ATTHEMBS / EINE GEBOHRNE GRAFFIN /
VON WVRMBRANT VND / IOSEPHVS GRAFF
VON / ATTHEMBS DERN / EHELEIBLICHER
SOHN / IN DEM 9: JAHR / SEINES ALTERS /
BEDE ABGE= / MAHLN IM / LAHRS / 1736*

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (inv. št. G 74)

Restavriran: 1987 (Bine Kovačič)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož
(Zbirka fevdalne stanovanjske kulture)

Kat. 3

Jožef Digl: Portret grofa Ernesta Amadeja Attemsa,
1736

o. pl., 240 x 167 cm

sign. d. sp. pod napisom *Pinxit Iosephus Digl / Anno
1736* (prepis po literaturi)

napis desno na sredi: *ERNESTUS AMADEUS
EPISCOPUS TRACHONENSIS. / S. R. I.
COMES AB ATTEMBS, ECCLESIARUM
METRO= / POLITANÆ SALISPURGENSIS.
AC CATHEDRALIS PASSAVIEN= / SIS
CANONICUS CAPITULARIS, CELSISSIMI,
& REVEREN= / DISSIMI DOMINI, DOMINI
IOSEPHI DOMINICI EXEMPTI / EPISCOPI
PASSAVIENSIS., & S. R. I. PRINCIPIS COMITIS
A / LAMBERG. CONSILIARIUS, & OFFICIALIS,
AC PER DICE= / CESIN INFERIORIS AUSTRLÆ
IN SPIRITUALIBUS / VICARIUS, GENERALIS,
& C. / ÆTATIS SUÆ: 41.*

Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (inv. št. G 1099)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Maribor (stalna
razstava)

Kat. 4

Jožef Digl: Portret grofa Franca Dizme Attemsa,
1739

o. pl., 240 x 167 cm

sign. d. sp. *Pinxit / Ioseph Digl / Anno 1739.*

napis desno na sredi: *F RANCISCVS DISMAS /
GRAF V: ATTEMBS / DER. R:KM:W.G.R.V.C. /
WIE AVCH CAMERPRESIDENT / DER I: Æ :
F : V. LANDEN / Abgemaln IN 49 Jahr seines /
alters ao 1738.*

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož

(inv. št. G 1100)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Maribor

(stalna razstava)

Kat. 5

Jožef Digl: Portret grofa Petra II. Szapáryja (?),
1748

o. pl., 96 x 76 cm

sign. l. sp. *Pinxit / IoseHP(sic) DIGL / Anno 1748*

Budimpešta, Madžarski narodni muzej

(inv. št. 2018.2.1.)

Restavriran: 2018 (Ágnes Zsiros)

Kat. 6

Jožef Digl: Portret grofa Szapáryja, 1753

o. pl., 93,3 x 73,4 cm

sign. l. sp. *Pinxit / IosePH Digl. / Anno 1753*

Budimpešta, Madžarski narodni muzej

(inv. št. 2018.5.1.)

Restavriran: 2018 (Ágnes Zsiros)

Kat. 7

Jožef Digl: Portret grofice Marije Ane Attems s
psom

o. pl., 140 x 98 cm

sign. l. sp. *Pinxit Ioseph / DIGL / 1754* (težko

berljivo; prepis po literaturi)

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (inv. št. G 51)

Restavriran: 1987 (Bine Kovačič)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož
(Zbirka fevdalne stanovanjske kulture)

Kat. 8

Jožef Digl: Portret grofa Jožefa Bernarda Attemsa

o. pl., 145 x 98,6 cm

sign. l. sp. v kotu (težko berljivo; prepis še ni bil
objavljen)

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož

(inv. št. G 1101)

Kat. 9

Neznani slikar: Portret grofa Attemsa

o. pl., 140 x 113 cm

sign. ni

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (inv. št. G 53)

Restavriran: 1987 (Bine Kovačič)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož
(Zbirka fevdalne stanovanjske kulture)

Kat. 10

Jožef Digl: Portret grofice Attems

o. pl., 142 x 113 cm

sign. d. sp. na ogrodju naslanjača *Pinxit IosePH
DIGL / Anno 1754*

Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (inv. št. G 54)

Restavriran: 1987 (Bine Kovačič)

Razstavljen: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož
(Zbirka fevdalne stanovanjske kulture)

Kat. 11

Jožef Digl: Portret plemkinje, 1745

o. pl., 93 x 73,5 cm

sign. l. sp. *Pinxit / IosePH. DiGL. / Anno 1745*

Kranj, Gorenjski muzej (inv. št. UZ 401)

Restavriran: 1979 (Boris Sajovic)

Razstavljen: Mestna hiša v Kranju (dvorana)

Kat. 12

Jožef Digl: Portret plemkinje

o. pl., 97 x 79 cm

sign. ni

Kranj, Gorenjski muzej (inv. št. UZ 402)

Restavriran: 1979 (Boris Sajovic)

Kat. 1
© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož;
foto: Boris Farič

Kat. 2
© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož;
foto: Boris Farič

Kat. 3
© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož;
foto: Boris Farič

Kat. 4
© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož;
foto: Boris Farič

Kat. 5
© Hungarian National Museum

Kat. 6
© Hungarian National Museum

Kat. 7
© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož; foto: Boris Farič

Kat. 8
© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož; foto: Boris Farič

Kat. 9

© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož; foto: Boris Farič

Kat. 10

© Pokrajinski muzej Ptuj Ormož; foto: Boris Farič

Kat. 11

© ZRC SAZU, UIFS; foto: Andrej Furlan

Kat. 12

© Gorenjski muzej, Kranj

Katarina Keber

dr., višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0003-2586-4983

Zgodnje cepljenje proti črnim kozam: variolizacija v 18. stoletju in nekateri primeri v slovenskem prostoru*

IZVLEČEK

Variolizacija je bila v nekaterih delih sveta ljudska preventivna metoda proti črnim kozam, ki je temeljila na izkušnjah in se prenašala iz roda v rod. V Evropi v 18. stoletju cepljenje postane zapleten in drag zdravniški postopek, dostopen večinoma plemstvu in premožnejšim slojem prebivalstva. Zdravniki in ranocelniki Anton Muznik, Anton Makovic in Vincenc Kern so variolizacijo izvajali tudi v slovenskem prostoru, vendar se cepljenje ni močneje razširilo, večina prebivalstva na Kranjskem tega postopka ni poznala niti po imenu. Kljub temu je variolizacija tudi tu tlakovala pot Jennerjevi vakcinaciji, saj so zdravniki variolizatorji hitro spoznali prednosti enostavnejše in varnejše vakcinacije, variolizacijo pa konec 18. stoletja opustili.

KLJUČNE BESEDE

cepljenje, variolizacija, inokulacija, črne kozice, Anton Muznik, Vincenc Kern, Anton Makovic, Baltazar Hacquet, zgodovina znanosti, 18. stoletje

ABSTRACT

ON THE EVE OF SMALLPOX VACCINATION: VARIOLATION IN THE EIGHTEENTH CENTURY AND SOME EXAMPLES IN SLOVENIAN TERRITORY

In some parts of the world, variolation constituted a tested and tried folk method for preventing smallpox infection that passed from one generation to another; however, in the eighteenth-century Europe, it turned into a complicated and costly medical procedure accessible only to the nobility and the wealthy strata of society. Although variolation was also administered in Slovenian territory by the physicians and surgeons Anton Muznik, Anton Makovic, and Vincenc Kern, the procedure did not truly take hold among the Carniolan population, most of which did not even know it by the name. Nevertheless, it was also here that variolation paved the way towards establishing Jenner's vaccination, especially because physicians that administered it were quick to recognize the benefits of a simpler and safer vaccination procedure and abandoned variolation by the end of the eighteenth century.

KEY WORDS

variolation, inoculation, smallpox, Anton Muznik, Vincenc Kern, Anton Makovic, Baltazar Hacquet, history of science, eighteenth century

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3122 in raziskovalnega programa P6-0052 (COVID-19), ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna.

Nalezljive bolezni so bile med prebivalstvom v slovenskem prostoru tako v predmodernih obdobjih kot v 19. in 20. stoletju pomemben vzrok smrti. Tudi prebolelim so lahko nekatere bolezni povzročile dolgotrajne zdravstvene posledice, invalidnost in celo iznakaženost. Čeprav so se prve omejitvene prakse proti širjenju nalezljivih bolezni, kot sta institut karantene in zapiranje meja, razvile že v srednjem in novem veku, se je v modernem obdobju kot najučinkovitejši ukrep izkazalo cepljenje. Črne kozice so bile prva nalezljiva bolezen, ki so jo poskušali preprečiti z zaščitnim cepljenjem, zato se zgodovina pojavljanja črnih koz prekriva tudi z zgodovino cepljenja kot nove preventivne medicinske prakse. Ta se je v moderni dobi s skokovitim razvojem znanosti uveljavila kot edino učinkovito sredstvo proti epidemijam nekaterih nalezljivih bolezni. V članku bo obravnavana prva, zgodnja oblika cepljenja – variolizacija¹ oziroma inokulacija, ki se je v Evropo razširila v dvajsetih letih 18. stoletja, saj jo je po zaslugi Edwarda Jennerja (1749–1823) nadomestila posodobljena, varnejša oblika cepljenja – vakcinacija, ki je temeljila na cepivu iz kravjih koz.² Vpeljevanje vakcinacije v začetku 19. stoletja se tako ni zgodilo v historičnem vakuumu, saj je že variolizacija pomenila pomemben razvojni korak k uveljavljanju cepljenja kot takega.³ Variolizacija, ki je bila v zgodovini znanosti pogosto obravnavana le kot predstopnja vakcinacije, pa v zadnjem času spet prihaja v fokus raziskovalnega zanimanja.⁴

Črne kozice

Kontekst prvih cepljenj je vezan izključno na nalezljivo bolezen črnih koz, ki jo povzroča virus variola. Ta se prenaša bodisi kapljično bodisi preko okuženih predmetov, kot sta obleka in posteljnina. Za okužbo so zaradi načina prenosa dovzetni vsi ljudje ne glede na socialni položaj, spol ali starost. Visok dejavnik tveganja so bili na primer gosti poseljeni deli mest, prenaseljena stanovanja in razmere v vojski. Glavna simptoma sta bila visoka vročina in izpuščaj v obliki mehurčkov po vsem telesu. Zdravila proti črnim kozam ni bilo, s pojavom prvih antibiotikov v 20. stoletju so lahko zdravili le nevarne sekundarne bakterijske okužbe. Prevladovali sta dve obliki bolezni, in sicer variola major s smrtnostjo med 25 in 30 % ter variola minor z blažjimi simptomi in smrtnostjo 1 %.⁵ Črne kozice so doslej edina človeška nalezljiva bolezen, ki jo je bilo mogoče zaradi dejstva, da nima živalskega prenašalca, s cepljenjem popolnoma

izkoreniniti. Leta 1980 je Svetovna zdravstvena organizacija razglasila, da so črne kozice izkoreninjene.⁶ Zgodovinarji medicine so si enotni v oceni, da je bilo cepljenje proti črnim kozam največji javnozdravstveni uspeh doslej.

Čeprav naj bi se črne kozice pojavljale že v starem Egiptu, prvi zanesljivi opisi te bolezni segajo v čas med 4. in 10. stoletjem na Kitajskem, Japonskem, v Indiji in Mali Aziji. V Evropo so novo bolezen najverjetneje prinesli vojaki, ki so se v 11. in 12. stoletju borili v križarskih vojnah. Z odkritjem Amerike so se črne kozice v okviru t. i. Kolumbove izmenjave prenesle tudi v obe Ameriki, kjer so zdesetkale domorodno prebivalstvo, ki ni imelo naravne imunosti proti bolezni. Podobno se je kasneje zgodilo v Avstraliji in na Novi Zelandiji. V Evropi so črne kozice v 17. in predvsem 18. stoletju postale najhujša bolezen, ki je s tega mesta izrinila bubonsko kugo. Angleški politik in zgodovinar Thomas Macaulay (1800–1859) je ugotavljal, da so bile črne kozice v primerjavi s kugo, ki se je sicer pojavljala v redkih, a silovitih epidemijah, vseprisotne, ljudje so nenehno umirali, prav tako je bil nenehno prisoten strah pred okužbo vseh tistih, ki boleznijo še niso preboleli. Ugotavlja, da se niso bali le smrtnega izida bolezni, ampak tudi preživetja z iznakaženostjo zaradi brazgotin na obrazu.⁷

Ljudje, ki so bolezen preboleli, so pridobili doživljenjsko imunost. V urbanih okoljih Evrope je bila večina populacije črnim kozam izpostavljena že v otroštvu, zato so odrasli redkeje obolevali. Dovzetni zanj so bili predvsem otroci, imunološko naivni priseljenci s podeželja in tisti odrasli, ki se z boleznijo v otroštvu še niso srečali. V tem kontekstu so bile črne kozice predvsem endemična otroška bolezen, v večje epidemije med splošno populacijo so prerasle približno enkrat na generacijo.⁸

Prevladujejo ocene, da je bila bolezen v Evropi v 18. stoletju vzrok za desetino vseh smrti in tretjino vseh umrlih otrok do desetega leta starosti. Kar polovica odraslih v populaciji je bila zaradi prebolelih črnih koz iznakažena zaradi brazgotin, ki so ostale na koži. Kozice so bile tudi vodilni vzrok za slepoto. V Evropi 18. stoletja naj bi za črnimi kozami letno umrlo pol milijona ljudi.⁹

Črne kozice so bile v 18. stoletju vseprisotne tudi v širšem slovenskem prostoru. Za Ljubljano raziskava Marjane Kos kaže, da je mesto v drugi polovici stoletja močneje prizadelo osem epidemij, ki so vse trajale

¹ Tudi variolacija.

² O vakcinaciji v slovenskem prostoru gl. Bratož, *Preprečevanje*, in Kos, *Življenje v Ljubljani*.

³ Wolff, *Einschneidende Massnahmen*, str. 100.

⁴ Weightman, *The Great Inoculator*.

⁵ Crosby, *Smallpox*, str. 1008.

⁶ https://www.who.int/health-topics/smallpox#tab=tab_1 (25. 7. 2022). Simptome in potek bolezni je podrobno opisal Snowden v *Epidemics and society*, str. 90–95.

⁷ Snowden, *Epidemics and society*, str. 83, 97–99, 102–104. Prim. Wolff, *Einschneidende Massnahmen*, str. 100.

⁸ Snowden, *Epidemics and society*, str. 97–98.

⁹ Prav tam, str. 98–99. Podobne številke navaja Josip Tičar v knjigi *Boj nalezljivim boleznim*, str. 93. Tudi Deborah Brunton ugotavlja, da so umrli za kozami v Londonu v 18. stoletju predstavljali 8 % vseh umrlih, v Dublinu pa 21 %. Gl. Brunton, *The Politics of Vaccination*, str. 12.

po več mesecev, najkrajša pet in najdaljša 19 mesecev. Prvi dve v letih 1757/58 in 1762/63 sta se zgodili še pred uradno uvedbo variolizacije v Habsburški monarhiji. Najhujša je bila v letih 1793/94, ko je v mestu zbolelo 974 ljudi in jih umrlo 270, smrtnost je bila 27,3 %. Močnejša epidemija je bila tudi leta 1801. V obdobjih med epidemijami je sicer v mestu za kozami letno umrlo do osem ljudi. Podobno kot tuje raziskave tudi Kos ugotavlja, da so med žrtvami črnih koz prevladovali otroci do desetega leta starosti.¹⁰ Kozе so dokumentirane tudi za Idrijo, vsaj za epidemiji v letih 1793 in 1801, ko je v prvi epidemiji v šestih mesecih umrlo 205 otrok, v drugi jih je zbolelo 974 in umrlo 251.¹¹

Zgodnje cepljenje: variolizacija

V razumevanju boleznī se je pojavila možnost, da se lahko črnim kozam, ki pogosto povzročijo smrt ali iznakaženje, izognemo s preventivnim cepljenjem. Pri prvi, zgodnji obliki cepljenja – variolizaciji ali inokulaciji – je šlo za umetno okuženje zdravega človeka z vnosom kužnine iz gnojnega mehurčka bolnika z blago obliko črnih koz. Temeljilo naj bi na izkušnji, da se ljudje s kozami ne okužijo več, potem ko so jih že preboleli. S cepljenjem so umetno povzročili lažjo obliko boleznī. To staro zaščitno prakso so ponekod že stoletja prakticirali kot del ljudske medicine; na Kitajskem že v 2. stoletju n. št., tu so v 17. in 18. stoletju skozi nos vpihovali prah iz krast. Podobne postopke, a z drugimi mehanizmi vnosa, so izvajali v Indiji in Afriki, ko so kozavi gnoj vnesli v podkožje ali pa so zdrave osebe ovijali v okuženo platno. V osrednji Aziji so kužnino v telo vnašali z iglo.¹² Ta postopek zaščite pred kozami so poznali afriški sužnji v Ameriki, kar dokazuje razširjenost metode na afriški celini. V 17. stoletju je ta preventivna praksa prišla po svilni poti iz Azije na Srednji vzhod, vse do ozemelj, ki so mejila na Evropo. S Kavkaza se je razširila po Grčiji, Tesaliji in Turčiji ter nato naprej v Anglijo in celinsko Evropo.¹³ Znano je sistematično cepljenje zaradi epidemije črnih koz v angleški koloniji Nova Anglija, in sicer v Bostonu leta 1721 pod vodstvom Cottona Matherja. Variolizacija je tu naletela na prvo znano nasprotovanje dela prebivalstva in se uvršča v zgodnjo zgodovino proticepilskih gibanj, ki so cepiva zavračala zaradi zdravstvenih, verskih in političnih razlogov.¹⁴

V Evropi se je ta medicinska praksa razširila v dvajsetih letih 18. stoletja predvsem po zaslugi Mary Wortly Montagu (1689–1762), žene angleškega am-

basadorja v Carigradu. Ker so jo iznakazile črne kozе, je z variolizacijo želela zaščititi svoje otroke, leta 1717 v Carigradu sina, leta 1721 že v Londonu tudi hčer. To prakso so v Angliji najprej preizkusili na zapornikih in sirotah, leta 1722 pa so na kraljevem dvoru že cepili otroke, in sicer hčerki prestolonaslednika oziroma poznejšega kralja Jurija II. (1683–1760). Od takrat naprej so prakso v Angliji začeli sprejemati tudi zdravniki in splošna javnost. Kljub temu variolizacije sprva niso pogosto prakticirali, močnejše se je uveljavila v drugi polovici 18. stoletja.¹⁵

Novejše raziskave potrjujejo stare domneve, da je bila preventiva pred črnimi kozami kot del ljudskih tradicij in ljudske medicine ponekod v Evropi razširjena že v 17. stoletju. T. i. »kupovanje črnih koz« (*mercaturam variolarum, buying of pustules*) naj bi prakticiralo predvsem podeželsko prebivalstvo vsaj na britanskih otokih, v severni Italiji in na Poljskem. Pri tem je šlo za namerno izpostavljanje otrok bolnikom z blago obliko boleznī oziroma kužnemu materialu z namenom, da bi tudi izpostavljeni otroci preboleli lažjo obliko boleznī.¹⁶

Vendar pa je bila variolizacija tvegan medicinski postopek, zaradi katerega je umrlo 1–2 % cepljenih.¹⁷ Čeprav je lahko v človeku vzpostavila imunost proti črnim kozam, je bilo treba slediti zapleteni proceduri izbire darovalca kužnine. Primerni so bili le tisti, ki so prebolevali milo obliko boleznī. Tudi kandidati za cepljenje so bili podvrženi skrbni pripravi – pred cepljenjem so jim predpisali počitek, primerno prehrano in fizične vaje s ciljem povečati odpornost. Velik del na ta način cepljenih je zbolel za sicer neprijetno, a milo obliko boleznī, ki jim je pustila doživljenjsko imunost in ki jih večinoma ni iznakazila. Ne nazadnje so se ljudje na ta način osvobodili nenehnega strahu pred okužbo.¹⁸ Ves postopek pa je bil drag in za večino ljudi nedostopen, saj je sprva lahko trajal kar tri mesece, ki so vključevali priprave na cepljenje, čas boleznī in čas okrevanja. Vendar pa variolizacija ni bila nevarna le za cepljenega, ampak tudi za celotno skupnost, saj je lahko cepljenje sprožilo širši izbruh boleznī. Cepljeni je bil namreč kužen, vse dokler niso izzveneli vsi simptomi oziroma dokler mu ni odpadla zadnja krasta. Iz tega razloga so v Angliji ustanavljali posebne bolnice, kjer so skrbeli za zdravje cepljenih in hkrati za njihovo izolacijo v času kužnosti.¹⁹

V Angliji je variolizacijo med prebivalstvom širil kirurg Robert Sutton (1707–1788) s sinovi, opla-

¹⁰ Kos, *Epidemije*, str. 302–303.

¹¹ Pfeifer, *Epidemija*, str. 32, 34.

¹² Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 402; Zupanič Slavec, *Zgodovina*, str. 69; Grignolio, *Kdo se boji cepivo?*, str. 187–188.

¹³ Grignolio, *Kdo se boji cepivo?*, str. 188; Crosby, *Smallpox*, str. 1010–1011.

¹⁴ Grignolio, *Kdo se boji cepivo?*, str. 49–51.

¹⁵ Van Zwanenberg, *The Suttons*, str. 71; Grignolio, *Kdo se boji cepivo?*, str. 189.

¹⁶ Černý, *Protection*, str. 41–53. Prim. Grignolio, *Kdo se boji cepivo?*, str. 189–190.

¹⁷ Na nemškem območju je bilo po statističnih podatkih Johanna Petra Süßmilcha razmerje 1 umrli na 300 cepljenih, na podlagi angleških podatkov iz leta 1727 pa sta umrla 2 na 182 cepljenih. Pri naravnih kozah sta umrla 2 na 17 obolelih. Gl. Wolff, *Einschneidende Massnahmen*, str. 106.

¹⁸ Snowden, *Epidemics and society*, str. 106.

¹⁹ Prav tam.

ševali so jo tudi v časopisih. Iz občasne medicinske prakse so jo Suttonovi spremenili v pridobitni družinski posel. Sinovi Roberta Suttona so variolizacijo prakticirali v Suffolku, Londonu, Oxfordu, Parizu in Bordeauxu. Od leta 1762 dalje so cepili po t. i. Suttonovi metodi, njena značilnost je bila cepljenje z minimalno poškodbo kože – brez ureza in neboleče. Lezija se je na koži pokazala šele po dveh dneh, a le v primeru, da je bila variolizacija uspešna. Pomemben del metode je bila predpisana dieta pred celjenjem in po njem, ki je izključevala meso in alkohol, po cepljenju so sledile vaje na svežem zraku, zbijanje vročine z mrzlo vodo, pitje toplega čaja, ob nastopu izpuščajev hoja na prostem v vrtovih, pacient je dobival odvajala in skrivno zdravilo, ki je zdravilo simptome (vsebovalo naj bi živo srebro in amonijak).²⁰ Arthur Boylston meni, da je bila Suttonova metoda cepljenja skoraj neboleča, bistveno varnejša in lažje izvedljiva. Še posebej uspešen je bil Daniel Sutton (1735–1819) v drugi polovici 18. stoletja, ko je med letoma 1763 in 1766 cepil kar 22.000 ljudi, od katerih so umrli le trije.²¹ Daniel Sutton je bil dober empirik in klinik, njegovo delo je v zadnjem času prepoznano kot bistven člen v izboljšanju postopka variolizacije, na osnovi katere je Edward Jenner kasneje utemeljeval vakcinacijo.²² Vsekakor je ta način cepljenja terjal manj življenj, ponekod so ga uporabljali tudi bolj sistematično za zaustavitev lokalnih epidemij. Cepljenje po Suttonovi metodi je kot uspešno zaslovelo tudi po drugih evropskih državah, saj naj bi bili zanj značilni redki smrtni primeri. V šestdesetih letih 18. stoletja so to metodo prevzeli tudi drugi, število cepljenih pa se je skokovito povečevalo. V angleških časopisih so variolizacijo kot plačljivo storitev oglaševali številni kirurgi.²³

Eden od pomembnejših angleških zdravnikov, ki so izvajali variolizacijo, je bil Thomas Dimsdale (1712–1800). Postopek cepljenja je opisal v delu *The present method of inoculation for the small-pox*, ki je izšlo leta 1767 in bilo večkrat ponatisnjeno.²⁴ Po mnenju Davida Zwanenberga je Dimsdale svojo prvotno tehniko cepljenja spremenil oziroma prevzel Suttonovo metodo, ki jo je opisal v knjigi, čeprav je ni imenoval tako.²⁵ Dimsdale je leta 1768 v Sankt Peterburgu cepil carico Katarino Veliko, njenega sina Pavla in 150 pripadnikov ruskega visokega plemstva.

V ta namen so ustanovili posebno bolnišnico, kjer so cepljeni izolirano okrevali. Leta 1781 je še drugič odpotoval v Rusijo ter cepil caričina vnuka Aleksandra in Konstantina.²⁶

Prakticiranje variolizacije v Habsburški monarhiji in njeno širjenje v slovenskem prostoru

Variolizacija se je iz Anglije od dvajsetih let 18. stoletja dalje širila v druge evropske države. Od srede stoletja dalje se je cepljenje močneje uveljavljalo v zahodnih in severnih evropskih državah; tudi v velikih nemških mestih začetki te prakse segajo v petdeseta in šestdeseta leta 18. stoletja.²⁷ V šestdesetih letih je bila ta metoda cepljenja že razširjena po evropskih dvorih in tudi v srednjeevropskem prostoru ni bila več novost. Iz Italije se je širila tudi v habsburške Firence. Vendar pa na Dunaju in v habsburških dednih deželah pred letom 1768 ni bilo javnih cepljenj. Pozen začetek variolizacije kot medicinskega postopka v Habsburški monarhiji je bil povezan z zadržanostjo do cepljenja nekaterih vplivnih avstrijskih zdravnikov, kot sta bila Gerard van Swieten (1700–1772) in predvsem velik nasprotnik cepljenja Anton de Haen (1704–1776), glavni zdravnik dunajske klinike in profesor medicine.²⁸ Na uvajanje cepljenja v monarhiji je vplivala tudi izkušnja cesarice Marije Terezije s to boleznijo. Njeno družino so namreč črne kože močno prizadele, umrli so ji trije otroci in dve snahi, težjo obliko bolezni je leta 1767 prebolela tudi sama, pri čemer ji je za črnimi kozami ostal brazgotinast obraz.²⁹

Dogajanje v zvezi s cepljenjem v Evropi se je odražalo tudi v strukturi člankov v dunajskih časopisih, ki so sprva poročali o začetkih cepljenja v zahodni Evropi, opisovali cepljenje angleških princes in objavljali članke o različnih vidikih zgodnjega cepljenja iz Londona in Pariza. Od šestdesetih let dalje je na primer *Wienerisches Diarium* (kasnejši *Wiener Zeitung*) objavljajl članke o posameznih uspešnih primerih cepljenja, o smrtih zaradi cepljenja, posodobljenih postopkih cepljenja in primerih povečanega pojava bolezni po cepljenju, mnenja privržencev cepljenja in mnenja nasprotnikov te prakse. Andreas Golob ugotavlja, da so v časopisju leta 1768, ko se cepljenje začne tudi na habsburškem dvoru, prevladovali cepljenju naklonjeni članki. To postane zelo izrazito v osemdesetih letih, ko se cepljenje širi po državi in se v ozadju državnih prizadevanj (vsaj na Dunaju) pojavlja komercialna ponudba variolizaci-

²⁰ Van Zwanenberg, *The Suttons*, str. 71–78.

²¹ Boylston, Daniel Sutton, str. 85, 87. Gl. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3284295/> (8. 8. 2022).

²² Daniel Sutton je metodo cepljenja opisal v knjigi *The inoculator or Suttonian system of inoculation, fully set forth in a plain and familiar manner*, ki je izšla v Londonu leta 1796 – že v času, ko variolizacija kot cepilna praksa ni bila več v središču zanimanja, saj se je pozornost po zaslugi Edwarda Jennerja že preusmerila v vakcinacijo. Prim. Weightman, *The Great Inoculator*.

²³ Van Zwanenberg, *The Suttons*, str. 76–77, 82.

²⁴ Gl. Dimsdale, *The present method of inoculation for the small-pox* v <https://onb.digital/result/109A22A2> (5. 8. 2022).

²⁵ Van Zwanenberg, *The Suttons*, str. 79.

²⁶ Griffiths, Doctor Thomas Dimsdale, str. 15–16; Gl. https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Dimsdale (8. 8. 2022).

²⁷ Wolff, *Einschneidende Massnahmen*, str. 103.

²⁸ Lesky, *Österreichisches Gesundheitswesen*, str. 142, 146–147. Anton de Haen je bil nasprotnik cepljenja ter je v letih 1757 in 1759 o tem objavil dve knjigi. Gl. Jarcho, Anton de Haen, str. 236–240.

²⁹ Lesky, *Österreichisches Gesundheitswesen*, str. 147.

je, ki jo oglašujejo v časopisih.³⁰ Na tem mestu velja omeniti smrt štiriletne nadvojvodinje Karoline (hči cesarja Franca II.) leta 1799, ki je umrla sedemnajsti dan po cepljenju. Tragični dogodek je odmeval tudi v kranjskem časopisu. V članku, ki ga je objavil *Degotardische Laibacher Zeitung*, podrobno opišejo potek bolezni po cepljenju in mnenje zdravnikov, da je bila za njeno smrt kriva škrlatinka oziroma prebolevanje obeh bolezni hkrati.³¹

Habsburška vladarica Marija Terezija je variolizacijo poznala že nekaj let prej, preden so za kozami začeli obolevati člani cesarske družine. S tem takrat kontroverznim medicinskim postopkom jo je seznanila sestrična Antonija Saška, ki je po sinovi smrti dala variolizirati šestletno hčer. Njo je k variolizaciji otrok spodbudil pruski kralj Friderik II., ki se je cepil tudi sam. Ta naj bi za to zaščitno metodo izvedel od Voltaira, ki je vedenje o tem v petdesetih letih 18. stoletja prinesel s potovanja po Angliji.³²

V Habsburški monarhiji je variolizacijo uvedla Marija Terezija, vendar šele potem, ko so ji za kozami umrli trije otroci – sin Karel (1761) ter hčerki Johana Gabrijela (1762) in Marija Jožefa (1767) –, nekaj otrok pa je bolezen prebolelo. Ko je leta 1767 koze prebolela tudi sama, pri čemer so ji na obrazu ostale brazgotine, so že naslednje leto na Dunaju začeli preizkušati to metodo cepljenja. Vladaričin zdravnik Gerhard van Swieten je vladarski družini cepljenje zaradi visokega tveganja nevarnosti hude oblike bolezni sicer dolgo odsvetoval. Marija Terezija je izkušene variolizatorje iskala v Londonu, želela je, da bi na Dunaj prišla angleška pionirja variolizacije brata Sutton, kar pa se ni zgodilo. Marca 1768 so v dunajski sirotišnici in bolnici Sv. Marka začeli sami preizkušati cepilno metodo. Potem ko so uspešno cepili 34 novorojenčkov in 67 sirot med petim in štirinajstim letom starosti, je variolizacija dobila zeleno luč tudi na habsburškem dvoru.³³ Še isto leto se je za cepljenje odločilo več članov cesarske družine, vladaričina sinova Ferdinand in Maksimiljan, vnukinja Marija Terezija (1762–1770, hči Jožefa II.), leta 1769 tudi sin Leopold. Prve tri je 10. septembra 1768 cepil zdravnik Jan Ingenhousz (1730–1799), za popolnoma zdrave so bili razglašeni 1. oktobra. Cepljeni medtem časa niso preživljali v postelji, ampak na sprehodih po vrtovih in dvoranah gradu Schönbrunn. Uspešen proces cepljenja so zaključili s Te Deumom v Schönbrunnu ter v za javnost odprtem in razsvetljenem parku, kjer se je lahko ob glasbi veselilo tudi ljudstvo.³⁴

Marija Terezija je člane družine k cepljenju spodbujala, cepljenje je bilo pomembna tema v družinskem dopisovanju, za odločitev pa je bila potrebna

določena mera poguma. Vendar pa Stollberg-Rilinger na podlagi družinske korespondence ugotavlja, da je vladaričina naklonjenost cepljenju nihala, od velikega začetnega navdušenja do bolj zadržanega odobranja.³⁵

1. oktobra 1768 naj bi vladarica uradno vpeljala variolizacijo v državi. Nalogo širjenja te prakse po habsburških deželah in poučevanje zdravnikov o cepilnem postopku je zaupala zdravniku Janu Ingenhouszu,³⁶ ki je na dunajski dvor prišel iz Anglije in je, kot že rečeno, cepil člane cesarske družine. Ingenhousz je leta 1769 odpotoval v Firence, kjer je cepil toskanskega velikega vojvodo Leopolda (kasnejšega cesarja Leopolda II.). Cepljenje štirih članov cesarske družine je v času, ko so cepljenju nasprotovali številni zdravniki in duhovščina, zanj pomenilo velik psihični napor in je vplivalo na njegovo zdravje. V enem od pisem je zapisal, da nima več ambicije cepiti še drugih princev in da si želi svoje preostale dneve prebiti v miru.³⁷ Ko se je vračal iz Firenc, se je na vladaričino željo ustavil v Trstu, Gorici, Ljubljani, Celovcu in Gradcu, kjer naj bi cepljenje predstavil tamkajšnjim zdravnikom in kirurgom ter tudi sam cepil otroke.³⁸ Njegov obisk v Gorici je omenjen tudi v gorškem časopisu *Gazzetta Goriziana*.³⁹ V Firence je odpotoval tudi leta 1772, ko je 9. septembra cepil še Leopoldova otroka Franca (kasnejšega cesarja Franca II./I.) in Ano Marijo.⁴⁰

Kljub temu je šolanje zdravnikov glede cepljenja potekalo predvsem na Dunaju. Od leta 1780 dalje je zdravnik Maximilian Stoll (1741–1787), ki je pri vodenju dunajske bolnišnice nasledil Antona de Haena, organiziral letna izobraževanja za zdravnike, na katerih je izkušen cepitelj, zdravnik Johann Anton Rechner (1731–1792), demonstriral postopek cepljenja. Izobraževanje sprva ni potekalo v glavni dunajski bolnišnici, ampak v predmestjih Währing, Döbling in Hernals v hiši za cepljenje (Inokulationshaus), kjer so za ta namen imeli na voljo dve sobi. Tu se prakse cepljenja niso učili le domači, ampak tudi tuji zdravniki. Kasneje so šolanje prenesli v prostore dunajske splošne bolnišnice (Allgemeines Krankenhaus).⁴¹

Leta 1770 so na Dunaju na vladaričino željo uredili hišo za cepljenje v Rennwegu, ki je stala v bližini sirotišnice. Zaposlili so bolniško strežnico in vratarja, cepljene sta oskrbovala zdravnik in kirurg, ki sta sicer skrbela za sirotišnico. Hiša za cepljenje je bila name-

³⁰ Golob, *Die präventive Blatternbekämpfung*, str. 70, 77.

³¹ *Degotardische Laibacher Zeitung*, 13. 7. 1799, št. 56, str. 1–2.

³² Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia*, str. 511–512.

³³ Prav tam, str. 513–514.

³⁴ Golob, *Die präventive Blatternbekämpfung*, str. 65.

³⁵ Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia*, str. 507–512, 514.

³⁶ Gl. Jan Ingenhousz https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Ingenhousz (20. 12. 2022). Jan Ingenhousz je na dunajskem dvoru deloval med letoma 1768 in 1779. Kot znanstvenik je znan predvsem zaradi odkritja mehanizma fotosinteze.

³⁷ Wiesner, *Jan Ingen-Housz*, str. 38.

³⁸ Lesky, *Österreichisches Gesundheitswesen*, str. 152; Wiesner, *Jan Ingen-Housz*, str. 40.

³⁹ *Gazzetta Goriziana*, 5. 10. 1775, str. 53–54, »Fatti rimarcabili«.

⁴⁰ Wiesner, *Jan Ingen-Housz*, str. 39.

⁴¹ Lesky, *Österreichisches Gesundheitswesen*, str. 146, 153–154.

njena javnosti, tu so starši cepljene otroke tudi namestili. Plemiški in drugi premožnejši starši so morali za cepljenje otrok plačati, za revne je bilo brezplačno. Znano je, da si je vladarica cepljenje občasno hodila tudi ogledovat. Tik pred uvedbo vakcinacije so na pobudo zdravnika in dvornega svetnika Johanna Petra Franka hišo za cepljenje opustili in cepljenje opravljali s posodobljeno metodo v dunajski splošni bolnišnici.⁴²

Na Dunaju so variolizacijo prepovedali maja 1795, predvsem zaradi nevarnosti, da bi se z njo širile druge nalezljive bolezni. Jennerjev izboljššan postopek cepljenja – vakcinacija – je bil od julija 1802 v Habsburški monarhiji (v kronskih deželah in na Ogrskem) edini dovoljeni način cepljenja.⁴³

Primeri zgodnjega cepljenja oziroma »stavljenje koz« v slovenskem prostoru

Tudi v slovenskem okolju so imeli dostop do zgodnjega cepljenja večinoma pripadniki družbene elite in le izjemoma preprosto prebivalstvo. To je razvidno tako iz redkih znanih dokumentiranih primerov cepljenja plemiških in drugih otrok iz premožnejših slojev kot tudi iz omemb cepljenja v časopisih.⁴⁴ Čeprav dejanski obseg prakticiranja variolizacije ni znan, posamezni podatki kažejo, da so jo nekateri zdravniki poznali in izvajali.⁴⁵ Že leta 1768 je uspešno varioliziral protomedik v Celovcu Lovrenc Krizant pl. Vest (1720–1789).⁴⁶ Leta 1781 je o varioli in variolizaciji pisal zdravnik Tomaž Kristan, ki variolizacije ni zavračal, vendar se je posvečal predvsem terapevtskim postopkom zdravljenja koz.⁴⁷ V Istri so posamezni zdravniki variolizacijo izvajali že od srede 18. stoletja, pri čemer je Beneška republika začela to prakso uradno uvajati od leta 1768. Najzgodnejšo trenutno znano variolizacijo v slovenskem prostoru je izvajal kirurg Giovanni Paolo Centenari, ki se je s to cepilno metodo seznanil v Izmirju. V Piranu je cepljenje izvajal že leta 1758, ko naj bi cepil okoli 300 ljudi, starih med 8 mesecev in 18 let. Variolizacijo je v Kopru in Piranu spodbujal tudi provincialni dvorni zdravnik Ignazio Lotti.⁴⁸

Da je goriški zdravnik in deželni protomedik Anton Muznik⁴⁹ (1726–1803), ki se je leta 1769 v

Gorici srečal s cesarskim zdravnikom Janom Ingenhouszom, tudi sam cepil otroke, je razvidno iz njegove knjige *Clima Goritiense*, ki je izšla leta 1781. V njej je natančno opisal potek variolizacije.⁵⁰ Muznik je namreč 17. septembra 1775 v Šempasu varioliziral tri otroke »plemiča in razumnega moža Vincencija Strassolda, ki je s soglasjem plemenite soproge Amalije iz rodbine grofov Valvason sklenil po skrbni presoji prvi v tem mestu z umetnim vcepljanjem koz obvarovati svoje otroke pred to nalezljivo boleznijo.«⁵¹ Za cepljenje otrok, starih štiri, pet in šest let, se je grof Strassoldo odločil tudi zato, ker je zaradi koz izgubil več bratov, bolezen je prizadela tudi njegovo mamo. Iz opisa cepljenja Strassoldovih otrok je razvidno, da gre za postopek prenosa kužnine iz roke na roko: »Cepljenje sem opravil z lanceto za puščanje krvi s trikratno zarezo. Dve sem dal v levo nadlaht, eno na desno. Kužnino (miasmo) sem vzel od zdravega dečka, ki je imel 'dobre' kože [...]«. ⁵² Naslednje leto, 28. avgusta 1776, je Muznik cepil še štiri otroke grofa Jožefa Coroninija, stare dve, štiri, pet in devet let.⁵³ Iz opisov Muznikovega zdravljenja Strassoldovih otrok je razvidno, da so tako oni kot tudi Coroninjevi otroci po cepljenju zboleli za lažjo obliko koz in po približno dveh do treh tednih ozdraveli. Zdravnik Muznik je vse otroke med boleznijo zdravil in dnevno pregledoval.

V začetku zapisa o cepljenju v *Climi* Muznik koz (oziroma runj) sploh ni opisoval, »[...] ker je to vsakomur znano in to lahko povsod najdeš«. Pravi, da je pri zdravljenju koz po cepljenju uporabljal Sydenhamovo metodo in metodo barona van Swietna. »Pri umetnih kozah pa sem se ravnal po metodi preslavnega cesarsko-kraljevega nadzdravnika Jana Ingenhousza ter Thomasa Dimsdalea [...]«. ⁵⁴ V časopisu *Gazzetta Goriziana* so oktobra 1775 poročali o prvem cepljenju, pri čemer že naslov članka *Fatti rimarcabili* nakazuje na takratno izjemnost dogodka.⁵⁵ Sklepamo lahko, da so bila takšna cepljenja v sedemdesetih letih 18. stoletja na Goriškem redka.

Z variolizacijo se je ukvarjal tudi ljubljanski zdravnik in kirurg Vincenc Kern (1760–1829), ki sicer velja za začetnika vakcinacije na Kranjskem.⁵⁶ Iz njegove knjižice *Erinnerungen über die Einführung der Blattern-Einimpfung im Herzogthum Krain* (1798), ki jo je leta 1799 v slovenščino prevedel Valentin Vodnik kot *Nauk od kose stavlenja*, je jasno, da se je pred vakcinacijo ukvarjal tudi z variolizacijo.⁵⁷ V

⁴² Presl, *Zur Geschichte*, str. 581–583; Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia*, str. 513–514.

⁴³ Flamm, *Das Werden*, str. 127–128.

⁴⁴ Podobno ugotavlja Wolff za nemško območje, gl. Wolff, *Einschneidende Massnahmen*, str. 104.

⁴⁵ Podobno ugotavlja Kos v magistrskem delu *Življenje v Ljubljani*, str. 3.

⁴⁶ Borisov, *Od ranocelnistva*, str. 197.

⁴⁷ Pintar, *Borba*, str. 44–47.

⁴⁸ Cigui, *Le origini*; Pismo Paola Centenarija z dne 27. decembra 1759 je objavljeno v Targioni Tozzetti, *Due memorie*, str. 109–113. Za literaturo v zvezi z variolizacijami v Istri se zahvaljujem dr. Urški Bratož.

⁴⁹ Anton Muznik je bil v Gorici cesarsko-kraljevi svetovalec v zdravstvenih zadevah in protomedik pokneženih grofij Gori-

ško-Gradiške, v Gorici je deloval med letoma 1763 in 1803. Gl. Marušič, *Zdravnik*, str. 198.

⁵⁰ Muznik, *Clima Goritiense*, str. 149–157.

⁵¹ Prav tam, str. 149, 189.

⁵² Prav tam, str. 149.

⁵³ Prav tam, str. 156.

⁵⁴ Prav tam, str. 123.

⁵⁵ *Gazzetta Goriziana*, 5. 10. 1775, str. 53–54, »Fatti rimarcabili«.

⁵⁶ Pintar, Prof. dr. Kern, str. 4; Toplak in Zupanič Slavec, Vincenc Kern, str. 338–339.

⁵⁷ Kern, *Nauk*; Borisov, *Od ranocelnistva*, str. 197.

Vincenz Kern: *Erinnerungen über die Einführung der Blattern-Einimpfung im Herzogthum Krain, Laibach 1798* (naslovnica)

knjižici, ki je bila namenjena preprostim ljudem, odgovarja na vprašanje, zakaj se je dobro cepiti in kako to človeku pomaga. Kern močno zagovarja metodo »stavljena koz« in na jasen, preprost način v sedmih točkah opiše koristnost in učinkovitost postopka. Že moto knjižice na njenem začetku »*Mej dvema hudi- ma se majnsi sbere*« kaže na njegovo prepričanje o koristnosti variolizacije v primerjavi z naravnim prebolevanjem koz. Za postopek pravi, da je preizkušen in razširjen po vsej Evropi, da pa ga Kranjci slabo poznajo tako po pomenu kot po imenu. Iz zapisa iz- vemo, da je Kern leta 1798 v Ljubljani varioliziral šestdeset otrok iz premožnih in drugih družin, ki so cepljenje dobro prenesli in so zdravi: »[...] *Lani sim poskusil tukaj v Lublani kose staviti; velika inu majnsi*

gospoda, tudi drugi ludje so pustili, de sim njih otrokam kose stavil; vsi so bili srezhni, inu vsi shestkrat deseteri otrozi, nad katirmi sim skushno sturil, so shivi, sdravi, inu nepikasti ostali [...].»⁵⁸ Na Kernovo cepljenje se verjetno nanaša tudi zapis v časopisu *Lublanske novize*, ki cepljenje otrok v Ljubljani datira v prvi teden maja 1798. V zapisu je izpostavljeno, da so tudi nekateri kmetje dali svoje otroke cepiti.⁵⁹ O Kernovem cepljenju z naravnimi kozami leta 1798 piše tudi *Lai- bacher Wochenblatt* in ugotavlja, da je bilo po uspeš- nem začetku cepljenja kasneje cepljenih otrok zelo

⁵⁸ Kern, *Nauk*, predgovor.

⁵⁹ *Lublanske novize*, 9. 5. 1798, št. 37, str. 1–2.

Dr. Vincenc Kern (wikipedija).

malo.⁶⁰ O uspešnosti Kernovega cepljenja pa dvomi Ivan Pintar, ki pravi, da Kern s prvimi variolizacijami v letih 1797/1798 ni imel sreče. Material, s katerim je cepil, naj ne bi bil primeren za prenašanje na večje razdalje, zato velik del cepiva ni dal pozitivnih rezultatov.⁶¹

Kern v *Nauku* podobno kot Muznik v *Climi* boleznih sploh ni natančno opisal: »Kose so ena snana bolesen, de jeh ni treba popisovati.«⁶² Prepričan je bil, da staršem cepljenje otrok narekuje njihova vest, saj vsako leto zaradi koz umre več tisoč otrok. Prav tako zapiše, da se starši, ki ne dovolijo cepiti svojih otrok, pregrešijo zoper vero. Duhovnike in zdravnike, ki

jim je mar za srečo ljudi, poziva, naj cepljenje širijo povsod, in se nasploh zavzema za preventivno variolizacijo prebivalstva na Kranjskem.⁶³ V drugem delu knjižice postopek variolizacije opiše kot enostavnega, saj ga lahko vsakdo prakticira, kot že stoletja delajo mame svojim otrokom drugod po svetu. Priporoča uporabo ostre britvice ali krznarske šivanke. Ker je Kernov opis postopka variolizacije doslej edini znan, napisan v slovenščini, ga navajamo v celoti:

»Vsami eno oestro britvizo, prereshi s' njo eno gnojno koso per enim drugim kosavim otroku, kir ima dobre kose, pomashi britvizo s'kosavim gnojam. S' to ognjeno britvizo prebodi kosho na sgorni roki sredi med ramo inu komolzam timu otroku katirnu kose stavish, britvizo porini s' ploskam po strani pod kosho tolikaj, de do shiviga

⁶⁰ *Laibacher Wochenblatt*, 1804, št. VIII, str. 1–2.

⁶¹ Pintar, *Borba*, str. 48–49.

⁶² Kern, *Nauk*, str. 5.

⁶³ Prav tam, str. 8–9.

*pride, pusti de gnoj v' to majhino tezbe, potegni nasaj, vsheni gnoj notri s' tvojim perstam, inu tishi rano s' palzam ene minute; tako sturi tudi na drugi roki; inu vse delo je sturjeno.*⁶⁴

V primerih, ko v bližini ni bilo na voljo kozavih bolnikov, je svetoval uporabo posušenega gnoja. Po cepljenju otrok ne svetuje posebne skrbi, bolezen naj bi se pojavila četrti ali peti dan in potem trajala do enaindvajset dni. Priporoča, naj po cepljenju oboleli za kozami ves čas bolezni hodijo na svež zrak, naj normalno jedo, s hrano naj jih ne silijo, zadostujejo tudi juhe in sokovi. Pijejo naj čisto vodo z dodatkom limone ali vina. Pitje čaja odsvetuje, zdravila proti mrzlici in vročici za večino primerov ne priporoča. Opozarja na redno preoblačenje srajc in rjuh ter zapis sklene s stavkom, da sta pri okrevanju obolelih potrebna predvsem čistoča in svež zrak (*smashnost in zhista sapa*).⁶⁵

Tretji doslej znani variolizator je bil ranocelnik in porodničar Anton Makovic (1750–1802), ki je bil med letoma 1798 in 1802 v Idriji zaposlen kot rudniški kirurg in porodničar.⁶⁶ Znano je, da je okoli leta 1790, ko je bil še stanovski ranocelnik v Ljubljani, varioliziral svoje otroke, leta 1793 pa je v Ljubljani med epidemijo koz pomagal zdravniku Jugovicu.⁶⁷ Zanimivo je, da je med idrijsko epidemijo leta 1801 Makovic otroke še vedno varioliziral in uporabljal v tistem trenutku že zastarelo metodo cepljenja; sploh če vemo, da je zdravnik Blaž Hafner v Idriji istočasno že izvajal novejši, varnejši način cepljenja – vakcinacijo. Jože Pfeifer na podlagi Hafnerjevega in Makovčevega poročila o epidemiji koz v Idriji 1801 ugotavlja, da so takrat v Idriji istočasno prakticirali oba načina cepljenja in da je bila variolizacija kmalu zatem kot nevarnejša in že zastarela metoda opuščena, saj se po letu 1801 ne omenja več.⁶⁸ Makovic v svojem poročilu propagira variolizacijo; opiše tudi tehniko variolizacije z gnojem iz mehurčka bolnika ali s prahom iz zmletih krast. Pri cepljenih, ki potem zbolijo za blago obliko koz, priporoča mlačne kopeli z zelišči, izpiranje oči, lahko hrano, dovolj pijače in predvsem svež zrak. Poudarja pomen higiene, svežega zraka in zračenja prostorov. Priporoča torej ukrepe, ki so bili izvedljivi in učinkoviti tudi za revnejše sloje prebivalstva, ki je večinoma živelo v slabih, premajhnih in vlažnih stanovanjih.⁶⁹

Variolizacija, ki so jo izvajali zdravniki in zdravili obolele cepljene, je bila torej tudi v slovenskem prostoru dostopna večinoma premožnejšim slojem. Zastavlja se vprašanje, ali so ljudje prakticirali tudi (samo)variolizacijo brez zdravniške pomoči v smislu Kernovega zapisa v *Nauku*, v katerem ljudem svetuje,

da lahko ta preprost postopek izvede vsak. To metodo cepljenja, ki naj bi bila razširjena tudi na Balkanu, omenja Baltazar Hacquet (1739–1815) v svojem topisu *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven* (1801). Na variolizacijo je Hacquet naletel med Albanci, ki so cepili štiriletne in petletne otroke. Kot pravi, naj bi bila ta grška ali albanska navada stara že več stoletij. Jezi se, ker še vedno velja, da je leta 1720 cepljenje v Evropo prinesla Mary Wortly Montagu, ko pa je sam tudi na Madžarskem in Hrvaškem videl doječe matere, ki svoje dojenčke variolizirajo na preprost način – z nohtom mu naredijo na čelu ranico in nanjo nane-sejo svež bris kozavega otroka.⁷⁰ Pri Albancih (in Klementincih)⁷¹ postopek poteka drugače, saj se najprej dogovorijo za simbolično plačilo enega krajcarja, pri čemer dogovarjanje vodi ugleden starejši moški z zavezanimi očmi. Ko se dogovorijo, mu oči odvežejo in postopek se lahko začne. Na zgornji del ene roke z dolgo srebrno iglo naredijo tri vbode in vdragnejo bris že bolnega otroka, rano pa obvežejo. Cepljenega otroka imajo nato od 14 do 21 dni na toplem, pri čemer ne sme jesti mesa. Otrok je zatem zdrav in brez brazgotin. Opisuje tudi, da Grki, ki živijo v sosesčini in vidijo dobre rezultate inokulacije, svojih otrok ne pustijo cepiti, saj prenos bolezni na zdravega otroka vidijo kot grešno dejanje. Hacquetova siceršnja razsvetljska drža se odraža v njegovem komentarju, da lahko takšno mnenje odpustimo nevednim, ne pa tudi zdravnikom. »[...] Doch Leuten ohne Kenntniss ist es zu verzeihen, aber wenn auch Aerzte die Sprache führen, so muss man denken, dass es unter allen Ständen Pöbel giebt. [...]»⁷²

Zaključek

Variolizacija, ki so jo v nekaterih delih sveta že stoletja prakticirali kot preventivo proti črnim kozam, je kot praksa zgodnjega cepljenja v Evropo in zahodno medicino prišla v dvajsetih letih 18. stoletja. Prej popolnoma ljudska preventivna metoda proti črnim kozam, ki je temeljila na izkušnjah in se prenašala iz roda v rod, postane zapleten in drag zdravniški postopek, večinoma dostopen le plemstvu in premožnejšim slojem prebivalstva. Čeprav redki viri kažejo, da so zdravniki variolizacijo v 18. stoletju prakticirali tudi v slovenskem prostoru, se zdi, da se cepljenje ni močneje razširilo in da vsaj na Kranjskem, kot pravi Vincenc Kern, večina prebivalstva cepljenja ni poznala niti po imenu. Kljub temu se zastavlja vprašanje o razširjenosti tega postopka med kmečkim prebivalstvom ter mogoče celo o soobstoju zdravniške variolizacije, kot so jo izvajali Anton Muznik, Anton Ma-

⁶⁴ Prav tam, str. 10.

⁶⁵ Prav tam, str. 11–16.

⁶⁶ Pfeifer, Idrijski, str. 37.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Pfeifer, Uvedba, str. 139.

⁶⁹ Pfeifer, Epidemija, str. 36–37.

⁷⁰ Hacquet, *Abbildung*, str. 228.

⁷¹ Severnoalbansko pleme z območja Prokletij.

⁷² Hacquet, *Abbildung*, str. 228–229. Gl. prevod v slovenščino *Veneti, Iliri, Slovani*, str. 179–180, ki pa je v tem delu pomanjkljiv in nenatančen.

kovic in Vincenc Kern, in (samo)variolizacije, kot jo propagira Vincenc Kern in opiše Baltazar Hacquet. Vsekakor je variolizacija, čeprav le redko prakticirana metoda zgodnjega cepljenja, tlakovala pot uveljavitvi Jennerjeve vakcinacije tudi v slovenskem prostoru. Tudi tu so zdravniki variolizatorji hitro spoznali prednosti enostavnejše in varnejše vakcinacije, variolizacijo pa konec 18. stoletja opustili.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Degotardische Laibacher Zeitung, 1799.
Gazzetta Goriziana, 1775.
Laibacher Wochenblatt, 1804.
Lublanske novize, 1798.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Borisov, Peter: *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1977.
- Borisov, Peter: *Zgodovina medicine: poskus sinteze medicinske misli*. Maribor: Založba Pivec, 2009.
- Boylston, Arthur: Daniel Sutton, a forgotten 18th century clinical scientist. *Journal of the royal society of medicine*, februar 2012, 105 (2), str. 85–87.
- Bratož, Urška: Preprečevanje črnih koz v Avstrijskem primorju. *Kronika*, 70, 2022, izredna številka (Iz zgodovine epidemij), str. 7–18. (DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.izr.01>)
- Brunton, Deborah: *The Politics of Vaccination: Practice and Policy in England, Wales, Ireland, and Scotland, 1800–1874*. Rochester: University of Rochester Press, 2013.
- Cigui, Rino: Le origini dell'innesto profilattico del vaiolo in Istria e il ruolo del protomedico provinciale Ignazio Lotti. *Atti*, vol. XLV, 2015, str. 265–295.
- Crosby, Alfred W.: Smallpox. *The Cambridge world history of human disease* (ur. Kenneth F. Kiple). Cambridge: Cambridge University Press, 1993, str. 1008–1013.
- Černý, Karel: Protection from Smallpox before 1700: the »Buying of Pustules« in Early Modern Central Europe. *Virus, Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* 20, 2021, str. 41–53. (DOI: 10.1553/virus20s041)
- Flamm, Heinz: Das Werden des österreichischen Sanitätswesens – vor 250 Jahren das Sanitäts-Hauptnormativ, vor 150 Jahren das Reichs-Sanitätsgesetz. *Wiener klinische Wochenschrift*, 2020, 132 (Suppl 4), str. 115–152. (DOI:10.1007/s00508-020-01731-9)
- Golob, Andreas: Die präventive Blatternbekämpfung im Spiegel des Wiener Zeitungswesens. *Sondierungen von 1722 bis 1812. Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* 20, 2021, str. 55–78. (DOI: 10.1553/virus20s055)
- Griffiths, John: Doctor Thomas Dimsdale, and smallpox in Russia. The variolation of the Empress Cathrine the Great. *Bristol Medico-Chirurgical Journal*, January 1984, str. 14–16.
- Grignolio, Andrea: *Kdo se boji cepiv?* Ljubljana: Založba I*cf, 2018.
- Hacquet, Baltazar: *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven: deren geographische Ausbreitung von dem adriatischen Meere bis an den Ponto, deren Sitten, Gebräuche, Handthierung, Gewerbe, Religion u. s. w. nach einer zehnjährigen Reise und vierzigjährigem Aufenthalt in jenen Gegenden*. Leipzig, 1801.
- Hacquet, Baltazar: *Veneti, Iliri, Slovani* (poslovenil in priredil Rasto Švajger). Nova Gorica: Branko, 1996.
- Jarcho, S.: Anton de Haen, Louis Odier, and the inoculation controversy. *Bull. N. Y. Acad. Med.*, 1973 (Mar.), 49 (3), str. 236–240.
- Kern, Vinzenz: *Nauk od kose stavlenja*. Ljubljana: Joa. Fridr. Eger, 1799.
- Kos, Marjana: Epidemije črnih koz v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja. *Arhivi* 43, 2020, št. 2, str. 287–305.
- Kos, Marjana: *Življenje v Ljubljani ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2007, magistrsko delo.
- Lesky, Erna: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Wien: Rudolf M. Rohrer, 1959.
- Marušič, Branko: Zdravnik dr. Anton Muznik (1726–1803). *Clima Goritiense = Gorisko podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 193–206.
- Muznik, Anton: *Clima Goritiense = Gorisko podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000. Prevod in faksimilizirana izdaja latinskega originala iz 1781.
- Pfeifer, Jože: Epidemija črnih koz v Idriji. *Idrijski razgledi* 17, 1972, št. 1–2, str. 30–38.
- Pfeifer, Jože: Idrijski rudniški kirurg Anton Makovic. *Idrijski razgledi*, 1974, št. 1–2, str. 36–50.
- Pfeifer, Jože: Uvedba cepljenja proti kozam na idrijskem območju. *Idrijski razgledi*, 1972, št. 3–4, str. 136–146.
- Pintar, Ivan: Borba protiv variole u Sloveniji. *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* 2, 1962, str. 44–57.
- Pintar, Ivan: Prof. dr. Kern in prof. dr. Lipič. *Liječniški Vjesnik*, št. 4, 1931, str. 1–9.

- Presl, F.: Zur Geschichte der Impfung in Oesterreich. *Wiener klinische Wochenschrift*, 1888, št. 28, str. 581–583.
- Snowden, Frank M.: *Epidemics and society: from the black death to the present*. New Haven and London: Yale University Press, 2020.
- Stollberg-Rilinger, Barbara: *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*. München: C. H. Beck, 2017.
- Targioni Tozzetti, Giovanni: *Due memorie sull'innesto del vajuolo del signor De La Condamine*. Venezia: Presso Domenico Derogni, 1761.
- Tičar, Josip: *Boj nalezljivim boleznim*. Ljubljana: Tiškovna zadruga, 1922.
- Toplak, Cirila in Zupanič Slavec, Zvonka: Vincenc Kern in njegove zasluge pri uvajanju cepljenja proti črnim kozam v slovenskih deželah habsburške monarhije. *Zdravstveni vestnik* 67, 1998, str. 337–340.
- Van Zwanenberg, David: The Suttons and the business of inoculation. *Medical History*, 1978, 22, str. 71–82.
- Weightman, Gavin: *The Great Inoculator. The untold story of Daniel Sutton and his medical revolution*. Yale University Press, 2020.
- Wiesner, Julius: *Jan Ingen-Housz. Sein Leben und sein Wirken als Naturforscher und Arzt*. Wien: Verlagsbuchhandlung Carl Konegen, 1905.
- Wolff, Eberhard: *Einschneidende Massnahmen: Pockenschutzimpfung und traditionale Gesellschaft im Württemberg des frühen 19. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998.
- Zupanič Slavec, Zvonka: *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem. Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

SPLETNI VIRI

Svetovna zdravstvena organizacija, črne koze:
https://www.who.int/health-topics/smallpox#tab=tab_1

Thomas Dimsdale, *The present method of inoculation for the small-pox, 1767*:
<https://onb.digital/result/109A22A2>

Wikipedija

https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Ingenhousz
https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Dimsdale

S U M M A R Y

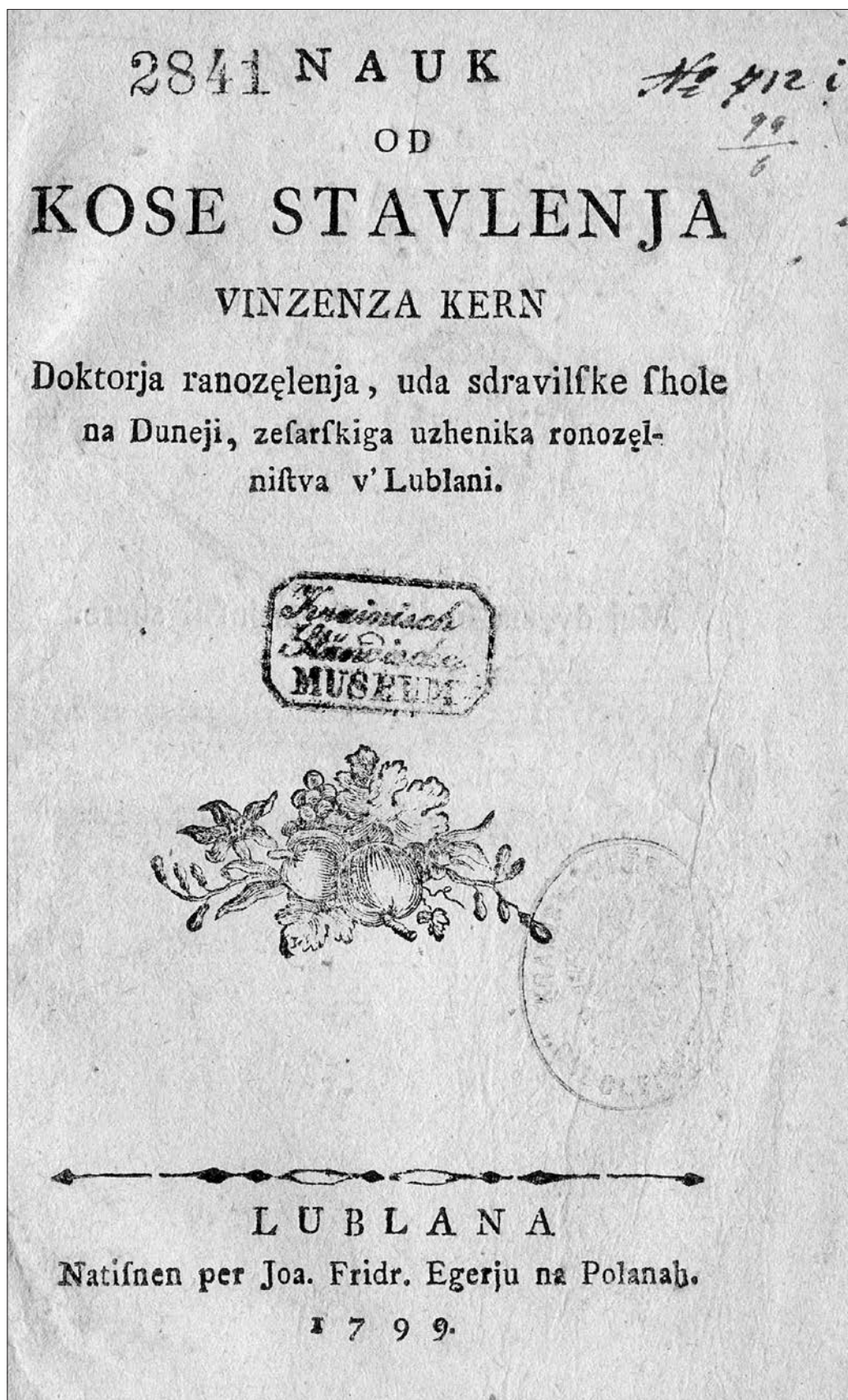
On the eve of smallpox vaccination: variolation in the eighteenth century and some examples in Slovenian territory

Because smallpox was the first contagious disease that scientists aimed to protect against with immunization, the history of its occurrence overlaps with the history of vaccination as the new practice of preventive medicine. Due to the rapid development in modern science, immunization became established as the only effective means of protection against the epidemics of certain contagious diseases. Its early form—variolation or inoculation—spread to Europe in the 1720s but was already abandoned by the end of the century and, thanks to Edward Jenner, replaced by a modernized and safer form of immunization—vaccination. In the eighteenth century, variolation, which had long persisted as a tested and tried folk method to guard against smallpox, passed on from one generation to another, in Europe turned into a complicated and costly medical procedure accessible only to the nobility and the wealthy strata of society.

By the 1760s, variolation had spread across European courts, also taking hold in the central European area. Its use in Slovenian territory was a result of the developments in the Habsburg Monarchy, where the practice was introduced on the initiative of Empress Maria Theresa in 1768. The sovereign entrusted the task of spreading variolation across the Habsburg provinces and educating physicians about the variolation procedure to the physician Jan Ingenhousz.

In the eighteenth century, physicians also knew and performed variolation in Slovenian territory; however, the practice did not become widespread and most of the Carniolan population did not even know it by name. This raises the question regarding the prevalence of the procedure among the rural population and perhaps even a possible coexistence of medical variolation as was administered by the physicians and surgeons Anton Muznik, Anton Makovic, and Vincenc Kern and folk (self)variolation as described by Balthasar Hacquet. In any event, albeit a rarely practiced method, variolation also paved the way towards establishing Jenner's vaccination in Slovenian provinces. Here, too, physicians who administered it were quick to acknowledge the benefits of a simpler and safer vaccination procedure and abandoned variolation by the end of the eighteenth century.

Kernovo knjigo o cepljenju proti črnim kozam je v slovenščino prevedel Valentin Vodnik (brani Knjižnica NMS).

Neva Makuc

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja v Novi Gorici,
Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: neva.makuc@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0002-1526-5242

Učenjak Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844) in njegova zapuščina^{*}

IZVLEČEK

Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844), arheolog, starinoslovec in erudit, danes slovi kot začetnik Nacionalnega arheološkega muzeja v Čedadu, saj je med letoma 1817 in 1826 ob podpori cesarja Franca I. vodil izkopavanja v Čedadu in njegovi okolici, tudi v bližini reke Nadiže. Posvečal se je študiju zgodovine, numizmatike, genealogije, umetnostne zgodovine, cerkvene zgodovine ipd. Posebno pozornost je namenjal rimski materialni kulturni dediščini. Izkopavanja so potekala na območju, ki je bilo dve stoletji kasneje, leta 2011, vpisano na seznam svetovne kulturne dediščine UNESCO zaradi bogate zgodnjerednjeveške langobardske kulturne dediščine. Članek namerava opozoriti na grofovo rokopisno zapuščino, ki jo hranijo v posebnem fondu omenjenega muzeja in je tesno povezana z njegovimi izkopavanji na širšem čedajskem območju.

KLJUČNE BESEDE

Michele della Torre Valsassina (1757–1844), rokopisna zapuščina, Nacionalni arheološki muzej v Čedadu/Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli, Čedad/Cividale del Friuli, Beneška Slovenija, starinoslovje, arheologija, zgodovinopisje

ABSTRACT

SCHOLAR MICHELE COUNT DELLA TORRE VALSASSINA (1757–1844) AND HIS LEGACY

Count Michele della Torre Valsassina (1757–1844), an archaeologist, antiquarian, and erudite, is now known as the pioneer of the National Archaeological Museum—Cividale del Friuli and as the head of archaeological excavations in Cividale del Friuli, its surroundings, and along the Nadiža/Natisone River, which took place between 1817 and 1826, with the support of Emperor Franz I. He devoted his life to studying history, numismatics, genealogy, art history, church history, and so on, with a particular focus on Roman material heritage. Rich in the early medieval Lombard cultural history, the area, in which the excavations were carried out, was added to the UNESCO World Heritage List two centuries later (in 2011). The article draws attention to the count's manuscript legacy, kept in a special collection of the above-mentioned museum and linked to his excavations in the wider Cividale area.

KEY WORDS

Michele della Torre Valsassina (1757–1844), manuscript legacy, National Archaeological Museum—Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli, Čedad, Cividale del Friuli, Slavia Friulana, antiquarianism, archaeology, historiography

^{*} Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa ARRS-NRU/P6-0052-0618-2017/3. Program je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

Članek namerava opozoriti na grofa Micheleja della Torre Valsassina, ki danes slovi kot začetnik pomembne muzejske ustanove, in sicer Nacionalnega arheološkega muzeja v Čedadu (Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli; MANC), ter na njegovo bogato in pestro zapuščino, ki jo hranijo prav tam. Na začetku 19. stoletja je namreč vodil organizirana arheološka izkopavanja na čedajskem območju. Bil je erudit in plodovit pisec, ki ga je pri raziskovanju preteklosti zaznamovalo široko gledišče. V nadaljevanju bomo opozorili na nekatera njegova rokopisna historiografska dela, ki so pomembna tudi za slovensko zgodovino.

Della Torre Valsassina se ni posvečal le študiju preteklosti, ampak tudi dejavnemu iskanju in zbiranju arheoloških predmetov. Pri tem ni bil osamljen. V 18. stoletju se je v Furlaniji več učenjakov posvečalo študiju in zbiranju materialnih preostankov, in sicer na območju Ogleja, Čedada in Zuglia.¹ Oglejski kanonik Giovanni Domenico Bertoli (1676–1763) je na primer zbiral gradivo na območju Ogleja. To je bilo pomembno za nastanek oglejskega lapidarija.²

Grof Michele della Torre Valsassina in njegovo delovanje

Michele della Torre Valsassina je bil član čedajske plemiške rodbine. Rodil se je v Pordenonu 9. septembra 1757 in umrl v Čedadu 27. januarja 1844.³ Šolal se je v jezuitskem kolegiju v Bolgini in pozneje v Vidmu. Postal je barnabit in se leta 1776 preselil v Milan, kjer je opravljal različne naloge, med drugim je bil učitelj, podrektor kolegija Longone, vikar v kongregaciji sv. Barnabe itd. Posvečal se je študiju zgodovine ter posebno pozornost namenjal zbiranju dokumentov in diplomatiki. Sodeloval je z Angelom Fumagallijem, pomembnim strokovnjakom za paleografijo in diplomatiko. Prispeval je tudi k ureditvi tamkajšnjega arhiva sv. Barnabe. Leta 1801 je postal čedajski kanonik in se dokončno vrnil v rojstno Furlanijo, kjer se je posvetil raziskovalnemu delu. Zanimal se je za domoznanstvo, genealogijo, življenjepise, numizmatiko, umetnostno zgodovino itd.⁴ To se odraža tudi v njegovi bogati rokopisni zapuščini. Z eruditskim znanjem in nasveti je pomagal grofu Fabiu di Maniagu pri pisanju dveh njegovih del s področja umetnostne zgodovine, in sicer *Guida d'Udine in ciò che riguarda le tre belle arti sorelle* (Vodnik po Vid-

mu, ki se nanaša na tri sorodne likovne umetnosti; Videm 1825, 1839) in *Storia delle belle arti friulane* (Zgodovina furlanskih likovnih umetnosti; Benetke 1819, 1823).⁵

Začetek della Torre Valsassinovih organiziranih arheoloških izkopavanj je povezan z obiskom cesarja Franca I. v Furlaniji leta 1816. 27. aprila tistega leta je namreč vladar prispel tudi v Čedad. Michele della Torre Valsassina ga je vodil po čedajski stolnici. Po zaslugi njunega srečanja je cesar 15. julija 1816 odobril prva arheološka izkopavanja v Čedadu.⁶ 14. avgusta 1820 so bila odobrena še dodatna izkopavanja.⁷ V ozadju teh dejavnosti je bilo vprašanje, ali je Čedad rimskega izvora, torej identičen z nekdanjim mestom Forum Iulii, ali pa je nastal šele v času Langobardov v zgodnjem srednjem veku. To vprašanje je že dalj časa razdvajalo učenjake.⁸ Rimski izvor Čedada je med drugimi zagovarjal della Torre Valsassina.⁹ V zvezi s tem se je razhajal z Girolamom Asquinijem (1762–1837), ki je Forum Iulii povezoval z Zuglijem.¹⁰

Kot je izpostavila Sandra Dellantonio, je della Torre Valsassina sledil eruditskim teorijam 18. stoletja. Prepričan je namreč bil, da so bila vsa večja rimska mesta zgrajena po vzoru Rima, kar je bilo že takrat predmet kritik.¹¹ Della Torre Valsassina je med izkopavanji na čedajskem območju poskušal identificirati sedem gričev, na katerih naj bi po rimskem vzoru nastal antični Forum Iulii. Zaradi tega je v obdobju, ko so bile zelo cenjene zlasti rimske najdbe, pogosto napačno interpretiral najdišča. Menil je na primer, da je med izkopavanji našel kar osemindvajset templjev. Kasneje se je izkazalo, da je šlo le za en tak primer.¹² Della Torre Valsassina je torej veliko pozornosti posvečal rimski kulturni dediščini, zanimal pa se je tudi za langobardsko zgodovino, kot je vidno iz njegovih rokopisnih del.¹³ Izkopavanja so potekala na območju, ki je bilo dve stoletji kasneje, leta 2011, zaradi bogate zgodnjerednjeveške langobardske kulturne dediščine vpisano na seznam svetovne kulturne dediščine UNESCO.¹⁴ Kljub zgoraj omenjenim napačnim predpostavkam, ki so vodile njegovo raziskovalno delo, je pomen njegovih izkopavanj velik. Odkril je eno najstarejših langobardskih nekropol na obmo-

⁵ D'Andrea, Michele della Torre, str. 79–84, 94.

⁶ Prav tam, str. 85.

⁷ Torre Valsassina, *Storia degli Scavi*, str. 119. O tem tudi Brozzi, Michele della Torre, str. 90.

⁸ Scaloni, *Introduzione*, str. 19–33; Trebbi, Iacopo di Porcia, str. 140–141.

⁹ Makuc, *Historiografija*, str. 42, 44, 126; Makuc, *Border identities*, str. 47–48.

¹⁰ Dellantonio, Michele della Torre, str. 51–52.

¹¹ D'Andrea, Michele della Torre, str. 86–88; Buora, Torre Valsassina, str. 3376–3377; De Santi, *Il Museo Archeologico*, str. 94; Dellantonio, Michele della Torre, str. 52–53.

¹² Brozzi, Michele della Torre, str. 87–88; Brozzi, Togliano, str. 26–27.

¹³ Npr. MANC, *fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina*, 1/XIX/1, *Compendio di memorie*, str. 10 sl.

¹⁴ Več o tem vpisu: <https://whc.unesco.org/en/list/1318/>.

¹ Makuc, *Historiografija*, str. 92–95; Makuc, *Border identities*, str. 76.

² Marchetti, *Il Friuli*, str. 454–463.

³ Brozzi, Michele della Torre, str. 87.

⁴ Marchetti, *Il Friuli*, str. 1021; D'Andrea, Michele della Torre, str. 77–79; Buora, Torre Valsassina, str. 3373–3378; De Santi, *Il Museo Archeologico*, str. 94; Dellantonio, Michele della Torre, str. 47–100.

Nacionalni arheološki muzej v Čedadu
(foto: Neva Makuc).

ču Italije, in sicer nekropolo, imenovano Cella. Predmete, ki so bili najdeni v času izkopavanj, je dal na ogled javnosti v prostorih nekdanjega kolegija reda somaskov. To je bil začetek današnjega Nacionalnega arheološkega muzeja v Čedadu.¹⁵

Obravnavana izkopavanja niso zajela le Čedada, ampak tudi bližnje območje, na primer kraje Firmano, Gagliano, Azzano, Ipplis, Orsaria, Togliano, Bottenicco, Premariacco, Moimacco, Rubignacco, Guspergo (*Gruspergo*), Senčur/Sanguarzo, Sv. Kvirin (Škurin)/s. Quirino in Prešnje (Priešenje)/Purgessimo.¹⁶ Dosegel je torej tudi območje, povezano z Beneško Slovenijo. Zaslužen je bil za odkritje železnodobnega grobišča v Špetru (Slovenov) oziroma Špietru/San Pietro al Natisono. V letih 1818 in 1819 je namreč našel dvanajst grobov, in sicer v bližini cerkvice sv. Kvirina in poti proti kraju Ažla/Azzida.¹⁷

¹⁵ Buora, Torre Valsassina, str. 3376; De Santi, Il Museo Archeologico, str. 93–95; Troi, Breve storia, str. 73; Colussa, Per una carta archeologica, str. 52.

¹⁶ Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 91–153 (prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5); Brozzi, Togliano, str. 25–32; Colussa, Per una carta archeologica, str. 30.

¹⁷ Pettarin, Necropoli dell'età del ferro, str. 70–73. O izkopavanjih v bližini cerkvice sv. Kvirina in o tem toponimu je della Torre Valsassina pisal v sedmem t. i. zgodovinskem pregledu (*prospetto storico*) dela Zgodovina izkopavanj (*Storia degli scavi*), ki se nanaša na izkopavanja med novembrom 1822 in 19. julijem 1823 (Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 143; prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Val-

Gre za območje, kjer so potekali zgodnjerednjeveški langobardsko-slovanski boji, ki so dolgoročno vplivali na obravnavani obmejni prostor.

Grof Michele della Torre Valsassina in njegova rokopisna zapuščina

Michele della Torre Valsassina je bil prvi ravnatelj v Nacionalnem arheološkem muzeju v Čedadu (Museo Archeologico Nazionale di Cividale), in sicer od ustanovitve muzeja leta 1817 do svoje smrti leta 1844.¹⁸ V muzeju hranijo tudi njegovo obsežno zapuščino, povezano z izvajanjem arheoloških izkopavanj. Gradivo je postalo dostopno javnosti v devetdesetih letih 20. stoletja.¹⁹ Gre za korespondenco, poročila, obračune, plačila, prošnje za financiranje arheoloških del, rodovnike itd. Sočasno z izkopavanji, ki so potekala med letoma 1817 in 1826,²⁰ je della Torre Valsassina v t. i. Delovnem dnevniku (*Giornale dei lavori*) dnevno beležil, kako napredujejo izkopavanja. Predmeti so opisani v t. i. Zvezkih (*Quaderni*) in v Mapah z risbami (*Tavole dei Disegni*).²¹ Pri tem so se posebno izkazali trije risarji, in sicer Antonio Carli ter Pellegrino in Antonio Gabrici, ki so zanj izdelali zelo lepe in natančne risbe.²² Fond vključuje tudi njegove rokopisne historiografske razprave, pisal je na primer o forojulskih škofih, Čedajskem evangeljarju, genealogijah itd.

To obsežno in raznoliko gradivo se hrani v štiriindvajsetih arhivskih škatlah in ni kronološko urejeno. Fond hrani tudi petnajst albumov z izredno lepimi, dokaj velikimi ilustracijami arheoloških najdb, ki so prišle na dan med arheološkimi izkopavanji na čedajskem območju pod vodstvom della Torre Valsassine. Kot je opozorila Alessandra Negri, so ti albumi sestavni del njegovega rokopisnega dela Zgodovina izkopavanj.²³

Pomemben del fonda so tudi t. i. neobjavljena dela (*Manoscritti inediti*). Gre za bibliografske enote, ki so tudi popisane kot take.²⁴ Posebnega pomena je že omenjeno rokopisno delo *Storia degli scavi praticati per Sovrana Risoluzione dal 1817 al 1826 in Cividale del Friuli e suo agro sotto la direzione del canonico*

sassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5). Slovenske oblike navedenih toponimov po Merku, Slovenska krajevna imena, in Pettarin, Necropoli dell'età del ferro, str. 69–85.

¹⁸ Colussa, La ricerca archeologica, str. 113; Troi, Breve storia, str. 73, 80.

¹⁹ D'Andrea, Michele della Torre, str. 77.

²⁰ Omenjena izkopavanja so potekala med 31. marcem 1817 in 30. julijem 1826 (MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 21, str. 2).

²¹ Brozzi, Michele della Torre, str. 88–89.

²² De Santi, Il Museo Archeologico, str. 94.

²³ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina; ustni podatki: Alessandra Negri (MANC); opis t. i. albumov v: Franceschino, *Soprintendenza per i beni* (2003), brez paginacije.

²⁴ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina; ustni podatki: Alessandra Negri (MANC).

Co. Della Torre e Valsassina (Zgodovina izkopavanj, ki so se po vladarjevi resoluciji izvajala med letoma 1817 in 1826 v Čedadu in čedadskem podežlju pod vodstvom kanonika grofa della Torre in Valsassina). Ohranjeno je v več rokopisnih izvodih.²⁵ V uvodu je della Torre Valsassina izpostavil, da je 15. julija 1816 cesar Franc I. zaukazal izvedbo izkopavanj v Čedadu. Njihov namen je bil dokazati, da je Čedad rimskega in ne zgolj langobardskega izvora. Najdbe naj bi ovrgele vsak dvom o tem. Izrazil je prepričanje, da tako gotski kralj Teoderik kot langobardski kralj Alboin nista uničila rimskega mesta Forum Iulii, ampak sta izkoristila njegove prednosti.²⁶ Po uvodnem delu je vsebina razdeljena na dva dela, ki se navezujeta na dve vladarjevi resoluciji v zvezi z izkopavanji v Čedadu. Vsak del zajema štiri t. i. zgodovinske preglede (*prospetti storici*), neke vrste predstavitev izkopavanj v določenem časovnem obdobju.²⁷ Gre torej za skupno osem kronološko urejenih t. i. zgodovinskih pregledov, ki zajamejo obdobje od leta 1817 do leta 1826. Prvi obsega obdobje med 31. marcem in 31. avgustom 1817, drugi pa med 1. oktobrom 1817 in 17. januarjem 1818 in podobno gre tako naprej. Znotraj teh okvirov je della Torre Valsassina navajal, kdaj in kje je odkril določeno arheološko najdbo, na primer na vrtu plemiške rodbine Brandis, Canussio in podobno. Vključeni so tudi napotki o tem, v katerem albumu je na primer narisano določen omenjen predmet. To kaže, da gre za izredno izčrpen in pester fond, ki pa je vsebinsko povezan, zaokrožen in bogat. V delu je zabeležil tudi obiske kronanih glav, za katere je na licu mesta prikazal primer izvedbe arheološkega izkopavanja.²⁸ V delu *Zgodovina izkopavanj* je omenjal tri pomembne čedajske učenjake iz 15. in 16. stoletja, in sicer Nicolaja Canussia, Marc'Antonija Nicolettija in Belforta Miuttinija. Poznal je njihova rokopisna zgodovinska dela in si z njimi pomagal pri iskanju lokacij za izkopavanja.²⁹

²⁵ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5. Navedeni rokopisni izvod št. 5 je nastal leta 1827, namenjen pa je bil Arheološkemu inštitutu v Rimu, katerega dopisni član je bil della Torre Valsassina. Na prošnjo omenjene ustanove je pridobil dovoljenje oblasti, da ji lahko posreduje izvod tega rokopisnega dela (MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5, str. III–IV).

²⁶ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5, str. XI.

²⁷ Omenjenemu izvodu dela *Zgodovina izkopavanj* so na začetku dodane transkripcije korespondence della Torre Valsassine z Arheološkim inštitutom v Rimu, na koncu pa še določeni specifični spisi, kot na primer *Maniera di tagliare, regolare e pulire i mosaici adoperata in questi scavi* (Način rezanja, urejanja in čiščenja mozaikov, ki je bil uporabljen pri teh izkopavanjih) (MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5).

²⁸ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5, str. 177; ustni podatki: Alessandra Negri (MANC); Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 152.

²⁹ Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 90, 97–98, 121 (prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/

Della Torre Valsassina je napisal veliko del, in sicer 138 zgodovinskih del, disertacij in krajših spisov. Še za časa življenja, leta 1829, je izšel njegov compendij cerkvene in posvetne zgodovine.³⁰ Leta 1831 je v reviji *Archeografo triestino* objavil krajši spis o štirih tržaških škofih iz 13. stoletja.³¹ V zborniku *Monografie friulane offerte a monsignore Zaccaria Brito arcivescovo di Udine* (Udine 1847) je bilo posthumno objavljeno njegovo delo *Illustrazione della chiesa aquilejese e del patriarcato* (Prikaz oglejske cerkve in [oglejskega] patriarhata).³² V tem spisu je predstavil zgodovino oglejske cerkve, ki jo je razdelil na osem obdobji. V skladu s tedaj uveljavljenim prepričanjem je začetke oglejske cerkve povezoval z obiskom evangelista Marka v Ogleju.³³

Večina del della Torre Valsassine je ostala neobjavljena. Kot je izpostavil Sandro Colussa, je v 19. stoletju, natančneje, sredi in v drugi polovici stoletja, prišlo do dveh pobud za objavo njegove Zgodovine izkopavanj, vendar sta bili obe neuspešni; prva zaradi pomanjkanja denarja, druga leta 1888 pa zato, ker je ministrstvo za javno šolstvo ocenilo, da je delo zastarelo zaradi predpostavke, da je bil Čedad zgrajen po vzoru mesta Rim.³⁴ V 19. stoletju se je namreč arheološka veda intenzivno razvijala.³⁵ Šele leta 1982 je Mario Brozzi, direktor čedajskega arheološkega muzeja med letoma 1977 in 1980,³⁶ v veliki meri objavil Zgodovino izkopavanj, in sicer na osnovi enega od rokopisnih izvodov, ki jih hrani Nacionalni arheološki muzej v Čedadu.³⁷ Objava sicer ni povsem popolna, saj so izločeni določeni odlomki.³⁸

Tisti del obravnavanega fonda, ki vsebuje della Torrejeva neobjavljena dela (t. i. *Manoscritti inediti*), obsega rokopise, ki se nanašajo na posamezna obdobja izkopavanj (že omenjeni t. i. zgodovinski pregledi (*prospetti storici*)), ter druge rokopise s področja arheologije, numizmatike, zgodovine itd. Gre na primer za spise *Storia del Capitolo dell'insigne Collegiata di s. Maria di Cividale del Friuli* (Zgodovina kapitlja znamenite cerkve sv. Marije v Čedadu), *Quadro di cenni storici e di monumenti delle diverse Nazioni che dominarono il Friuli dalla nascita di Gesù Cristo al corrente anno 1843* (Prikaz zgodovinskih dogodkov in spomenikov različnih nacij, ki so vladale Furlaniji

XIX/5, Storia degli scavi, št. 5). O omenjenih učenjakih že v: Makuc, *Historiografija*, str. 40–43.

³⁰ D'Andrea, Michele della Torre, str. 79.

³¹ Torre e Valsassina, Biografia, str. 329–338.

³² O tem: D'Andrea, Michele della Torre, str. 79; Valentinelli, *Bibliografia*, str. 111.

³³ Torre e Valsassina, *Illustrazione della Chiesa Aquilejese*, str. 3–5. O tem tudi MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/1, Compendio di memorie, str. 14–15.

³⁴ Colussa, *La ricerca archeologica*, str. 118, 136–137.

³⁵ O metodološki »revoluciji« na tem področju: Díaz-Andreu, *A World History*, str. 391–397.

³⁶ Troi, *Breve storia*, str. 78, 80.

³⁷ Objava v Brozzi, Michele della Torre, str. 90–153.

³⁸ Brozzi, Michele della Torre, str. 87.

od Kristusovega rojstva do leta 1843), *Compendio di memorie e storie delle persone illustri letterate, e di quelle distinte in belle arti, della città di Cividale del Friuli* (Kompendij spominov in zgodb uglednih čedajskih književnikov in umetnikov) ter mnoge druge.³⁹ V omenjenem kompandiju, obsežnem spisu v dveh delih, je della Torre Valsassina najprej predstavil zgodovino Čedad in Furlanije od antike do leta 1840, s posebnim poudarkom na oglejskih patriarhih, nato pa osebe, ki so se odlikovale na najrazličnejših področjih in so bile iz Čedad oziroma so tam vsaj določen čas delovale. Tako je predstavil Rufina, Pavla Diakona, številne oglejske patriarhe itd.⁴⁰

V štiriindvajsetih mapah hranijo še druge njegove rokopisne spise. V krajšem rokopisnem spisu *Scrittura responsiva sulla denominazione del castello di Duino nel Carso* (Spis o poimenovanju gradu Devin na Krasu) iz leta 1830 je predstavil genealogijo lastnikov devinskega gradu in izvor njegovega imena.⁴¹ V rokopisni razpravi *Dissertazione sopra i vescovi giuliansi detti ancora forogiuliansi* (Disertacija o julijskih škofih, imenovanih tudi forojuljski) iz leta 1814 je

Pogled na Čedad, Hudičev most in reko Nadižo
(foto: Neva Makuc).

obravnal shizmo Treh poglavij, sinodo v Mantovi ter uveljavitev dveh patriarhatov v severnojadran-skem prostoru. Posebno pozornost je posvečal dejanskim sedežem oglejskih patriarhov, pri čemer se je opiral na *Zgodovino Langobardov* Pavla Diakona, pa tudi na delo *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis* (1740) Bernarda Marie de Rubeisa, na delo Francesca Berrette o omenjeni shizmi z naslovom *Dello scisma de' tre capitoli* (1770) itd. Patriarh Fortunat naj bi se v 7. stoletju zaradi varnosti zatekel v Krmin, ki je bil tedaj utrjen grad. Kasneje se je škof Fidentius iz Zuglia preselil v Čedad. Od tam je na začetku 8. stoletja njegovega naslednika Amatorja pregnal oglejski patriarh Kalist, ki se je sam iz Krmina preselil v Čedad in v mestu ob Nadiži zgradil patriarhalno palačo, ki jo je kasneje (1511) uničil potres. Po Kalistu naj bi oglejski patriarhi v Čedadu bivali še naslednjih skoraj pet stoletij, dokler se niso v 13. stoletju preselili v Videm. Pri tem je della Torre Valsassina izpostavil, da so že določeni avtorji in tudi njegova izkopavanja dokazali, da je Forum Iulii (*Forogiulio*) Čedad, ne pa Zuglio Carnico, kot so mislili nekateri avtorji.⁴² Z besedo julijski (*giuliense*) se je della Torre Valsassina navezoval na Zuglio Carnico, po Pavlu Diakonu *Castrum Iuliense*.⁴³ S tem je učenjak ponovno izpostavil tematiko, ki se mu je zdela posebno pomembna, torej zagovarjanje istovetnosti nekdanjega kraja Forum Iulii in Čedad.

Pri določanju lokacije antičnega mesta Forum Iulii se je della Torre Valsassina močno razhajal z grofom Girolamom Asquinijem (1762–1837), ki je Forum Iulii povezoval z Zuglijem.⁴⁴ Asquini je skupaj z barnabitom Angelom Mario Cortenovsem (1727–1801) raziskoval na območju Ogleja in Zuglia. Oba sta bila prepričana, da je bil Zuglio nekdanji Forum Iulii. Asquini pa je pri raziskavah posegal tudi po manj verjetnih etimologijah in celo falsificiranju napisov.⁴⁵ Tovrstno zmotno enačenje je sicer zaznamovalo več učenjakov vse od humanizma dalje. Pojavljale so se tudi domneve, da naj bi šlo za Videm.⁴⁶ Della Torre Valsassina je v delu *Zgodovina izkopavanj (Storia degli Scavi) z zadoščenjem poudaril, da so njegova izkopavanja dokazala, da je prav*

³⁹ Popis njegovih rokopisnih del v Franceschino, *Soprintendenza per i beni* (2004), str. 1–10, in deloma tudi v Brozzi, *Bibliografia*, str. 259–262.

⁴⁰ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/1, *Compendio di memorie*, in 1/XIX/2, Parte II.

⁴¹ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, š. 3, ms. 6.

⁴² MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, š. 3, ms. 2, str. 6–12, 23–24, 30–31; š. 3, ms. 6, str. 10–15, 24, 30. Prim. Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, knj. VI, pogl. 51; *Chronicon Patriarcharum Aquilejensium*, Appendix, str. 8. O dejanskih sedežih oglejskih patriarhov je della Torre Valsassina pisal tudi v MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/1, *Compendio di memorie*, str. 36.

⁴³ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, š. 3, ms. 2, str. 6, 11; š. 3, ms. 6, str. 14.

⁴⁴ Dellantonio, Michele della Torre, str. 51–52.

⁴⁵ Pastres, Asquini, str. 320–321; Donazzolo, Cortenovis, str. 825–830.

⁴⁶ Makuc, *Historiografija*, str. 29, 32, 90, 94, 126, 127, 178, 179, 189; Makuc, *Border identities*, str. 39, 41–43, 47–48, 79, 112, 158, 159. Več o teh historiografskih razhajanjih: Scaloni, *Introduzione*, str. 19–33; Trebbi, Iacopo di Porcia, str. 140–141.

Čedad identičen z mestom Forum Iulii. Ustanovitev mesta je povezal z Julijem Cezarjem.⁴⁷ Zelo odločno je proti Asquiniju nastopil v rokopisnem delu *Annotazioni sull'Opuscolo del Nob[ile]. K[avalie]re Co[n]te Girolamo Asquini stampato in Verona nella Tipografia di Pietro Bisesti 1827. Sopra il Forogiulio voluto da esso essere il Zuglio nella Cargna* (Zapiski h knjižici grofa Girolama Asquinija (natisnjeni v Veroni v tiskarni Pietra Bisestija leta 1827) o Forumu Iulii, ki naj bi bil po njegovem mnenju Zuglio v Karniji). Očital mu je, da ni počakal na objavo njegove *Zgodovine izkopavanj*, čeprav naj bi ga na primernost tega opozoril že videmski tiskar Luigi Mattiuzzi, temveč naj bi raje stremel po slavi ter v knjižici podal več protislovij in ponaredb.⁴⁸ To odraža živahnost, ki je zaznamovala razprave takratnih eruditov in starinoslovcev v zvezi z antičnimi najdbami in lokalizacijo antičnih krajev.

V fondu je tudi krajši opis Čedada, ki ga je della Torre Valsassina sestavil, ko je 4. maja 1828 Čedad obiskal Costantino Vallardi, ki je pripravljaval potopis po Italiji. Della Torre Valsassina je za Vallardija pripravil rokopis, v katerem je med drugim omenil čedajski samostan S. Maria in Valle, rimsko in langobardsko preteklost mesta, slikarska dela znanih avtorjev ter dragocene rokopise, ki jih hranijo v Čedadu. Med slednjimi je izpostavil znameniti Čedajski evangeliar.⁴⁹ Ta opis naj bi bil nato povzet v dopoljenih izdajah obsežnega dela *Itinerario d'Italia, o sia Descrizione dei viaggi per le strade più frequentate si per posta che altrimenti alle principali città d'Italia* (Potopis po Italiji oziroma Opis potovanj po najbolj prometnih cestah za poštne povezave ali v smeri največjih italijanskih mest) Giuseppeja Vallardija.⁵⁰ Della Torre Valsassina je v svojem opisu izpostavil, da je Čedad nekdanje mesto Forum Iulii, v Vallardijevem potopisu pa je zgolj navedeno, da nekateri ti mesti povezujejo.⁵¹

Della Torre Valsassina se je posvetil tudi preučevanju znamenitega Čedajskega evangeliarja, ki je imel v srednjem veku poseben pomen. Vanj se je podpisalo tudi več uglednih romarjev, ki so prihajali z nemških, italijanskih in slovanskih območij.⁵² V rokopisnem delu *Catalogo ragionato Dei Nomi Degli Imperatori d'Oriente, e d'Occidente, Dei Re', e Duchi Longobardi, Dei Patriarchi, Vescovi e Conti Inseriti Nel Codice Evangelionario Membranaceo Forogiuliense*

Manoscritto dal V. al VII. Secolo (Kronološko urejeni katalog imen vzhodnih in zahodnih cesarjev, langobardskih kraljev in vojvod, patriarhov, škofov in grofov, vnesenih v rokopisni kodeks Čedajski evangeliar od 5. do 6. stoletja) iz leta 1812 je opisal ta kodeks in njegovo zgodovino ter predstavil določene ugledne osebe, katerih imena so bila dopisana v kodeks.

V fondu hranijo tudi rokopisni spis, v katerem je della Torre Valsassina opisal prihod cesarja Franca I. v Čedad aprila 1816. Opisal je, kako so se pripravljali na vladarjev prihod. Ceste in ulice so uredili in ometali, pobelili stavbe ter odstranili zidove in robove stavb, ki so oteževali prehod. Postavili so tudi slavolok z napisi in simboli, povezanimi s habsburško vladarsko hišo. Cesar je nato 23. aprila prispel v Videm, 27. aprila po 7. uri zjutraj pa je skozi Vrata sv. Petra prispel v Čedad. Pred omenjenimi mestnimi vrati je bilo razporejenih sto kmetov iz Beneške Slovenije (»n. 100 contadini della Schiavonia«), ki so bili vsi enako oblečeni in so na roki nosili žalni trak. Malo pred tem (7. aprila) je namreč preminila cesarjeva tretja soproga Marija Ludovika. Cesar se je v mestu zadržal dobre tri ure in v tem času obiskal stolnico ter si ogledal več dragocenih rokopisov, tudi Čedajski evangeliar, v katerega se je podpisal. Obiskal je tudi druge čedajske znamenitosti.⁵³

Zaključek

Pričujoči članek je na kratko predstavil čedajskega kanonika Micheleja della Torre Valsassina, ki je bil zaslužen za začetek organiziranih arheoloških izkopavanj na čedajskem območju, tudi v bližini Nadiže. Gre za pomembnega raziskovalca širšega slovensko-italijanskega obmejnega območja. Pri tem velja spomniti na besede arheologov Ane Kruh in Mihe Mlinarja, da je omenjeno obmejno območje med rekama Nadižo in Sočo tudi z arheološkega vidika kulturno-zgodovinsko povezano.⁵⁴

Članek je želel bralce opozoriti na grofovo bogato in pestro zapuščino, ki jo hranijo v Nacionalnem arheološkem muzeju v Čedadu. Njegova zapuščina in mnoga njegova rokopisna dela odražajo njegovo široko zanimanje za preteklost, ki je zajemalo tako zelo oddaljena kot bližja zgodovinska obdobja ter se širilo na področje arheologije in zgodovine. Podobno kot pri mnogih drugih njegovih sodobnikih, zlasti učenjakih 18. stoletja, je njegovo zanimanje za preteklost težko zamejiti. V zgodovinskih delih je namreč obravnaval različne tematike, pri čemer so nekatere pomembne tudi za slovensko zgodovino (na primer Čedajski evangeliar, oglejski patriarhi, genealogije plemiških rodbin itd.). Pomemben torej ni le

⁴⁷ Torre Valsassina, *Storia degli Scavi*, str. 151, 153. Prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, *Storia degli scavi*, št. 5.

⁴⁸ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 21, str. 4–5.

⁴⁹ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 24, brez paginacije.

⁵⁰ Costantino in Giuseppe Vallardi sta pripadala znani družini, ki se je v Milanu in Benetkah ukvarjala s tiskarstvom in prodajanjem knjig (Marazzi, Vallardi).

⁵¹ Vallardi, *Itinerario*, str. 171–172.

⁵² Scalon, *Il Codex*, str. 13–28; Scalon, *L'evangelario di San Marco*, str. 7–11; Scalon, *L'Evangelario »forogiuliese«*, str. 3–13; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 42–43.

⁵³ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 9, ms. 29, brez paginacije.

⁵⁴ Kruh in Mlinar, *Brezmejnost arheologije*, str. 190, 195.

za zgodovino arheološke vede, ampak tudi zgodovino pisja.⁵⁵

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu)
Manoscritti Michele della Torre Valsassina.

USTNI VIR

Dott.ssa Alessandra Negri, MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), oddelek Knjižnica in arhivi (Biblioteca e archivi).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Brozzi, Mario: Bibliografia altomedievale cividalese: storia, arte e archeologia. *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1994, št. 74, str. 259–272.

Brozzi, Mario: Michele della Torre e la sua «Storia» degli scavi (1817–1826). *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1982, št. 62, str. 87–154.

Brozzi, Mario: Togliano: un antico villaggio rurale. *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1994, št. 74, str. 25–41.

Buora, Maurizio: Torre Valsassina (Della) Michele, barnabita e poligrafo. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 2 L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 3373–3378.

Chronicon Patriarcharum Aquilejensium, quod in Tabulario Capituli in Civitate Forojulii adservatur. V: Rubeis, Bernardo Maria de: *Monumenta ecclesiae Aquileiensis: cum appendice, in qua vetusta Aquileiensium patriarcharum rerumque foroiulensium chronica*. Argentinae [i. e. Venezia], [Giambattista Pasquali] 1740, Appendix, str. 6–8, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11348525?page=1>.

Colussa, Sandro: La ricerca archeologica nel territorio di Cividale tra la seconda metà dell'Ottocento e i primi decenni del Novecento. *Alexander Wolf*

tra Piemonte e Friuli: archeologia, linguistica, storia e cultura nel secondo Ottocento (ur. Lorenzo Di Leonardo). Udine: Forum, 2009, str. 113–146.

Colussa, Sandro: Per una carta archeologica dell'agro di Forum Iulii in epoca longobarda (568–774). L'uso delle fonti bibliografiche e della cartografia storica in ambiente GIS. *Itinerari storico archeologici per la conoscenza del Friuli longobardo (Rivista di topografia antica. Supplemento 9)*; ur. Sandro Colussa, Davide Gherdevich in Sara Gonizzi Barsanti). Galatina: Mario Congedo editore, 2015, str. 27–58.

D'Andrea, Rosanna: Michele della Torre e Valsassina (1757–1844) erudito »antiquario« a Cividale. *Forum Iulii. Annuario del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*, 22, 1998, str. 77–96.

De Santi, Chiara: Il Museo Archeologico di Cividale del Friuli. Dalla fondazione agli sviluppi attuali. I parte. *Forum Iulii. Annuario del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*, 36, 2012, str. 93–122.

Dellantonio, Sandra: Michele Della Torre Valsassina e Giovanni Gortani, due archeologi dell'Ottocento in Friuli Venezia Giulia. *L'Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria, serie 4*, 58 (106), 1998, str. 47–100.

Díaz-Andreu, Margarita: *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: University press, 2007 (DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199217175.001.0001>).

Donazzolo, Cristina: Cortenovis Angelo Maria, erudito. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 2 L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 825–830.

Franceschino, Claudia: *Soprintendenza per i beni architettonici e per il paesaggio e per il patrimonio storico, artistico e demoetnoantropologico del Friuli Venezia Giulia. Archivi e Biblioteca di Cividale del Friuli. Biblioteca ex Capitolare. Fondo Manoscritti Michele della Torre Valsassina*. [...] [Album]. Neobjavljen popis hrani MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), 2003.

Franceschino, Claudia: *Soprintendenza per i beni architettonici e per il paesaggio e per il patrimonio storico, artistico e demoetnoantropologico del Friuli Venezia Giulia. Archivi e Biblioteca di Cividale del Friuli. Fondo Manoscritti Michele della Torre Valsassina*. [...] *Inventario dei volumi manoscritti con segnatura 1/XIX/1–71, ad integrazione della descrizione a cura di Daniele Stringher* [...]. Neobjavljen popis hrani MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), 2004.

Kruh, Ana in Mlinar, Miha: Brezmejnost arheologije med Nadižo in Sočo. *Trinkov koledar za leto 2008*.

⁵⁵ Prispevek je posvečen arheologu Dragu Svoljšaku (roj. 1941), ki je pomembno zaznamoval arheologijo današnjega slovensko-italijanskega obmejnega prostora. Posebno zahvalo dolgujem dott.ssi Alessandri Negri iz Državnega arheološkega muzeja v Čedadu (MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli) za izčrpno predstavitev obsežnega fonda Rokopisi Micheleja della Torreja Valsassina (*Manoscritti Michele della Torre Valsassina*) in dragoceno pomoč pri konzultiranju literature in gradiva, ki ga hrani MANC.

- Čedad: Kulturno društvo »Ivan Trinko«, 2007, str. 190–195.
- Makuc, Neva: *Border Identities in the Early Modern Period. Venetian Friuli and the Habsburg County of Gorizia mirrored in contemporary historiography*. Berlin: Peter Lang, 2021 (DOI 10.3726/b17741).
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Marazzi, Elisa; Vallardi. *Dizionario Biografico degli Italiani Volume 98 (2020)*. https://www.treccani.it/enciclopedia/vallardi_%28Dizionario-Biografico%29/.
- Marchetti, Giuseppe: *Il Friuli: uomini e tempi*. 3. izd. [S. l.]: Del Bianco, 1979.
- Merkù, Pavle: *Slovenska krajevna imena v Italiji: priročnik = Toponimi sloveni in Italia: manuale*. Trst: Mladika, 1999.
- Pastres, Paolo; Asquini Girolamo, archeologo. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 2 L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 320–322.
- Pavel Diakon (Paulus, Diaconus): *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)* (prev. Fran Bradač, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar). Maribor: Obzorja, 1988.
- Pettarin, Silvia: *Necropoli dell'età del ferro a San Pietro al Natisone = Železnodobno grobišče iz Špietra v dolini Nadiže. Terre d'incontro: contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isonzo dall'antichità al medioevo: atti della giornata internazionale di studi, S. Pietro al Natisone, 26 novembre [!]² 2005 = Kraji srečanj: stiki in izmenjave vzdolž Nadiških in Soške doline od antike do srednjega veka: zapiski z mednarodnega študijskega dne v Špetru, 26. novembra 2005*. Cividale del Friuli: Most, Associazione Don E. Blanchini, 2007.
- Scalon, Cesare: *Il Codex Forojulienensis e la sua storia. Il Vangelo dei principi. La riscoperta di un testo mitico tra Aquileia Praga e Venezia* (ur. Giordano Brunettin). Udine: Paolo Gaspari editore, 2001, str. 13–28.
- Scalon, Cesare: *Introduzione*. V: Canussio, Niccolò: *De restitutione patriae* (ur. Orio Canussi). Udine: Casamassima editore, 1990, str. 19–33.
- Scalon, Cesare: *L'Evangelario »forogiuliese«. I libri dei patriarchi. Un percorso nella cultura scritta del Friuli medievale* (ur. Cesare Scalon). Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, Istituto Pio Paschini per la storia della chiesa in Friuli, 2014, str. 3–13.
- Scalon, Cesare: *L'evangelario di San Marco* (ur. Cesare Scalon). Udine: P. Gaspari, 1999, str. 7–11.
- Štih, Peter in Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter: *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura [Elektronski vir]*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Sistory, 2008, <http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf>.
- Torre e Valsassina, Michele della: *Biografia di quattro vescovi, che governarono la chiesa di Trieste nel XIII. secolo*. V: D'Ottavio Fontana, Carlo. *Illustrazione d'una serie di monete dei Vescovi di Trieste*. *Archeografo Triestino*, 1831, št. 3, str. 329–338.
- Torre e Valsassina, Michele della: *Illustrazione della Chiesa Aquilejese e del Patriarcato. Monografie friulane offerte a monsignore Zaccaria Bricito arcivescovo di Udine*. Udine: tip. Vendrame, 1847, samostojna paginacija.
- Torre Valsassina, Michele della: *Storia degli Scavi praticati per sovrana risoluzione dal 1817 al 1826 in Cividale del Friuli e suo agro sotto la direzione del Canonico Michele conte della Torre Valsassina (1827)*. V: Brozzi, Mario; Michele della Torre e la sua «Storia» degli scavi (1817–1826). *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1982, št. 62, str. 90–153.
- Trebbi, Giuseppe: *Iacopo di Porcia, feudatario e umanista. Studi in onore di Giovanni Miccoli* (ur. Liliana Ferrari). Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2004, str. 115–141.
- Troi, Marzia: *Breve storia del Museo Archeologico di Cividale del Friuli attraverso l'attività dei suoi direttori*. *Forum Iulii. Annuario del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*, 24, 2000, str. 73–83.
- Valentinelli, Giuseppe: *Bibliografia del Friuli*. Bologna: Forni, 1969 (faks. izd. Venezia: Imp. Accademia delle scienze di Vienna, 1861).
- Vallardi, Giuseppe: *Itinerario d'Italia, o sia Descrizione dei viaggi per le strade più frequentate sì per posta che altrimenti alle principali città d'Italia [...] corredato di sedici carte topografiche*. 22. popr. in dop. milanska izd. Milano, Venezia: Pietro e Giuseppe Vallardi, 1837.

SPLETNI VIR

<https://whc.unesco.org/en/list/1318/>

S U M M A R Y

Scholar Michele Count della Torre Valsassina (1757–1844) and his legacy

The article provides a succinct portrait of the canon of Cividale del Friuli, Count Michele della Torre Valsassina (1757–1844), an archaeologist, antiquarian, erudite, and scholar. Like many of his contemporaries, especially eighteenth-century scholars,

he entertained an all-embracing interest in the past and left an indelible mark not only on the history of archaeology but also on the history of historiography.

Count Michele della Torre Valsassina is now primarily known as the founder of the National Archaeological Museum—Cividale del Friuli and as the head of archaeological excavations in Cividale del Friuli, its surroundings, and along the Nadiža/Natisone River, which took place between 1817 and 1826, with the support of Emperor Franz I. He put his finds on public display. The excavations, among others, unearthed an Iron Age burial site at San Pietro al Natisone, formerly San Pietro degli Slavi (Špeter or Špieter Sloven). Della Torre Valsassina devoted a great deal of attention to Roman material heritage, partially in the desire to address the long-standing question regarding the location of the Roman town of Forum Iulii. Rich in the early medieval Lombard cultural history, the area, in which the excavations were carried out, was added to the UNESCO World Heritage List two centuries later (2011).

The article highlights Della Torre Valsassina's abundant and ramified legacy, kept in a special collection of the National Archaeological Museum—Cividale del Friuli. The count devoted his life to studying biographies and genealogies, numismatics, art history, church history, and so on, that took him

beyond the bounds of his native town. Particularly noteworthy is his manuscript work *Storia degli scavi praticati per Sovrana Risoluzione dal 1817 al 1826 in Cividale del Friuli e suo agro sotto la direzione del canonico Co. Della Torre e Valsassina* (The History of Excavations (1817–1826), Carried Out in Cividale del Friuli and Its Surroundings under the Leadership of the Canon, Count Della Torre Valsassina, in Accordance with Sovereign Resolution), preserved in several copies. Whereas many of his other manuscripts have also been preserved, the article draws attention to those that could be interesting for Slovenian researchers. For example, in his brief manuscript treatise *Scrittura responsiva sulla denominazione del castello di Duino nel Carso* (A Treatise on the Designation of Duino Castle in the Karst) from 1830, he discussed the genealogy of the owners of the above-mentioned castle and the origin of its name. And in his manuscript *Dissertazione sopra i vescovi giuliansi detti ancora forogiuliansi* (The Dissertation on Bishops of Iulius or, rather, of Foro Iulii) from 1814, he deliberated on the Schism of the Three Chapters, the Synod of Mantua, and the establishment of two patriarchates in the northern Adriatic region. He devoted special attention to the actual sees of Aquileian patriarchs, studied the Gospel of Cividale, and so forth.

Eden od portalov v Nacionalnem arheološkem muzeju v Čedadu (foto: Neva Makuc).

Valentina Bevc Varl

doc. dr., muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Maribor, Grajska ulica 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: tina.varl@museum-mb.si

Življenjska pot slikarja Eduarda Linda (1827–1904)

IZVLEČEK

V prispevku se ukvarjamo z rekonstrukcijo doslej popolnoma neraziskane življenjske poti slikarja Eduarda Linda, rojenega v Hamburgu. V Maribor je prišel ob koncu leta 1855, se v mestu naselil ter v njem živel in delal do smrti leta 1904. Med prva naročila v Mariboru naj bi sodila poslikava stropa mariborske kadetnice, zgrajene v letih 1853–1856. Lind se je v Mariboru vključil v evangeličansko skupnost in bil tudi član prezbitarija. Kot razberemo iz pisnih virov, je bil v Mariboru priljubljen meščan in cenjen slikar. Portretiral je številne meščanke in meščane in naslikal oljno sliko Križanega, ki je bila leta 1869 nameščena v novozgrajeno evangeličansko cerkev. Lind je umrl v popolni revščini in bil pokopan na stroške evangeličanske skupnosti.

KLJUČNE BESEDE

Eduard Lind, slikarstvo, 19. stoletje, Pokrajinski muzej Maribor, muzejske zbirke, biografije, Maribor

ABSTRACT

LIFE OF THE PAINTER EDUARD LIND (1827–1904)

The contribution aims to reconstruct the so far unresearched life of the Hamburg-born painter Eduard Lind. He came to Maribor at the end of 1855, settled in the city as well as lived and worked there until his death in 1904. The first commissions in Maribor included painting the ceiling of the city's new cadet school, constructed between 1853 and 1856. Lind became part of the Maribor Evangelical community and a member of the presbytery. As may be gathered from written sources, he was a popular citizen of Maribor and an acknowledged painter. He portrayed many citizens and produced the oil painting of the Crucified Christ, which was mounted in the newly constructed Evangelical church in 1869. Lind died in great poverty and was buried at the expense of the Evangelical community.

KEY WORDS

Eduard Lind, painting, nineteenth century, Regional Museum Maribor, museum collections, biographies, Maribor

Uvod

Slikarstvo 19. stoletja z območja Maribora oziroma današnje slovenske Štajerske še ni sistematično raziskano. V zbirki slikarstva Pokrajinskega muzeja Maribor hranijo več kot tisoč slikarskih del iz obdobja od 16. do sredine 20. stoletja. Približno polovica slikarskih del je nastala v 19. in na začetku 20. stoletja. Iz tega obdobja prevladujejo dela neznanih slikarjev, med avtorsko identificiranimi ali signiranimi deli pa so dela nemškega slikarja Antona Kellerja (1775–po 1820), ki je živel in delal v Varaždinu, Leopolda Kuppelwieserja (1796–1862), Augusta Tominca (1818–1883), Josefa Zieglerja (1785–1852), Carla Vogla (r. 1820), Vincenca Moserja (1831–1903), Gabriela Hackla (1842–1919), Antona Gvajca (1865–1935), Oskarja pl. Pistorja (1865–1928) in drugih. Najštevilčnejše so zastopana dela slikarjev Antona Nowaka (1865–1932) in Eduarda Linda (1827–1904).¹ Slednji se je ukvarjal predvsem s slikanjem portretov mariborskih meščanov, zato je njegov opus v kulturnozgodovinskem kontekstu dediščine mesta Maribor še posebej zanimiv.

V želji po rekonstrukciji Lindove življenjske in ustvarjalne poti so bili preučeni različni pisni in materialni viri, na podlagi katerih je mogoče Linda prvič temeljiteje osvetliti kot mariborskega meščana in slikarja. V pričujočem prispevku se ukvarjamo v prvi vrsti z Lindovo življenjsko potjo, njegova dela pa bodo obravnavana na drugem mestu.

Pisni in materialni viri o slikarju Eduardu Lindu

Osnovne podatke o življenju in delu slikarja Eduarda Linda prvič zasledimo v Wastlerjevem leksikonu štajerskih slikarjev iz leta 1883,² kasneje pa so bili z manjšimi spremembami povzeti v drugih leksikonih.³ Sergej Vrišer v svojih prispevkih Linda sicer bežno omenja kot pomembnega mariborskega slikarja druge polovice 19. stoletja,⁴ vendar se z njegovim življenjem in delom ni natančneje ukvarjal.⁵ Lindove portrete mariborskih županov in pomembnih meščanov v kontekstu zgodovine mariborskega rotovža in ohranjanja spomina na zasluge portretirancev v monografiji o rotovžu in znanstvenem prispevku obravnava Polona Vidmar.⁶ Ista avtorica Lindovo

oltarno sliko Križanega omenja tudi v monografiji o Umetnostni galeriji Maribor.⁷

Za rekonstrukcijo Lindovega življenja je dragocen njegov osebni arhivski fond v Pokrajinskem arhivu Maribor. V njem so ohranjeni njegovi osebni dokumenti, ki osvetljujejo njegov izvor, beležnica in tri skicirne mape z njegovimi skicami, študijami in akvareli.⁸ Večina omenjenega arhivskega gradiva ima inventarne številke Muzejskega društva v Mariboru, od koder je bilo gradivo po podatkih v inventarni knjigi Muzejskega društva preneseno najprej v arhiv Zgodovinskega društva,⁹ nato pa v Pokrajinski arhiv Maribor, kjer je danes. Muzejsko društvo v Mariboru je listine in skicirne mape pridobilo 10. marca 1904, kmalu po Lindovi smrti (umrl je 12. februarja 1904); sočasno je Muzejsko društvo pridobilo tudi nekaj Lindovih osebnih predmetov.¹⁰ V Lindovem osebni arhivskem fondu je ohranjena še njegova beležnica, vendar nima pritrjene številke Muzejskega društva v Mariboru in ni vpisana v društveno inventarno knjigo. V notranjosti beležnice je ovalni žig s slovenskim napisom *Muzejsko društvo v Mariboru*, kar vendarle dokazuje, da je v Pokrajinski arhiv prišla iz zbirke tega društva. Poleg Lindovega osebnega arhiva je za rekonstrukcijo njegove vloge v Mariboru pomemben fond Evangeljske verske občine v Mariboru, ohranjen v Pokrajinskem arhivu Maribor,¹¹ v katerem se Lind večkrat omenja, v njem pa je ohranjena tudi slikarjeva smrtovnica.¹² Smrt Eduarda Linda je vpisana tudi v mrliško knjigo mariborske evangeličanske skupnosti, ki jo hranijo v evangeličanski cerkvi v Mariboru.¹³

Poleg navedenih arhivskih fondov so za raziskavo Lindovega življenja pomembne omembe v digitaliziranih tiskanih virih, predvsem v adresarjih mest Hamburg, Altona in Maribor ter v mariborskem časniku *Marburger Zeitung*.¹⁴

Glavni vir za obravnavo Lindovih ohranjenih slikarskih del je dokumentacija zbirke Pokrajinskega muzeja Maribor, ki jo sestavljajo aktualna inventarna knjiga kulturnozgodovinskega oddelka, v katero so vpisana slikarska dela, ter njene predhodnice – Baševa inventarna knjiga, ki je nastala po drugi svetovni vojni, ter inventarni knjigi Muzejskega društva v

¹ Bevc Varl, *Odpri depo*, brez paginacije; PMM, Inventarna knjiga, Kulturnozgodovinski oddelek.

² Wastler, *Steierisches Künstlerlexicon*, str. 88.

³ Wastler, Lind, Eduard, str. 325; Lind, Eduard (geslo), *Dictionnaire critique*, Tome sixieme, str. 671–672; Prašelj, Lind, Eduard (1827–1904), str. 217.

⁴ Vrišer, Likovna dejavnost, str. 628; Vrišer, Umetnost, str. 86. Riehl v prispevku o štajerskih slikarjih Linda ne omenja (Riehl, Die steierische, str. 237–262).

⁵ Simoniti in Legat, Sergej Vrišer, str. 419–477.

⁶ Vidmar, *Mariborski rotovž*; Vidmar, Porträts, str. 203–230.

⁷ Vidmar, *Umetnostna galerija*.

⁸ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), ena arhivska škata.

⁹ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, str. 47, 48.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ SI PAM/1846, Evangeljska verska občina Maribor (1847–1945), 74 arhivskih škatel.

¹² SI PAM/1846, Evangeljska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 9.

¹³ Evangeličanska cerkvena občina Maribor, Totenbuch, Band III, vom 1888–1904, str. 58.

¹⁴ Vsi uporabljeni tiskani viri so citirani v sprotnih opombah.

Mariboru¹⁵ in Zgodovinskega društva.¹⁶ Slikarska dela Eduarda Linda so v zbirko Pokrajinskega muzeja Maribor prišla na različne načine v različnih obdobjih. Glede na trenutno stanje raziskav je Pokrajinski muzej Maribor edini slovenski muzej, ki hrani Lindova slikarska dela.

Življenjska pot Eduarda Linda do prihoda v Maribor

Iz zapisa v Wastlerjevem leksikonu štajerskih slikarjev izvemo, da se je Eduard Lind rodil 28. novembra 1827 v Hamburgu. V Mariboru naj bi se naselil leta 1856. V leksikonu je opredeljen kot slikar portretov, ki pa izjemoma naslika tudi kakšno religiozno delo. Od slikarskih del so omenjeni slika Križanega za evangeličansko cerkev v Mariboru iz leta 1865 ter portreti Jakoba Badla (1877), Heinricha von Gasteigerja ter županov Tappeinerja (1863, 1880) in dr. Mathäusa Reiserja.¹⁷ V Thieme-Beckerjevem leksikonu upodabljajočih umetnikov o Lindu izvemo, da se je izučil v Hamburgu, o letu njegovega prihoda na Štajersko pa avtor besedila ni bil prepričan, saj je zapisal letnici 1853 oziroma 1856 (?). Lind naj bi se stalno naselil v Mariboru in se spoprijateljil s slikarjem Ferdinandom Maličem (Mallitschem). Avtor navaja, da naj bi Lind poleg nekaj portretov in Križanega za evangeličansko cerkev slikal krajine in arhitekturo.¹⁸ Leksikon umetnikov Emmanuela Benézita prinaša Lindove rojstne podatke in ga omenja kot portretista mariborskega meščanstva ter slikarja krajin in arhitekture. Od slikarskih del je omenjeno le Križanje za evangeličansko cerkev v Mariboru.¹⁹ V Avstrijskem biografskem leksikonu je poleg že omenjenih del kot Lindovo delo navedena še kopija votivne slike iz Ruš z veduto Maribora iz leta 1877. Lind naj bi po podatkih v tem leksikonu v Maribor prišel že leta 1854 in tu umrl 13. februarja 1904, prav tako pa je omenjeno, da nekaj njegovih del hranijo v Deželnem muzeju (*Landesmuseum*) v Mariboru, dokumente, beležnico in skicirne zvezke iz njegove zapuščine pa v arhivu v Mariboru.²⁰

Eduard Lind – prišlek iz Hamburga

V Wastlerjevem leksikonu navedene rojstne podatke Eduarda Linda okvirno potrjuje izpis iz krstne knjige cerkve sv. Pavla (St. Pauli) v Hamburgu iz leta

1843, ohranjen v Lindovem arhivskem fondu v Pokrajinskem arhivu Maribor,²¹ kjer je zapisano: »Leta tisoč osemsto sedemindvajset (1827) dne triindvajsetega novembra sta Peter Christian Lind, dimnikar iz Hamburga, in njegova soproga Engel Catharina Elisabeth, rojena Blubme, iz Altone, dala krstiti osemindvajsetega (28) novembra tega leta rojenega sina Johanna Carla Eduarda Linda. Botri so bili: Johann Wilhelm Lind / Catharina Elisabeth Lind / Johanna Elisabeth Henriette Dubers. / [neberljivo] / von Hamburg / 23. Februar 1843 / Subfide Pastoralis / [neberljivo] Pastor / zu St. Pauli.«²² (slika 1) Pri zapisu gre najverjetneje za spodrseljaj zapisovalca, ki navaja, da sta starša 23. novembra 1827 krstila 28. novembra rojenega sina. Lindove rojstne podatke, navedene v Wastlerjevem leksikonu, moramo torej z 28. novembra 1827 popraviti na 23. november 1827. Dokument poleg rojstnih podatkov prinaša popolno ime slikarja – Johann Carl Eduard Lind – ter popolna imena njegovih staršev in botrov.²³

Priimek Lind v adresarjih Hamburga²⁴ prvič zasledimo leta 1784, ko se omenja Johann Heinrich Lind.²⁵ Od leta 1801 zasledimo krojaškega mojstra J. C. D. Linda.²⁶ Po letu 1807 se v Altoni omenja čevljarski mojster Johann Christian Lind.²⁷ Omenjenih oseb ne moremo povezati z mariborskim slikarjem Lindom. Od leta 1809 se v adresarjih omenja dimnikar S. Lind²⁸ in od leta 1813 dimnikar Samuel Lind.²⁹ Leta 1825 v adresarjih Hamburga poleg Samuela Linda zasledimo dimnikarja Christiana Linda, najverjetneje njegovega sina.³⁰ Oba se omenjata kot dimnikarja do leta 1843, ko ob Samuelu zasledimo le zapis »Sen.« (senior), poklic dimnikarja pa je izpuščen. Christian je omenjen kot »Jun.« (junior).

¹⁵ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg.

¹⁶ PMM, Inventarna knjiga zgodovinskega društva (Glavni zapisnik muzeja Zgodovinskega društva v Mariboru, 1904–19.).

¹⁷ Wastler, *Steierisches Künstlerlexikon*, str. 88.

¹⁸ Wastler, Lind, Eduard, str. 325.

¹⁹ Lind, Eduard (geslo), *Dictionnaire critique*, Tome sixieme, str. 671–672.

²⁰ Prašelj, Lind, Eduard (1827–1904), str. 217. Podatek o datumu smrti je napačen, saj je po podatkih v mrliški knjigi Lind umrl 12. februarja 1904.

²¹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2. Krstni list Eduarda Linda je Muzejsko društvo Maribor pridobilo 16. marca 1904 kot dar Adalberta Reichmayerja. Leta 1925 je bil dokument predan v arhiv Zgodovinskega društva (PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 16. 3. 1904, inv. št. 1105, str. 48). Listina ima še zmeraj pritrjeno papirnato etiketo Muzejskega društva v Mariboru in ovalni žig s slovenskim napisom *Muzejsko društvo v Mariboru*.

²² Izpis iz krstne knjige cerkve sv. Pavla v Hamburgu iz leta 1827, št. 291, list 152 (SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Izpis iz krstne knjige, 23. 2. 1843).

²³ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Izpis iz krstne knjige, 23. 2. 1843.

²⁴ Adresarji za mesto Hamburg od leta 1698 so dostopni na spletni strani Državne in univerzitetne knjižnice Hamburg: <https://agora.sub.uni-hamburg.de//subhh-adress/digbib/start>

²⁵ *Hamburger Kaufmannsalmanach auf das Jahr 1784*, brez paginacije.

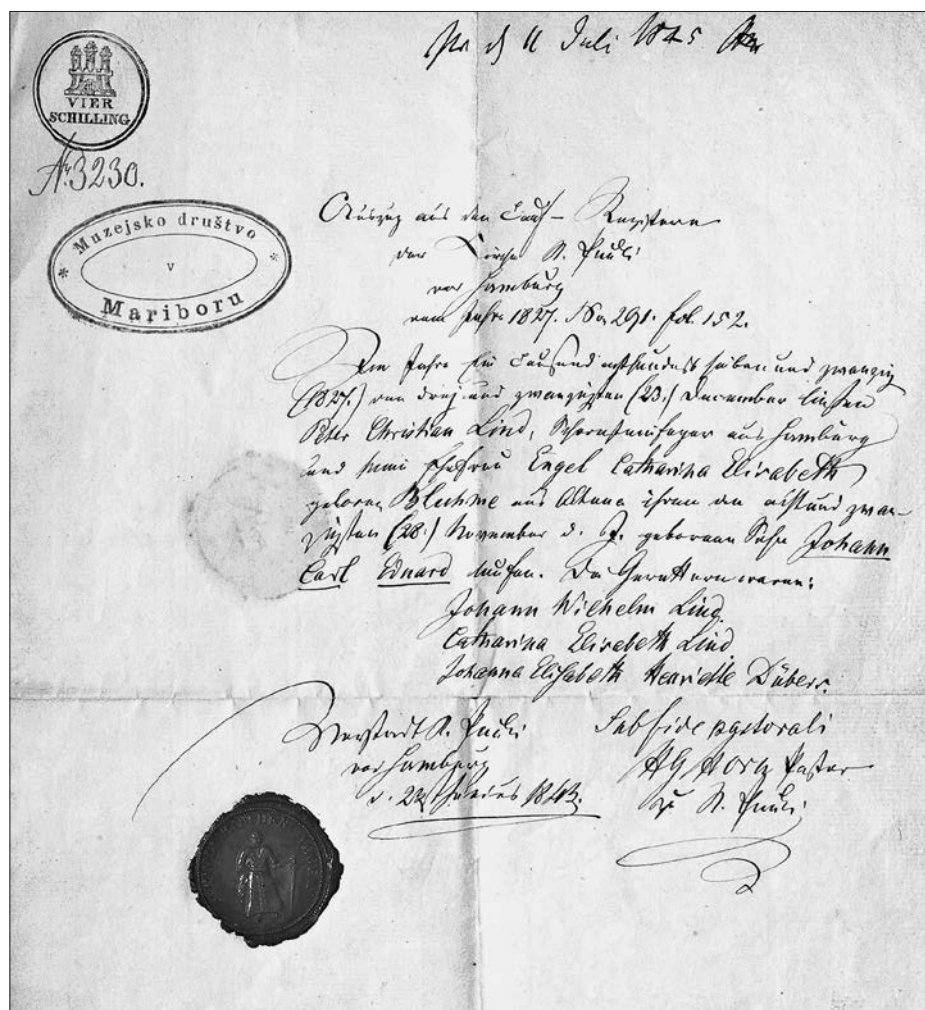
²⁶ *Hamburgisches Adress-Buch auf das Jahr 1801*, str. 146.

²⁷ *Altonaisches Adressbuch für das Jahr 1807*, str. 98.

²⁸ *Hamburgisches Adress-Buch auf das Jahr 1809*, str. 198. S. Lind je stanoval na naslovu Hamburg Berg 2te Carlstrasse no. 98.

²⁹ *Altonaisches Adress-Buch für das Jahr 1813, Supplement zum Altonaischen Adress-Buche 1813 für das Jahr 1814*, str. 23. Samuel Lind je stanoval v četrti Hamburg Berg, Reichenstrasse no. 260.

³⁰ *Hamburgisches Adress-Buch für das Jahr 1825*, str. 230. Christian se omenja na naslovu Langereihe üb. No. 463 4te Einf.; Samuel se omenja na naslovu Langereihe no. 447.

Slika 1: Izpis iz krstne knjige cerkve sv. Pavla v Hamburgu, 23. februar 1843 (SI PAM).

Oba sta stanovala v mestni četrti St. Pauli na naslovu *Langestrasse 51*³¹ vse do leta 1861, ko je Samuel najverjetneje umrl, saj se odtlej ne omenja več.³² Po letu 1848 je ime Linda mlajšega zapisano kot Christian Peter Lind,³³ kar nas pripelje do sklepa, da gre za očeta našega slikarja Eduarda Linda. Dimnikar Christian Peter Lind se v adresarjih omenja do leta 1871,³⁴ leta 1872 pa je na naslovu vpisana le še vdova po Christianu Petru Lindu.³⁵

³¹ Od leta 1835 sta Christian in Samuel stanovala na istem naslovu drug nad drugim; Christian se omenja na naslovu St. Pauli, Lange Reihe no. 447, Samuel pa na naslovu St. Pauli, Lange Reihe ü. No. 447 (*Hamburgisches Adress-Buch für 1835*, str. 168). Od leta 1836 se Christian omenja na naslovu St. Pauli, Lange Reihe no. 14, Samuel pa na naslovu St. Pauli, Lange Reihe ü. no. 14 (*Hamburgisches Adress-Buch für 1836*, str. 176, 177). Leta 1843 se oba omenjata na naslovu St. Pauli, Langestrasse 51 (*Hamburgisches Adress-Buch für 1843*, str. 140).

³² *Hamburgisches Adressbuch für 1861*, str. 161.

³³ *Hamburgisches Adress-Buch für 1848*, str. 164.

³⁴ *Hamburgisches Adressbuch für 1871*, str. 242.

³⁵ *Hamburgisches Adressbuch für 1872*, str. 248. Leta 1872 je na istem naslovu prvič omenjen dimnikar C. C. P. Lind. Na is-

tem naslovu se leta 1869 in 1870 omenja tudi Adolph Lind, knjigovez in galanterist.
³⁶ *Hamburgisches Adress-Buch für das Jahr 1830*, str. 227. Johann Wilhelm se omenja na naslovu Dammthorwall no. 65, od leta 1832 na naslovu Caffamacherreihe no. 171, po letu 1845 pa na naslovu Caffamacherreihe no. 30.

Morda je Eduard Lind potreboval izpis iz krstne knjige zaradi vstopa v uk, saj je leta 1846 zaključil triletno učno dobo pri slikarskem mojstru J. von Diecku v Altoni, 27. junija tega leta pa mu je bilo izdano pomočniško pismo.³⁸ (slika 2) V dokumentu je zapisano:

tem naslovu se leta 1869 in 1870 omenja tudi Adolph Lind, knjigovez in galanterist.

³⁷ »Slikarski mojstri / Dekorativni slikarji«, *Hamburgisches Adressbuch für 1861*, str. 469.

³⁸ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Pomočniško pismo, 1846. Listina ima pritrjeno papirnatost

Slika 2: Pomočniško pismo Eduarda Linda, 27. 6. 1846 (SI PAM).

»Izbrani starešine častitljive službe slikarjev v kraljevem danskem obmorskem trgovskem mestu Altona oznanjamo, da je bil pokazatelj tega dokumenta, po imenu Johann Carl Eduard Lind, rojen v predmestju St. Paul v Hamburgu, pri našem mojstru gospodu v. Diecku od četrtega dne po sv. Janezu leta 1843 do četrtega dne po sv. Janezu leta 1846 tri leta v uku in se v tem času obnašal kot zgleđen vajenec. Po zaključeni učni dobi je napravil izdelek za vajeniški izpit in bil četrtega dne po sv. Janezu, 27. junija, leta 1846 s strani častitljive ustanove odpuščen iz uka in razglašen za pomočnika. Vljudno naprošamo vse tiste upravne organe in osebe, ki jim bo predloženo to pomočniško pismo, da navedenega J. C. E. Linda spoznajo kot redno razpisane slikarskega pomočnika ter ga tako tudi obravnavajo in [neberljivo]. Pomočniško pismo so lastnoročno podpisali starešine, učni mojster in vajenec ter je pečateno z uradnim pečatom. Tako se je zgodilo, v Altoni, 27. junija 1846. / Podpis starešin / G. F. J. Feldkamp / J. C. Wright / Podpis učnega mojstra: / J. von Duch / Podpis vajenca: / C. J. E. Lind.«³⁹

Eduard Lind je v pomočniškem pismu imenovan le kot »Maler« (slikar), vendar imena mojstra in starešin dokazujejo, da se je Lind dejansko izučil na področju risanja in slikanja. V adresarju Altone za leto 1846 je vpisan Jakob von Dieck »Zeichnenlehrer« (učitelj risanja),⁴⁰ ki je najverjetneje istoveten s slikarskim mojstrom, pri katerem je bil Lind v uku in je podpisan na obravnavanem dokumentu. V istem adresarju se omenjata tudi slikarski mojster Gottfr. Friedr. Jach. Feldkamp »starešina, učitelj risanja v cehovski hiši in na svojem domu; trgovina z grafikami in risarskimi pripomočki, izposojevalnica, za ljubitelje risarske umetnosti ...«⁴¹ in »Malermeister« (slikarski mojster) Joh. Carl Wright,⁴² oba podpisana v Lindovem pomočniškem pismu.

Za obdobje med letoma 1846 in 1850 žal ne vemo, kaj je Lind počel in kje se je zadrževal. V adresarjih Altone in Hamburga se ne omenja. Naslednji znani dokument je t. i. domovinsko potrdilo, ki je bilo Lindu izdano leta 1850 v Hamburgu.⁴³ (slika 3) Služilo mu je kot legitimacija v tujini in sočasno

etiketo Muzejskega društva v Mariboru z oznako: G.(rund) B(uch) 10 / I.(aufende) Z.(ahl) 1084. Pomočniško pismo Eduarda Linda je Muzejsko društvo Maribor z nakupom pridobilo 10. marca 1904 iz zapuščine E. Linda. Kasneje je bila listina predana v arhiv Zgodovinskega društva (PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1084, str. 47).

³⁹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Pomočniško pismo, 1846.

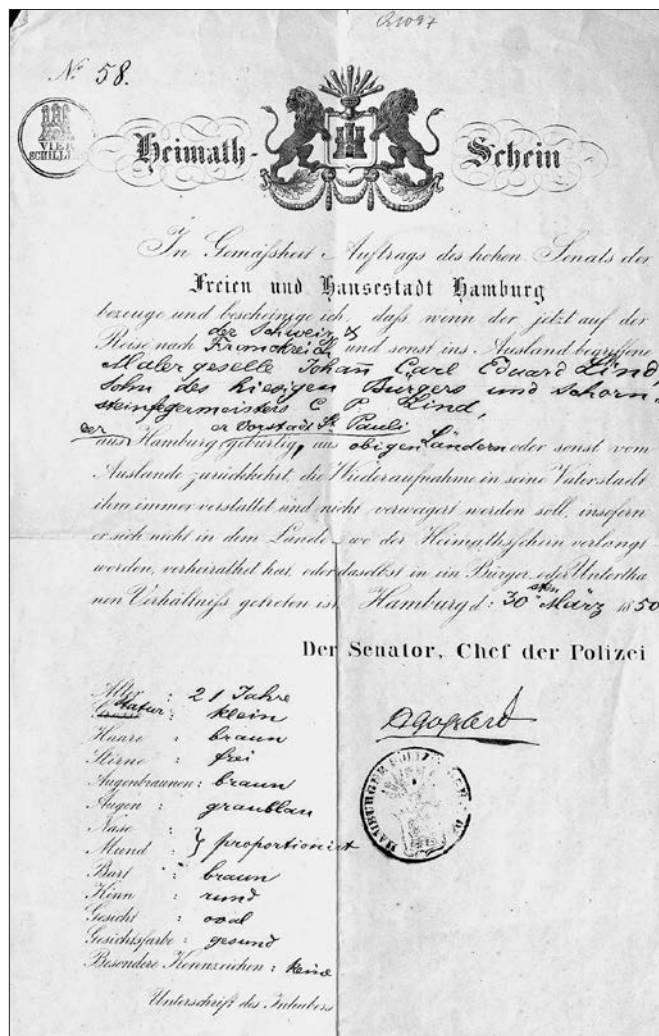
⁴⁰ *Altonaisches Address-Buch für 1846*, str. 22. Stanoval je na Lindenstrasse 20 v Altoni.

⁴¹ Prav tam, str. 29. Stanoval je na Johannistrasse 22 v Altoni.

⁴² Prav tam, str. 124. Stanoval je na Bergstrasse 103 v Altoni.

⁴³ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Domovinsko potrdilo, 30. 3. 1850. Domovinsko potrdilo Eduarda Linda nima inventarne številke Muzejskega društva v Mariboru, prav tako ni vpisano v društveno inventarno knjigo.

Slika 3: Domovinsko potrdilo Eduarda Linda, 30. marec 1850 (SI PAM).

kot dovolilnica za vrnitev v rodno mesto. Očitno se je Lind v tem času odpravil na študijsko potovanje, kar je bilo nujno za pridobitev mojstrskega naziva. Iz listine je razvidno, da se je slikarski pomočnik (Maler-geselle) zamenjal v Švico, Francijo in nasploh v tujino: »Domovinsko potrdilo / po naročilu visokega senata / svobodnega hanzeatskega mesta Hamburg / pričam in potrjujem, / da se lahko sedaj na potovanje v Švico, Francijo in na splošno v tujino odpravljajo se / slikarski pomočnik Johan Carl Eduard Lind, / sin tukajšnjega meščana, dimnikarja C. P. Linda, / rojen v predmestju St. Pauli v Hamburgu, / ob vrnitvi iz zgoraj naštetih dežel / oziroma tujine zmeraj vrne v rodno mesto, / kar mu mora biti zmeraj omogočeno in nikoli prepreno, če / se v deželi, kjer je zahtevano domovinsko potrdilo, / ne bo poročil oziroma tam postal meščan ali podložnik. Hamburg, 30. marca 1850. Senator, šef policije [podpis neberljiv, žig] / Starost: 21 let / Postava: majhna / Čelo: / visoko / Lasje: rjavi / Obrvi: rjave / Oči: sivomodre / Nos / Usta / proporcionirana / Brada: rjava / Brada: okrogla / Obraz: ovalen / Barva kože: zdrava / Poseb-

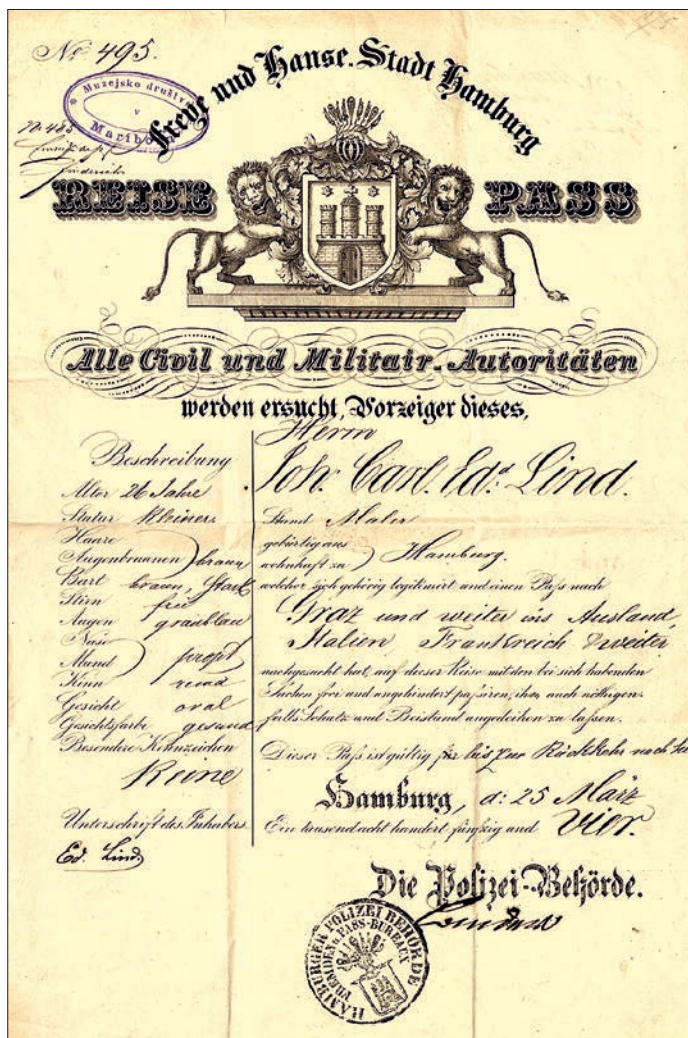
nosti: nobenih / Podpis lastnika.«⁴⁴ Sestavni del dokumenta je tudi opis Lindovih telesnih značilnosti, kar nam omogoča, da si ga vsaj delno predstavljamo.

Kje in kdaj, če sploh, je Lind pridobil mojstrski naziv, žal ne vemo, saj mojstrskega spričevala ali knjižice ne poznamo. V različnih pisnih virih iz njegovega mariborskega obdobja zasledimo, da ga pisci imenujejo celo »akademski slikar«, kar je zapisano tudi v njegovi smrtovnici.⁴⁵ Ali gre zgolj za nedoslednost kronistov, ki so na ta način želeli poudariti njegovo slikarsko sposobnost, ali za dejstvo, žal ne vemo. Z gotovostjo lahko trdimo, da ni študiral na umetniških akademijah v Hamburgu, Münchnu ali na Dunaju, saj v njihove evidence ni vpisan.⁴⁶

⁴⁴ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Domovinsko potrdilo, 1850.

⁴⁵ SI PAM/1846, Evangeljska verska občina Maribor, šk. 9, Todenbeschauchein, Eduard Lind, umrl 12. 2. 1904.

⁴⁶ Za posredovanje podatkov se zahvaljujem Julii Mummenhoff (Archiv der Hochschule für bildende Künste Hamburg), dr. Caroline Sternberg (Archiv der Akademie der Bildenden

Slika 4: Potna listina Eduarda Linda, 25. 3. 1854 / 3. 12. 1855 (SI PAM).

V Pokrajinskem arhivu Maribor ohranjena potna listina iz let 1854/1855⁴⁷ priča o tem, da se je Lind s potovanja v tujino vrnil domov, nato pa je ponovno nameraval na tuje. Besedilo na prvi strani dokumenta se glasi: »Svobodno in hanzeatsko mesto Hamburg / Potni list / Vse civilne in vojaške avtoritete naprošamo, da predlagatelju tega dokumenta, gospodu Joh. Carlu Ed. Lindu, / po poklicu slikarju, / rojenemu v Hamburgu, / stanujočemu v Hamburgu, / ki se je tukaj legitimiral in zaprosil za potni list za potovanje v Gradec in dalje v tujino, / v Italijo, Francijo in še naprej, / na tem potovanju z vsemi stvarmi, ki jih ima pri sebi, omogočijo

prosto pot / ter mu po potrebi nudijo zaščito in pomoč. / Ta potni list je veljaven do prihoda domov. / Hamburg, 25. marca / tisoč osemsto petinpetdeset / Opis / starost 26 let / postava manjša / lasje / obrvi rjave / brada močna, rjava / čelo visoko / oči sivomodre / nos / usta proporcioniрана / brada okrogla / obraz ovalen / barva obraza zdrava / posebnosti nobenih / Podpis imetnika Ed. Lind. / Policijski organ [podpis neberljiv]. Okrogel žig: Policijski organ Hamburg / Urad za tujce in potovalne dokumente.«⁴⁸ (slika 4) Iz dokumenta poleg že znanih podatkov izvemo, da mu je bilo dovoljenje izdano za potovanje proti Gradcu, v Italijo, Francijo in še naprej. Sklepati torej smemo, da je v Gradcu v tem času že imel stike, sicer v potni listini ne bi bilo tako natančno opredeljeno, da je namenjen prav v Gradec. Na hrbtni strani istega dokumenta pa najdemo tudi žig in napis graške policije, kjer je navedeno, da je Lind Gradec zapustil 3. decembra 1855

⁴⁷ Künste München) in dr. Evi Schober (Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien).
SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Potna listina, 1854/1855. Potno listino Eduarda Linda je Muzejsko društvo v Mariboru pridobilo 16. marca 1904 kot dar Adalberta Reichmayerja. Leta 1925 je bila predana v arhiv Zgodovinskega društva (PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 16. 3. 1904, inv. št. 1104, str. 48). Listina ima pritrjeno papirnato etiketo Muzejskega društva v Mariboru.

⁴⁸ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Potna listina, 1854/1855.

Slika 5: Eduard Lind, *Avtoportret* (?), o. pl., okoli leta 1900 (Pokrajinski muzej Maribor; foto: Tomo Jeseničnik).

in se namenil v Maribor.⁴⁹ Sestavni del dokumenta je tudi osebni opis potnika, ki sovpada z opisom v dokumentu iz leta 1850, le da je bil Lind zdaj star 26 let.⁵⁰ Obravnavani dokument je za rekonstrukcijo življenjske poti Eduarda Linda izjemno pomemben, saj dokazuje, da se je Lind uradno preselil v Maribor decembra 1855.

Opis slikarjevega videza v omenjenih listinah je dragocen, saj ga lahko primerjamo z Lindovim domnevnim avtoportretom v zbirki Pokrajinskega muzeja Maribor.⁵¹ Po podatkih v inventarni knjigi Zgodovinskega društva v Mariboru je delo društvo pridobilo z nakupom v starinarni Schell na Koroški cesti za 150 fl (goldinarjev).⁵² V reviji *Izvestje muzejskega društva v Mariboru* v rubriki Društveni glasnik je poročilo o delu Muzejskega društva v Mariboru

za leto 1935 pa preberemo, da je Lindov avtoportret kupilo Muzejsko društvo.⁵³ Lindov avtoportret je vpisan tudi v Baševo inventarno knjigo, v kateri je navedeno, da je delo pridobilo Muzejsko društvo leta 1935 z nakupom od Alojza Zorattija.⁵⁴ Kljub nasprotujočim si zapisom lahko delo prepoznamo v današnji zbirki slikarstva Pokrajinskega muzeja Maribor.⁵⁵ Sergej Vrišer je ob vpisu obravnavanega dela v aktualni inventarni knjigi ob naslovu dela »Eduard Lind, Avtoportret« pripisal vprašaj. Gre za portret majhnega formata, ki prikazuje zgubanega starejšega moškega dobrodušnega izraza, s sivimi lasmi in brado, vendar z rjavimi očmi, kar ne ustreza podatkom iz Lindovih dokumentov, v katerih je navedeno, da je imel sivomodre oči. (slika 5)

V času izdaje potne listine in Lindovega odhoda iz Hamburga je tam delalo mnogo slikarskih mojstrov. Leta 1855 je v adresarjih Hamburga v rubriki »Maler« (slikarji) v prvi skupini »Meister des Maler-

⁴⁹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, Potna listina, 1854/1855. V zbirkah Mestnega arhiva v Gradcu (Stadtarchiv Graz) ni podatka o tem, da bi bil Eduard Lind tam dejansko prijavljen. Za posredovanje informacij se zahvaljujem gospodu Mag. Petru Schintlerju, znanstvenemu sodelavcu.

⁵⁰ Glej op. 44.

⁵¹ PMM, Inventarna knjiga, Kulturnozgodovinski oddelek, Eduard Lind, Avtoportret (?), inv. št. N. 000082, o. pl., v. 26 cm, š. 21 cm, okoli leta 1900.

⁵² PMM, Inventarna knjiga Zgodovinskega društva (Glavni zapisnik muzeja Zgodovinskega društva v Mariboru, 1904–19..), Eduard Lind, Avtoportret, inv. št. 1829, pridobljena leta 1935, str. 49.

⁵³ Društveni glasnik, str. 29.

⁵⁴ PMM, Inventarna knjiga dr. Franja Baša, št. 6, Eduard Lind, Avtoportret, inv. št. 6167, o. pl., v. 26 cm, š. 21 cm, okoli leta 1900. Alojz Zoratti (1874–1960) je bil mariborski kipar in pozlatar, ukvarjal pa se je tudi z restavratorskimi posegi. Gl. Vrišer, Alojz Zoratti, *Slovenski biografski leksikon*: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi874629/> (21. 11. 2021).

⁵⁵ Glej op. 51.

Slika 6: Eduard Lind, Risba pokrajine s cerkvijo in gradičem (zgoraj), desno spodaj napis Seekirchen 4. July 52, ter risba istega kraja z drugega zornega kota in z gorami v ozadju (spodaj) (SI PAM).

amtes« (slikarski mojstri) vpisanih 153 mojstrov.⁵⁶ Sledijo rubrike, ki so mnogo bolj precizne in povedo več o specializaciji mojstrov, in sicer: »Decorations-maler« (dekorativni slikarji, 18 oseb), »Glas- und Porzellan-Maller« (slikarji na steklo in porcelan, 6 oseb), »Historien-Maler« (historični slikarji, 1 oseba), »Kunst-Maler« (umetniški slikarji, 15 oseb), »Landschaft-Maler« (krajinarji, 3 osebe), »Marine-Maler« (slikarji marin, 1 oseba), »Portraet-Maler« (portretisti, 26 oseb), »Rouleaux-Maler« (slikarji rolojev, 17 oseb), »Schrift- und Schilder-Maler« (slikarji napisov in znakov, 7 oseb), »Wappen-Maler« (slikarji grbov, 1 oseba).⁵⁷ Med njimi Eduard Lind ni omenjen.

Omembe krajev v skicirnih mapah Eduarda Linda

Kam natančno je pot vodila Eduarda Linda, potem ko so mu 30. marca 1850 v Hamburgu izdali domovinsko potrdilo, še ne vemo. Kraje, v katerih se je zadrževal, lahko vsaj delno razberemo z risb, študij in akvarelov v dveh od treh njegovih skicirnih map,⁵⁸

ki imajo mestoma zapisana sicer slabo berljiva imena krajev in letnice nastanka. Izvirajo iz časa, ko Lind še ni živel in delal v Mariboru. Na tem mestu nas zanimajo predvsem kot vir za rekonstrukcijo njegove življenjske poti, hkrati pa kažejo, s kakšnimi študijami se je ukvarjal v zgodnji dobi svojega ustvarjanja.

V prvi skicirni mapi (inv. št. 1085 Muzejskega društva v Mariboru) so risbe in skice s svinčnikom in ogljem, ki prikazujejo pokrajino, gozd, grič z obcestnim naseljem, park z leseno klopc, park s stopniščem in stavbo ter ulico z drevesi, vendar nobena od njih nima datacije, skope opombe, napisane s svinčnikom, pa so zbledle in težko berljive, tako da jih ne moremo povezati s kraji njihovega nastanka.⁵⁹

cirne mape Eduarda Linda je Muzejsko društvo v Mariboru z nakupom pridobilo 10. marca 1904 iz zapuščine Eduarda Linda (PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1085, 1086, 1087, str. 47). Na zvezkih so še zmeraj pritrjene papirnate etikete z inventarnimi številkami Muzejskega društva v Mariboru.

⁵⁶ Hamburgisches Adress-Buch für 1855, str. 520, 521.

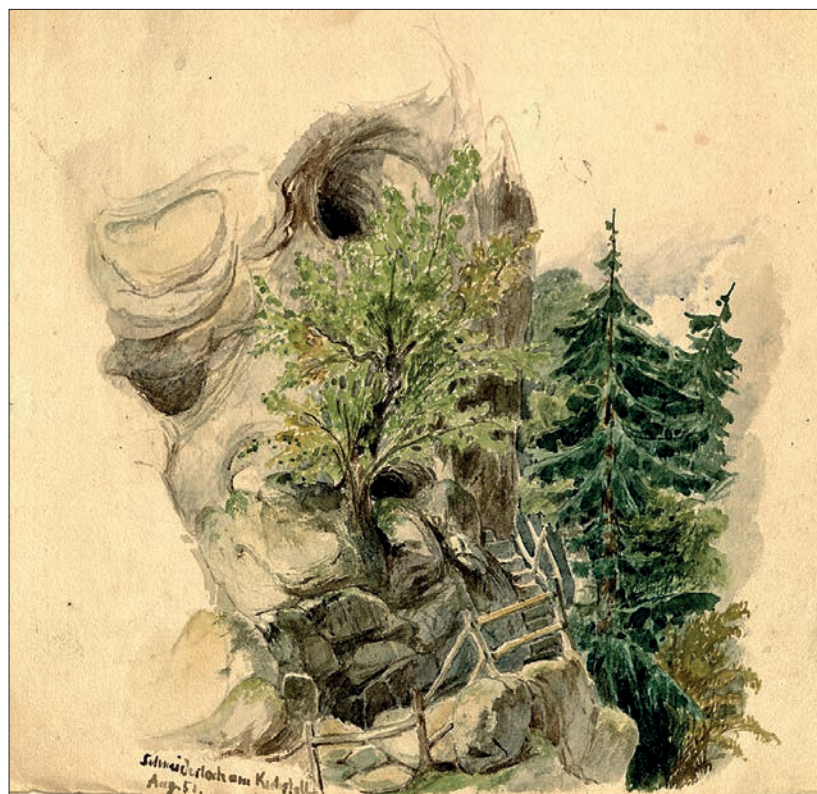
⁵⁷ Prav tam, str. 521, 522.

⁵⁸ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1. Vse tri ski-

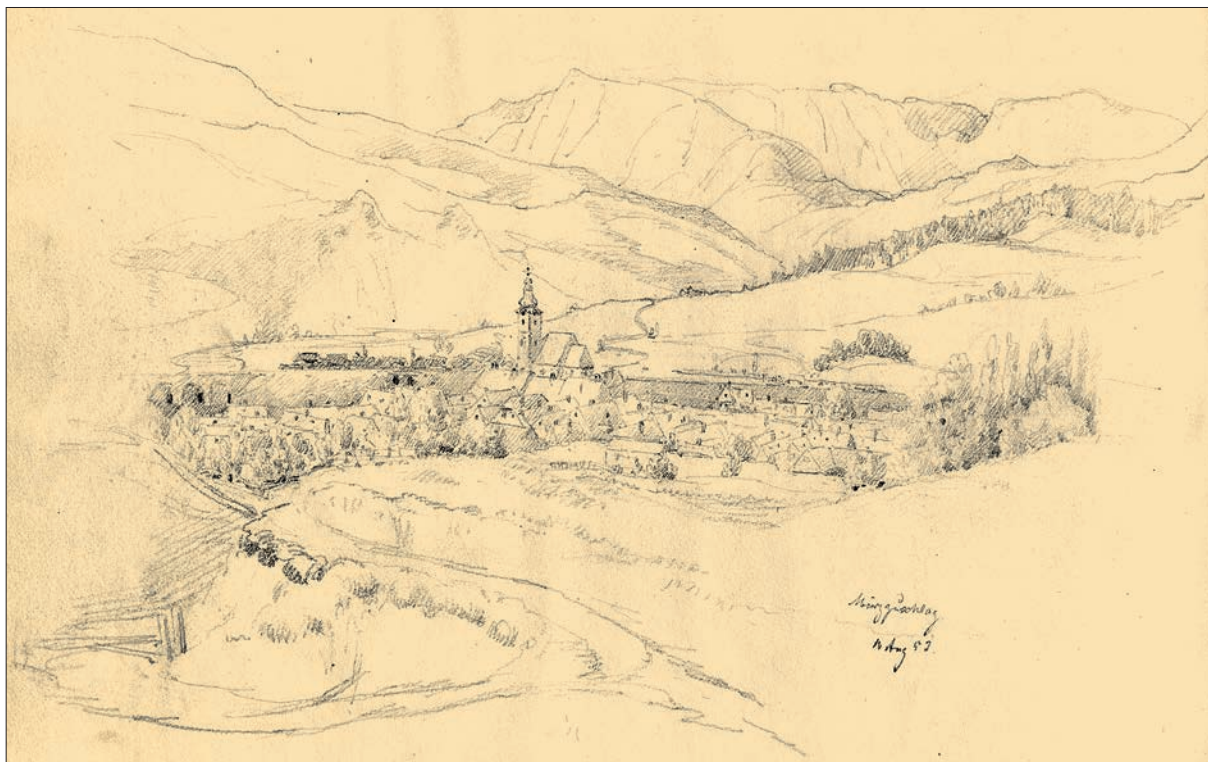
⁵⁹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 2, skicirna mapa inv. št. 1085. V skicirno mapo je vložen asimetrično obrezan kos platna, poslikan s portretom mladega možkega z rjavimi očmi in brado (o. pl., v. 16,5 cm, š. 20,5 cm). Fragment ima na hrbtani strani pritrjeno papirnato etiketo z inventarno številko 1066 Muzejskega društva v Mariboru in

Slika 7: Eduard Lind, Veduta mesta Dresden, akvarel, desno spodaj napis: Dresden 7. Juni. 50. (ali 51?) (SI PAM).

Slika 8: Eduard Lind, Skalni previs z votlino, stezo in drevesi, levo spodaj napis: Schneiderloch am Kuhstall, Aug 50 (ali 51?) (SI PAM).

Slika 9: Eduard Lind, Veduta mesta Mürzzuschlag pred gorato pokrajino, risba s svinčnikom, desno spodaj napis: Mürzzuschlag / 16 Aug 52 (SI PAM).

V drugi skicirni mapi (inv. št. 1086 Muzejskega društva v Mariboru) so risbe, skice in študije s svinčnikom in tušem. Prevladujejo študije arhitekturnih elementov (kapitelov, stebričev, frizov, baz), svečnikov in križev, ki nimajo datacij, ter risbe in skice krajin. Slednje prikazujejo gorato pokrajino z jezerom in gradičem, veduto mesta s številnimi cerkvami pred gorsko kuliso ter pokrajino s cerkvijo in gradičem z gorami v ozadju. Na dveh risbah s svinčnikom lahko razberemo sicer težko berljiv napis *Seekirchen*, ena od njiju pa ima tudi datum 4. July 52. (slika 6) V tem primeru gre najverjetneje za kraj severno od Salzburga. Tretja risba, ki prikazuje pokrajino s samostanom (?) in dvema cerkvama, ima napis *Sept 52* in neberljivo ime kraja. V skicirnem zvezku so tudi skice in risbe hiš, dvorišča, dreves in moške figure ter risbe s tušem, ki dokumentirajo arheološko keramiko.⁶⁰

V tretji skicirni mapi (inv. št. 1087 Muzejskega društva v Mariboru) so risbe s svinčnikom, peresom in tušem, akvarelirane risbe in akvareli ter skice in študije. Med nedatiranimi deli so študije arhitekturnih elementov in ornamentike, krajine, upodobi-

tve arhitekture, vedute ter portret starejše ženske v črni krinolini in s pismom v rokah. Med datiranimi deli prevladujejo krajine in vedute v tehnikah risbe s svinčnikom, akvarela in akvarelirane risbe. Glede na zapisane datacije je večina nastala v letih 1851, 1852 in 1853. Poleg datumov so zapisana imena krajev, ki so mestoma sicer slabo berljiva, vendar večino lahko preberemo oziroma prepoznamo.⁶¹ Sklepati smemo, da se je Lind zadrževal v teh krajih.

Dela, ki so nastala leta 1850 oziroma 1851 in na katerih lahko preberemo imena krajev, pričajo o tem, da se je Lind v tem času zadrževal v Dresdnu ter v krajih vzhodno in južno od njega. Veduta mesta ob vodi v tehniki akvarela ima desno spodaj napis *Dresden, 7 Juni 51* (ali 50). Na istem listu je tudi akvarel pokrajine ob vodi z dvema gradičema in napisom *auf Antons, 7. Juni 51*. (slika 7) Na drugem akvarelu, ki prikazuje skalni previs z votlino, stezo in drevesi, je napis *Schneiderloch am Kuhstall, Aug 50* (ali 51). (slika 8) Navedena skalna votlina leži vzhodno od Dresdna ob češki meji, v narodnem parku *Sächsische Schweiz*. Prav tako vzhodno od Dresdna najdemo grad Stolpen, katerega razvaline so upodobljene na dveh risbah, od katerih ima ena napis *Stolpen, July 51*. Lepo berljiv je tudi napis na akvarelu, ki upodablja gozdarsko hišo v gozdu in ima napis

napis s svinčnikom »Ed. Lind«. Glede na vpis v inventarno knjigo Muzejskega društva v Mariboru gre za eno od 22 oljnih skic, ki jih je Muzejsko društvo z nakupom pridobilo 10. marca 1904 (PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1056–1077, str. 46).

⁶⁰ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, skicirna mapa inv. št. 1086.

⁶¹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, skicirna mapa inv. št. 1087.

Slika 10: Eduard Lind, Veduta Gradca s Schlossbergom (SI PAM).

Försterhaus am Seifersdorfer Gmund (?), 29 Juni 51. Kraj Seifersdorf leži južno od Dresdna. Letnico 51 imajo tudi akvarel skale s smrečico (napis: *Steinbruch in* [neberljivo] *Gründe. 22. März 51*), risba pokrajine z zaselkom in vasjo ter akvarel dveh dreves (napis: [neberljivo] *Grund, 19 Aug. 51*), napisi lokacij na njih pa so slabo berljivi. Leta 1851 so nastale tudi študije več moških glav.⁶²

Dela z datacijo 1852 dajo slutiti, da se je Lind v tem času zadrževal v Spodnji Avstriji in na Štajerskem. Na akvarelu z upodobitvijo skale s slapom je napis kraja sicer slabo berljiv (napis: [neberljivo] *Schlucht / 15. 5. 52*), datum pa dobro viden. Akvarelirana risba z upodobitvijo zasneženega skalnega vrha ima napis *Hochsteinkogel, 20. Mai 52*. Hochsteinkogel je vrh nad krajem Kernhof jugozahodno od Dunaja. Le dva meseca kasneje je nastala risba vedute mesta pred gorato pokrajino, ki ima lepo berljiv napis *Mürzzuschlag, 16. Aug. 52*. (slika 9) Mürzzuschlag leži nedaleč od Kernhofa oziroma Hochsteinkogla v smeri proti jugu. Na risbi hribovite pokrajine z datumom *11. Sept. 52* je sicer slabo berljiv napis *Schöckel*, kar dopušča domnevo, da se je Lind leta 1852 že zadrževal na območju Gradca. V skicirki je tudi risba vedute Gradca, ki prikazuje grič Schlossberg in mesto pod njim, vendar nima napisa ali datacije.⁶³ (slika 10)

Z letnico 53 sta datirani risba pokrajine z drevesom in cerkvijo, ki ima napis *Klosterneuburg July 53*, in akvarelirana risba pokrajine, ki ima napis *Rosenberg* (Rosenburg?) ... *Oct. 53*. Klosterneuburg leži severno od Dunaja, za kateri Rosenberg oziroma Rosenburg gre, pa z risbe žal ni mogoče razbrati, saj prikazuje zgolj pokrajino.⁶⁴

Za raziskavo življenjske poti slikarja Eduarda Linda so posebej zanimive štiri risbe, ki domnevno prikazujejo isto poslopje na vrhu griča. Dve imata levo spodaj napis *Hörberg* oziroma *Schloss Hörberg*, vendar sta brez datacij. Gre za grad Podsreda na Kozjanskem.⁶⁵ (slika 11) Omenjene risbe s svinčnikom dokazujejo, da je Linda pot zanesla tudi na današnji slovenski del Štajerske, žal pa ne vemo, kdaj je to bilo. Domnevamo, da v času, ko se še ni posvetil portretistiki, kar je značilno za njegovo mariborsko obdobje.

Sklenemo lahko, da se je Eduard Lind v začetku petdesetih let 19. stoletja zagotovo gibal na osi med Hamburgom, Dresdnom, Dunajem, Mürzzuschlagom, Salzburgom, Gradcem in Podsredo, nato pa se je vrnil v Hamburg. Vseh krajev, ki so upodobljeni v skicirnih mapah in nimajo napisov, žal ne prepoznamo. Datirane skice, risbe in akvareli v treh skicirnih zvezkih so nastali v letih 1850–1853. V tem času je Lind očitno navezal pomembne stike v Gradcu, saj je, kot smo že zapisali, v potni listini, izdani v Hamburgu leta 1854, natančno opredeljeno, da se bo podal proti Gradcu, Italiji, Franciji in naprej.⁶⁶

Eduard Lind v Mariboru

Prihod Eduarda Linda v Maribor in vključitev v evangeličansko skupnost

Na podlagi potne listine vemo, da se je Lind uradno preselil v Maribor po 3. decembru 1855. Kot je ob njegovi smrti leta 1904 v nekrologu zapisal neznan pisec, naj bi v Maribor prišel v poznih petdesetih letih 19. stoletja, da bi poslikal strop dvorane

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Za pomoč pri identifikaciji stavb se iskreno zahvaljujem dr. Igorju Sapaču.

⁶⁶ Glej op. 48.

Slika 11: Eduard Lind, Pogled na grad Podsreda, levo spodaj napis: Schloss Hörberg (SI PAM).

mariborske kadetnice.⁶⁷ Ohlapen podatek »v poznih petdesetih letih« zanika izjava, da je prišel poslikat strop kadetnice, saj je bila ta zgrajena med letoma 1853 in 1856. Slavnostno odprtje je potekalo aprila 1856, prvi kadeti pa so bili tam nameščeni 27. aprila 1856. V kadetnici je bilo nekoč dvanajst dvoran, dve veliki dvorani sta bili levo in desno od vhodne veže.⁶⁸ Žal Lindove poslikave v mariborski kadetnici niso več vidne, saj je bila stavba večkrat prenovljena in predelana, nazadnje med letoma 2007 in 2009.⁶⁹ Časovno se podatek o Lindovem odhodu iz Gradca in otvoritev kadetnice ujemata. To bi pomenilo, da je imel Lind za poslikavo stropa na razpolago štiri mesece in pol, kar se zdi smiselno. Lind naj bi glede na zapis v časniku *Marburger Zeitung* t. i. sobno slikarstvo kmalu opustil in se posvetil portretiranju, pri tem pa dosegal lepe uspehe.⁷⁰

Kljub temu da je podatek o prihodu Eduarda Linda v Maribor ob koncu leta 1855, povzet iz potne listine, precej zanesljiv, pa o njegovi aktivnosti v mestu pred tem letom priča v Pokrajinskem muzeju Maribor ohranjeno signirano in datirano slikarsko delo. Gre za dvojni portret moža in žene iz leta 1852. Ovalna portreta srednjega formata v rezbarsko bogato okrašenem in pozlačenem okvirju je muzej pridobil leta 2004 kot dar dr. Maximiliana Leyrerja, potomca znane mariborske meščanske družine. Leyrer je dvoj-

ni portret muzeju podaril skupaj s skupino drugih slik in akvarelov, ki so bili nekoč sestavni del opreme v stanovanju družine Leyrer v Mariboru. Na desnem ovalu dvojnega portreta sta desno spodaj signatura slikarja in letnica: »Lind 52«.⁷¹ (slika 12) Glede na trenutno stanje raziskav je omenjeni dvojni portret najstarejše znano Lindovo samostojno slikarsko delo. Nastalo je še pred poslikavo mariborske kadetnice in pred Lindovo selitvijo v Maribor. Poleg podatkov, pridobljenih iz skicirnih map Eduarda Linda, tudi signatura z letnico 1852 na dvojnem portretu iz nekdanje posesti družine Leyrer potrjuje domnevo, da se je Lind na Štajerskem, v Gradcu in Mariboru gibal že pred letom 1854, ko so mu v Hamburgu izdali potno listino za potovanje v Gradec.

Ker je bil Eduard Lind prišlek, po rodu iz Hamburga, je bilo mogoče sklepati, da je bil po veroizpovedi evangeličan. Domnevo je potrdil pregled arhivskega fonda Evangelijske verske občine Maribor, zbranega v Pokrajinskem arhivu Maribor,⁷² in matičnih knjig mariborske evangeličanske skupnosti.⁷³

Priseljenci nemškega rodu, ki so prihajali v Maribor, so s seboj prinesli svojo duhovno tradicijo evan-

⁶⁷ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 5.

⁶⁸ Hartman, *Zgodovinski oris*, str. 17, 20.

⁶⁹ Krajnc Horvat, *Obnova in oživitvev*, str. 60. Prav tako ne poznamo fotografij, za katere bi lahko z gotovostjo trdili, da prikazujejo Lindove poslikave. Na fotografijah, narejenih ob zadnji prenovi, sicer lahko vidimo fragmente stenskih poslikav v eni izmed dvoran v pritličju, vendar jih brez dodatnih pisnih virov ne moremo pripisati Eduardu Lindu. Glej: Krajnc Horvat, *Obnova in oživitvev*, str. 63, slika 3.

⁷⁰ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 5.

⁷¹ PMM, Inventarna knjiga, Kulturnozgodovinski oddelek, Eduard Lind, Dvojni portret moža in žene (dvojni oval), inv. št. N. 014029, o. pl., levo: v. 26 cm, š. 20 cm; desno: v. 25,5 cm, š. 20 cm, 1852.

⁷² SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945). Za pomoč pri obdelavi gradiva o evangeličanski skupnosti v Mariboru se zahvaljujem mag. Boštjanu Zajšku, višjemu arhivistu v Pokrajinskem arhivu Maribor.

⁷³ Za usmeritev raziskave v mariborsko evangeličansko skupnost se zahvaljujem arhivarju Nadškofijskega arhiva Maribor Gregorju Škafarju. Matične knjige mariborske evangeličanske skupnosti so ohranjene v evangeličanski cerkvi v Mariboru. Dostop do matičnih knjig mi je omogočila duhovnica evangeličanske občine Maribor, mag. Violeta Vladimira Mesarič Jazbinšek, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

Slika 12: Eduard Lind, *Dvojni portret moža in žene, o. pl.*, 1852 (SI PAM; foto: Marjan Laznik).

geličanske veroizpovedi. Njihovo število se je v 19. stoletju povečalo, zato se je porajala vedno večja potreba po verskem središču. 6. decembra 1862 je bila ustanovljena Evangeličanska občina Maribor - Ptuj, ki pa v tem času še ni imela urejenih prostorov za bogoslužje. Pripadniki evangeličanske veroizpovedi so sicer že leta 1860 zbrali denar in od grofa Henrika Brandisa odkupili parcelo na Luthergasse (danes Trubarjeva ulica 1) za izgradnjo evangeličanske cerkve, vendar je bil temeljni kamen zanjo položen šele leta 1868, cerkev pa posvečena 1. avgusta 1869.⁷⁴ Sklepati smemo, da je bil Eduard Lind aktivno vključen v načrtovanje cerkvene opreme, saj je bila v oltar nameščena njegova oljna slika Križanega. Vendar pa so si evangeličani pred izgradnjo cerkve sprva uredili začasno molilnico v skladišču na Schmiedererjevi ulici (danes Strossmayerjeva ulica), decembra 1864 pa najeli prostore v nekdanji cerkvi celestink,⁷⁵ ki je danes vkomponirana v stavbo Umetnostne galerije Maribor.⁷⁶ Začasno cerkev so posvetili 24. maja

1865.⁷⁷ Za njeno opremo so od različnih donatorjev zbrali denarne prispevke, pa tudi številna darila. Oltar in prižnico je daroval gradbenik Gustav Berger, David Hartmann pa je zanju podaril les. Oltarno sliko križanega Odrešenika je prispeval Eduard Lind,⁷⁸ kar postavlja njen nastanek v leto 1865. V na novo zgrajeno evangeličansko cerkev na današnji Trubarjevi ulici je bila slika leta 1869 le prenesena. Navedeno potrjuje vpis dela v Lindovi osebni beležnici, ohranjeni v Pokrajinskem arhivu Maribor, v kateri je Lind v letih 1861–1890 vodil evidenco o naročilih slikarskih del. Iz zapisa je razvidno, da je avtor evangeličanski skupnosti zaračunal le 50 goldinarjev za povračilo nastalih stroškov, delo pa opravil brezplačno. Oltarna slika Križanje je bila gotova 20. maja 1865,⁷⁹ le štiri dni pred posvetitvijo začasne cerkve na Gospejni ulici. Slika Križanje se je do danes ohranila v evangeličanski cerkvi na Trubarjevi ulici. Cerkev je bila leta 1908 prenovljena, prestala je dve svetovni vojni, nacionalizacijo in denacionalizacijo leta 1994 ter bila takrat tudi obnovljena.⁸⁰ Leta 2008 je bila sli-

⁷⁴ Zajšek, »*Biti Nemec*«, str. 32, 33, 43. O evangeličanski skupnosti v Mariboru glej tudi: Zajšek, *Nemška evangeličanska*; Zajšek, *Gründung*; Zajšek, *Tudi nam pripada*; Trauner, *Konfessionalität und Nationalität*.

⁷⁵ Zajšek, »*Biti Nemec*«, str. 34.

⁷⁶ O gradbeni zgodovini Umetnostne galerije Maribor glej: Vidmar, *Umetnostna galerija*.

⁷⁷ Zajšek, »*Biti Nemec*«, str. 34.

⁷⁸ Prav tam, str. 35.

⁷⁹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, Beleznica, str. 16.

⁸⁰ O arhitekturni zgodovini evangeličanske cerkve v Mariboru glej: Sapač, *Katalog*, str. 502.

Slika 13: Notranjost evangeličanske cerkve v Mariboru, na steni Križanje Eduarda Linda iz leta 1865 (foto: Valentina Bevc Varl, 2021).

ka restavrirana in danes samostojno visi na zahodni cerkveni steni.⁸¹ (slika 13)

Pregled listin, zbranih v fondu Evangelijska verska občina Maribor v Pokrajinskem arhivu Maribor, omogoča natančnejši vpogled v dejavnosti evangeličanske skupnosti v Mariboru in povezanost Eduarda Linda z njo. Linda zasledimo na seznamu članov evangeličanske skupnosti v Mariboru ob razpisu volitev evangeličanskega prezbiterja, upravnega organa skupnosti, razpisanih za 27. december 1863.⁸² Pojavlja se na vabilih na zborovanja vseh članov evangeličanske skupnosti in na sestanke prezbiterja, kar priča o tem, da je imel v skupnosti vidnejši položaj. Na vabilu na zbor skupnosti, sklican za 7. junij 1874, sta skupaj z Davidom Hartmannom podpisana kot predsedujoča.⁸³ Lind je bil član prezbiterja od leta 1871, ko se omenja v letnem poročilu skupnosti.⁸⁴ Kot član prezbiterja se omenja še v začetku osemdesetih let 19. stoletja.⁸⁵ Tudi v devetdesetih letih

se je Lind udeleževal srečanj skupnosti, vendar le še kot član.⁸⁶ Na vabilu na sestanek prezbiterja v začetku leta 1900 ni več naveden, kar priča o tem, da funkcije ni več opravljal.⁸⁷ 19. aprila 1901 je vabilo na zbor evangeličanske skupnosti za Linda podpisal dr. Börster, kar nakazuje, da Lind v tem času ni bil več zelo aktiven oziroma je bil morda že bolan.⁸⁸ Med številnimi dokumenti evangeličanske skupnosti sta v povezavi z Lindom zanimivi zlasti vabili na sestanke evangeličanskega prezbiterja. Sestanka 12. novembra 1874 se Lind ni udeležil, ker ga je zadrževalo delo.⁸⁹ Glede na vpise v beležnico, ohranjeno v Pokrajinskem arhivu Maribor, je Lind v tem času dejansko veliko delal. Poleg dveh manjših naročil za gospoda Weissa je novembra in decembra vzporedno delal tri portrete. V začetku decembra je zaključil doprsje gospoda dr. Mallyja, za kar je potreboval štirinajst dni. Portret gospoda Tschebula je bil gotov 14. decembra po osemnajstih dneh in pol dela. 19. decembra je zaključil še portret gospoda Brandstätterja in njegove hčerke Franziske (?), za kar je potreboval trideset dni.⁹⁰ Lind se je opravičil tudi leta 1877, ko

⁸¹ Križanje Eduarda Linda je restavriral akademski slikar mag. Bine Kovačič.

⁸² SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35, Verzeichnis der Stimmfähigen Mitglieder der evangelischen Gemeinde Marburg - Pettau.

⁸³ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35, Allgemeine Gemeindeversammlung, Sonntag, 7. Juni 1874 Vormittag 11 Uhr, Marburg, 28. 5. 1874.

⁸⁴ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35, Jahres-Bericht des Presbyteriums der evangelischen Gemeinde Marburg-Pettau, 31. 12. 1871.

⁸⁵ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35, 18. 1. 1900.

⁸⁸ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35.

⁸⁹ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35, 10. 11. 1874.

⁹⁰ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 1, beležnica, 16. 11. 1875, 14. 12. 1875, 14. 12. 1875, 19. 12. 1875, začetek decembra 1874, str. 39.

je prejel vabilo na sestanek prezbiterija, sklican 6. julija 1877 za 8. julij 1877. Na vabilo je dopisal: »*Ed. Lind mora v Jarenino.*«⁹¹ Lindova opomba, da mora v času sestanka v Jarenino, se ne povezuje z nobenim vpisom v njegovi beležnici iz tega leta.⁹² Za Jarenino je sicer izdelal sliko Marija Sedem žalosti, vendar že leta 1864.⁹³

Eduard Lind – spoštovan portretist in umetniški slikar v Mariboru

Eduard Lind je v Mariboru živel in delal vse do smrti leta 1904. V mrliški knjigi je zapisano, da je umrl zaradi srčnega zastoja. Navedeno je tudi, da je bil evangeličan, neporočen in po poklicu akademski slikar. Njegov naslov ob smrti je bil Kaiserstrasse 4 (današnja Krekova ulica). Pokopan je bil na evangeličanskem pokopališču 14. februarja 1904.⁹⁴ Iste podatke najdemo tudi v njegovi smrtovnici.⁹⁵ Kot preberemo v njegovem nekrologu v časniku *Marburger Zeitung*, je bil Lind eden najbolj znanih Mariborčanov. Pisec navaja, da naj bi v Maribor prišel kot navaden »*Zimmermaler*« (sobni slikar) ter se nato zaradi prizadevnosti in talenta razvil v izjemnega portretista in umetniškega slikarja, ki naj bi mu bilo zagotovljeno mesto v domači umetnostni zgodovini. Še posebej naj bi nanj vplival v Gradcu rojeni štajerski slikar Ferdinand Malič⁹⁶ (1820–1900), ki je večino življenja preživel na domačiji svoje matere Anne Malič, rojene Vischner, v bližini Pesnice pri Mariboru. Malič je na posestvu, imenovanem Vukovski dol, živel od sredine petdesetih let 19. stoletja do smrti leta 1900. Imel je širok krog prijateljev iz vrst slikarjev in profesorjev na različnih likovnih akademijah, ki so se pogosto srečevali in družili na njegovem posestvu. Mednje je sodil tudi Eduard Lind, za katerega Maličev sin dr. Otmar Malič v svojem prispevku pravi, da je bil pri njegovem očetu reden in dobrodošel gost.⁹⁷ Omenja ga skupaj z drugima dvema mariborskima slikarjema, Gabrielom von Hacklom, profesorjem na münchenski Kraljevi akademiji, in Antonom Nowakom, akademskim slikarjem, dejavnim na Dunaju in v Brnu.⁹⁸ Sklepati torej smemo, da je imel Lind poleg Maliča stike tudi z omenjenima slikarjema.

Eduard Lind je v Mariboru izdelal številne portrete tako za zasebne naročnike kot za javne ustanove.

ve.⁹⁹ V časniku *Marburger Zeitung* so večkrat poročali o njegovem delu. Leta 1867 je omenjen kot akademski slikar, ki je naslikal več slik pomembnih osebnosti. Doprise gradbenika Hartmanna v naravni velikosti je bilo v tem času na ogled v uredništvu časnika. Sliko so odlikovali izjemen naturalizem in živahne barve.¹⁰⁰ Omenjeni portret zasledimo tudi v Lindovi beležnici. Velik je bil 63,2 × 50 cm in zanj je računalo 35 goldinarjev. Delo je zaključil 26. maja 1867.¹⁰¹

Lind je bil močno navezan na Maribor. Zavrnil je ponudbo profesorja Adalberta Swobode (1828–1902), urednika graškega časnika *Tagespost*, ki je Linda spodbujal k selitvi v Gradec, saj naj bi se mu tam obetala bleščeča finančna prihodnost. A Lind je raje ostal v Mariboru, ki je zanj postal drugi dom.¹⁰² Zanimivo je, da ni omenjen v nobenem adresarju mesta Maribor,¹⁰³ kar daje slutiti, da je ves čas stanoval kot podnajemnik. V zadnjih letih življenja je živel v materialno manj ugodnih življenjskih razmerah, saj naj bi mu zaradi krvne okužbe opešala desna roka, tako da posledično ni mogel več veliko delati. Umrl je v 77. letu starosti 12. februarja 1904 ob 11. uri dopoldne na svojem domu v Mariboru zaradi srčne kapi. Smrt je nastopila v nekaj minutah.¹⁰⁴ Dan zatem je *Marburger Zeitung* objavil Lindovo osmrtnico in nekrolog: »*Njegovim številnim prijateljem sporočamo, da je v petek, 12. tega meseca ob 11. uri dopoldne v 77. letu starosti zaradi kapi umrl umetniški slikar in portretist Eduard Lind. Mrliški sprevod bo krenil v nedeljo ob 2. uri popoldne iz mrliške veže proti evangeličanskemu pokopališču v Mariboru. Maribor, 13. februarja 1904. Mir njegovemu pepelu!*«¹⁰⁵

Kot že omenjeno, Lind ni bil poročen in ni imel otrok. V adresarju Maribora za leto 1898 sicer zasledimo omembo Franza Linda, po poklicu umetniškega slikarja (*Kunstmaler*), ki je stanoval na Schillerstrasse 24¹⁰⁶ (današnja Gregorčičeva ulica 24). Morda gre le za naključje ali pa za kakega sorodnika iz Hamburga, ki se je prav tako posvetil slikarskemu poklicu. V tem primeru bi sicer pričakovali, da bo poskrbel vsaj za njegovo osmrtnico oziroma pogreb, a se to ni zgodilo. V osmrtnici ni naveden nihče od svojcev, stroške pogreba pa je pokrila evangeličanska skupnost. Takoj po Lindovi smrti je stekla zbiralna akcija, v okviru katere je *Marburger Zeitung* pozival

⁹¹ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor (1847–1945), šk. 35, 6. 7. 1877.

⁹² SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 1, beležnica, 15. 2. 1877 do 24. 12. 1877, str. 42, 43.

⁹³ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 1, beležnica, 13. 2. 1877 do 24. 12. 1863, str. 13.

⁹⁴ Evangeličanska cerkvena občina Maribor, Totenbuch, Band III, vom 1888–1904, str. 58.

⁹⁵ SI PAM/1846, Evangelijska verska občina Maribor, šk. 9, Totenbeschauschein, Eduard Lind, umrl 12. 2. 1904.

⁹⁶ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 5.

⁹⁷ Mallitsch, Ferdinand Mallitsch, str. 277.

⁹⁸ Prav tam. O Antonu Nowaku glej: Bevc Varl, *The life*, str. 151–165.

⁹⁹ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 5.

¹⁰⁰ *Marburger Zeitung*, št. 76, 26. 6. 1867, str. 3.

¹⁰¹ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), šk. 1, mapa 1, beležnica, 26. 5. 2867, str. 23.

¹⁰² *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 5.

¹⁰³ V času njegovega življenja v Mariboru sta izšla adresarja leta 1884 (Josefine Jurik: *Jurik's Adress-Buch der Stadt Marburg*) in 1898 (Theodor Kaltenbrunner: *Adressbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Marburg a/D.*).

¹⁰⁴ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 14; št. 23, 20. 2. 1904, str. 6.

¹⁰⁵ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 14.

¹⁰⁶ Kaltenbrunner, *Adressbuch*, str. 129. V istem adresarju se omenja tudi Josef Lind, »Commis«, stanujoč na Postgasse 9 (današnja Poštna ulica), str. 128.

meščane, naj prispevajo denar za Lindov nagrobni spomenik: »S smrtjo Eduarda Linda, ki si je s svojo skromnostjo in preprostostjo pridobil veliko simpatijo someščanov, je odšel umetnik lokalnega pomena. Hvalježnost mu lahko izkažemo tako, da njegov grob okrasimo s primernim spomenikom. Prispevke sprejemamo v upravi časopisa.«¹⁰⁷ Prispevke so ljudje lahko oddali v upravi časnika *Marburger Zeitung* in v knjigarni gospoda Karla Scheidbacha, ki je ob tej priložnosti v prostorih knjigarne razstavil Lindovo sliko Kristusa iz zasebne posesti.¹⁰⁸ Denar so poleg neimenovanih donatorjev prispevali mariborska občinska hranilnica (*Gemeinde-Sparkasse*; 20 kron),¹⁰⁹ Johann Girstmayr iz Gradca (20 kron), gospod Richard in gospa Olga Ogrisek (15 kron),¹¹⁰ gospod Paternolli (10 kron) in gospod Staudinger (5 kron).¹¹¹ Čez nekaj mesecev je *Marburger Zeitung* objavil, da je bilo v knjigarni Karla Scheidbacha in upravi časopisa od prijateljev in ljubiteljev Lindovih del za pokojnega slikarja zbranih 290,60 krone, kar je omogočilo dostojen mrliški sprevod in izdelavo dostojnega spomenika. Pokop je evangeličanska cerkvena skupnost opravila brezplačno.¹¹² Linda so pokopali na evangeličanskem delu takratnega mestnega pokopališča ob Strossmayerjevi ulici,¹¹³ ki je bilo kasneje ukinjeno.

Predmeti iz zapuščine Eduarda Linda v zbirki Muzejskega društva v Mariboru, pridobljeni leta 1904

Mesec dni po smrti Eduarda Linda je Muzejsko društvo v Mariboru od neznanega prodajalca za 30 kron odkupilo skupino predmetov iz Lindove zapuščine.¹¹⁴ Med odkupljenimi predmeti so bili tudi pomočniško pismo in tri skicirne mape, ki so zdaj v Pokrajinskem arhivu Maribor in smo jih obravnavali v začetnih poglavjih pričujočega prispevka. V Pokrajinskem arhivu Maribor sta tudi dve skici na papirju (*2 Skizzen auf Papier*)¹¹⁵ in ena oljna skica¹¹⁶ od vsega 22 oljnih skic,¹¹⁷ navedenih v inventarni knjigi Muzejskega društva.¹¹⁸ Zanimivo je, da je Lindov krstni list in potno listino, kot smo že omenili, Muzejskemu društvu v Mariboru teden dni kasneje podaril gospod

Adalbert Reichmayer.¹¹⁹ To morda dopušča domnevo, da je tudi obravnavano skupino predmetov iz zapuščine Eduarda Linda Muzejskemu društvu prodal Adalbert Reichmayer. Zelo verjetno se namreč zdi, da so bili osebni dokumenti hranjeni skupaj. Le del od preostalih 21 omenjenih oljnih skic lahko prepoznamo v zbirki slikarstva Pokrajinskega muzeja Maribor.¹²⁰ Med odkupljenimi predmeti so bile tudi slike Kristusa (*Christusbild*),¹²¹ dečka (*Knabenbild*),¹²² knezoškofa I. M. Stepišnika (*Bild des Fürstbischofs I. M. Stepischnig in Marburg*)¹²³ in portret (*Portrait*).¹²⁴ Upodobitve Kristusa, dečka in škofa Stepišnika v današnji zbirki slikarstva Pokrajinskega muzeja Maribor prepoznamo,¹²⁵ »portreta« pa žal ne, saj je za njegovo identifikacijo premalo podatkov.

Med odkupljenimi predmeti je bila tudi grafika z upodobitvijo Maribora iz 18. stoletja,¹²⁶ ki je v zbirki grafike žal ne prepoznamo, in dve fotografiji. Na prvi je bil upodobljen mariborski škof Stepišnik (*Lichtbild des Fürstbischofs I. M. Stepischnig in Marburg*).¹²⁷ Fotografijo lahko s precejšnjo verjetnostjo prepoznamo v muzejski zbirki fotografij, saj je edina z navedeno tematiko.¹²⁸ Lind je škofa Stepišnika večkrat naslikal, za kar mu je kot predloga lahko služila odkupljena fotografija. Druga fotografija prikazuje tretji praznik štajerskih pevskih zborov, ki je potekal v Mariboru 6. in 7. septembra 1868 (*Lichtbild der Sängerkhale 1868 in Marburg*).¹²⁹ To fotografijo z gotovostjo prepoznamo v zbirki fotografij Pokrajinskega muzeja Maribor,¹³⁰ saj ima na hrbtni strani Baševo inventarno številko, v Baševi inventarni knjigi pa tudi zapisano inventarno številko Muzejskega društva.¹³¹

Muzejsko društvo je v skupini odkupljenih predmetov iz Lindove zapuščine pridobilo tudi dva Lindova pečatnika,¹³² slikarsko stojalo¹³³ in slikarsko

¹⁰⁷ *Marburger Zeitung*, št. 20, 13. 2. 1904, str. 5.

¹⁰⁸ *Marburger Zeitung*, št. 21, 16. 2. 1904, str. 5. Knjigarnar in trgovec Karel Scheidbach ter njegova žena Laura sta leta 1924 kupila hišo na današnji Gosposki ulici 28 v Mariboru, kjer sta imela knjigarno in papirnico (Semlič Rajh et al., *Maribor*, str. 124.)

¹⁰⁹ *Marburger Zeitung*, št. 22, 18. 2. 1904, str. 4.

¹¹⁰ *Marburger Zeitung*, št. 23, 20. 2. 1904, str. 4.

¹¹¹ *Marburger Zeitung*, št. 24, 23. 2. 1904, str. 4.

¹¹² *Marburger Zeitung*, št. 57, 10. 5. 1904, str. 3.

¹¹³ Travner, Pokopališča, str. 216.

¹¹⁴ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1056 do 1094, str. 46, 47.

¹¹⁵ Prav tam, inv. št. 1078, 1079, str. 46.

¹¹⁶ Prav tam, inv. št. 1066, str. 46.

¹¹⁷ Prav tam, inv. št. 1056–1077, str. 46.

¹¹⁸ SI PAM/1523, Lind Eduard (1843–1890), š. 1.

¹¹⁹ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1104, 1105, str. 48. Adalbert Reichmayer se omenja leta 1875 ob nakupu hiše na današnji Gosposki ulici 25 v Mariboru (Semlič Rajh et al., *Maribor*, str. 125).

¹²⁰ Najverjetneje gre za naslednja dela: PMM, Inventarna knjiga, Kulturnozgodovinski oddelek, inv. št. N. 001450, N. 001451, N. 001452.

¹²¹ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1080, str. 46.

¹²² Prav tam, inv. št. 1081, str. 46.

¹²³ Prav tam, inv. št. 1082, str. 46.

¹²⁴ Prav tam, 10. 3. 1904, inv. št. 1083, str. 46.

¹²⁵ PMM, Inventarna knjiga, Kulturnozgodovinski oddelek, inv. št. N. 001445, N. 001439, N. 001336.

¹²⁶ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 13. 10. 1904, inv. št. 1092, str. 47.

¹²⁷ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1093, 1094, str. 47.

¹²⁸ PMM, Zbirka fotografij, inv. št. ZF 779.

¹²⁹ PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1094, str. 47.

¹³⁰ PMM, Zbirka fotografij, inv. št. ZF 1278.

¹³¹ PMM, Baševa inventarna knjiga, inv. št. 4768.

¹³² PMM, Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg, 10. 3. 1904, inv. št. 1088, 1089, str. 47.

¹³³ Prav tam, inv. št. 1090, str. 47.

paleta.¹³⁴ Žal navedenih predmetov ne moremo povezati s predmeti v današnji muzejski zbirki. V muzeju sicer hranijo dve slikarski stojali, za kateri pa ni podatka o provenienci. Zato je toliko bolj dragocen edini Lindov osebni predmet, ki ga lahko z gotovostjo povežemo z obravnavanim mariborskim slikarjem. Gre za majhen steklen pečatnik, izdelan iz razbarvanega prozornega brušenega stekla, ki ima vrezani tanki pisani inicialki *E L*. Muzejskemu društvu ga je podaril mariborski knjigovez Ferdinand Ferlinz,¹³⁵ ki je imel knjigarno na današnji Gosposki ulici 9.¹³⁶

Zaključek

Drugo polovico 19. stoletja v Mariboru zaznamuje gospodarski razcvet, povezan z izgradnjo Južne železnice, ki je Maribor leta 1846 povezala z Dunajem, v prihodnjih desetletjih pa tudi s Trstom in Koroško. Postavitev delavnic Južne železnice v Mariboru je v mesto pritegnila številne nove naseljence. Mesto se je širilo zunaj nekdanjega srednjeveškega obzidja, v smeri proti železniškemu kolodvoru in na desnem bregu reke Drave, kjer je ob delavnicah zrasla železničarska kolonija. Maribor je postal prometno in trgovsko središče, njegov gospodarski razcvet pa se je zrcalil tudi v pestrem kulturnem dogajanju in ustanavljanju številnih društev. V mesto, ki je očitno zagotavljalo dobre življenjske razmere in zadosten zaslužek, se je ob koncu leta 1855 priselil leta 1827 v Hamburgu rojeni slikar Eduard Lind in tukaj živel vse do smrti leta 1904.

Iz raziskave Lindove življenjske poti lahko sklenemo, da se je slikar, za katerega od spričeval poznamo le potrdilo o opravljeni triletni pomočniški dobi v Hamburgu iz leta 1846, odpravil najprej na potovanje po Evropi, nato pa se je vrnil v Hamburg. Na podlagi osebnih dokumentov, ohranjenih v Pokrajinskem arhivu Maribor, lahko z gotovostjo postavimo določene časovne mejnike njegovega gibanja po Evropi sredi 19. stoletja, prav tako pa izluščimo njegove rojstne podatke ter imeni staršev. Iz ohranjenih listin je mogoče razbrati tudi njegovo zunanjo podobo in osebne značilnosti. Pregled adresarjev za mesti Hamburg in Altona v času Lindove izselitve iz Hamburga priča o tem, da je takrat v živahnem pristaniškem mestu delalo veliko slikarjev različnih specializiranih strok. Eduard Lind v Hamburgu očitno zase ni našel priložnosti, tako da se je najprej leta 1850, nato pa še leta 1854 podal na pot v tujino. Na podlagi nekaterih datiranih skic, risb in akvarelov v dveh skicirnih mapah iz posesti Eduarda Linda, ki jih danes hrani Pokrajinski arhiv Maribor, lahko vsaj deloma sledimo njegovemu gibanju po Evropi. Med letoma 1850

in 1852 se je zadrževal v Dresdnu in njegovi okolici, na območju severno in jugozahodno od Dunaja ter na območju Mürzzuschlaga, Salzburga, Gradca in Podsrede. V Gradcu je moral navezati konkretne stike in v tem mestu zase videti priložnost za delo, saj je v potovalni listini, izdani leta 1854 v Hamburgu, zabeleženo, da bo potoval prav proti Gradcu, v Italijo in Francijo. V Lindovih treh skicirnih mapah sicer prevladujejo krajine in vedute, najdemo pa tudi študije arhitekturnih elementov in miniaturnih portretov. Iz skicirnih map je mogoče razbrati, da je imel rad pohode v naravo, saj med krajinami zasledimo več gorskih vrhov. Ob koncu leta 1855 se je Lind priselil v Maribor in poslikal strop dvorane nove mariborske kadetnice. Od navadnega »sobnega« slikarstva pa se je preusmeril k portretistiki in svoje znanje izpopolnil tudi pod vplivom akademskega slikarja Ferdinanda Maliča, s katerim je prijateljeval. Dejstvo je, da je Lind ostal v Mariboru in v prihodnjih desetletjih naslikal številne portrete mariborskih meščanov, tako za zasebne naročnike kot za mestno občino in mestno hranilnico. Aktivno se je vključil tudi v evangeličansko skupnost v Mariboru, katere občina je bila za območje Maribora in Ptuja ustanovljena leta 1862, ter naslikal oltarno sliko Križanega za oltar novozgrajene evangeličanske cerkve. Bil je član evangeličanskega prezbiterija, od devetdesetih let 19. stoletja pa le še član evangeličanske skupnosti. Ta je poskrbela tudi za njegov pogreb, saj je umrl popolnoma obubožan. V zadnjih letih življenja naj ne bi mogel več slikati, saj naj bi mu zaradi krvne okužbe ohromela roka. V Mariboru je najverjetneje stanoval kot podnajemnik, saj se v adresarjih mesta iz let 1884 in 1898 ne omenja. Njegove skromne finančne razmere se kažejo tudi v dejstvu, da so po njegovi smrti meščani zbrali denar za njegov nagrobni spomenik. Spomin na slikarja Eduarda Linda je počasi bledele, k čemur je pripomoglo tudi dejstvo, da je bil neporočen in brez otrok. V letih 1941–1945, med nemško okupacijo, je bila po njem imenovana kratka ulica na desnem bregu Drave (*Eduard Lind Gasse*). Ulica je nastala leta 1922 kot Dušanova ulica, poimenovana po Dušanu Silnem (1305–1355). Po okupaciji je bila iz *Eduard Lind Gasse* ponovno preimenovana v Dušanovo, kot se imenuje še danes.¹³⁷

Zaključimo lahko, da je v drugi polovici 19. stoletja Maribor imel svojega lokalnega portretista, rojenega v Hamburgu v Nemčiji, ki pa je po skoraj petdesetih letih življenja in ustvarjanja tu umrl kot Mariborčan. Na platno je ujel upodobitve številnih Mariborčank in Mariborčanov, njihovih družin ter nekaterih mariborskih županov, slikal pa je tudi druga dela. Spomin na nekoč zelo priljubljenega in spoštovanega meščana Maribora se zrcali predvsem v slikarskih delih, ohranjenih v zbirki Pokrajinskega muzeja Maribor in omenjenih v pisnih virih, ki jih je treba še natanč-

¹³⁴ Prav tam, inv. št. 1091, str. 47.

¹³⁵ Prav tam, inv. št. 1054, str. 46.

¹³⁶ Glaser, Ferlinz Anton (1795–1885), *Slovenski biografski leksikon*: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi187411/> (dostop: 6. 1. 2022).

¹³⁷ Radovanovič, *Mariborske ulice*, str. 101.

no preučiti in ovrednotiti. Rekonstrukcija Lindovega življenjepisa je prvi korak na tej poti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Evangeličanska cerkvena občina Maribor
Totenbuch, Band III, vom 1888–1904.

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 1523, Lind Eduard (1843–1890).
PAM 1846, Evangeljska verska občina Maribor
(1847–1945).

PMM – Pokrajinski muzej Maribor
Grundbuch des Museum-Vereines in Marburg.
Inventarna knjiga dr. Franja Baša.
Inventarna knjiga zgodovinskega društva (Glavni
zapisnik muzeja zgodovinskega društva v Mari-
boru, 1904–19..).
Inventarna knjiga, Kulturnozgodovinski oddelek.

ČASOPISI

Marburger Zeitung, 1867, 1904.

LITERATURA IN TISAKNI VIRI

Altonaisches Adress-Buch, 1807, 1813, 1846 (dostopno tudi na: <https://agora.sub.uni-hamburg.de/subhh-adress/digbib/start>).

Bevc Varl, Valentina: *Odprta depo slikarstva*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2015.

Bevc Varl, Valentina: The life of the academy-trained painter Anton Nowak (b. Maribor 1865, d. Vienna 1932). *Living in Europe*, Collected Volume, Museoeurope 2021. Pokrajinski muzej Maribor, 2021, str. 151–165.

Društveni glasnik, Muzejsko društvo v Mariboru v letu 1935. *Izvestje muzejskega društva v Mariboru* 3, 1936, str. 29–32.

Glaser, Janko: Ferlinz Anton (1795–1885). *Slovenski biografski leksikon*: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi187411/>.

Hamburger Kaufmannsalmanach, 1784 (dostopno tudi na: <https://agora.sub.uni-hamburg.de/subhh-adress/digbib/start>).

Hamburgisches Adress-Buch, 1801, 1809, 1825, 1830, 1835, 1836, 1843, 1848, 1855, 1861, 1871, 1872 (dostopno tudi na: <https://agora.sub.uni-hamburg.de/subhh-adress/digbib/start>).

Hartman, Bruno: Zgodovinski oris. *Kadetnica* (ur. Ana Brodnik). Ljubljana: Defensor, 2010, str. 14–41.

Jurik, Josefine (ur.): *Jurik's Adress-Buch der Stadt Marburg*. Marburg, 1884.

Kaltenbrunner, Theodor (ur.): *Adressbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Marburg a/D*. Marburg, 1898.

Krajnc Horvat, Irena: Obnova in oživitvev. *Kadetnica* (ur. Ana Brodnik). Ljubljana: Defensor, 2010, str. 56–75.

Lešnik, Sabina: Poklicni fotografi v Mariboru 1848–1941. *Mariborski fotografi 1848–1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2003, str. 9–24.

Lind, Eduard (geslo): *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*, Tome sixieme. Paris: Gründ, 1976, str. 671–672.

Mallitsch, Otmar: Ferdinand Mallitsch (1820–1900). *Südsteiermark, ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann) Graz: U. Moser, 1925, str. 267–281.

Prašelj, Nada: Lind Eduard (1827–1904), Maler, 1815–1850. *Österreichisches biographisches Lexikon*, Bd. 5, Lfg. 23, 1993 (1971), str. 217; dostopno tudi na: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_L/Lind_Eduard_1827_1904.xml; internal&action=hilite.action&Parameter=lind* (dostop: 4. 1. 2020).

Radovanovič, Sašo: *Mariborske ulice*. Maribor: Založba Kapital, 2005.

Riehl, Hans: Die steierische Maler des 19. Jahrhunderts. *Das Joanneum*, 6. Graz, 1943, str. 237–262.

Sapač, Igor: Katalog pomembnejših klasicističnih, bidermajerskih in historističnih arhitekturnih stvaritev na območju Republike Slovenije. V: Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, 2014, str. 361–678.

Semlič Rajh, Zdenka in Oman, Žiga in Mlinarič, Lučka: *Maribor, mesto, hiše, ljudje, Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2012.

Simoniti, Marjetica in Legat, Dunja: Sergej Vrišer: osebna bibliografija za obdobje 1954–2002. *Dornava: Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, Filozofska fakulteta, 2003, str. 419–477.

Trauner, Karl-Reinhart: *Konfessionalität und Nationalität. Die evangelische Pfarrgemeinde Marburg/Maribor im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien: Böhlau Verlag, 2019.

Travner, Vladimir: Pokopališča v Mariboru. *Kronika slovenskih mest* 3, 1936, št. 3, str. 215–218.

Vidmar, Polona: *Mariborski rotovž*. Ljubljana: Založba ZRC, 2014.

Vidmar, Polona: Porträts als visualisierte Erinnerung an verdienstvolle Leistungen der Bürger von Maribor (Marburg). *Likovna umetnost v habsburških deželah med cenzuro in propagando = Visual arts in the Habsburg lands between censorship and propa-*

- ganda* (ur. Franci Lazarini in Tina Košak). *Acta historiae artis Slovenica* 25, 2020, št. 2, str. 203–230, 359–360. (DOI: 10.3986/ahas.25.2.08)
- Vidmar, Polona: *Umetnostna galerija Maribor v palači Goedel-Lannoy*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Vrišer, Sergej: Likovna dejavnost v Mariboru. *Maribor skozi stoletja, Razprave I* (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor: Založba Obzorja, 1991, str. 621–642.
- Vrišer, Sergej: Umetnost na slovenskem Štajerskem v Slomškovem času. *Anton Martin Slomšek* (ur. Vili Vuk). Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 1992, str. 77–88.
- Vrišer, Sergej: Zoratti, Alojz (1874–1960). *Slovenski biografski leksikon*: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi874629/#slovenski-biografski-leksikon> (21. 11. 2021).
- Wastler, Josef: Lind, Eduard. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 23. Leipzig: E. A. Seemann Verlag, 1999 (1929), str. 235.
- Wastler, Josef: *Steierisches Künstlerlexicon*. Graz: Druck und Verlag des Leykam, 1883.
- Zajšek, Boštjan: »*Biti Nemeč, pomeni biti luteran*«. *Iz življenja nemeških evangeličanov na Slovenskem, s posebnim poudarkom na Mariboru in okolici (1862–1945)*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2010.
- Zajšek, Boštjan: Die Gründung der evangelischen Gemeinde in Marburg (1862) und ihre Entwicklung bis zum Ende des ersten Weltkrieges. *Studia Historica Slovenica* 4, 2004, št. 1, str. 89–111.
- Zajšek, Boštjan: *Nemeška evangeličanska skupnost v Mariboru (1862–1945)*, magistrsko delo. Maribor, 2008.
- Zajšek, Boštjan: *Tudi nam pripada božje sonce. Katalog k razstavi Ob 150-letnici Evangeličanske občine Maribor*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2013.
- Lind, born in Hamburg in 1827, moved to the city at the end of 1855 and lived there until his death in 1904. Based on personal documents that have been preserved by the Regional Archives Maribor, it is possible to identify his birth data as well as the names of his parents, that is, Christian Peter Lind, a chimney sweep from Hamburg, and Engel Catharina Elisabeth, née Bluhme, from Altona. The said documents also contain the descriptions of his physical and personal traits. In 1846, Lind completed a three-year apprenticeship in Hamburg and then ventured abroad in 1850 and 1854, after he was granted a citizenship certificate and a passport. A few dated sketches, drawings, and watercolours in two of Lind's sketchbooks that are now kept by the Regional Museum Maribor make it possible to trace, at least in part, his movements across Europe. Between 1850 and 1852, he lived in and around Dresden, in areas north and southwest of Vienna as well as around Müritzschlag, Salzburg, Graz, and Podsreda. Judging from an annotation in the travel document, issued in 1854 in Hamburg, that he would travel to Italy and France through Graz, he must have established solid contacts there and found an opportunity for work. According to the author of his obituary, Lind's first job in Maribor was painting the ceiling of the hall of the city's new cadet school. Before long, however, he progressed from ordinary "wall art" to portrait painting and honed his skills under the influence of the academic painter Ferdinand Mallitsch. Lind also became an active member of the Evangelical community in Maribor and produced the altar painting of the Crucified Christ (1865), which was moved to the newly built Evangelical church in 1869. In the last years of his life, he could no longer paint after a blood infection caused paralysis in his right arm. He died a bachelor, childless, and in great poverty. His obituary and several mentions in written sources define him as academic painter.

In the second half of the nineteenth century, Maribor thus had its own portraitist and painter who also received other commissions. He committed to canvas the likenesses of many Maribor's men and women and their families as well as some of its mayors. The memory of the once very popular and respected citizen of Maribor is above all reflected in the paintings that have been preserved in the collection of the Regional Museum Maribor and the above-mentioned written sources that still require a thorough examination and evaluation. The reconstruction of Lind's curriculum vitae represents the first step on this path.

S U M M A R Y

Life of the painter Eduard Lind (1827–1904)

In the second half of the nineteenth century, Maribor experienced a major economic boom with the construction of the Southern Railway in 1864, which connected it to Vienna. The painter Eduard

Goranka Kreačič

dipl. um. zgod., predmet. učiteljica, svétnica v pokoju, Jezero 34, SI-1352 Preserje pri Ljubljani
E-pošta: goranka.kreacic@guest.arnes.si
ORCID: 0000-0003-0761-6505

Družina Fux iz Metlike

**Primeri čezmejnih stikov v Obkolpju, ženitvenih strategij in socialne mobilnosti
konec 18. in v 19. stoletju**

IZVLEČEK

Rodbina Fux iz Metlike je imela eno stoletje dedno pravico do najema poštna postaje v Metliki, vmesnem postajališču med Karlovcem in Ljubljano. Od konca 18. do konca 19. stoletja je rodbina z uspešnim in donosnim poslom postala ena uglednejših metliških in belokranjskih meščanskih družin. S prav tako uspešnimi ženitvenimi strategijami, predvsem z obkolpskim hrvaškim malim plemstvom, je dvignila in utrdila svoj ugled. Med raziskovanjem teh zanimivih ženitvenih vezi so se razkrile živahna socialna mobilnost belokranjskih meščanov in hrvaškega okoliškega malega plemstva ter kulturnozgodovinske in čezmejne družbene vezi v času narodnega prebujanja.

KLJUČNE BESEDE

Fux, Metlika, Wanka pl. Lenzenheim, Šufflay, Navratil, Sladović–Sladojević, Kristof

ABSTRACT

FUX FAMILY FROM METLIKA. EXAMPLES OF CROSS-BORDER CONTACTS IN THE KOLPA RIVER AREA, MARRIAGE STRATEGIES, AND SOCIAL MOBILITY AT THE END OF THE EIGHTEENTH AND IN THE NINETEENTH CENTURY

The Fux family from Metlika held a hundred-years hereditary lease on the town's post house, a relay station between Karlovac and Ljubljana. Between the end of the eighteenth century and the end of the nineteenth century, maintaining a successful and lucrative business made it one of the most distinguished middle-class families in Metlika and White Carniola. The family's standing was further raised and fortified through equally successful strategies of forming marriage alliances, above all with the Croatian petty nobility along the Kolpa River. Studies of these interesting marriage ties shed light on the lively social mobility among White Carniolan bourgeoisie and the surrounding Croatian petty nobility as well as on the cultural-historical and cross-border social ties established during the period of national awakening.

KEY WORDS

Fux, Metlika, Wanka von Lenzenheim, Šufflay, Navratil, Sladović–Sladojević, Kristof

Uvod

V prispevku¹ so predstavljene zgodovina belokranjske rodbine Fux iz Metlike ter obmejne kulturnozgodovinske, prijateljske in sorodstvene vezi med elitami mesta Metlike in obmejnih hrvaških krajev. V fondu zgodovinarja in arhivista Emila Laszowskega (1868–1949) v Hrvaškem državnem arhivu (HDA) je mogoče najti številne dokumente in rodoslovne skice o družinah, s katerimi je bil v sorodu ali prijateljskih vezeh.² Med njimi so rodbine Fux, Šufflay, Wanka pl. Lenzenheim in Kniewald, če omenimo le tiste, ki nastopajo v pričujočem prispevku. Omenjena zbirka dokumentov Laszowskega je neprecenljiv vir, na katerem sloni celotna rekonstruirana zgodba rodbine Fux.³

Zgodba o belokranjskih Fuxih se začenja konec 18. stoletja, ko je družina dobila dedno zakupno pravico do državne poštne postaje v Metliki. Z leti je družina kopičila bogastvo in dosegla vrhunec sredi 19. stoletja. Od druge polovice 18. do konca 19. stoletja so člani družine stkali družbene vezi z uglednimi meščani, uspešno izpeljali številne ženitne povezave s plemenitenimi družinami preko Kolpe (na primer žumberškimi Hranilovići, Sladovići iz Senja ter Šufflayi z gradu Brlog) ter vztrajno utrjevali svoj družbeni ugled.

V devetdesetih letih 17. stoletja je Metlika izgubljala svojo pomembno obmejno vojaško vlogo. Prepustiti jo je morala utrjenemu Karlovcu z novo nastajajočim mestom, ki je postalo vodilno pri varovanju notranjeavstrijskih dežel pred osmanskimi Turki, pa tudi pomembno križišče poštne poti (takrat se pojavijo prve vojaške pošte – *Feldpost*).⁴ Ena od glavnih poštne poti iz Karlovca proti Kranjski in Ljubljani ter naprej do Gradca in Dunaja je vodila skozi Metliko. Ob tem je treba omeniti, da vojaški pomen Metlike kljub vsemu ni bil neznaten, saj je to belokranjsko mestece⁵ s samega roba notranjeavstrijskih dežel ves čas gospodarsko vzdrževalo Karlovec, njegovo vojaštvo in krajišniške poštne poti.⁶

V 18. stoletju so metliške mestne družine zaradi bližine Vojne krajine⁷ pridobivale ekonomsko moč,

saj so z vojno ekonomijo bogatele tako mestne⁸ kot plemiške družine. Ob tem sicer velja dodati, da je imela Vojna krajina tako negativen kot pozitiven vpliv na mestno gospodarstvo. Po eni strani se je mesto pritoževalo zaradi neprimerne vedenja najemnikov in deželne vojske, ki se je svobodno posluževala hrane in pijače,⁹ po drugi strani pa so lahko meščani ob namestitvi vojaških oddelkov tudi zaslužili, če so le dobili svoje usluge plačane.¹⁰

Poleg pomembne vojnokrajiške pošte je v Metliki delovala državna pošta. V 18. stoletju je v Svetem rimskem cesarstvu poštna služba iz rok grofov Thurn-Taxis postopno prehajala v državno lastništvo. Država je tedaj začela podeljevati poštne pravice v zakup premožnim družinam iz vrst porajajočega se meščanstva, ki so imele pogoje za tako delo. To je pomenilo, da so morale imeti dovolj veliko hišo za opravljanje poštne dejavnosti ter gospodarsko poslovanje za kočijo in konje. Takšne službe so običajno dobivale v zakup lokalne plemiške družine,¹¹ ki so tudi najpogosteje izpolnjevale te pogoje, ali pa je opravljanje poštne dejavnosti njenim nosilcem naknadno prineslo plemiški stan. Na Kranjskem so to bili na primer Strobli v Ljubljani, Schillerji v Logatcu in Fedrani v Ivančni Gorici,¹² medtem ko Fuxi v Metliki plemstva nikoli niso dobili oziroma zanj niso zaprosili.¹³ Prvi zakupniki državne pošte v Metliki so bili pripadniki družine Perr. Konec 18. stoletja je dedno zakupno pravico dobila družina Fux.

Družina Fux iz Metlike

Prvo pričevanje o Fuxih v Metliki je iz prve polovice 18. stoletja.¹⁴ Že takrat so bili meščani, o čemer priča podatek v krstni matični knjigi iz leta 1736: Jakob Fux st., oče novorojenca Jožefa, je naveden kot *civis*, torej meščan.¹⁵ Meščan je bil namreč tedaj vsak svobodnjak, ki je bil sprejet v meščansko skupnost, imel v mestu nepremičnino oziroma hišo in se pre-

⁸ Prav tam, str. 235–242.

⁹ Prav tam, str. 276.

¹⁰ Prav tam, str. 277.

¹¹ Tako je v bližini, čez Kolpo, imel grof Oršič Slavetički poštno postajo v Severinu (Herljevič, *Razvoj poštanske službe*, str. 214). O razvoju poštne službe glej še: Hozjan (ur.), *Pošta na slovenskih tleh*.

¹² Preinfalk, *Novoveško plemstvo*, str. 143, 144.

¹³ Pri živcih članih družine Fux sicer obstaja »Kronika des Geschlechts Fux«, ki ni nikakršen dokaz o plemenitosti te družine, temveč je ponaredek s konca 19. stoletja, avtor je znani ponarejevalec tovrstnih »diplom« Hermann Julius Hermann (Lamprecht, *Kronika grba*, str. 113–128).

¹⁴ Vse župnijske matične knjige so zgozele v velikem požaru leta 1705, tako da imamo za Metliko prve krstne knjige od leta 1705, knjige umrlih od leta 1720 in poročne od leta 1715. Leta 1735 zasledimo poroko Jakoba Fuxa st. z Barbaro Fabijanič (NŠAL, *ŽA Metlika, Matične knjige*, P 1715–1739, str. 145). To je bil oče Jakoba Fuxa ml., ki je bil že izpričani poštni mojster.

¹⁵ NŠAL, *ŽA Metlika, Matične knjige*, R 1733–1743, str. 147.

¹ Pričujoči prispevek je razširjena, dopolnjena in slovenskemu bralcu prilagojena verzija članka, ki je bil pod naslovom »O belokranjski obitelji Fux v fondu Emila Laszowskega u HDA« objavljen v *Arhivskem vjesniku*, zborniku Hrvaškega državnega arhiva, leta 2021, št. 1.

² HR HDA 806, Osobni fond Emil Laszowski, 16.2.9. Fux.

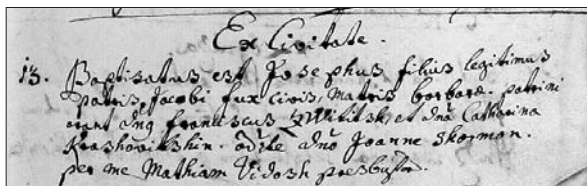
³ Včasih se Fux zapisuje kot Fuchs (Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 75). V naseljih kočevskega gospostva iz leta 1574 najdemo priimek Fux, ki se zapisuje tudi kot Fuchs, Wuchse, Fühl (Simonič, *Migracije*, str. 124).

⁴ O starejšem razvoju obveščevalnih kanalov in položaju Metlike v njem gl. Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 159–169.

⁵ Še v 18. stoletju je Metlika s predmestjem imela izrazito agrarni značaj in je bila videti bolj vas kot mesto (Golec, *Mesto Metlika*, str. 135).

⁶ Weiss, *Častite avstrijske hiše*, str. 264–271.

⁷ Prav tam, str. 276–277.

Vpis rojstva Jožefa, prvega sina Jakoba Fuxa st., in Barbare (roj. Fabijanič) iz leta 1736. Oče Jakob Fux st. je tu vpisan kot civis (meščan) (NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, R 1733–1743, str. 147).¹⁶

življal z meščanskima poklicema, trgovino ali obrtjo.¹⁷ Kot meščan je imel meščanske pravice: volilno pravico za volitve mestnega sodnika in druge mestne urade, pravico do trgovanja in točenja vina, prvenstveno pravico do uživanja mestnih zemljišč, zemljišč v skupni lasti meščanov itd.¹⁸ Tako je Jakob Fux ml. leta 1775 nasprotoval oddajanju v zakup zemljišča v skupni lasti meščanov, saj ga je skupaj z drugimi meščani obdeloval.¹⁹ Omeniti kaže še, da v prvi polovici 18. stoletja v Metliki še ni bilo pravih trgovcev, bila sta le dva kramarja in 39 obrtnikov.²⁰ Kar štiri petine metliških domov se je ukvarjalo še z agrarno dejavnostjo.

Družina Fux je s povečevanjem gmotnega kapitala pridobivala ugled, kar dokazujejo tudi botri novorojenih otrok. Ti so bili praviloma iz uglednih družin, pripadniki nekakšne mestne aristokracije »die ratsfähigen Geschlechter«.²¹ V prvi polovici 18. stoletja jih matične knjige omenjajo kot *dominus*, *domina* ali *domicella*. To so bili denimo Franc Cvitič (*Zwittitsch*), članice družine župana Krašovca, mestni svetnik Ivan Šorman (*Joannes Schorman*),²² Ignac Jurij Skopar, Gertruda Marija Gerbič itd. V 19. stoletju sta bila to še župana Anton Colner (*Zollner*) in Felix Hess, nato c. in kr. komisar za varovanje meje Johan Rošak Oberheim, oskrbnik metliške komende nemškega viteškega reda in deželni poslanec Janez Kapelle in drugi. Med botri Fuxovih otrok je mogoče zaslediti tudi plemiča Alojza barona Gusiča iz belokranjskega Gradca in njegovo ženo Heleno, roj. Rubbi.²³

¹⁶ Iz krstnega zapisa Jožefa Fuxa je mogoče še ugotoviti, da sta bila botra ugledna meščana, denimo mesar in nesojeni mestni sodnik Franc Cvitič (*Franciscus Zwittitsch*) (Svetina, *Metlika*, str. 23–30) ter Katarina Krašovec (*Catharina Krasovitshin*). Cvitič je opravljal tudi druge ugledne mestne službe, kot so mestni blagajnik, starešina (načelnik notranjega mestnega sveta oziroma namestnik mestnega sodnika), načelnik občine, pobiralec davkov, nadzornik straž, pobiralec žita, »napovedovalec ognja« itd. (Svetina, *Metlika*, str. 28).

¹⁷ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 157.

¹⁸ Svetina, *Metlika*, str. 34.

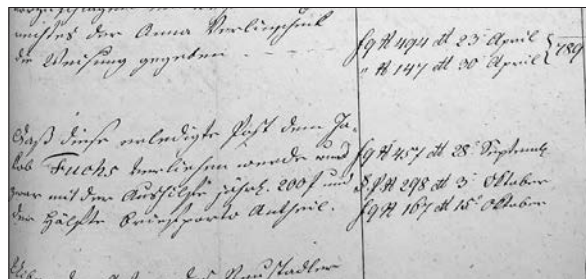
¹⁹ Prav tam, str. 65.

²⁰ Golec, Mesto Metlika, str. 135.

²¹ Svetina, *Metlika*, str. 18.

²² Prav tam, str. 28. Mestni svetnik Ivan Šorman je bil dvakratni boter otrokoma Jakoba Fuxa st. in Barbare, roj. Fabijanič, denimo Nikolaju (NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, R 1733–1743, str. 147, 338).

²³ NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848, str. 208. (Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 132).

Jakob Fux ml. je leta 1789 pridobil poštno koncesijo.²⁴

Nekoliko v nasprotju s podatki iz matičnih knjig so podatki iz terezijanskega katastra, kjer se Fuxovi sredi 18. stoletja omenjajo kot skromni lastniki kajže, hiške (*keuschl*) in njive (*akberl*).²⁵ A že v naslednji generaciji je družina očitno dobro gospodarila in svoje imetje povečala. To izpričuje tudi podatek, da se je Jakob ml. Fux leta 1772 poročil s hčerjo iz znane žumberške vojnokrajške družine pl. Hranilovičev. Za to, da je konec osemdesetih let 18. stoletja pridobil v dedni zakup poštno postajo, je moral imeti več kot eno njivo in eno kaščo, torej (verjetno že zidano) hišo, gospodarsko poslopje za konje, kočijo in vsaj enega postiljona. Po drugi strani je treba vedeti, da so v Metliki lesene kajže prevladovala še sredi 18. stoletja (zidane hiše se pojavijo šele konec stoletja), kar pomeni, da so v takih hiškah prebivali tudi drugi ugledni meščani in ne samo Fuxi.²⁶

Prvi izpričani poštni mojster iz družine Fux je bil torej Jakob Fux ml., ki je leta 1789 prejel v zakup državno poštno postajo. Zanj je plačeval 200 goldinarjev letno.²⁷ Polovico dohodkov od poštних storitev je lahko obdržal, druga polovica je bila državna. Ti dohodki sicer niso bili veliki, bili pa so redni, zato je v 19. stoletju zakup pošte sodil med značilne vire akumulacije kapitala.²⁸

Poleg že omenjenih ter uspešno vodenih družinskih ekonomskih in družbenih strategij Fuxovih je opazen premik pri ženitnih strategijah. Niso jim več zadostovala dekleta iz uglednih meščanskih družin. Fuxovi so bili očitno že tako ugledni, da so se ozirali tudi po pripadnicah iz vrst okoliške čezmejne elite, ki si je zaradi zaslug v državnih službah (uradniki, vojaški častniki) in zvestobe cesarju pridobila dedno plemstvo.²⁹

²⁴ Za skenirano sliko se najlepše zahvaljujem dr. Rajmundu Lamprehtu, ki je ta podatek našel v Registru poštних postaj vseh c. kr. dednih dežel in njihovih lastnikov: AT-OeStA/FHKA SuS Postakten Bücher 31.

²⁵ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, št. 140, mesto Metlika, str. 39. Na ta podatek je opozoril recenzent članka, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

²⁶ Golec, Zemljiški katastri, str. 306.

²⁷ Jakob Fux je tu vpisan kot Fuchs. Za podatek se zahvaljujem dr. Rajmundu Lamprehtu.

²⁸ Granda, Viri akumulacije kapitala, str. 29.

²⁹ Čezmejni stiki in kulturnozgodovinske povezave segajo še dlje v preteklost in se nadaljujejo vse do v članku obravnavanega obdobja. O čezmejnih stikih od srednjega veka do 16.

Jakob Fux (1745–1813) in Terezija pl. Hranilović (1741–1798)

Leta 1772 se je Jakob Fux ml. poročil s Terezijo Hranilović, hčerko Franca Ernesta pl. Hranilovića iz bližnjih čežkolpskih Sošic v Žumberku.³⁰ Hranilovići so bili znana uskoška družina, ki je zaradi turške zasedbe njenih posesti v Bosni v 16. stoletju pribežala v Žumberk.³¹ Moški člani družine so kot krajiški častniki uspešno branili meje cesarstva, zato jim je leta 1603 cesar Rudolf II. podelil plemstvo.³² Posestvo Sošice so Hranilovići leta 1653 dobili od cesarja Ferdinanda III. Pri poroki Jakoba Fuxa z Žumberčanko grškokatoliške vere, to je bila namreč veroizpoved družine Hranilović,³³ kaže omeniti, da sta bili tu prekršeni dve od štirih tedaj prevladujočih »pravil« za sklenitev zakonske zveze: načelo izbire partnerja znotraj iste etnične skupine in iste veroizpovedi.³⁴ Očitno je bila družina Fux takrat že dobro usidrana v metliški družbeni eliti, tako da druga vera in etnična pripadnost nista bili ovira. To velja zlasti za slednjo, ker so bili v teh obmejnih krajih stiki med etnijami zabrisani.³⁵ Odločilnega pomena je bilo tretje pravilo, in sicer enak družbeni položaj obeh družin, čeprav so Hranilovići zaradi plemiškega naziva imeli višji status. Vendar kaže poudariti, da je bil to čas, ko se je vzpenjajoče se meščanstvo gmotno krepilo in v družbeni hierarhiji dosegalo ugled plemiških družin, nekatere družine iz vrst nižjega plemstva pa so obubožale in se pomeščanile.

Temelj statusa metliške meščanske elite je bila namreč posest, ki je obsegala hišo v gornjem mestu in praviloma še hišo v predmestju, morda tudi pristavo

v bližini mesta ter lastne ali zakupljene obdelovalne površine.³⁶

Prvi izpričani podatek, ki kaže na večje premoženje družine Fux, sodi v leto 1799, ko je Jakob Fux ml. kupil gosposčino Okljuk z dvorcem, ki mu je pripadalo zemljišče s sedmimi kmečkimi družinami. To je danes že izginuli dvorec Okljuk (*Oklug*) pri Črnomlju.³⁷ Na podlagi tega podatka je mogoče sklepati, da je Jakob Fux že po desetih letih službe poštnega mojstra pridobil toliko kapitala, da je začel investirati v večje nakupe nepremičnin, toda družina je še naprej stanovala v predmestju, v nekdanji Erbergovi hiši.

Jakob Fux in Terezija pl. Hranilović sta imela štiri otroke, dva sta umrla v otroških letih, dva sta preživel, a njuna usoda ostaja neznana. Terezija je umrla po petindvajsetih letih zakona, in sicer leta 1798.³⁸

Jakob Fux (1745–1813) in Franciška Žagar (1781–1840)

Po smrti prve žene se je Jakob Fux leta 1801 znova poročil, in sicer s Franciško Žagar (*Schagar*). Franciška ni bila plemenitega rodu, zato pa je bila trideset let mlajša in, kot se je pozneje izkazalo, zelo sposobna. Jakob je v času poroke s Franciško že živel v Predmestju 72, torej v nekdanji Erbergovi hiši.³⁹ Iz terezijanskega katastra za leto 1752 izvemo, da je bil Franc Erberg med premožnejšimi metliškimi meščani. Njegova hiša v predmestju je imela 14 goldinarjev letnega donosa, kar je bilo daleč največ med predmestnimi hišami.⁴⁰ Torej je tudi nakup Erbergove hiše nekje med letoma 1790 in 1801 Jakobu Fuxu prinesel solidno gmotno osnovo. Če upoštevamo še nakup posestva in dvorca Okljuk leta 1799, lahko zaključimo, da je bilo zadnje desetletje 18. stoletja obdobje, ko se je začela družina Fux vzpenjati med bogatejše in s tem uglednejše družine v mestu.⁴¹

Jakob je imel v drugem zakonu štiri otroke. Odraslo dobo so dočakali trije, ki se pozneje omenja-

stoletja so pisali Weiss, In conterminiis; Preinfalk, Auerspergi v Beli krajini; Golec, So bili Belokranjci svojčas Hrvatij; Kos, Zemljiška gospodstva in čezmejne migracije; Kekez, Na meji kraljevstva in cesarstva. Vsi članki so v knjigi: *Na meji med cesarstvom in kraljestvom*.

³⁰ *Domicella Theresia d(omi)ni perillustris Francisci Ernesti de Hranilovitsch* (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, P 1762–1795, str. 50).

³¹ Hranilovići so živeli in imeli posesti tudi v Beli krajini. V Črnomlju je denimo imela v začetku 18. stoletja hišo Marija Elizabeta Hranilović, roj. pl. Edling (Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 53, op. 173). Sicer so bratje Hranilović, Anton, Ljudevit in Ivan, svojo posest Sošice prodali poverjeništvu Marije Terezije za 15.000 goldinarjev in 15 krajcarjev (Lopašič, *Žumberak*, str. 55).

³² Bojničić, *Der Adel*, str. 224.

³³ V Žumberku je prevladovala t. i. grškokatoliška veroizpoved oziroma unijatstvo. Hranilovići so bili dokazano grškokatoliške vere (gl. geslo Hranilović: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26306> (26. 1. 2021)).

³⁴ Drugi dve pravili naj bi bili še ista lokalna pripadnost in poroka znotraj istega družbenega razreda (Rožman, *Poročne strategije*, str. 137). Pravilo iste lokalne pripadnosti v tem primeru ni bilo prekršeno, če upoštevamo, da so Sošice od Metlike oddaljene kakih 10 kilometrov ter da je bila takrat zelo živahna čezmejna dejavnost.

³⁵ O tem glej Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

³⁶ Weiss, Častite avstrijske hiše, str. 279.

³⁷ Smole, *Graščine*, str. 331, 332. V dopisu župnijskega urada iz Metlike 14. septembra 1917, namenjenem Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskemu zemeljskemu arhivu v Zagrebu, je v zvezi z neko drugo zadevo zapisano, da je bil Jakob Fux poštar in lastnik posesti Dule (danes Dole) in Okluk Hof (HR HDA 770, Obitelj Sladović).

³⁸ Terezija Fux, roj. Hranilović, je umrla 8. februarja 1798 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, M 1791–1802, str. 58).

³⁹ NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, P 1796–1815, str. 26. Jakob Fux je konec 18. stoletja kupil Erbergovo hišo v Predmestju (*Suburbium*) št. 72 (Preinfalk, *Plemstvo v Metliki*, str. 323).

⁴⁰ Povprečje letnega donosa v obzidanem mestu je znašalo 6,94 goldinarja, v predmestju pa le 1,83 (Preinfalk, *Plemstvo v Metliki*, str. 321; gl. tudi Golec, *Mesto Metlika*, str. 116, op. 84).

⁴¹ Takrat je Jakob Fux živel še na naslovu Mesto št. 19 in po letu 1779 v Predmestju 70 oziroma 71, kar pomeni, da je bil prvi sosed Franca Erberga, zadnjega moškega potomca metliške veje Erbergov.

jo v zapuščinskih obravnava, to so Karel (*Carolus Joseph*)⁴² ter hčerki Frančiška (*Ludmilla Francisca Senensis*), pozneje poročena najprej Sladovič⁴³ in nato Kostrevec, ter Barbara (*Barbara Schenethel Emalia*), pozneje poročena Mihič.⁴⁴ Pogled v matične zapise imen krščenec je vreden omembe zato, ker imena Fuxovih otrok že na prvi pogled odstopajo od drugih. Vsi trije imajo več kot eno krstno ime, hčerki celo tri. To bi utegnil biti dokaz, da se je družina Fux začela zgledovati po plemstvu, ki je otrokom dajalo po več imen, tudi nenavadnih.

Jakob Fux je umrl leta 1813 v starosti 68 let. Družinsko premoženje in dedno zakupno pravico do pošne službe je prevzela njegova vdova. Frančiška, ki se je nato drugič poročila in dobila priimek Šebenik, je bila očitno odločna, sposobna in gospodarna ženska. Podjetje oziroma poštno službo je dobro opravljala in tako še povečevala solidno družinsko premoženje. Družina je še vedno imela v lasti posestvo Okljuk (*Hof Okluk*) in Dole (*Dule*), čeprav je živela v Metliki. Karel je dokončeval študij prava v Gradcu, hči Frančiška je bila tik pred poroko, samo petnajstletna Barbara je še uživala brezskrbna mladostna leta. Treba je bilo poskrbeti za otroke, zato je mati Frančiška leta 1827 za 17.521 goldinarjev kupila Črnomaljski oziroma Freydangov, pozneje poimenovan Fuxov dvorec (*Hof Tschernembl*) s posestvom in petintridesetimi kmetijami.⁴⁵ Osem let pozneje, leta 1835, je za 30.000 goldinarjev kupila še črnomaljski grad s posestvom in enainosemdesetimi kmetijami.⁴⁶

Ko je leta 1840 umrla, je bila kot Frančiška Šebenik pokopana poleg svojega prvega moža Jakoba Fuxa. Nagrobna plošča zakoncev po več kot 200 letih še vedno stoji na severni strani prezbiterija spodnje cerkve Lurske Matere božje pri Treh farah v Rosalnicah.

Frančiška Fux (1808–1847) in Franc Sladovič (1795–1843)

Kot naslednji primer družinske poročne strategije kaže omeniti čezmejno poroko Jakobove in Frančiškine hčere Frančiške s pripadnikom pomeščanjene

plemiške družine Sladovič. Frančiška se je sicer poročila v Metliki in z možem živela v Črnomlju, kjer sta tudi oba umrla, a je treba to poroko kljub temu šteti za čezmejno. Ženin Frančiške Fux je bil namreč Franc Ksaver iz družine senjskih Sladovičev.

Sladoviči, ki so se do konca 18. stoletja pisali zgolj Sladojevič, naj bi dobili plemiški naslov v 16. stoletju od cesarja Maksimilijana II.⁴⁷ Doživeli so enako usodo kot mnogi hrvaški razseljeni plemiči. Izvirajo iz Dalmacije, leta 1596 so se iz Poljica preselili v Žumberk. Že leta 1615 so se znova preselili v Senj ter v začetku 18. stoletja v Lešče. Imeli so posestva okoli Novigrada na Dobri, Netretiča in v Karlovcu. Leta 1790 se je Frančev oče Matija (Mate) Sladojevič znova preselil iz Lešča v Senj in spremenil priimek v Sladovič.⁴⁸ V Senju se je poročil z Dominiko Kremenčić, kjer se jima je 30. julija 1795 rodil sin Franc Ksaver.⁴⁹

Kako je Franc Ksaver Sladovič (Sladovich) spoznal Frančiško Fux, ne vemo, gotovo pa je tu pomembno vlogo odigrala bližina njihovih posestev na Hrvaškem nedaleč od Metlike. Metliške matične knjige so njuno poroko zabeležile leta 1827, ko je imel ženin 32 in nevesta 19 let.⁵⁰ Pri ženinem imenu piše, da je mesto bivanja Senj (Zengg) in da je bil trgovec ter meščan, prav tako kot njegov oče. To morda pomeni, da so Sladoviči pripadali senjskemu patricijatu. Poročni priči sta bila Frančiškin brat Karl Fux in mama Frančiška, vpisana z dekliškim priimkom Žagar.⁵¹

Ob tem kaže omeniti zanimivost: Franc Ksaver Sladovič in njegov oče Matija se v metliških župnijskih knjigah omenjata brez navedbe plemiškega stanu, torej samo kot Sladovich ter kot meščana in trgovca. To je nazoren primer postopne izgube plemiške identitete, a se zdi, da je to veljalo samo nekaj generacij, saj se Frančev in Frančiškin sin Ferdinand dosledno beleži kot pl. Sladovič Sladojevič.

Franc Ksaver Sladovič in Frančiška Fux sta ime-

⁴² Karel se je rodil 9. aprila 1802 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1801–1808, str. 14). Fuxovi so takrat živeli na naslovu Metlika 109.

⁴³ Frančiška se je rodila 17. septembra 1808 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1808–1812, str. 1).

⁴⁴ Barbara se je rodila 2. aprila 1812 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1808–1812, str. 117). Družina je takrat živela na naslovu Predmestje 111. Omeniti kaže, da je pri vpisu materinega priimka prišlo do vpisovalčeve napake, saj je Frančiška zapisana kot Packfisch. To se je zgodilo že pri rojstvu prejšnjega otroka Ludvika, kjer je bila botra Helena Pokhiss. Tudi tu je mati Frančiška zapisana Pokhiss in ne z dekliškim priimkom Žagar (Shagar) kot pri Karlu in Frančiški ml.

⁴⁵ Smole, *Graščine*, str. 127.

⁴⁶ Črnomaljski grad (Tschernembl) je treba razlikovati od Črnomaljskega dvorca (Hof Tschernembl oziroma Freydangov ali Fuchsov dvorec) (Smole, *Graščine*, str. 126, 127).

⁴⁷ Bojničić, *Der Adel*, str. 172 (kot Sladojeviči) in str. 183 (kot Sladoviči).

⁴⁸ HR HDA 770, Obitelj Sladović. Zakaj so Sladojeviči spremenili priimek v Sladovič, ni jasno, dejstvo pa je, da je Bojničić objavil posebej grb Sladojevičev (*Der Adel*, str. 172, slikovni del str. 125) in Sladovičev (str. 183, slikovni del str. 132). Grba sta popolnoma različna, noben heraldični element ne kaže na skupno poreklo. Sladovičev grb je Bojničić našel na pečatu zagrebškega mestnega sodnika Mihaela Sladovića iz leta 1777, Sladojevičevega pa je povzel po Korjenič-Neoričevi knjigi grbov iz leta 1595. Na skupnem nagrobniku Vranyczany-Dobrinovičev in Sladovičev v arkadah zagrebškega Mirogoja iz leta 1908 piše pl. Sladovič-Sladojevič.

⁴⁹ Rodoslovje Sladovičev, sestavljeno v začetku 20. stoletja v HR HDA 770, Obitelj Sladović. Poleg rodoslovja je v tem fondu izvod iz matične knjige krščenih iz senjske stolne in župnijske cerkve, ki potrjuje datum rojstva Franca Ksaverja Sladovića.

⁵⁰ NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, P 1816–1864, str. 53.

⁵¹ Tu ne piše Frančiška Šebenik, kar je takrat že bila, temveč je zapisan njen priimek iz prvega zakona.

la vsaj pet otrok:⁵² Emanuela Egidija Vincenca,⁵³ Ferdinanda,⁵⁴ Jožefa Huga,⁵⁵ Frančiško Romano⁵⁶ in Matildo.⁵⁷ Vsi otroci so se rodili na naslovu Metlika 107. Hiša je nekaj let vrvela od otrok, naštetih jih je mogoče dvanajst, saj se je okoli leta 1836 v Metliko vrnil Frančiškin brat Karel. Z ženo Antonijo, rojeno Wanka pl. Lenzenheim, je imel sedem otrok, štirje so se rodili na naslovu Metlika 107.

Po smrti matere Frančiške (Šebenik) leta 1840 so se njeni trije otroci Karel Fux, Barbara Mihić in Frančiška Sladović dogovorili tako, da je postala slednja (Frančiška) edina lastnica črnomaljskega gradu in gospostva.⁵⁸ Verjetno se je takrat tudi preselila tja, saj je tam na številki Črnomelj št. 1 leta 1843 umrl njen mož Franc Ksaver Sladović.⁵⁹ Frančiška se je kmalu poročila drugič, tokrat s Francom Kostrevcem, a je leta 1847 umrla tudi ona.⁶⁰ V drugem zakonu ni imela otrok.

Od petih otrok⁶¹ Frančiške Fux in Franca Ksaverja Sladovića sta odraslo dobo dočakala samo dva: Matilda, pozneje poročena Pavleković, in Ferdinand. Leta 1870 je Ferdinand dosegel, da sta s sestro Matildo podpisala delilno pogodbo, po kateri je postal edini lastnik gradu Črnomelj. Čeprav je že živel v dvorcu Velika Erpenja v hrvaškem Zagorju, je leta 1897 kupil še kartuzijo Jurklošter.⁶² Bil je pripadnik Starčevićeve desnosredinske Stranke prava in je bil leta 1884 izvoljen v hrvaški sabor. Tako je že nekoliko pomeščanjena družina Sladović s Ferdinandom znova dobila mesto med plemstvom na Hrvaškem.

Ferdinand pl. Sladović Sladojević se je poročil z vplemenito, a bogato Frančiško Edl, hčerko znane-

ga meščana, veletrgovca in politika Teodorja Edla⁶³ in Kristine, roj. Fröhlich, iz Bratislave (Požun). Vsaj trije od šestih Ferdinandovih otrok so bili rojeni in krščeni v stolni cerkvi sv. Martina v Bratislavi.⁶⁴

Ferdinand, rojeni Metličan, je s Fuxovo dediščino svoje matere na Hrvaškem ustvaril precejšen socialni kapital, kar se je odrazilo v porokah njegovih otrok. Hči Fanika (1870–1947) je bila poročena z Jankom baronom Vranczyany-Dobrinovićem (1858–1933), lastnikom dvorca Sv. Križ v Začretju v Zagorju. Poroka Ferdinandovega sina Ferdinanda ml. (1872–1936)⁶⁵ odraža takratno internacionalnost avstro-ogrskih elit: poročil se je z Marijo Heckenast, hčerko Gustava Heckenasta (1811–1878), založnika in tiskarja ter solastnika najpomembnejše madžarske tiskarne tistega časa Landerer & Heckenast v Budimpešti.

Karel Fux (1802–1844) in Antonija Wanka pl. Lenzenheim (1810–1892)

Najstarejši sin Jakoba Fuxa in Frančiške, roj. Žagar, je bil Karel Fux. Starša sta ga poslala na študij v Gradec, kjer je dokončal pravno fakulteto. Ostal je v štajerski prestolnici, kjer je opravil sodniški izpit in spoznal bodočo soprogo Antonijo Wanka (1810–1892).⁶⁶ Tudi v tem primeru je lepo razvidna družinska poročna strategija, tj. poroka bogatega meščanskega ženina s hčerko vojaškega častnika, ki je bil štiri leta pozneje tudi sam povzdignjen v plemiški stan.

⁵² Po matičnih knjigah so štirje, gotovo je bila tudi Matilda, toda za leta med 1812 in 1832 nimamo matične knjige rojstev.

⁵³ Emanuel se je rodil 27. marca 1833 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848, str. 11).

⁵⁴ Ferdinand se je rodil 16. aprila 1835 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848, str. 41).

⁵⁵ Jožef se je rodil 19. marca 1837 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848, str. 78) in umrl 25. februarja 1855 (Smole, *Graščine*, str. 126).

⁵⁶ Frančiška Romana se je rodila 8. marca 1839 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848, str. 114).

⁵⁷ Matilda se je morala roditi med letoma 1829 in 1832. V metliških matičnih rojstnih knjigah obstaja vrzel med letoma 1829 in 1832. Dočakala je odraslo dobo in se poročila Pavleković. Pavlekovići so živeli v Zorkovcu na Kolpi, pri Ozlju. Po Lopašiču so Pavle(a)kovići stari klokočki plemiči (Lopašič, *Gradovi oko Kupe*, str. 150). Bojničić navaja, da so Pavlekovići dobili plemstvo leta 1613 (Bojničić, *Der Adel*, str. 141).

⁵⁸ Smole, *Graščine*, str. 126.

⁵⁹ Franc Sladović je umrl 18. januarja 1843 pri 48 letih (NŠAL, ŽA Črnomelj, Matične knjige, M 1825–1851, str. 151).

⁶⁰ Frančiška Kostrevc, vdova pl. Sladović, roj. Fux, je umrla 26. aprila 1848 (Smole, *Graščine*, str. 126).

⁶¹ V fondu družine Sladović v HDA je sicer družinsko rodoslovje, ki ga je leta 1948 sestavila ena izmed potomk Sladovičev. Ker je v njem več napak in nedoslednosti, vpisani podatki pa so v nasprotju z metliškimi matičnimi knjigami, ga nismo upoštevali.

⁶² Gržan, *Škrivnosti*, str. 99. Ferdinand je Jurklošter kupil leta 1897, a ga je že čez dve leti prodal.

⁶³ SME, Bratislava: Obuchova, Saša, *Podjavorinske ulice pripomina staré časy*. Teodor Edl je bil krstni boter pri treh vnukinjah in je enkrat zapisan kot lesni trgovec (*mercator materiarum*), drugič kot veletrgovec (*magnarius*) in tretjič kot predstavnik skupnosti (*representans comunitati*). Od leta 1872 je ena od ulic v Bratislavi nosila ime Edlova, po Teodorju Edlu, bratislavskem poslovnežu, občinskem politiku in predsedniku 1. bratislavske zavarovalnice. Omembe vredna je tudi botra ene od treh hčera, rojenih v Bratislavi, to je Ferdinandova teta Barbara Fux, poročena Mihić (Barbara de Michich). De Michich pomeni, da je bila tudi Barbarina poroka čezmejna in prav tako morda plemiška, saj Bojničić sicer omenja pl. Mihiće, a tega nismo raziskovali.

⁶⁴ Kaže še omeniti, da matični viri niso vedno izvor točnih informacij. To se je izkazalo že pri rojstvu nekaterih otrok Jakoba Fuxa in Frančiške, roj. Žagar, kjer je materin priimek zapisan kot Pokhiss, v resnici je bil to priimek krstne botre. Tudi pri vpisu rojstva hčere Ferdinanda Sladovića in Frančiške Edl v bratislavski stolnici piše, da je Ferdinand »nobilis possessor bonorum ex Mettling in Carinthia« (https://ancestors.familysearch.org/en/GJ73-ZRZ/f/ferdinand-sladovi%C4%87-1835-1914 (5. 12. 2022)).

⁶⁵ Ferdinand ml. je umrl v 65. letu 8. novembra 1937: https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/15 (26. 11. 2022). Rojen je bil kot Ferdinand Teodor Friderik. Drugo ime je dobil po starem očetu po mamin strani Teodorju Edlu.

⁶⁶ Karel in Antonija Wanka sta se poročila 15. junija 1829 v graški cerkvi Mariatrost (DGS, Pfare Graz-Mariatrost, Trauungsbuch II 1809–1830, str. 75). Podatek iz poročne knjige se v celoti ujema z zapisom pri E. Laszowskem, čeprav ta žal ni vpisoval virov, iz katerih je črpal podatke. Antonijin oče takrat še ni bil plemeniten, zato je Antonija vpisana le kot Wanka.

V Gradcu so se paru rodili štirje otroci⁶⁷ in zdelo se je, da bo družina tam tudi ostala, a se je kmalu zgodilo nekaj, kar jim je spremenilo tok življenja. Karlova mati Frančiška je začela bolehati ter je poklicala sina v Belo krajino, da prevzame družinske posle poštnega mojstra in upravljanje premoženja. Tako je okoli leta 1836 sodnik Karel Fux z družino prišel v Metliko ter prevzel mesto poštnega mojstra in veliko družinsko premoženje: poleg hiše v Metliki so mu pripadli še posestvo Dole, Okljuk in Fuxov dvorec v Črnomlju. V Metliki so se mladi družini rodili še trije otroci.⁶⁸

Leta 1844, samo štiri leta po materini smrti, je za tuberkulozo umrl tudi Karel.⁶⁹ Tako je v zelo kratkem času družinsko premoženje začela upravljati še ena uspešna ženska, Karlova vdova Antonija. Pred nadaljevanjem zgodbe o metliški družini Fux je vredno na kratko predstaviti tudi njeno družinsko zgodovino.

Družina Wanka pl. Lenzenheim iz štajerskega Gradca

Antonijin oče Tadej (*Thaddäus*) Wanka je bil avstrijski častnik češkega rodu. Rodil se je 29. julija 1781 v čeških Klatovih (nem. Klattau) in umrl v Gradcu 10. maja 1862. Družina, o kateri ne vemo prav veliko, je mladoletnemu fantiču namenila vojaško kariero, zato so ga kot osemletnika vpisali na vojaško akade-

mijo v Dunajskem Novem mestu. Končal jo je leta 1797 kot praporščak v 17. pehotnem polku Hohenulohe. Leta 1839 je dobil čin polkovnika.⁷⁰ Njegovi karieri sledimo tudi v različnih vojaških šematiziranih. Tako ga leta 1834 zasledimo kot poveljnika drugega pehotnega polka⁷¹ in deset let pozneje kot poveljnika pomembne avstrijske strateške utrdbe v Palmanovi.⁷²

Nekoliko obširnejšo biografijo o njem podaja Wurzbachov biografski leksikon. Tam izvemo, da je Wanka sodeloval v pomembnih bitkah v t. i. napoleonskih vojnah: pri Ulmu leta 1805⁷³ in pri Aspernu maja 1809,⁷⁴ kjer se je še posebej odlikoval, saj je z 20 možmi rešil zastavo, ki je ostala na bojnem prizorišču, ko se je njihov bataljon v naglici umaknil. Dva meseca pozneje se je udeležil bitke pri Znojmu in bil ranjen.⁷⁵ Sodeloval je še v osvobodilnih vojnah proti Francozom v letih 1813,⁷⁶ 1814 in 1815 ter v dveh odpravah v Italijo v letih 1821⁷⁷ in 1831.⁷⁸

V tistem obdobju za pridobitev plemiškega naziva ni več zadostovalo 30 let služenja v vojski, temveč si moral aktivno sodelovati v najmanj enem vojaškem pohodu.⁷⁹ Wanka je ta pogoj izpolnil, saj je sodeloval v več pomembnih vojnih pohodih in bitkah, v eni je bil celo ranjen. Leta 1832 je cesar Franc njemu kot majorju in njegovemu bratu Emanuelu⁸⁰ kot stotniku podelil avstrijski plemiški naslov s predikatom Lenzenheim.⁸¹ Leta 1843 je Tadej postal poveljnik avstrijske utrdbe v Palmanovi. Ko se je ta predala,⁸²

⁶⁷ Antonija ml. (12. 7. 1830–15. 4. 1856), Karel Tadej Anton (21. 7. 1831–1. 5. 1856), Frančiška Jožefa Terezija (11. 9. 1833–1. 5. 1834) ter Emanuel Ludvik Jakob (12. 5. 1835–6. 1. 1915). Rojstnih podatkov Antonije ml. ni bilo mogoče odkriti v nobeni od sedmih graških župnij, vpisani pa so pri Laszowskem. Čeprav so bili vsi trije Antonijini mlajši sorojenci rojeni v Gradcu, smo za vsak slučaj preverili še metliško krstno knjigo, saj se je morda rodila tam, ko sta bila mlada zakonca na obisku. Vendar prav za ta leta (1818–1832) krstna knjiga metliške župnije ne obstaja. Laszowski navaja tudi njen datum smrti, ki pa se ujema s podatki v mrliški knjigi Metlika (NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, M 1843–1867, str. 134). O tem, da je Antonija res živila, priča tudi zapis o njeni poroki z Danielom pl. Šufflayem 12. junija 1848 (NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, P 1816–1864, str. 157). Isti datum navaja tudi Laszowski. Našli smo tudi rojstne podatke Karla Tadeja Antona, Frančiške Jožefe Terezije in Emanuela Ludvika Jakoba (DGS, Pfarre Graz-Dom, Taufbuch IV 1828–1839, str. 1042, 1072, 1092). Podatki o rojstvu vseh treh otrok iz krstne knjige so identični kot pri E. Laszowskem, razen pri Karlu Tadeju Antonu, kjer je datum v matični knjigi 21. julij, pri Laszowskem pa 15. julij.

⁶⁸ Ludvik Egidij (23. 10. 1837), Egidij Johan (27. 4. 1842–24. 5. 1856) ter Robert Alojz (7. 6. 1844–28. 11. 1844). Tudi v tem primeru se podatki vseh treh sinov v NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848 (in sicer po vrstnem redu novorojencev na straneh 9, 178 in 208), v celoti ujemajo s podatki pri E. Laszowskem. Prav tako se z Laszowskim ujema podatek iz mrliške knjige za Roberta Alojza (NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, M 1843–1867, str. 16). Za ostala dva sinova o datumu smrti nimamo podatkov, Laszowski za Egidija Johana navaja 24. maj 1856, a tega v metliški mrliški knjigi nismo našli, kar pomeni, da ni umrl v tej župniji.

⁶⁹ Karl Fux je umrl za tuberkulozo star 42 let, en teden pozneje kot njegov šestmesečni sin Robert Alojz (NŠAL, ZA Metlika, Matične knjige, M 1843–1867, str. 16).

⁷⁰ Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, knj. 53, str. 65.

⁷¹ *Militär Schematismus des Österreichischen Kaiserthums*, 1834, str. 188.

⁷² *Militär Schematismus des Österreichischen Kaiserthums*, 1844, str. 74.

⁷³ Bitka pri Ulmu 19. oktobra 1805 je potekala med t. i. tretjo koalicijsko vojno, ko je Anglija proti Franciji organizirala novo koalicijsko vojsko, v kateri so bile poleg Avstrije še Rusija, Prusija in Švedska. Bitka pri Ulmu je bila velika vojaška katastrofa za Avstrijo. Wanka se je z vojsko umaknil v Brno.

⁷⁴ Prvi večji poraz je Napoleon doživel prav v bitki pri Aspernu-Esslingu 21. in 22. maja 1809.

⁷⁵ Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, knj. 53, str. 65. Bitka pri Znojmu je potekala 12. julija 1809, pet dni po bitki pri Wagramu. Kljub Napoleonovi zmagi sta v Znojmu z nadvojvodo Karlom sklenila premirje.

⁷⁶ Tu ne piše več, kje je točno bil, vendar sta v tem letu potekali dve bitki, v katerih je sodelovala Avstrija, in sicer 27. avgusta pri Dresdnu ter 16. oktobra pri Leipzigu. Ta, t. i. »bitka narodov« je bila ena od najpomembnejših bitk t. i. napoleonskih vojn. Združena koalicija Avstrijcev, Rusov, Prusov in Švedov je odločilno premagala Francoze.

⁷⁷ Takrat se je Avstrijcem začelo odpirati novo bojno polje v Italiji oziroma v njenih nemirnih mestih pod avstrijsko oblastjo.

⁷⁸ Tokrat so avstrijske sile posredovale v nemirih, ki so zajeli Modeno in Parmo.

⁷⁹ Rugale in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, str. 9.

⁸⁰ Emanuelov sin in Antonijin bratranec Joseph baron Wanka pl. Lenzenheim (1828–1907) je bil zelo znana osebnost v avstrijski monarhiji. Bil je general, vojaški geograf in direktor Vojnogeografskega inštituta na Dunaju (Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, knj. 53, str. 66).

⁸¹ Natančneje 19. oktobra 1832 (gl. Frank-Döfering, *Adels Lexikon*, str. 555).

⁸² Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, knj. 53, str. 65. Utrdbo v

se je v 67. letu starosti upokojil in potem do smrti leta 1862 živel v Gradcu, kjer je tudi pokopan.

Tadej je imel s Terezijo Venger štiri hčere, ki so dočakale odraslo dobo.⁸³ Najstarejša Antonija Marija se je leta 1829 pri devetnajstih letih poročila z osem let starejšim pripravniškim uradnikom za kriminalne zadeve Karlom Fuxom iz Metlike.⁸⁴ Nekaj let pozneje je bila v tem oddaljenem mestecu na robu cesarstva znana sprva kot Antonija Fux in nato kot Antonija Hess, roj. Wanka pl. Lenzenheim.

Pet desetletij in pol Antonije, roj. Wanka pl. Lenzenheim, v Metliki

Ko je Antonija, vdova Karla Fuxa, leta 1844 prevzela družinski posel in posesti, je vse to obsegalo skoraj celotno premoženje družine, pridobljeno konec 18. in v 19. stoletju.⁸⁵ Vodenje tako velikih posesti ter vzdrževanje poštne postaje sta zahtevala veliko časa, napora in skrbi. Vse to je bilo preveč za vdovo, zato se je Antonija poročila drugič, in sicer s Feliksom Antonom Hessom,⁸⁶ ki je bil leta 1868 izvoljen za metliškega župana in je s poroko postal tudi poštni mojster. Hess, o katerem sicer nimamo veliko podatkov,⁸⁷ se je v zgodovino Metlike v času narodnega prebujanja zapisal kot »nemčur«. Zagovarjal je rabo nemškega jezika na občini, zato je prišel v spor s tistimi mestnimi svetniki, ki so pripadali narodno-buditeljskemu krogu. Med njimi je bil tudi Anton Navratil, ki je sicer igral pomembno vlogo v življenju Hessove žene Antonije.

Kdo je bil Anton Navratil,⁸⁸ ki mu je Antonija dolga leta tako zaupala, dokler se vendarle ni uklonila moževi zahtevi? Ali je morda pri njej prevladal vpliv narodne struje, ki se je širil iz leta 1865 ustanovlje-

ne slovenske čitalnice in slovenskih društev? Je najo morda vplival Janez Kapelle, oskrbnik komende nemškega viteškega reda, Navratilov pristaš, deželni poslanec⁸⁹ in oče njene snahe Karoline?

Navratili so izvirali iz Prage. Antonov oče se je sicer že rodil na Kranjskem, kjer se je poročil z Ano Kramarič iz Rosalnic, s katero je imel sedem otrok.⁹⁰ Anton je študiral zgodovino v Zagrebu, kjer je bil kot študent domači učitelj otrok feldmaršallajtnanta (podmaršala) Jurija Jelačiča, brata hrvaškega bana Josipa Jelačiča.⁹¹ Študija ni dokončal, vrnil se je v Metliko in bil leta 1865 med ustanovitelji tamkajšnje narodne čitalnice. Janez Trdina piše, »da je Anton Navratil prvak Bele krajine, budnik in vodnik narodne stranke«.⁹²

Do leta 1908 je na Kranjskem veljal kurijski oziroma stanovski volilni sistem, v skladu s katerim so volili poslance v najvišji zakonodajni organ dežele, kranjski deželni zbor. Takšna ureditev je v mnogem spominjala na stare deželne stanove pred letom 1848, ki so sloneli na fevdalni tradiciji.⁹³ Glede na višino davka so v deželnem zboru obstajali različni volilni razredi oziroma kurije: veleposestniška, meščanska, kmečka in trgovsko-obrtna. Poleg njih je bil še en t. i. virilist, ki ni bil voljen, to je bil ljubljanski škof. Vsakemu razredu je pripadalo določeno število zastopnikov, ki so sestavljali deželni zbor v Ljubljani.

Veleposestniška kurija je imela nekaj privilegijev, ki jih drugi volilni razredi niso poznali. Ženske so imele v veleposestniški kuriji vseskozi volilno pravico, s katero so lahko volile deželnega in državnega poslanca. Ko so ženske v drugih volilnih razredih to pravico izgubile, so jo v veleposestniški kuriji ohranile, čeprav pravice do osebnega glasovanja niso imele. Moral jih je zastopati pooblaščenec.⁹⁴

Tako je bilo tudi z Antonijo, ki je morala izbrati svojega zastopnika. Glede na družbeni položaj bi lahko izbrala nekoga, ki je pripadal sicer maloštevilnim metliškim oziroma belokranjskim »nemčurjem«, kot je bil njen drugi mož, župan Hess. Tega ni storila, izbrala je Antona Navratila, znanega metliškega narodnjaka, ilirca in panslavista ter gorečega nasprotnika Antonijnega moža Hessa.

Ni znano, kateri motivi so Antonijo vodili pri tej odločitvi, a je bila zaradi tega gotovo nemalokrat v težkem položaju, saj so se nasprotja med Navratilom in županom Hessom stopnjevala in je prihajalo do vse hujših sporov, ki so se spustili tudi na osebno raven. Čeprav je bil že 21. oktobra 1869 sprejet Zarnikov predlog, da postane s 1. januarjem 1870 slovensčina uradni jezik v vseh uradih, ki so podrejeni

Palmanovi, ki so jo držali Avstrijci, so italijanski uporniki zavzeli aprila 1848. Že junija 1848 je bila znova v avstrijskih rokah.

⁸³ V fondu E. Laszowskega v HDA je iz neke rodoslovne skice mogoče razbrati, da sta imela Tadej Wanka in Terezija, roj. Venger, devet otrok, pet hčera in štiri sinove. Odraslo dobo so doživele samo štiri hčere.

⁸⁴ DGS, Pfarre Graz-Mariatrost, Trauungsbuch II 1809–1830, str. 75. Enako pri Laszowskem v HR HDA 806, Osobni fond Emil Laszowski, 16.2.9. Fux.

⁸⁵ Izjema je Črnomaljski grad, ki ga je kupila njena tašča Frančiška Šebenik in ki je po njeni smrti pripadel trem otrokom, Karlu Fuxu, Frančiški, poročeni Sladovič, in Barbari, poročeni Mihič. Karl in Barbara sta se svojima deležema odpovedala in tako je postala edina lastnica gradu postala Frančiška, poročena Sladovič (Smole, *Graščine*, str. 126). Okoli leta 1855 je Antonija prodala tudi posest Okljuk, saj M. Smole navaja, da je bil po nalogu deželnega sodišča za Kranjsko ta vložek v deželni deski izbrisan, in sicer 23. junija 1855 (str. 332).

⁸⁶ Poročila sta se v Metliki 21. novembra 1859, ko je imela 47 let, Hess pa 52 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, P 1816–1864, str. 214).

⁸⁷ Med kočevskimi nemškimi priimki ni Hessov.

⁸⁸ Navratil se je rodil 23. septembra 1832 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, R 1832–1848, str. 2). Umril je na obisku pri nečaku v Tešnju v Bosni, in sicer 21. oktobra 1897 (Rus, *Kronika*, str. 107).

⁸⁹ Melik, *Volitve*, str. 359.

⁹⁰ Antonov brat je bil Ivan Navratil, jezikoslovec, narodopisec in zbiratelj etnološkega gradiva iz Bele krajine.

⁹¹ Dular, Navratilov zapis, str. 100.

⁹² Trdina, *Izprehodi*, str. 175.

⁹³ Melik, *Volitve*, str. 6.

⁹⁴ Prav tam, str. 47.

kranjskemu deželnemu odboru,⁹⁵ je v Metliki župan Hess vztrajal pri rabi nemščine, in to kljub ostrim protestom mestnih odbornikov na čelu z Navratilom.⁹⁶ Ko je bil leta 1872 Navratil izvoljen za častnega meščana, se je Hess v znak protesta celo odpovedal županovanju. Antonija se je nazadnje le uklonila možu, preklicala dotedanje sodelovanje z Navratilom kot svojim zastopnikom ter namesto njega imenovala svojega moža!⁹⁷ Čez tri dni si je Hess premislil, preklical svoj odstop ter nadaljeval županovanje.⁹⁸

Antonija Fux, roj. Wanka pl. Lenzenheim, z drugim možem Felixom Antonom Hessom, metliškim županom.

Fotografija je iz družinskega albuma dr. Janeza Dularja. Posneta je bila v Zagrebu, v ateljeju znanega, iz Prage doseljenega fotografa Ivana Standla. Njen nastanek je tako mogoče umestiti med leti 1864 in 1866.

⁹⁵ Melik, *Nekaj značilnosti*, str. 72.

⁹⁶ Spor med Hessom in Navratilom opisuje tudi Jože Dular v svojem leposlovnem delu *Mesto nad Bojico*, ki temelji na zgodovinskih virih.

⁹⁷ Rus, *Kronika*, str. 87.

⁹⁸ Prav tam.

Razkol med somišljeniki Antona Navratila in županom Hessom se je prenesel tudi na področje požarne brambe. Na izrednih volitvah novembra 1876 so gasilci podprli Navratila in ga izvolili za gasilskega poveljnika oziroma vojvodo.⁹⁹ Že naslednji mesec je župan Hess s svojimi privrženci med gasilci na izredni seji razpustil požarno brambo in ustanovil svojo, ki jo je podredil občini. Spori so se nadaljevali tudi pozneje, tako da je leta 1877 posredoval celo kranjski deželni odbor, ki je županstvo v Metliki pozval, naj na sejah ne žali odbornikov.¹⁰⁰ Istega leta je bil Navratil izvoljen za deželnega poslanca v kmečko kurijo. Očitno je bil pri Belokranjcih zelo priljubljen, saj je od 63 oddanih glasov zanj glasovalo 56 volilnih upravičencev, za protikandidata pa samo sedem.¹⁰¹

Navratil je kot deželni poslanec na vseh sejah govoril izključno slovensko. Na seji leta 1881, po ukinitvi Vojne krajine, je predlagal, da se Žumberk priključi Hrvaški, Marindol pa Sloveniji. To je utemeljeval z razlago, da je reka Kolpa naravna meja med Hrvaško in Kranjsko.¹⁰² Iz tega Navratilovega predloga lahko sklepamo, da je bil pragmatičen politik in je dobro razumel zapleten geopolitični položaj tega obmejnega območja. Hrvaški politiki in zgodovinarji¹⁰³ so kazali izrazite pretenzije na obmejne kraje Kranjske in Štajerske, čeprav so se zavedali, da jim ne pripadajo. Tako so denimo na seji hrvaškega sabora aprila 1861 menili, da bi morali vanj svoje zastopnike pošiljati tudi »dežele iz Kranjskega okrožja: Metličko, Črnomeljsko, Ribniško i Novomestansko ...«. ¹⁰⁴ Očitno se je Navratil bal, da se hrvaško državno pravo ne bi razširilo na slovensko etnično ozemlje. Zato je bil pripravljen Žumberk prepustiti Hrvaški, čeprav je kot deželno-knežje zastavno gospostvo sodil v okvir dežele Kranjske. Tako je prišlo do svojevrstnega paradoksa: veliki metliški narodni buditelj Navratil in nasprotnik nemštva se je zavzemal za priključitev Žumberka Hrvaški, Karl Deschmann oziroma Dragotin Dežman, arheolog in politik ter vodja kranjskih Nemcev, pa je štivil interese nemške strani in glasoval za priključitev Žumberka Kranjski. Enako kot Dežman je deloval Jožef pl. Savinšek, Navratilov sokrajan, deželni poslanec, ki je v veleposestniški kuriji štivil interese nemške strani in bil tudi član avstrijske komisije za rešitev žumberškega vprašanja.¹⁰⁵

Anton Navratil, metliški narodnjak in zagrebški študent, je imel trdne prijateljske vezi z Žumberčani in drugimi Hrvati iz bližnjih krajev čez Kolpo.

⁹⁹ Dular, *Brata Navratila*, str. 10.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Melik, *Volitve*, str. 359.

¹⁰² Dular, *Brata Navratila*, str. 12.

¹⁰³ To sta bila predvsem Ivan Kukuljević Sakcinski, utemeljitelj hrvaškega zgodovinoписja, ter škof in politik Josip Juraj Strossmayer.

¹⁰⁴ Zajc, *Kje se slovensko neha*, str. 131.

¹⁰⁵ Zajc, *Problem*, str. 33. Savinšek je bil naklonjen narodnemu gibanju v Metliki, čeprav je v političnem življenju ravnal drugače.

Kot »zunanji društveniki« metliške narodne čitalnice so Hrvati tesno sodelovali s stebri »metliškega domorodstva«. ¹⁰⁶ Poleg Žumberčanov so z Metličani sodelovali še brata Evgen in Artur Kniewald, graščaka iz Griča pri Karlovcu, graščak Filip Šufflay iz dvorca Brlog ter Dragan Vranyczany-Dobrinović iz Jurovega. ¹⁰⁷

Iz tega lahko sklepamo, da so bile obmejne kulturno-zgodovinske vezi med Slovenci in Hrvati tedaj vsakdanje, povezovale pa so jih tudi enake »buditeljske« ideje. ¹⁰⁸ Združenim vidnim meščanom Metlike in njihovim hrvaškimi prijateljem je uspelo, da so s skupnimi močmi preprečili delovanje mestnega združenja Nemcev in njihovih podpornikov, zbranih okoli nemškega pogovornega krožka *Conversationsverein*. ¹⁰⁹ To je bilo leta 1884, štiri leta prej, leta 1880, pa je umrl dolgoletni metliški župan Feliks Hess. ¹¹⁰

Leta Antonije, vdove Fux in nato vdove Hess, so v Metliki tekla v za mesto družbeno razburljivem in pomembnem obdobju. Kot kaže, je zgledno upravljala družinsko premoženje Fuxov ter skrbela za šolanje svojih številnih otrok in vnukov. Družinske poročne

strategije so tudi v tem rodu potekale v skladu z dolgoletno družinsko tradicijo. ¹¹¹

Antonija je preživela kar nekaj svojih otrok in vnukov, za tiste, ki so preživeli njo, pa je dobro poskrbela. Dular piše, da je Antonijo jezilo in skrbelo, ker se njen vnuk Edvard, ki mu je namenila upravljanje s pošto postajo, družil s kameradi, »z mladim Wacho, Kniewaldom, Šufflajem in drugimi popiva v Makarjevem hotelu, igra biljard, meče karte«. ¹¹² V času, ko je Dular pisal knjigo *Mesto nad Bojico*, je marsikaj iz družinske zgodovine ostalo neraziskano ali pozabljeno. Tako tudi »kamerad Šufflay«, ki ni bil nihče drug kot Danijel ml. Šufflay, bodoči velikolaški sodnik, Edvardov bratranec, torej prav tako Antonijin vnuk! Iz bližnjega Brloga, kjer je odraščal pri starem očetu Filipu Šufflayu, je pogosto hodil na obiske k stari mami v Metliko ter se tam družil s sovrstniki in sorodniki. Tudi »kamerad Kniewald« je bil sorodnik (Artur, morda tudi brat Evgen), bil je Danijelov bratranec in sin njegove tete Amalije Šufflay, poročene Kniewald. ¹¹³ Nekje drugje pa jih Dular vse omenja kot sopotnike in hrvaške somišljenike Antona Navratila, metliškega narodnega buditelja in soustanovitelja metliške Narodne čitalnice. ¹¹⁴

Fuxi so bili tudi proti koncu 19. stoletja uspešna in ugledna metliška družina, ki je svoj družbeni položaj še naprej utrjevala s porokami svojih številnih potomcev. Ena od oblik utrjevanja družbenega položaja družine je bilo botrstvo novorojenim otrokom. Tako kot so bili Fuxovim otrokom botri znane in uveljavljene osebe iz metliškega javnega življenja, so bili tudi Fuxovi botri drugim družinam. Zanimiv primer je botrstvo iz leta 1843, ko sta Antonija Fux in Johann Kapelle ¹¹⁵ botrovala sinu te-

Hiša na metliških Dragah, ki jo je leta 1863 zgradila poštna mojstrica Antonija, takrat že poročena Hess. Posnetek je iz leta 1930. Fotografija v lasti Janeza Dularja je iz kataloga razstave belokranjskega muzeja Iz hiše na metliških Dragah: zbirka Fux – Dular, 2020.

¹⁰⁶ Janez Kapelle je bil eden od stebrov narodnega gibanja v Metliki.

¹⁰⁷ Dular, *Brata Navratila*, str. 9. Dular sicer ne navaja osebnih imen, iz obsežne literature o Vranyczany Dobrinovičih pa izvemo, da je na Jurovem preživel poletja Dragan Vranyczany-Dobrinović (1841–1910) (Bagarić, Arhitekt, str. 146).

¹⁰⁸ Narodna čitalnica v Metliki je bila ustanovljena 15. oktobra 1865. V čast prisotnim Hrvatom je pevski zbor zapel Brodar oziroma Oj, talasi Vatroslava Lisinskega (Rus, *Kronika*, str. 78).

¹⁰⁹ Dular, *Brata Navratila*, str. 9.

¹¹⁰ Rus, *Kronika*, str. 92.

¹¹¹ V družinski kroniki Fuxovih piše, da je Antonija skrbno načrtovala poroko tudi za svojega naslednika, sina Emanuela. Izbrala je Johanno (Netty) Parma, hčer Antonija Parme (1793–1860), doseljenega trgovca iz zaselka Monastero pri furlanskem Ogleju. Žal je Netty umrla po rojstvu dveh otrok, Edvarda in Emanuela ml., Emanuel st. pa se je poročil z drugo, in sicer s Karolino Kapelle, hčerko metliškega narodnega buditelja, deželnega poslanca in zapisovalca ljudskih običajev Janeza Kapelleja.

¹¹² Dular, *Mesto nad Bojico*, str. 153.

¹¹³ Danijel ml. Šufflay, Artur in Evgen Kniewald so bili bratrance Emila Laszowskega, zato je bilo mogoče te družinske odnose rekonstruirati prav s pomočjo njegovih zapisov. Kot zanimivost dodajmo, da se je Artur leta 1890 poročil z Metličanko Terezijo Hayne, hčerko c. in kr. davkarja Edvarda Hayneja. Priči sta bila Anton Navratil in Arturjev brat Evgen (NŠAL, *ŽA Metlika, Matične knjige*, P 1865–1908, str. 137).

¹¹⁴ Na primer Dular, *Brata Navratila*, str. 9.

¹¹⁵ NŠAL, *ŽA Metlika, Matične knjige*, R 1832–1848, str. 189. Janez Kapelle (1813–1897) je bil zapisovalec ljudskih običajev v Beli krajini, predsednik metliške Narodne čitalnice, oskrbnik metliške komende in dvakratni poslanec v kranjskem deželnem zboru. Kapelle je pisal za različne časopise, med njimi za ljubljanska časopisa *Carniolia* in *Illyrisches Blatt*. Metliški župan Hess, ki je bil hud nasprotnik vsega slovenskega, tako tudi Narodne čitalnice, se je včasih prav pobalinsko znašal nad nasprotniki. Tako je denimo Janez Kapelle neko noč leta 1872 prepeval s prijatelji pred hišo lekarnarja in tajnika Narodne čitalnice Miroslava Horačka, ki je prazno-

daj okrožnega zdravnika v Trebnjem, Ferdinanda pl. Edeskutyja.

Antonija Hess, kot se je podpisovala zadnja desetletja življenja, je umrla v Metliki leta 1892,¹¹⁶ svoje premoženje pa je zapustila sinu Emanuelu Fuxu.¹¹⁷

Naslednji primer uveljavljene družinske poročne strategije je poroka Antonijine prvorojenke Antonije ml. Fux, in sicer čez Kolpo, v obmejno plemiško družino Šufflay z gradu Brlog.

Antonija Fux (1829–1856) in Danijel pl. Šufflay (1823–1859)

Na začetku 16. stoletja je polovici samoborskega gradu gospodoval kranjski trgovec Leonard Gruber,¹¹⁸ ki je leta 1530 v bližnjo vas Rude naselil prve saške rudarje. Tam je bil velik rudnik bakra, last gospodarjev samoborskega gradu, ki je prenehal delovati šele v 19. stoletju. Druga polovica gradu je bila v lasti barona in poveljnika Vojne krajine Ivana Ungnada, barona Sovneškega (1493–1564).

Ko se je Ivan Ungnad leta 1556 odpovedal vsem dolžnostim ter se umaknil v protestantski Wittenberg in nato na Württembersko v Urach, je upravljanje svojega premoženja na Hrvaškem prepustil sinovoma Ludviku in Krištofu. Slednji je nadaljeval očetovo pot krajiškega poveljnika in pozneje postal celo hrvaški ban. Ko sta se Gruber ml. in Krištof Ungnad sprla, je slednji izgnal Gruberjeve rudarje in leta 1565 pripeljal pet družin svojih izurjenih rudarjev. Verjetno ni naključje, da so bili prav iz Württemberga, kjer je takrat živel njegov oče.¹¹⁹ Viri beležijo, da so bili med njimi tudi Šufflay¹²⁰ (Sufflei, Schuflei) in Doltharji (Dolthaller).

Šufflayem je bilo plemstvo podeljeno leta 1675.¹²¹

Znano je namreč, da je bil prvi plemiški Šufflay uslužbenec pri grofih Erdődy v Samoborju, grof pa ga je za zvesto služenje morda nagradil tako, da ga je cesarski pisarni predlagal za napredovanje v plemiški stan.¹²² Ker so Šufflayi takrat živeli na posestvu Otruševca, ki je danes del Samoborja, so dobili naziv od Otruševca (*von Otruševce*).

Za zgodovino metliške družine Fux je najpomembnejši Danijel Šufflay (1823–1859).¹²³ Rojen je bil v Ribniku,¹²⁴ živel pa je na gradu Brlog, kjer je uspešno gospodaril njegov oče Filip Aleksander Šufflay. Njegova botra ob krstu sta bila stari stric Danijel Babok Vukšinečki, cesarski odvetnik v Zagrebu, in Ana grofica Petazzi, tedanja lastnica gospostva Ribnik.

Danijel je osnovno šolo končal v Karlovcu in kot odličnjak nadaljeval šolanje v Zagrebu. Iz zapisov E. Laszowskega izvemo,¹²⁵ da je živel pri botru in materinem stricu Danijelu Baboku, po njegovi smrti pa s pomočjo štipendije iz stričevega fonda v plemiškem samostanu (konviktu) v Zagrebu. Tudi gimnazijo je končal z odličnim uspehom in pod okriljem svojega strica dr. Josipa Šufflaya začel študirati na pravni fakulteti,¹²⁶ kjer je bil ta profesor.

Po končanem študiju se je vrnil v okolico rodne kraja in se poročil z mlado Julijano Smičiklas,¹²⁷ ki je kmalu po rojstvu njunega sina Žige Sigismunda umrla. Laszowski je njuno ljubezensko zgodbo opisal pod naslovom *Romantična priča iz Pokuplja: otmica polovinom 19. stoljeća*.¹²⁸ Ždi se, da je mladega Danijela zanimal predvsem lahek način pridobivanja posesti, saj je s to poroko dobil tudi lastništvo nad Bubnjarci, manjšim posestvom z desetimi kmetijami in 35 podložniškimi družinami.¹²⁹

¹²² To možnost predlaga Stipančević v *Neznani svijet Emila Laszowskog*, str. 30.

¹²³ Rojstni datumi so iz genealoške skice E. Laszowskega HR HDA 806, 16. 8. Danijel Šufflay.

¹²⁴ HR HDA 1448, ZBMK, ŽA Lipnik, MKR 1804–1830, str. 18.

¹²⁵ HR HDA 806, 16. 8.

¹²⁶ Takrat se je pravna fakulteta imenovala *Pravoslavna akademija*.

¹²⁷ Julijana je bila hči Antonije Badovinca (ta pa je bila hči grškokatoliškega župnika Ilije Badovinca) in Tadije Smičiklase (ki ga ne smemo mešati z bolj znanim soimenjakom in sorodnikom, znanim hrvaškim zgodovinarjem), ki je kupil dvorec in posestvo v Bubnjarcih, a je kmalu umrl, in sicer leta 1835. Pred smrtjo je mladoletni hčeri Julijani našel skrbnika, Filipa Šufflaya iz Brloga. Tako sta se Julijana in Filipov najstarejši sin Danijel pogosto videvala ter se zaljubila. Kaže omeniti še eno zanimivost, ki prav tako priča o vsakdanjih čezmejnih stikih: Julijanin oče Tadija Smičiklas je bil leta 1830 skupaj z metliško meščanko Ano Navratil (mamo Antona Navratila, roj. Kramarič – op. a.) boter Ani, hčerki Franca pl. Paunoviča in Marije, roj. Robas (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 399).

¹²⁸ Družina (mati in očim) mlade Julijane je bila proti poroki, saj je dekle imelo le 14 let! Pri šestnajstih je rodila sina, ki je kmalu umrl, in nato še enega, Sigismunda (Žigo). Po njegovem rojstvu je kmalu umrla, stara komaj 20 let.

¹²⁹ Popović, *Popis imanja*, str. 284. Za primerjavo navedimo, da je imel njegov oče Filip Šufflay v istem času na posestvu Brlog 45 kmetij s 126 podložniškimi družinami.

val rojstni dan, Hess pa jim je zagrozil z ostro kaznijo zaradi kaljenja nočnega miru (Rus, *Kronika*, str. 88). Leta 1843, ko je Kapelle skupaj z Antonijo Fux botroval Edeskutyjevemu otroku, še ni bil oče hčere Karoline, ki se je rodila leto dni pozneje in čez dvajset let postala Antonijina snaha.

¹¹⁶ Natančneje 24. marca 1892 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, M 1881–1904, str. 123).

¹¹⁷ Emanuel Fux, Antonijin sin, je bil prvič poročen, kot smo že omenili, z Johanno (Netty) Parma. Njen brat je bil Johann Kapistran Parma, oče skladatelja Viktorja Parme (1858–1924).

¹¹⁸ Tudi novejši viri ga omenjajo kot plemiča, na primer Budak, *Rudnik u Rudama*, str. 76, ter Petrič, *Samobor i okolica*, str. 312, 290. Verjetno oba avtorja (in drugi) samo povzemata neki starejši zapis. Res pa je, da je bil Leonard Gruber poročen z Dorotejo Blagaj, sin Krištof pa s Klaro Tahy (Noršič, *Samobor grad*, str. 32).

¹¹⁹ Petrič, *Samobor i okolica*, str. 313. Petrič piše, kako je Ungnad prejel Gruberjeve rudarje, ki so potem živeli kot beači, in pripeljal svoje iz Württemberga, ne omenja pa primkov pripeljanih rudarjev. Imena priseljenih družin omenja Šebečić, *Potomci rudara*, str. 152. Vsi avtorji samo povzemajo Laszowskega in njegovo knjigo *Rudarstvo u Hrvatskoj*, 1. del iz leta 1942.

¹²⁰ V besedilu se uporablja izvirni zapis priimka kot Šufflay, ker je v tej obliki omenjan v hrvaškem zgodovinospisju.

¹²¹ Bojničić, *Der Adel*, str. 178.

Kmalu po smrti prve soproge se je Danijel zagledal v še eno mladenko, Antonijo Fux, hčerko Antonije in Karla Fuxa iz sosednje Metlike, ter se z njo 12. junija 1848 poročil.¹³⁰ Po poroki sta živela v Bubnjarcih. Laszowski pravi, da je bila Antonija ml. malemu Žigi Sigismundu zelo slaba mačeha. Klicala ga je »Vlah« samo zato, ker je bila njegova mati Julijana grškokatoliške vere, tako kot večina nekoč pravoslavnih uskoških naseljencev pogorja Žumberk, od koder so izhajali njeni predniki.¹³¹ Menda je bil poln uši in ni živel v družinskih sobanah, temveč v sobi s služkinjo, ki je tudi skrbela zanj. Ko je prišel stari oče Filip Šufflay na obisk in videl, kaj se dogaja, je vzel malega Žigo k sebi na Brlog, kjer je zatem odraščal v varnem in ljubečem okolju.¹³²

Vse kaže, da je bil oče Danijel zelo grob človek in da je mlada Antonija grdo ravnala s pastorkom, ker je bila v tem zakonu zelo nesrečna.¹³³ Že kot otrok je bil Danijel težko obvladljiv, zato ga je stric Josip Šufflay med študijem držal tako na kratko. Kljub temu da je Laszowski iz Danijelove prve poroke z Julijano Smičiklas naredil romantično zgodbo, je dejstvo, da je dekle ugrabil, saj so njeni sorodniki tej poroki nasprotovali.

V zapisih E. Laszowskega dalje beremo, da je drugo ženo Antonijo tepel in ji enkrat tako poškodoval nogo, da je dolgo okrevala. Njegova surovost je ostala zabeležena tudi v ljudskem pripovedovanju. Poleg dvorca je stal stolpič, s katerega je Danijel z daljnogledom opazoval delo svojih tlačanov na poljih. Zvečer so bili surovo tepeni, če so po gospodarjevem mnenju preveč počivali. V kleti je imel celo prostor, v katerem je bila naprava »galge« (vislice), s katero je kaznoval kmete, ki so prihajali na tlako. Ta prostor naj bi obstajal vse do leta 1918, ko je bil dvorec porušen.

Antonijina mati je med obiski večkrat ostro po-

sredovala in pozneje pripovedovala, da je imel Danijel ljubice in da je pil. Zato ga je Antonija zapustila ter se s tremi majhnimi otroki, Danijelom ml.,¹³⁴ Belizarjem in Emilijo, vrnila k materi v Metliko, vendar je kmalu zatem umrla, in sicer leta 1856, stara komaj 26 let.¹³⁵ Babica Antonija, takrat že poročena Hess, je zahtevala, da otroci ostanejo pri njej v Metliki, zet Danijel pa je trdil, da imajo na posestvu Bubnjarci zagotovljeno vso oskrbo.

Tri leta pozneje (1859) je umrl tudi Danijel Šufflay. Tri majhne otroke je sprva vzgajala metliška stara mama Antonija, vendar je sodišče v Zagrebu določilo, naj za otroke skrbi stari oče Filip Šufflay. Tako so trije osiroteli otroci Antonije in Danijela pl. Šufflaya odraščali skupaj s polbratom Žigo ter z nekoliko pozneje rojenimi Filipovimi vnuki, ki so prav tako osiroteli. Med njimi je bil Emilij Laszowski, nečak Danijela st. Šufflaya.¹³⁶

Otilija Fux (1871–1954) in dr. Milan Krištof (1872–1927)

Zadnji izbrani primer čezmejne poroke je poroka Otilije (Tilke) Fux, hčerke Emanuela Fuxa in njegove druge žene Karoline Kapelle. Otilija je bila vnukinja Antonije Fux in hkrati vnukinja Janeza Kapelleja, oskrbnika metliške komende, zbiratelja narodnega izročila in metliškega narodnega buditelja. Otilijin izbranec je bil mladi pravnik Milan Krištof (1872–1927), sin hrvaškega zdravnika in veterinarja slovenskih korenin, dr. Rudolfa (Radoslava) Krištofa (1842–1904). Ta je iz domače Metlike odšel na študij v času, ko je družina Fux doživljala vrhunec pod okriljem matriarhinje Antonije. Diplomiral je na Medicinski fakulteti v Gradcu in Vojno-veterinarskem inštitutu na Dunaju, kariero pa si je ustvaril na Hrvaškem. Bil je prvi deželni veterinarski nadzornik v hrvaško-slavonski deželni vladi in avtor prvega veterinarskega zakona za Hrvaško in Slavonijo. Bil je zaslužen za ustanovitev Deželnega bakteriološkega zavoda v Križevcih ter Veterinarske visoke šole v Zagrebu. Hrvaški viri, ki ga omenjajo kot hrvaškega zdravnika in ve-

¹³⁰ NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, P 1816–1864, str. 157.

¹³¹ Novejša študija o tej temi je Golec, Integracija, str. 353–409.

¹³² Sigismund Žiga je končal gimnazijo pri frančiškanih v Novem mestu. Tam je stanoval pri družini Haus. Po očetovi smrti je njegov stari oče Filip Šufflay uredil, da je postala celotna posest z dvorcem Bubnjarci njegova last. Nato je končal pravo v Gradcu (Grazu), a se je vrnil v Bubnjarcje, poiskal svojo dijaško simpatijo Matildo Haus in se z njo poročil. V zakonu nista imela otrok. Tako kot je bil njegov oče Danijel surov in grob človek, je bil Žiga po besedah E. Laszowskega prijeten in so ga imeli vsi radi. To se vidi tudi po tem, da je vzdrževal pristne odnose s polbratom Danijelom ml. in Belizarjem ter s polsestro Emilijo, čeprav ga je njihova mati Antonija držala stran od njih. Prijateljval je celo z njihovo staro mamo Antonijo Hess (HR HDA 806 16, 16. 2. Obitelj Šufflay, škatla 88; Članovi obitelji Šufflay, Obitelji u srodstvu s Laszowskim: Badovinac – Smičiklas, Fux, škatla 90; gl. tudi Vitez, *Bubnjarci na Kupi*, str. 56, 59, 60, 61, 63).

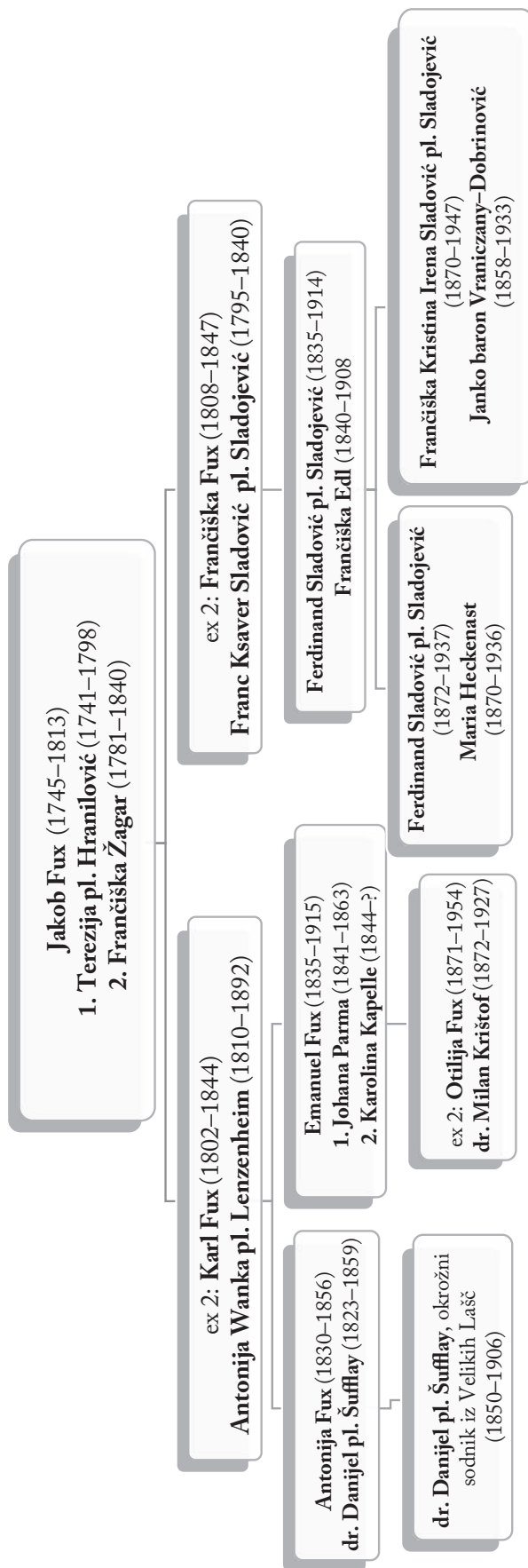
¹³³ Seveda je lahko bilo Antonijino zmerjanje malega Žige z Vlahom tudi posledica predsodkov, ki so jih imeli še v 19. stoletju domači prebivalci do pred tremi stoletji priseljenih pripadnikov grškokatoliške veroizpovedi (HR HDA 806 16, 16. 2. Obitelj Šufflay, škatla 88; Članovi obitelji Šufflay, Obitelji u srodstvu s Laszowskim: Badovinac – Smičiklas, Fux, škatla 90; gl. tudi Vitez, *Bubnjarci na Kupi*, str. 51).

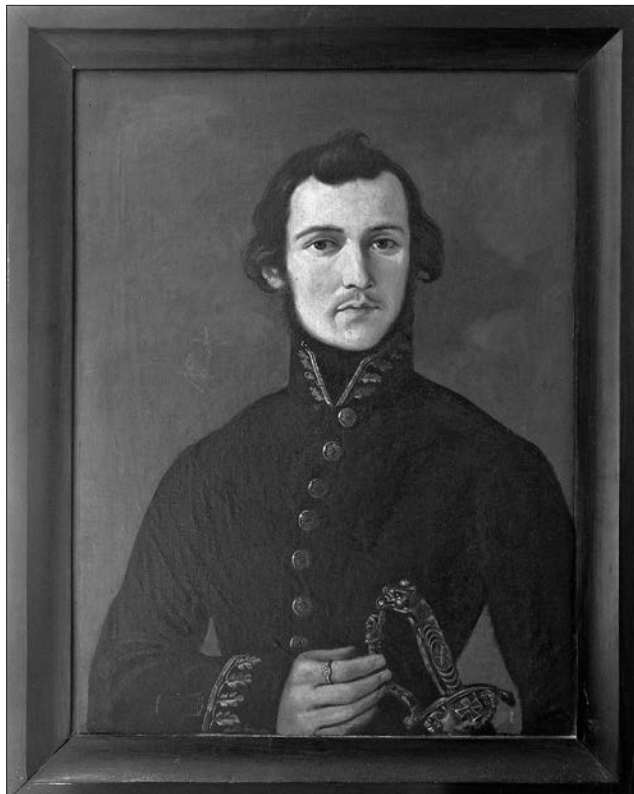
¹³⁴ Danijel ml. pl. Šufflay (1850–1906) je bil prav tako pravnik kot njegov oče in je živel kot c. kr. sodnik v Velikih Laščah. Imel je številno družino. Ema (1877–1947), ena od njegovih hčera, se je poročila z Ivanom Pucljem (1877–1945), politikom in kmetijskim ministrom v vladi Kraljevine SHS. Ker Emina starša te poroke nista odobraval, sta zaljubljenca odšla v ZDA, kjer sta se poročila 30. oktobra 1900 v Clevelandu. Potrdilo o poroki je 29. avgusta 1901 izdal rektor St. Peter's Gemeinde v Clevelandu, Ohio, 116, Dodge Street. Potrdilo v družinskih dokumentih hrani Gregor Pucelj, Ivanov in Emin vnuk.

¹³⁵ Umrla je 25. aprila 1856 (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, M 1843–1867). Podatek o treh Antonijinih otrocih je iz genealogije E. Laszowskega.

¹³⁶ Zato je Laszowski toliko vedel o metliški družini Fux in zato se ta družina omenja v inventarju njegovega fonda v sklopu enote »Družine, s katerimi je bil Emil Laszowski in sorodu«. »Obitelji sa kojima je bio Emil Laszowski u srodstvu«: Stipančević, *Osobni arhivski fond Emilij Laszowski 1651–1952*.

Sorodstvena razmerja družine Fux iz Metlike z družinami Hranilovič iz Žumberka, Wanka pl. Lenzenheim iz Gradca, Šufflay iz Brloga pri Ozlju, Sladovič pl. Sladojevič iz Senja, Kristof ter Vraniczany-Dobrinovič iz Sv. Križa Začetje v brevaškem Zagorju.

Portret mladega Janeza Kapelleja (1813–1897) naj bi naslikal neznani potujoči tirolski slikar Matej Schieder, čigar ime je zapisano na zadnji strani slike. Portreta Janeza Kapelleja in njegove žene Marije, roj. Colner (tudi Zollnar), ki sicer nista datirana, je leta 1990 od Stanka Fuxa odkupil Belokranjski muzej. Kapellejev suknjič z zlato okrasno vezenino je najverjetneje protokolarno oblačilo oskrbnika metliške komende nemškega viteškega reda, saj je na ročaju meča opazen križevniški križ (Belokranjski muzej Metlika: olje/platno, inv. št.: U 676, foto: Leon Gregorčič).

terinarja, pravijo, da je s svojim delom postavil temelje modernega veterinarstva na Hrvaškem.¹³⁷

Dr. Radoslav Krištof je kljub delovanju na deželni ravni za svoj dom izbral posestvo v Pristavi pri Klanjcu v hrvaškem Zagorju. Tam so se mu v zakonu z Emilijo, roj. Pauer,¹³⁸ rodili štirje otroci, preživela sta dva: sin Milan in hči Valerija (Zdravka).

Milan Krištof, pozneje mož Otilije Fux, je diplomiral in doktoriral na Pravni fakulteti v Zagrebu. Nato se je v Nemčiji izobraževal na področju gospodarstva. Po vrnitvi v Zagreb je deloval v gospodarstvu in bančništvu, a znan je predvsem kot eden od pobu-

dnikov ustanovitve Hrvaške ljudske kmečke stranke leta 1904, skupaj z bratom Antonom in Stjepanom Radićem.

Milan Krištof je bil velik prijatelj Emila Laszowskega in njegov »zmajski brat«. Laszowski je namreč leta 1905 ustanovil bratovščino »Braća Hrvatskog Zmaja«, anahronistično bratstvo po vzoru Zmajev viteški red (*Ordo equestris draconis*), ki ga je leta 1408 ustanovil ogrski kralj Sigismund Luksemburški in v katerem naj bi bili pretežno hrvaški plemiči.¹³⁹

Čeprav si je Milanov oče Radoslav ustvaril kariero in se ustalil na Hrvaškem, je še vedno vzdrževal stike z rodnim krajem. Verjetno sta se tako spoznala Otilija Fux in Milan Krištof. Ker je približno v istem času tudi Milanova sestra Valerija Zdravka Krištof našla svojega izbranca v mladem hrvaškem pravniku dr. Ivanu Lorkoviću,¹⁴⁰ ko je ta kratek čas služboval

¹³⁷ Krištof, Radoslav: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34037>, 7. 4. 2021. Slovenski viri ga omenjajo kot slovenskega zdravnika in veterinarja. Ob tem kaže opozoriti, da vsi enciklopedični viri kot datum rojstva dr. (Rudolfa) Radoslava Krištofa navajajo 16. april 1842 v Metliki. Ob pregledu krstne matične knjige v župniji Metlika se je pokazalo, da vpisa njegovega rojstva ni. Indeks priimkov pri Rodoslovnem društvu navaja iste podatke, le da je tu letnica rojstva 1843. Rojstne matične knjige iz Metlike tudi tega datuma ne potrjujejo.

¹³⁸ Nekateri viri navajajo, da je Radoslavova žena Emilija, roj. Vidmar, ob poroki njunih otrok pa piše, da je to bila Emilija, roj. Pauer. V času poroke otrok je bila že pokojna (NŠAL, ŽA Metlika, Matične knjige, P 1865–1908, str. 184).

¹³⁹ Stipančević, *Neznani svet*, str. 302.

¹⁴⁰ Dr. Ivan Lorković, pravnik in politik (1876–1926). Sin pravnik dr. Blaža Lorkovića. Sprva je bil del hrvaške radikalne nacionalne mladine. Potem je pristopil k Hrvaški stranki prava (HSP) in bil član njenega izvršnega odbora, a jo je kmalu zatem zapustil. Leta 1904 je bil soustanovitelj Hrvaške na-

Fotografija s poroke dr. Milana Kristofa in Otilije (Tilke) Fux ter Zdravke Kristof in dr. Ivana Lorkovića. Osebe na fotografiji, ki stojijo, so člani družine Fux. Med njimi so Tilkini sorojenci, sestre Tončka in Silvoja z možem Štefanom Praznikom, brat Feliks, polbrat Emanuel Fux ml. in njegova žena Justina, roj. Kastelic, z otrokom in mati Karolina Fux, roj. Kapelle. Ž leve proti desni pa sedijo: Tilkin oče Emanuel Fux st., Tilkina starejša sestra Hermina, poročena z zdravnikom dr. Antonom Kaiserbergerjem (po prvi svetovni vojni so se preimenovali v Vučina), ter glavne osebe dogodka: mladoporočenci dr. Milan in Otilija (Tilka) Kristof ter dr. Ivan in Zdravka Lorkovič. Med paroma sedi Tilkina nečakinja Hermina Kaiserberger ml. Na kraju sedita dr. Radoslav Kristof, oče Milana in Zdravke, ter Marija Lorkovič, roj. Barbot, mati dr. Ivana Lorkovića. Ob poroki sta bila namreč pokojna Milanova in Zdravkina mati Emilija Kristof, roj. Pauer, ter oče ženina Ivana Lorkovića dr. Blaž Lorkovič, univerzitetni profesor. Fotografijo hranijo v Belokranjskem muzeju v Metliki.¹⁴¹

v Klanjcu, so se družine verjetno dogovorile, da bo dvojna poroka otrok dr. Radovana Kristofa v Metliki. Zdravka Kristof in Ivan Lorkovič¹⁴² ter Otilija Fux in Milan Kristof so se poročili 24. julija 1899.¹⁴³

predne stranke (od 1906 Hrvaška narodna napredna stranka) (Lorkovič, Ivan: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11954> (15. 2. 2021)).

¹⁴¹ Objavljena je tudi v publikaciji Brancelj Bednaršek, *Iz hiše na metliških Dragah: zbirka Fux–Dular*.

¹⁴² Eden od otrok Zdravke Kristof in dr. Ivana Lorkovića je bil dr. Zdravko Lorkovič (1900–1998), svetovno znani entomolog in genetik, ki je tesno sodeloval s Slovenijo in bil dopisni član SAŽU (<https://www.sazu.si/clani/zdravko-lorkovic> (19. 8. 2021)).

¹⁴³ NŠAL, *ŽA Metlika, Matične knjige*, P 1865–1908, str. 184.

Otilija Fux se je rodila v drugem zakonu Emanuela Fuxa s Karolino Kapelle. Poročila se je z dr. Milanom Kristofom in se potem podpisovala izključno kot Tilka Kristof. Bila je priča številnim pomembnim dogodkom iz polpretekle hrvaške zgodovine, v katere so bili vpeti njen mož, družinski prijatelj Emil Laszowski¹⁴⁴ in družina njene svakinje Zdravke Lorkovič, roj. Kristof. Umrla je leta 1954 v Metliki.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Laszowski v svojem dnevniku večkrat omenja srečanja in večerje pri družini Kristof. Piše tudi, da je bil birmanski boter Tilkinemu in Milanovemu sinu Milanu ter hčerki Dragi (Stipančević, *Neznani svijet*, str. 302).

¹⁴⁵ Kot zanimivost kaže omeniti, da je v hrvaških virih zabeleženo, da je Otilija oziroma Tilka Kristof umrla v Zagrebu,

Lahko samo ugibamo, ali se je Tilka po drugi svetovni vojni morda umaknila iz Zagreba, kjer so njeni številni družinski prijatelji in sorodniki doživljali težke čase.¹⁴⁶

Zaključek

Čezmejne poroke ter socialna in geografska mobilnost pripadnikov metliške meščanske družine Fux konec 18. in v 19. stoletju niso nič neobičajnega za ta obmejni pas. Kar pritegne pozornost, pa je skrbno izdelana družinska poročna strategija, s pomočjo katere so se nekateri družinski člani povezali s čežkolpskimi družinami malih plemičev in tako utrjevali svoj ugled. Vsaj ena potomka družine se je s poroko povzdignila v baronski stan (Fani, roj. Sladović pl. Sladojević), bratranec Antonije Fux Jožef Wanka pl. Lenzenheim pa je bil tudi povzdignjen v barona. Konec 19. stoletja plemstvo počasi izgublja nekdanjo veljavo, družbeni ugled pa raste izobražencem iz meščanskega razreda. Čeprav je konec 19. stoletja družina Fux v Metliki še živela na finančni podlagi, ki so jo ustvarili predniki, je mogoče zaznati, da se družinska ženitvena strategija ni kaj dosti spremenila. Postala je le manj ambiciozna in bolj lokalna. Med ženini nekaterih Fuxovih deklet pa vendarle najdemo tudi univerzitetne izobražence in doktorje znanosti.

Potomstvo Fuxovih je bilo številno, čeprav nekateri niso doživeli odrasle dobe in ustvarili lastne družine. A vendar jih je ostalo toliko, da ta priimek še obstaja in ga nosi kar nekaj pripadnikov te družine. Je pa veliko več potomcev Fuxov po ženski liniji. Danes v Sloveniji že sedma in osma generacija potomcev Karla Fuxa in Antonije, roj. Wanka pl. Lenzenheim, po ženski liniji. Naštejmo le nekatere: Dular, Volčanšek, Pucelj, Dolinšek, da Costa, Rus, Plestenjak itd.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

DGS – Diözese Graz Seckau (<https://data.matricula-online.eu/sl/>)
Pfarre Graz-Dom, Taufbuch IV 1828–1839

v slovenskih pa, da je umrla v Metliki. O tem, da je umrla v Zagrebu, priča njen mrliški list, ki ga je avtorica članka pridobila od pokopališča Mirogoj, o tem, da je umrla v Metliki, pa priča pridobljeni podatek iz matičnega urada upravne enote Metlika. Vsi Kristofi so pokopani na Mirogoju skupaj v eni grobnici: dr. Radoslav Kristof in žena Ema, dr. Milan Kristof in žena Otilija (?), njuna hči Nada Vadić itd.

¹⁴⁶ Večina družinskih prijateljev in sorodnikov je med drugo svetovno vojno aktivno sodelovala ali simpatizirala z NDH (Nezavisno državo Hrvatsko). Nekateri so izgubili življenje že med vojno ali izginili brez sledu, nekateri so emigrirali, tisti, ki so ostali, pa so bili tako ali drugače izključeni iz javnega življenja.

Pfarre Graz-Mariatrost, Trauungsbuch II 1809–1830

Družinska dokumentacija Gregorja Puclja, Velike Lašče.

HR HDA – Hrvatski državni arhiv

HDA 806 16, Osočni fond Emil Laszowski.

HDA 770, Obitelj Sladović.

HDA 1448, ZBMK, ŽA Lipnik, MKR 1804–1830.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (<https://data.matricula-online.eu/sl/>)

ŽA Črnomelj, Matične knjige, M 1825–1851

ŽA Metlika, Matične knjige, R 1733–1743,

R 1801–1808, R 1808–1812, R 1832–1848;

P 1715–1739, P 1762–1795, P 1796–1815, P

1816–1864, P 1865–1908; M 1791–1802, M

1843–1867, M 1881–1904

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko

LITERATURA

Bagarić, Marina: Arhitekt Otto von Hofer i plemićka obitelj Vranyczany-Dobrinović. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, št. 37, 2013, str. 145–158.

Bojničić, Ivan: *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nürnberg: Bauer und Raspe, 1899 (J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch).

Brancelj Bednaršek, Andreja: *Iz hiše na metliških Dragah. Zbirka Fux – Dular*. Metlika: Belokranjski muzej, 2020.

Budak, Neven: Rudnik u Rudama kraj Samobora od XV. do kraja XVII. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 27, No. 1, 1994, str. 75–97.

Dular, Jože: *Brata Navratila*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1980.

Dular, Jože: *Mesto nad Bojico*. Novo mesto: Dolenjski list, 1997.

Dular, Jože: Navratilov zapis iz leta 1849. *Kronika* 3, 1955, št. 2, str. 99–109.

Frank-Döfering, Peter: *Adels Lexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*. Wien: Herder & Co., 1989.

Golec, Boris: Integracija vzhodnih kristjanov in muslimanov v družbo na Slovenskem med 16. in 19. stoletjem. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, 2019, str. 353–405.

Golec, Boris: Mesto Metlika od začetka novega veka do odprave mestne avtonomije. *Neumarkt – Mötling – Metlika: nastanek in razvoj mesta od konca*

13. do začetka 19. stoletja (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej, 2018, str. 101–148.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem; po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2012.
- Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja, 1. del. *Arhivi* 32, 2009, št. 2, str. 283–338.
- Granda, Stane: Viri akumulacije kapitala na Slovenskem v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino* 34, 1994, št. 1, str. 19–34.
- Gržan, Karel: *Skrivnost starodavne kartuzije v Jurkloštru*. Ljubljana: Družina, 2006.
- Herljevič, Antun: Razvoj poštanske službe s osvrtom na pošto u Rijeci. *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 6–7 (1961–1962), 1961, str. 201–219.
- Hozjan, Andrej (ur.): *Pošta na slovenskih tleh*. Maribor: Pošta Slovenije, 1997.
- Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1991.
- Kos, Dušan: Zemljiška gospodstva in čezmejne migracije v Beli krajini v luči srednjeveških in zgodnjenovoveških urbarjev. *Med cesarstvom in kraljestvom. Študija čezmejnih kulturnozgodovinskih povezav* (ur. Petra Svoljšak, Miha Seručnik, Vanja Kočevar). Ljubljana: Žgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2013, str. 127–139.
- Lamprecht, Rajmund: Kronika grba obitelji Fux (Chronik zum Wappen des Geschlechts Fux). *Arhivski vjesnik*, 2021, vol. 64, št. 1, str. 113–128.
- Laszowski, Emilij: *Rudarstvo u Hrvatskoj, zv. 1: Povijesni pregled rudarstva i rudarskih ustanova u Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju od najstarijih vremena do god. 1859*. Zagreb, 1942.
- Lopašić, Radoslav: *Gradovi oko Kupe i Korane: mjestopisne i povijesne crte*. Zagreb: Naklada Matice Hrvatske, 1895.
- Lopašić, Radoslav: *Žumberak crte mjestopisne i povijesne*. Zagreb: Dionička tiskara 1881.
- Melik, Vasilij: Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867–1871. *Zgodovinski časopis* 23, 1969, št. 3–4, str. 65–74.
- Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Militär Schematismus des Österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1834; Wien, 1844 (dostopno na: <https://books.google.si/>).
- Noršič, Vjekoslav: *Samobor – grad. Povijesne crte o njemu i njegovim gospodarima*. Samobor, 1942.
- Petrić, Hrvoje: Samobor i okolica u ranome novom vijeku. *Samobor. Zemljopisno-povijesna monografija* (ur. Dragutin Feletar). Samobor: Meridijani, 2011, str. 237–321.
- Popović, Štefanija: Popis imanja Zagrebačke županije u doba ukidanja feudalnih odnosa. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu*, št. 1, 1995, str. 282–298.
- Preinfalk, Miha: Novoveško plemstvo na Slovenskem med zakoni gospodarstva in zahtevami družbe. *Vizija raziskav slovenskega gospodarstva in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: ZRC SAZU, 2014, str. 139–147.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 16. stoletje. 1. del: Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016 (Blagoslovljeni in prekleti, 5).
- Preinfalk, Miha: Plemstvo v Metliki 18. stoletja: primer družine Erberg in njene socialne mobilnosti. *Neumarkt – Möttling – Metlika: nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej, 2018, str. 311–332.
- Rožman, Irena: Poročne strategije župljanov Velikih Brusnic izpod Gorjancev pri Novem mestu. *Dve domovini (Two Homelands)*, št. 25, 2007, str. 135–159.
- Rugale, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del: Po sledih mlajših plemiških rodbin na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Rus, Zvonko: *Kronika mesta Metlike I. Od 12. stoletja do leta 1941*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo Metlika, 1999.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz, 1905.
- Simonič, Ivan: Migracije na Kočevskem v luči priimkov. *Etnolog*, knj. 7, 1934, str. 107–138.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stipančević, Mario: *Neznani svijet Emila Laszowskog*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2014.
- Svetina, Anton: *Metlika: dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice*. Ljubljana: samozaložba, 1944.
- Šebečić, Berislav: Potomci rudara iz XVII. stoljeća iz Ruda kod Samobora u Hrvatskoj. *Rudarsko-geološko-naftni zbornik* 6, 1994, str. 151–158.
- Trdina, Janez: *Izprehodi v Belo Krajino*. Ljubljana: L. Schwentner, 1912.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Vitez, Mirko: *Bubnjarci na Kupi*. Karlovac: Boljitak, 1998.
- Weiss, Janez: Častite avstrijske hiše zvesti podložniki. Oris prebivalstva Metlike, mesta na meji cesarstva, med poznim srednjim vekom in zgodnjo moderno dobo. *Neumarkt – Möttling – Metlika: nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej, 2018, str. 151–309.

Wurzbach, Constantin: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 53: Wallnöfer–Weigelsperg. Wien, 1886.

Zajc, Marko: *Kje se slovensko neba in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Zajc, Marko: Problem »pripadnosti« Žumberčanov in Marindolcev v desetletjih pred razpustom Vojne krajine 1881 in po njem. *Dve domovini (Two homelands)*, št. 25, 2007, str. 15–38.

ELEKTRONSKI VIRI

Familysearch:

<https://ancestors.familysearch.org/en/>

Gradska groblja Zagreb:

<https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/>

Hrvatska enciklopedija, spletna izdaja. Leksikografski zavod Miroslav Krleža:

Hranilović: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26306>

Krištof, Radoslav: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34037>

Hrvatski biografski leksikon, spletna izdaja. Leksikografski zavod Miroslav Krleža:

Lorković, Ivan: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11954>

Slovenska akademija znanosti in umetnosti:

Zdravko Lorković: <https://www.sazu.si/clani/zdravko-lorkovic>

SME, Bratislava:

Obuchová, Saša: *Podjavorinske ulice pripominata stare časy*: <https://bratislava.sme.sk/c/2363276/Podjavorinske-ulice-pripominata-stare-časy.html>

S U M M A R Y

Fux family from Metlika. Examples of cross-border contacts in the Kolpa River area, marriage strategies, and social mobility at the end of the eighteenth and in the nineteenth century

The contribution presents the history of the Fux family from the White Carniolan town of Metlika as well as its cross-border cultural-historical and

friendly ties, marriage strategies, and social mobility, primarily by drawing on the records of the Croatian historian and archivist Emil von Laszowski that are currently kept by the Croatian National Archives in Zagreb. Laszowski had family links to the Fuxes.

Particular attention is dedicated to Antonia, née Wanka von Lenzenheim, from Graz, who married the judge and postmaster Karl Fux and after his death the mayor of Metlika, Felix Anton Hess. The article also highlights her ties with Metlika's national revivalists, such as Anton Navratil and Janez Kapelle, who organized the nationally minded inhabitants of Metlika in the anti-Germanization struggle and joined forces with Croats on the other side of the border, for example, the Šufflay family from Brlog Castle, the Kniewald brothers from the village of Grič near Karlovac, Barons Vranyczany – Dobrinović from Jurovo as well as many teachers and priests from Ribnik and Lipnik.

Apart from holding Metlika's post house in hereditary lease since the end of the eighteenth century, the Fux family continually expanded its estates and accumulated its wealth, especially until the second half of the nineteenth century, and further fortifying its social and economic standing amidst the borderland social elite through strategic marriage alliances. The period during which the family amassed material power and the reputation of rich bourgeois families was equalled to the social status of the nobility also witnessed a notable shift towards concluding marriages with noble families beyond the Kolpa River, for example, the Hranilovičs from Žumberak, the Šufflays from Brlog, the Sladovičs, who were originally from Senj, then Wanka von Lenzenheim from Graz, and at the end of the nineteenth century a shift towards forging links with the Croatian intellectual elite (Krištof, Lorković).

The composition of the Habsburg Monarchy and the practices of its administration promoted ethnic plurality and frequent migrations in all its parts including Metlika, with its social elite comprising not only local White Carniolans but also the descendants of Czechs (Navratil, Horaček, Wanka von Lenzenheim), Italians (Parma), Gottscheers (Fux), Uskoks that had moved here from Žumberak (Hranilović), and so forth.

Mojca Šorn

dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mojca.sorn@inz.si
ORCID: 0000-0002-4457-1118

Socialno skrbstvo v Ljubljani med prvo svetovno vojno in v desetletju po njej

IZVLEČEK

Zaradi gospodarskega liberalizma dobrodelnost oziroma skrb za uboge, ki sta jo z različnimi ukrepi in dejavnostmi izvajali javna in zasebna sfera, v 19. stoletju ni bila več kos vse večji socialni stiski. Postalo je jasno, da je treba v kontekst nove gospodarske ureditve vpeti strategijo, ki bi se posvetila globalnemu reševanju socialnih vprašanj. Članek obravnava oblikovanje načel, usmerjenih v uravnavanje razmerij med posamezniki in skupinami ter socialnimi ustanovami v Ljubljani, pri tem pa je osredinjen na akterje in sistem, ki so socialno ogroženim nudili osnovno varnost pri socialnozdravstveni zaščiti med prvo svetovno vojno in v desetletju po njej.

KLJUČNE BESEDE

socialno skrbstvo, Ljubljana, prva svetovna vojna, dvajseta leta 20. stoletja

ABSTRACT

SOCIAL CARE IN LJUBLJANA DURING THE FIRST WORLD WAR AND IN THE DECADE THAT FOLLOWED

Amid the nineteenth-century economic liberalism, care for the poor, which had until then been sporadically and unsystematically provided by public and private institutions through various measures and activities, no longer offered an adequate response to the growing social crisis. The new economic system clearly needed to incorporate a strategy aimed at finding global solutions to social issues. The article discusses the formulation of principles aimed at regulating relations between individuals and social institutions in Ljubljana by focusing on persons and the system which provided the socially disadvantaged groups with basic social and medical care during the First World War and in the decade that followed.

KEY WORDS

social care, Ljubljana, First World War, 1920s

Uvod

Zaradi gospodarskega liberalizma je v 19. stoletju število socialno ogroženih ljudi naraščalo. Dobrodelnost oziroma skrb za uboge, ki sta jo do takrat razpršeno in nesistematično z raznimi ukrepi in dejavnostmi izvajali javna in zasebna sfera, ni bila več kos vse večji socialni stiski.¹ Postalo je jasno, da je treba v kontekst nove gospodarske ureditve vpeti strategijo, usmerjeno v globalno reševanje socialnih vprašanj. Kot osnovna naloga je bila prepoznana potreba po oblikovanju načel, ki bi v teoriji in praksi omogočila uravnavanje razmerij med posamezniki, skupinami, skupnostmi ter socialnimi ustanovami. Institut socialne politike lahko torej razumemo kot doktrino za reševanje negativnih stranskih učinkov gospodarske politike čistega liberalizma.²

Prva svetovna vojna, ki je neusmiljeno posegla v vsakodnevno življenje posameznika in države, je vplivala na vse družbene strukture, tudi na sistem socialnega skrbstva. Rutino socialnih služb so omejevale mobilizacija zaposlenih in nove, prednostne naloge, ki so se nanašale predvsem na golo preživetje širših ljudskih množic. Socialna politika je pozornost namenila predvsem dvema nalogama. Zaradi vseplošnega pomanjkanja se je bila primorana usmerjati v pripravo in izvajanje predpisov, ki so urejali preskrbo prebivalstva. Država se je posvetila regulaciji prometa osnovnih življenjskih potrebščin in maksimiranju njihovih cen, občine pa so bile zadolžene za vzpostavitev in vodenje sistema preskrbe na lokalni ravni, s pomočjo katerega so živela in oblačila prispela v roke lastnikov nakaznic. Istočasno so pomembna aktivnost socialne politike ostajali predpisi in uredbe o socialnih podporah. Do takrat upravičenim prejemnikom državne vzdrževalnine so se z začetkom vojne pridružile družine vpoklicanih, padlih in ujetih vojakov, do podpore so bile upravičene tudi begunske družine.³ Seveda so bile ene in druge vključene tudi v občinske sisteme socialnega skrbstva.

Socialni zavodi, ki so se med vojno soočali z raznimi težavami (mnogi so se, da bi služili svojemu namenu, med drugim podpisali več vojnih posojil, kot so jih bili sposobni odplačevati),⁴ so leto 1918 pričakali oslabljeni ali izčrpani. Ko sta v povojnem obdobju »stiska časov in porast socialne odgovornosti« na-

rekovala krepitev socialne politike,⁵ so tako velik del socialne pomoči prevzele državne ustanove. Država se je na zakonodajnem in finančnem področju angažirala predvsem pri reševanju socialnega vprašanja delavstva. Socialno skrbstvo drugih pomoči potrebnih oseb je prepustila banovinom in občinam. Občine so socialno skrbstvo in socialno-higiensko zaščito, ki sta bila med njihovimi zahtevnejšimi nalogami, izvajale iz svojih proračunskih sredstev, pomagale so si s posojili, darovi itd.⁶

Socialno skrbstvo v Ljubljani med prvo svetovno vojno

Ljubljanska mestna občina, ki je iz t. i. ubožnega sklada podpirala osebe v finančnih težavah, se je po začetku vojne znašla pred novim izzivom.⁷ Na magistrat so se s prošnjami za finančno pomoč začele obračati družine tistih, ki so bili poklicani pod orožje, ker pa so bila sredstva ubožnega fonda zelo omejena, je ljubljanski župan Ivan Tavčar⁸ vdovam, sirotam in beguncem pomagal z občinskimi sredstvi: »Ob priliki cesarjevega rojstnega dne dal sem nakazati iz občinskih sredstev 5000 K in sicer polovico v zaklad za preskrbo vdov in sirot na soški fronti padlih vojakov, drugo polovico pa v fond za preskrbo vdov in sirot padlih vojakov 3. zboru. Posredovalnici za goriške begunce sem nakazal 1500 kron.«⁹ Ker so bila tudi občinska sredstva omejena, je župan ves čas vojne k dobrodelnosti in usmiljenju pozival prebivalce svojega mesta: »Na magistrat prihajajo sirote, žene in matere, katerih očetje, možje in sinovi so poklicani pod orožje. Živeti je treba, a v hišah ni koščka kruha /.../ Podpora je torej nujna – stradajoči ne morejo čakati. Ker se izplačevanje državnih podpor nedvomno zakasni in ker nima mestni magistrat, ki itak iz ubožnega zaklada podpira ogromno število starih, onemoglih in bolehnih revežev ter sirot, v navedeno svrhu nobenega fonda, prosim vse meščane in stanovnike ljubljanske, naj naklonijo /.../ milodare! Vsako, tudi najmanjšo vsoto sprejme mestni magistrat z največjo hvaležnostjo.«¹⁰

Od civilistov se je pričakovalo, da bodo po najboljših močeh pomagali osebam, ki so svoja življenja tvegale za domovino, pa tudi njihovim bližnjim. So-

⁵ *Spominski zbornik Slovenije*, str. 540.

⁶ Kresal, *Zgodovina*, str. 53, 55.

⁷ Poglavlje o socialnem skrbstvu v Ljubljani med prvo svetovno vojno temelji na Šorn, *Pomanjkanje in lakota*.

⁸ Anžič et al., *Ljubljanski župani*, str. 128–129.

⁹ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 118, a. e. 1916, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 19. 9. 1916, str. 125 a, 126. O dobrodelnosti gl. *Ljubljanski škofjski list*, št. 5, 1915, str. 68, Poročilo o shodu dekanov leta 1915. Pomoč vdovam in sirotam; št. 12, 1915, str. 128, Poročilo o drugem shodu dekanov l. 1915. Skrb za sirote, vdove in pohabljenice. Štepec, *Vpliv vojne*, str. 51–59; Eržen Podlipnik, *Dobrodelnost*, str. 61–66.

¹⁰ MNZS, ZRP, *Usmiljenim srcem!* (29. 7. 1914). Gl. tudi Svovjšak, *Usmiljenim srcem; Mazi*, *Socialna dejavnost*, str. 121.

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Kresal, *Zgodovina*, str. 33; Južina, *Zgodovina in razvoj*, str. 8; Anžič, *Socialna politika*, str. 165; Anžič, *Zgodovina socialne politike*, str. 11; Kresal, *Socialna politika*, str. 98–101. O socialni politiki na naših tleh in delovanju posameznih zavodov v Ljubljani do konca prve svetovne vojne gl. Anžič, *Skrb za uboge*.

³ *Slovenski begunski koledar*, str. 121–125. O socialni politiki gl. tudi Kržišnik, *Socialna politika*, str. 9–12.

⁴ Uratnik, *Socialno skrbstvo*, str. 462.

*Socialno skrbstvo v obdobju med svetovnima vojnama
(brani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, inv. št.: SL9748 (ZČS)).*

delovanje so pričakovali tudi od najmlajših, zato so v šolah organizirali različne akcije in nabirke za vojake. Šolarke in šolarji so pletli nogavice, nabirali zelišča za čaj, zbirali perilo itd.¹¹ Glede na odzive so delo dobro opravili. Ljubljani, ki je darovala več tisoč vreč dobrin za vojake ob Soči, se je 2. avgusta 1915 v *Slovenecu* zahvalil celo armadni poveljnik Svetozar Borojevič: »Z bojnega polja se zahvaljujemo, ker je ljubljansko prebivalstvo darovalo 7000 vreč za naše ob Soči vojskujoče se čete. Za ta novi dokaz patriotskega mišljenja ter dejanskega sodelovanja ljubljanskega prebivalstva pri obrambi domovine si dovoljujem v imenu svojih čet izreči najtoplejšo zahvalo.«¹²

Zaradi pomanjkanja in druginje osnovnih dobrin je bila pomembna naloga magistrata vzpostavitev in vzdrževanje čim bolj stabilnega sistema preskrbe. Ljubljanski občinski svet je 3. avgusta 1914 sklical izredno nujno tajno sejo. Na njej so izvolili stalni odsek za aprovizacijo mesta, v katerega je bilo izvoljenih šest občinskih svetovalcev, predsedovanje odseku pa je prevzel podžupan Karel Triller.¹³

Prvi večji rezultati dela odseka so se pokazali v začetku leta 1915. Eden od teh je bilo odprtje vojne prodajalne konec maja¹⁴ na Turjaškem trgu,¹⁵ v kateri so lahko revnejši prebivalci Ljubljane dostopali do živil po nakupni ceni (od tržne je bila nižja za 20 do 50 odstotkov).¹⁶ Pravico do nakupov v občinski vojni trgovini so imele osebe, ki so v Ljubljani stanovale najmanj od 1. avgusta 1914 in so dokazale, da zaradi slabega finančnega stanja trpi njihovo redno prehranjevanje.¹⁷ »Za izdajanje teh je zlasti merodajno število nepreskrbljenih otrok, višina mezde, plače ali donosa obrti, užitek podpor, vojno vpoklicanje vzdržujočega člana rodbine, ozir. na stanovske potrebe, bolezen, brezposelnost, pridnost, treznost, varčnost ter druge – relativno ter absolutno upoštevane – socialne okoliščine. Na stan in poklic kot tak se pri izdajanju izkaznice ne ozira.«¹⁸

488, Cod. VI, t. e. 139, a. e. 5, Zapisnik tajnih sej občinskega sveta 1914–1916, Zapisnik izredne nujne tajne seje občinskega sveta ljubljanskega, 3. 8. 1914. O delu župana Tavčarja in aprovizacijskega odseka na polju preskrbe gl. tudi Perovšek, Tavčarjevo župansko devetletje, str. 586–591.

¹⁴ *Slovenec*, 20. 5. 1915, str. 4, »Ljubljanske novice«.

¹⁵ *Slovenec*, 22. 5. 1915, str. 7, »Ljubljanske novice«.

¹⁶ Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 50.

¹⁷ MNZS, ZRP, Razglas (18. 12. 1914).

¹⁸ SI ZAL LJU 489, t. e. 1795, a. e. 1627, ovoj VI/5, št. 139; *Lai-bacher Zeitung*, 6. 5. 1915, str. 788, Razglas (prijava za mestno vojno prodajalno).

¹¹ SI ZAL LJU 229, Kronika za leto 1914/15 (MF). SŠM, DZ, Letno poročilo III. Mestne petrazredne deške ljudske šole na Erjavčevi cesti v Ljubljani za šolsko leto 1915–16. Sestavil šolski vodja Josip Čapuder. Ljubljana 1916.

¹² Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 37.

¹³ Karel Triller (1862–1926), slovenski politik, pravnik in gospodarstvenik. Gl. *Triller, Karel (1862–1926)*. SI ZAL LJU

Za nakup v tej trgovini se je ob pozivu mestnih organov priglasilo 14.000 ljudi, skoraj tretjina Ljubljancev.¹⁹ Odsek za aprovizacijo je izvolil pododsek, ki je podrobno preučil prošnje in ugotovil, da le 2000 oseb ne ustreza zahtevanim pogojem oziroma da so neupravičene do »dobrodelne akcije« nakupov v mestni vojni prodajalni. Med 10.000 osebami, ki so bile upravičene do celih krušnih kart, je bilo več kot 5000 oseb, ki so pripadale družinam s 6 do 14 člani, 3000 oseb je pripadalo rodbinam s 4 do 5 člani, 2000 oseb pa je bilo iz družin, ki so štejele največ tri člane.²⁰

Prodajalni na Turjaškem trgu se je kmalu, julija 1915, pridružila podružnica na Starem trgu,²¹ kot podružnica mestne vojne prodajalne pa je delovala tudi vojna stojnica s sadjem in zelenjavo: »Naval k stojnici je bil velik in se je hitro vse razprodalo, to pa zato, ker so cene primeroma drugim prodajalcem skoro za polovico nižje.«²² V Ljubljani je mestna aprovizacija spomladi in poleti 1915 poleg vojnih prodajaln začela odpirati tudi vojne pekarnice.²³ Seveda so tudi v njih lahko kupovali le tisti Ljubljanci, ki so se »izkazali z izkaznico mestne vojne prodajalne.«²⁴

Leto 1916 je že jasno kazalo posledice vojnih razmer, zato je magistrat uvidel, da bo treba pomoč razširiti in po možnosti izboljšati. Ljubljanski župan je 21. marca 1916 sklenil, da bo v sodelovanju z aprovizijskim odsekom zasnoval sekcijo za prehrano revnih slojev prebivalstva oziroma poseben fond, ki so ga poimenovali »prehrana revnih slojev«. S to akcijo je mesto želelo omiliti posledice neznosne draginje vsaj družinam, ki so bile pomoči najbolj potrebne, torej družinam z izredno nizkimi dohodki in večjim številom otrok. Pobudniki projekta so računali, da se bo na poziv odzvalo okrog 500 družin, med katere so nameravali vsak mesec dvakrat po »normalnih cenah« razdeliti nekaj osnovnih živil.²⁵

Preden je mestna aprovizacija razpisala »akcijo za preskrbo ubožnih rodbin s ceneni živili« (kasneje so jih poimenovali kar ubožne akcije), so šolska vodstva, mestni župniki idr. sledili županovemu

predlogu in sestavili sezname potencialnih upravičencev. Na njihovi osnovi je posebna komisija izdelala »kataster finančno šibkih družin.«²⁶ V fond sta med prvimi prispevala Mestna hranilnica in deželni glavar,²⁷ sledili so tudi drugi ljubljanski dobrotniki. Na seznam upravičencev je bilo do maja 1916 vpisanih 561 družin, mesec kasneje je akcija vključevala okoli 800 družin.²⁸ Te so bile upravičene do nakupa živil po »zmernih« cenah, ki so bile od nabavne cene nižje za 40 do 60 odstotkov; razliko med nabavno ter prodajno ceno so krili iz novoustanovljenega fonda.²⁹

Župan Tavčar se je zavedal, da zbrana finančna sredstva ne bodo zadoščala za več kot nekaj mesecev. Ljubljance je pozival k plemenitosti in dobrodelnosti. Dal jim je vedeti, da bodo njihovi darovi edino zagotovilo, da »prepotrebna akcija ne usahne predčasno.«³⁰ Deželno predsedstvo se je v danih razmerah strinjalo, da župan za dobo petih mesecev razpiše t. i. prostovoljni davek na krušne in sladkorne izkaznice. Pri krušnih komisijah so od 15. maja 1916 tako sprejemali prostovoljni prispevek deset vinarjev od vsake posamezne izkaznice. Župan je poudaril, dnevno časopisje pa dosledno povzelo, da »obvezan in prisiljen v ta prispevek ni nihče, naravnost oproščeni so pa samoposebi umevno vsi krogi, ki sami težko izhajajo v boju zoper obstoječo draginjo.«³¹ Kljub temu je na srečanju Naprednega političnega in gospodarskega društva za poljanski okraj potožil, da so mu »nepodučeni ali namenoma zapeljani ljudje« očitali, da Ljubljancem nalaga nov davek. Ponovil je: »Taka otročja ali zlobna trditev se obsoja sama. Saj mora vsak iz načina nabiranja teh doneskov, v prvi vrsti pa že iz oklica samega spoznati, da gre samo za prostovoljne doneske in da občina nikakor ne apelira na one, ki so sami v stiski, da bi plačali te vinarje.«³² Ob zaključku akcije se je pokazalo, da je bila ta uspešna, v fondu za »ubožno prehrano« se je namreč nabralo razmeroma veliko prostovoljnih prispevkov.

Poleti 1916 je mestna občina odprla vojno menzo v prostorih dijaške kuhinje Domovina na Gajevi, današnji Štefanovi ulici. Kuhinja je bila odprtega tipa, poleg ogroženih prebivalcev so imeli pravico do nakupa v njej tudi drugi Ljubljanci. Na dan odprtja si je kosilo in večerjo v menzi privoščilo 281 oseb, naslednji dan se je tam oglasilo 387 oseb. Čeprav je imel pravico do obiska menze vsak Ljubljanc, je bilo število obrokov seveda omejeno, »vsled česar ne gre nikomur pravica do pritožbe, če pride prepozno. Kdor prej pride, prej melje!«³³

¹⁹ *Delavec*, 15. 5. 1915, str. 3–4, »Domači pregled«. V Ljubljani je med prvo svetovno vojno bivalo približno 50.000 oseb. Pipp (Razvoj, str. 70) navaja, da je Ljubljana leta 1914 imela 49.653 prebivalcev. *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder*, str. 1, navaja, da je v Ljubljani živel 46.630 oseb (22.868 moških in 23.762 žensk). V SI ZAL LJU 489, t. e. 1871, a. e. 170, ovoj XI-233/II, št. 308–360, *Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle*, najdemo podatek, da je v začetku leta 1915 v Ljubljani živel 49.695 oseb, 26. junija 1915 50.376 oseb, 1. oktobra 1916 50.716 oseb in 1. aprila 1917 51.057 oseb.

²⁰ *Slovenski narod*, 11. 5. 1915, str. 4, »Dnevne vesti«.

²¹ *Slovenski narod*, 14. 7. 1915, str. 3, »Dnevne vesti«.

²² *Slovenski narod*, 17. 7. 1915, str. 4, »Dnevne vesti«.

²³ Gl. *Slovenec*, 28. 7. 1915, str. 4, »Ljubljanske novice«; *Slovenski narod*, 4. 5. 1915, str. 3, »Dnevne vesti«; *Slovenski narod*, 10. 5. 1915, str. 4, »Dnevne vesti«; *Slovenski narod*, 28. 7. 1915, str. 4, »Dnevne vesti«; *Slovenski narod*, 30. 7. 1915, str. 3, »Dnevne vesti«.

²⁴ MNZS, ZRP, Razglas (1. 5. 1915).

²⁵ *Slovenec*, 8. 4. 1916, str. 6, »Ljubljanske novice«.

²⁶ Gl. tudi *Slovenski narod*, 28. 4. 1916, str. 3, »Dnevne vesti«.

²⁷ SI ZAL LJU 489, t. e. 1789, a. e. 1630, št. 175.

²⁸ Brodnik, Dobrodelnost, str. 57.

²⁹ Prav tam.

³⁰ MNZ, ZRP, Someščani! (9. 5. 1916); *Slovenec*, 10. 5. 1916, str. 4, »Ljubljanske novice«; Brodnik, *Preskrba*, str. 24–25.

³¹ Prav tam.

³² *Slovenski narod*, 13. 5. 1916, str. 4, »Dnevne vesti«.

³³ *Slovenec*, 14. 7. 1916, str. 4, »Ljubljanske novice«; *Slovenski narod*, 14. 7. 1916, str. 3, »Dnevne vesti«.

Jesenska bilanca je pokazala, da je vojna kuhinja od srede julija do 15. septembra 1916 razdelila 33.996 porcij, iz česar je bilo mogoče sklepati, da je mesto kar klicalo po ustanovitvi novih ljudskih kuhinj.³⁴

S toplimi obroki sta bili povezani tudi poletni počitniški dnevni zavetišči, za kateri so bili zaslužni ljubljanski občinski svet, mestni šolski svet in deželni odbor v Ljubljani. Eno je bilo na II. mestni deški ljudski šoli, drugo v Spodnji Šiški, delovali pa sta od 9. avgusta do 12. septembra 1916.³⁵ Deželni predsednik Henrik grof Attems, naslednik barona Teodorja Schwarza, je menil, da morajo biti otroci finančno šibkejših staršev do podobne oskrbe upravičeni tudi med šolskim letom. Predlagal je, naj v mestu ustanovijo obednice in čajnice (*Suppen- und Teeanstalten*), ki bodo z rednimi toplimi obroki izboljšale zdravstveno stanje šolske mladine.³⁶ Predstavnik vlade, vojaštva, duhovščine, učiteljstva in zdravnikov je 5. decembra 1916 povabil na sestanek, saj je želel, da bi s skupnimi močmi poiskali »sredstva in pota, da se izvede ta prepotrebna dobrodelna akcija«. Bili so uspešni, saj sta nekaj dni kasneje vrata odprli novi dnevni zavetišči, eno v baraki ob Bleiweisovi cesti, drugo v Spodnji Šiški. Tudi tam so bili otroci poleg dnevnega varstva deležni toplih obrokov.³⁷

Leta 1917 so se Ljubljanci zaradi slabe letine in motenj v transportu soočili z akutnim pomanjkanjem živil in draginjo, ki je naraščala »od dne do dne«. Socialno šibkejša ljubljanska družina so se znašle v labirintu bede in lakote. Mestna oblast se je odločila, da najbolj ogroženim ponovno priskoči na pomoč z »ubožno akcijo«. V akcijo so se lahko vključile v Ljubljani stalno prebivajoče družine, ki so imele najmanj dva nepreskrbljena otroka, družinski dohodki pa niso smeli presežati (veliko) več kot eno krono na posamezno osebo na dan. Na poziv se je odzvalo 1200 družin s 6000 člani,³⁹ ki so lahko v cerkvi svetega Jožefa enkrat na mesec kupili živila po znižanih cenah.⁴⁰ Poleg mesa so lahko po najnižjih cenah kupovali mast in špeh. Občasno so bila na voljo tudi druga živila, jajca, zelje ipd.

Kljub temu da so imeli v izhodišču možnost za pomoč zgolj tisti, katerih dohodki niso presežali 50 kron na mesec na osebo, je leta 1917 mestna obči-

na dobivala vse več prošenj ljudi, ki so prosili, naj jih vključijo v ubožno akcijo. Med njimi so bili tudi premožnejši, »saj sploh ni mogoče dobiti živil tudi za drag denar ne«. Oblasti so po občilih pozivale, naj taki ljudje »ne nadlegujejo urada za vojno prehrano. Marsikdo pride v vojno prehrano s čudno zahtevo, naj se mu vsaj za enkrat da sira ali jajc. Tudi take zahteve so docela nedopustne.«⁴¹ A pritisk na mestno občino in mestno aprovizacijo ni popuščal. Magistratu ni preostalo drugega, kot da je kataster pomoči najbolj potrebnih razširil s 6000 osebami.

V začetku septembra 1917 je imela ubožna akcija mestne aprovizacije na seznamu 30.000 oseb! Sporočila je, da je storila vse, kar je lahko, in da v akcijo ne more vključiti novih »strank«. Župan je k dobrodelnosti še naprej prizadevno pozival premožnejše Ljubljance. Ti so lahko darežljivost izkazali s prostovoljnimi prispevki za »sladkorne izkaznice«, na »dobrodelnih tednih« (na primer teden vojaških vdov in sirot, ki je v Ljubljani potekal od 9. do 15. aprila 1917),⁴³ več kot običajno pa se je materialne pomoči nabralo na cesarske in cerkvene praznike: »Prižiganje sveč letos na vernih duš dan izostane. V to svrho namenjeni denar naj se obrne v korist ubožnim rodbinam padlih vojakov.«⁴⁴

Proti koncu vojne je bilo intervencij in akcij za pomoč revnim vse več, izkupiček pa je bil vse manjši. Beda je začela nadvladovati humanitarnost. To med drugim ponazarja zabeležka v kroniki osnovne šole Ljubljana - Barje (1917/18): »Vršile so se med šolskim letom še vse tiste zbirke v vojne namene, kakor prejšnja leta, le da so bile vedno bolj pičle. Ljudstvo je že vse dalo, kar je imelo in nastopal je očiten glad, in zadovoljni smo bili ako smo dobili kos nepokvarjenega koruznega kruha, ker navadno je bil kruh iz koruzne moke mešan z zmletimi storži, s slamo in bogvejak še z vsem. Ljudstvo je otopelo in željno čakalo rešitve – konca vojske.«⁴⁵

Socialno skrbstvo v Ljubljani v desetletju po prvi svetovni vojni

Po prvi svetovni vojni so v Sloveniji socialno politiko začeli obravnavati v sklopu samostojnega oddelka oziroma t. i. poverjeništvu za socialno skrbstvo, po letu 1924 oddelka za socialno politiko.⁴⁶ Država se je na to področje vključevala z ministrstvom za socialno politiko, ki pa je bilo leta 1931 priključeno ministrstvu za narodno zdravje. Po monarhiji smo

³⁴ *Slovenec*, 20. 9. 1916, str. 3, »Seja ljubljanskega občinskega sveta«.

³⁵ SI ZAL LJU 225, š. 3, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani o vojnem šolskem letu 1916–17. Sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1917, str. 29–31. Gl. tudi SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. 16, *Kronika 1916/17*, str. 30; Brodnik, *Dobrodelnost*; Mazi, *Socialna dejavnost*, str. 86.

³⁶ SI ZAL LJU 225, š. 3, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani o vojnem šolskem letu 1916–17. Sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1917, str. 29.

³⁷ Januarja 1917 so se revni otroci vseh ljubljanskih šol razveselili zajtrkovalnice v dnevnem zavetišču Vincencijeve konference.

³⁸ *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305, »Triumf proti oderuštvo«.

³⁹ *Slovenski narod*, 12. 4. 1917, str. 3, »Aprovizacija«.

⁴⁰ Štepec, *Vpliv vojne*, str. 126.

⁴¹ *Slovenski narod*, 26. 5. 1917, str. 4, »Aprovizacija«.

⁴² *Slovenski narod*, 3. 9. 1917, str. 4, »Aprovizacija«.

⁴³ Brodnik, *Preskrba*, str. 58, 93–94.

⁴⁴ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 118, a. e. 1916, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 24. 10. 1918, str. 165.

⁴⁵ SI ZAL LJU 229, *Kronika za leto 1917/18*. O zasebni dobrodelnosti gl. SI ZAL LJU 489, t. e. 1895, a. e. 1736, št. 509, Razpis raznih ustanov za deklisko balo in za reveže; št. 528, Razpis ustanove za revne otroke.

⁴⁶ Anžič, *Zgodovina socialne politike*, str. 11.

podedovali nezadosten socialnopolitični sistem, zato je imelo po prevratu tedanje poverjeništvu za socialno politiko veliko težkih nalog. Nič lažja pot se ni kazala občinam, ki so imele povečini skromne ali vsaj omejene proračune.⁴⁷

Socialno skrbstvo Ljubljane, ki je po vojni skupaj s predmestji štela 53.000 oseb,⁴⁸ je bilo odgovorno za revne, socialno šibke sloje, ki so bili iz različnih vzrokov vezani na javno pomoč.⁴⁹ Pri tem pa je mestni fizikat od občine pričakoval ne le kurativno, temveč tudi preventivno delovanje: »Občina mora gledati, da že v kali zaduši vzroke socialne bede in socialnega zla. To skrbstvo bo očuvalo občino za bodočnost pred velikimi izdatki, ki bi nastali v poznejših letih za pomnoženo socialno zlo, telesno in duševno zane-marjene potomce, nezaščiteni dele prebivalstva. Kapital, ki ga naloži občina v mladinsko skrbstvo, skrb za njen duševni in telesni razvoj, to niso zakopani talenti, marveč se bo obrestoval v delu te mladine v poznejših letih za blagor svojih rodbin in celokupnega naroda. Drugo skrbstvo občine pa je kurativno, da pomaga, kjer sta socialno zlo in beda že nastopila.«⁵⁰

Do leta 1923 ljubljanski magistrat ni poznal sistemske urejenega poslovanja v zvezi s socialno politiko, temveč so bile socialne zadeve razdeljene med različne uradnike.⁵¹ Med županovanjem Ljudevita Periča pa sta socialnopolitične naloge ljubljanske občine v okviru občinskega sveta mesta Ljubljana začela izvajati socialnopolitični odsek in socialnopolitični urad.

Socialnopolitični odsek, ki ga je volil ljubljanski občinski svet, je sestavljalo devet članov. Odsek je deloval v skladu s pravilnikom socialnopolitične uprave ljubljanske mestne občine. Pri pomembnih vprašanjih je smel k sodelovanju pritegniti strokovnjake s področja socialnih vprašanj in zastopnike dobredelnih ter strokovnih organizacij. Odsek je skrbel »zlasti za pomoči potrebno prebivalstvo mesta Ljubljane v kulturnem, gmotnem, socialnem in nrvstvenem pogledu.«⁵² Zadolžen je bil za sestavljanje proračuna socialnopolitične uprave, nadzor mestnih dobredelnih ustanov ter upravljanje zadev ubožnih zavodov in podpor, če te niso bile izrecno v domeni župana oziroma občinskega sveta.

Vse posle socialnega skrbstva oziroma sklepe občinskega sveta ter njegovega socialnopolitičnega odseka je izvrševal socialnopolitični urad, ki je bil ustanovljen 11. oktobra 1923. Urad je vodil načelnik v skladu s sklepi občinskega sveta in njegovega socialnopolitičnega odseka ter po navodilih župana. Načelniku so bili podrejeni vsi oddelki tega urada, ki so jih vodili referenti. Urad je bil sestavljen iz ubožnega oddelka, mladinskega oddelka, delavskega oddelka, stanovanjskega oddelka, pravovarstvenega in posredovalnega oddelka.⁵³

Ubožni oddelek je bil zadolžen za organizacijo in izvrševanje vseh nalog, ki so vključevale preskrbo finančno šibkih oseb. Po obsegu najzahtevnejše je bilo oskrbovanje starostnikov.⁵⁴ Ker se Zakon o zaščiti ubogih, starih in onemoglih iz leta 1922,⁵⁵ ki je določal, da mora za siromake (izvzemši vojne invalide)⁵⁶ skrbeti občina, v kateri siromak prebiva, ni izvrševal, saj ministrstvo za socialno politiko ni izdalo pravilnika, je moral urad delovati v skladu z Zakonom o domovinstvu z dne 3. decembra 1863⁵⁷ in Zakonom o preskrbi ubogih z dne 28. avgusta 1883,⁵⁸ upoštevati pa je moral tudi drugo ustrezno zakonodajo. Socialna oskrba v Ljubljani je bila regulirana s pravilnikom za podeljevanje podpor mestnim odraslim ubogim. Pravilnik je določal, da je do pomoči upravičen tisti, »kdor ni zmožen s svojimi močmi in sredstvi sebi in svoji rodbini preskrbovati za življenje neizogibno potrebnih stvari in nima nobenega, ki bi bil pri državljanskem pravu ali po drugih zakonih dolžan ga preskrbovati ali podpirati.«⁵⁹ Ljubljanska občina je torej morala skrbeti za stare, bolne in onemogle osebe, ki so bile nezmožne za delo in se niso mogle oskrbovati doma.⁶⁰

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Kresal, *Zgodovina*, str. 56. O razvoju institucionalnega varstva starih ljudi gl. Mali, *Od hiralnic*, str. 9–31.

⁵⁵ *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 77, 21. 7. 1922, Zakon o zaščiti ubogih starih in onemoglih. Zakon, ki je imel šest členov, je v 3. členu določal, da če občine (in »ostale višje samoupravne edinice«) za svoje uboge ne bi mogle skrbeti, »jih prevzema ministrstvo za socialno politiko v breme svojega proračuna«.

⁵⁶ O invalidskem vprašanju gl. Breclj, *Zgodbe*, str. 437–461. Gl. tudi *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, št. 47, 4. 5. 1921, Uredba o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih vojakov. *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 14, 14. 2. 1922, Zakon o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojniških žrtev.

⁵⁷ Domovinski zakon je določal pogoje ubožne oskrbe ter občini nalagal dolžnost oskrbovanja ubogih. Gl. *Reichs-Gesetz-Blatt für Kaiserthum Oesterreich*, št. 105, 1863, str. 368–376. Podrobneje o zakonu gl. Anžič, *Skrb za uboge*, str. 34–36.

⁵⁸ Zakon je predpisal ukinitve župnijskih ubožnih zavodov in predajo njihovega premoženja občinam. V 48 členih je opredelil, kako naj bi občine skrbele za reveže. Več o tem gl. Anžič, *Skrb za uboge*, str. 36–43. Gl. tudi Anžič, *Socialna politika na Kranjskem*.

⁵⁹ SI ZAL LJU 488, Cod III., t. e. 120, a. e. 80 / 1923/24, Pravilnik za podeljevanje podpor mestnim odraslim ubogim.

⁶⁰ *Socialno zdravstvo*, str. 32.

⁴⁷ Članek, ki je sicer politično motiviran, kljub temu poda vpogled v kronologijo povojnega dogajanja na področju socialne politike. Gl. *Slovenec*, 30. 1. 1923, str. 2, »'Socialne' zasluge demokratske stranke«.

⁴⁸ SI ZAL LJU 488, Cod III., t. e. 119, št. 79, Zapisnik sedme javne seje občinskega sveta, 15. 2. 1921, str. 23; *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, str. 292.

⁴⁹ Poudariti je treba, da je aprovizacijska kriza, ki je terjala precejšen angažma mestne občine, trajala še nekaj let po koncu vojne. Gl. *Slovenski narod*, 11. 2. 1919, str. 1, »Kaj bo z aprovizacijo?«; Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, str. 151–159.

⁵⁰ *Socialno zdravstvo*, str. 29. O preventivnem socialnem varstvu gl. Kržišnik, *Socialna politika*, str. 21–22.

⁵¹ Dobaja, *Za blagor*, str. 121.

⁵² SI ZAL LJU 488, Cod III., t. e. 120, a. e. 80 (1923/24), Zapisnik javne seje občinskega sveta, 16. 10. 1923, Pravilnik socialno-politične uprave mestne občine ljubljanske.

Podpore, do katerih so imeli pravico odrasli socialno ogroženi, so bile izredne in stalne. Izredne podpore so bile namenjene osebam, ki so bile zaradi bolezni ali nezgode potrebne nujne pomoči. Prejele so jih kot denar, hrano, obleko in obutev, šolske knjige in potrebščine, premog, drva idr. Izredne podpore je dodeljeval ubožni oddelek socialnopolitičnega urada po lastni presoji, o izplačilih pa je moral redno poročati socialnopolitičnemu odseku.⁶¹

Do stalne podpore so bili upravičeni socialno ogroženi, starejši od 60 let, v primeru nezmožnosti preživljanja pa tudi bolni in invalidi. Stalne podpore so izvajali s preskrbo po zavodih in s t. i. prosto zunanjo preskrbo.

Prvi način je predvideval, da se osebe, ki so povsem brez sredstev, ki so zaradi starosti in/ali onemoglosti nezmožne za delo ter nimajo sorodnikov, ki bi zanje skrbeli, nastanijo v mestnih zavodih in da zanje poskrbijo v njih. Največ jih je bilo v t. i. mestnem zavetišču na Japljevi ulici. Zavetišče, ki ga je upravljal nadzornik, je bilo namenjeno ženskam in moškim, v njem je bivalo več kot 200 oseb, za katere so poleg zdravnika skrbele sestre reda sv. Križa. Zavetišče je zaposlovalo tudi nekaj služkinj, hlapca in hišnika, saj je imelo svoj vrt in pekarno, razvito so imeli perutničarstvo in prašičerejo.⁶²

V zavodu je nenehno primanjkovalo prostora, še posebej pereče pa je bilo, da ustanova ni razpolagala z oddelkom za t. i. hiralce. Te je morala občina nastanjati v zasebnih zavodih in zanje plačevati oskrbovalnino.⁶³

Pri izvajanju drugega modela, odprtega sistema skrbstva, je mestnemu socialnopolitičnemu uradu pomagalo 22 okrajnih načelnikov. Vsak od njih je imel odkazan okoliš, ki je bil razmeroma majhen, da je lahko dodobra spoznal vse pomoči potrebne osebe in jih pritegnil v evidenco svoje oskrbe (teh je bilo leta 1930 več kot 800). Okrajni načelniki in njihovi pomočniki so bili pomembni akterji »pri udeleževanju občinske dobrodelnosti, ker prihajajo sami iz ljudstva, žive v vednem stiku z ljudstvom in tako poznajo vse njihove potrebe in težnje«.⁶⁴

Prosta zunanja preskrba oziroma način odprtega skrbstva je temeljil na sistemu podpor v blagu (sladkorju, moki, drveh, premogu, obleki) ali denarju. Oskrbovancem je med boleznijo pripadala nega, zdravljenje so jim omogočili mestni zdravniki, brezplačno so prejeli zdravila, obveze in druge zdravstvene potrebščine.⁶⁵ Naj omenim 7. člen pravilnika

za podeljevanje podpor mestnim odraslim ubogim, po katerem so osebe, »ki so ububožale po lastni krivdi« (pijanci, delomrzneži), podporo dobivale »le v taki obliki, da je ne morejo izrabljati v svoje lahkomišelske namene«.⁶⁶

Kdor je želel pridobiti stalno mesečno ubožno podporo, je moral na mestni magistrat vložiti prošnjo. Ubožni oddelek socialnopolitičnega urada je določil referenta, ki je proučil razmere prosilčevega bivališča ter njegove premoženjske in družinske razmere; na podlagi pridobljenih podatkov je izpolnil vprašalno polo in podal mnenje o upravičenosti posameznika do podpore. Zbrani material je referent posredoval mestnemu fizikatu, ki je prosilca pregledal in dokumentacijo, dopolnjeno z zdravniškim spričevalom, vrnil ubožnemu oddelku socialnopolitičnega urada. Na osnovi zbrane dokumentacije je o posameznem primeru na seji socialnopolitičnega odseka poročal njegov načelnik. Referent pa je smel podati tudi lastne predloge o pomoči potrebnih, ki so bivali v njegovem okolišu.⁶⁷

Poleg vodenja evidenc socialno ogroženih in dodeljevanja vseh vrst pomoči, do katerih so bili ti upravičeni, upravljanja vseh ubožnih ustanov mesta Ljubljana, mestnih zavetišč za onemogle in dobrodelne ustanove je bil ubožni oddelek zadolžen tudi za sodelovanje z drugimi javnimi in zasebnimi ustanovami s področja socialnega skrbstva.

Novost na področju povojne uprave je bilo mladinsko skrbstvo, ki v Avstriji ni bilo vključeno v javni sektor. Z oskrbo otrok in mladostnikov so se ukvarjale karitativne organizacije ter kongregacije, ki so bile deležne podpore države, dežele, občin in/ali zasebnikov. Po vojni, ki je zapustila številne sirote in telesno ter duševno onemogle otroke, sta se nova država in politika posvetili tudi skrbi za mlade.⁶⁸ Na občinski ravni je potrebne naloge prevzel mladinski oddelek. Organiziral in izvrševal je naloge s področja socialne in higienske zaščite otrok ter mladine, s poudarkom na postavkah iz Zakona o zaščiti dece in mladine iz leta 1922. Oddelek je med drugim skrbel za poklicno varuštvo otrok, predvsem najdenčkov, sirot in nezakonskih otrok, ki so bili rojeni v Ljubljani in/ali so v njej bivali. Oddelek je skrbel za oddajo otrok v rejo in dodeljevanje podpor rejnikom. Referentke in referenti oddelka so nadzorovali zdravstveno stanje otrok in socialni položaj njihovih skrbnikov ter spremljali higienske razmere, v katerih so bivali.⁶⁹ Posebej na-

⁶¹ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 120, a. e. 80 / 1923/24, Pravilnik za podeljevanje podpor mestnim odraslim ubogim.

⁶² SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 675; *Socialno zdravstvo*, str. 33–35.

⁶³ *Socialno zdravstvo*, str. 33–35.

⁶⁴ Prav tam, str. 33, 36.

⁶⁵ 10. člen pravilnika je mestni občini nalagal tudi dolžnost

pokopavanja »ubogih«, ki so umrli v Ljubljani. Gl. SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 120, a. e. 80 / 1923/24, Pravilnik za podeljevanje podpor mestnim odraslim ubogim.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Breclj, *Zgodbe*, str. 456.

⁶⁹ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 672.

*Socialno skrbstvo v obdobju med svetovnima vojnama
(hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, inv. št.: SL9749 (ZČS)).*

tančni so bili pri nadzoru razmer, v katerih so živeli telesno ali duševno bolni otroci.

V okviru mladinskega oddelka socialnopolitičnega urada so delovala tudi dnevna zavetišča za revno šolsko mladino v Ljubljani, ki so imela korenine v letih vojne vihre: »Dobrotvornosti so se med vojsko odpirala vrata karmoč široko. Na dobra srca so neprestano trkali; dannadan so razglašali časopisi nove potrebe, nove prošnje zdaj za ranjence in betežnike, zdaj za vdove in sirote, pa zopet za božičnice itd. Priznati moramo, da dobrodelnost nikdar ni odpovedala. Pri tem pa nismo smeli pozabiti domače siromašne mladine, ki je bila brez pravega nadzorstva, prepuščena sama sebi in pohujšanju ulice. Po prizadevanju šolskih in izvenšolskih mladino ljubov, nadzornikov, mestnega in deželnega načelstva so nastala v Ljubljani štiri zavetišča, ki tvorijo danes veliko panogo našega vzgojnega dela, pa posegajo tudi precej občutno v letne proračune mestne, kakor tudi pokrajinske občine. Zavetišča so postala, kakor kaže izkušnja, nujna vzgojna ognjišča, ki bodo morala obstati tudi v miru, kajti brez njih bi imel precejšen del siromašne mestne mladine znatno in nevarno moralno škodo. Seveda je vsa ta zadeva še v razvoju, kajti manjka predvsem ugodnih prostorov, a stori se, kar je v sedanjih razmerah možno.«⁷⁰

Mestna občina je vzdrževala štiri dnevna zavetišča (Tabor, Spodnja Šiška, Sv. Florjan, Prule), vzgo-

jitelje pa je plačevala država.⁷¹ Zavetišča je dnevno obiskovalo okrog 200 šoloobveznih deklic in dečkov iz delavskih in uradniških družin, pri čemer so socialne službe ocenjevale, da je potreba po dnevnik zavetiščih vsaj še petkrat tolikšna. Otroci so bili pod stalnim nadzorstvom vzgojiteljic, vsak dan so prejeli zajtrk in kosilo.⁷²

Konec dvajsetih let 20. stoletja je mestna občina začela organizirati počitniške kolonije na Gorenjskem,⁷³ v Kraljevici⁷⁴ in Omišlju,⁷⁵ vsako leto je z letovanjem razveselila več kot 200 otrok.

Občina je tesno sodelovala tudi z vsemi zasebnimi in javnimi mladinskimi zavodi,⁷⁶ ki so skrbeli

⁷¹ Primožič, *Varstvo*, str. 5.

⁷² SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 670. Več in podrobneje o namenu in pomenu dnevnih zavetišč ter o pravilniku za dnevne dečje domove iz leta 1925 gl. Primožič, *Varstvo*, str. 9–11, 14.

⁷³ Gl. SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 30. 4. 1929; Zapisnik seje socialno političnega odseka, 29. 4. 1930; Zapisnik seje socialno političnega odseka, 24. 4. 1931; Zapisnik seje socialno političnega odseka, 17. 6. 1931.

⁷⁴ *Socialno zdravstvo*, str. 44, 45.

⁷⁵ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 669.

⁷⁶ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 120, a. e. 80 (1923/24), Zapisnik javne seje občinskega sveta, 16. 10. 1923, Pravilnik socialno-politične uprave mestne občine ljubljanske.

⁷⁰ *Slovenec*, 20. 2. 1919, str. 2, »Zavetišča«.

za preskrbo zapuščenih otrok, saj ni razpolagala z lastnimi nastanitvenimi objekti.⁷⁷ Za vse gojence je občina plačevala nastanitev in prehrano v javnih in zasebnih zavodih, skrbela pa je tudi za nakup njihove obleke in obutve ter šolskih potrebščin.⁷⁸ Stalne in izredne podpore je občina nudila tudi revnim staršem mladoletnikov, za šolarje iz finančno šibkih družin pa je organizirala božičnico.⁷⁹

V povojnem socialnem ustroju je bila pomembna vloga dodeljena stanovanjskemu oddelku, ki je skrbel za zavetišča in prenočišča ter zaščito najemnikov, pospeševal dodeljevanje stavbnih kreditov, vodil stanovanjsko statistiko in t. i. stanovanjsko posredovalnico v duhu zdravih stanovanj za revne sloje ter organiziral ustanavljanje družinskih vrtičkov.⁸⁰

Delavski oddelek je vodil delavsko skrbstvo v ožjem pomenu besede, skrbel je namreč za zaščito dela, sodeloval pa je tudi pri reševanju vprašanja brezposelnosti, ki je bilo v Ljubljani vedno zelo aktualno, še posebej v zimskih mesecih, ko se je po pomoč na občino obračalo veliko oseb, nekaj sto vsak mesec.⁸¹ Poleg denarnih nakazil je delil nakazila za prehrano, obleko in obutev, v zimskih mesecih pa je omogočil, da so imeli brezposelni delavci, ki so bili v Ljubljani v tekočem letu zaposleni najmanj tri mesece,⁸² dostop do ogrevalnice, kjer so tudi prenočevali.

Veliko dela je imel tudi t. i. pravovarstveni in posredovalni oddelek, ki je bil med drugim zadolžen za pravno zaščito nezakonskih mater, pravne nasvete pa je dajal socialno šibkejšim najemnikom, ženam, ki so jih zapustili možje, in zapuščenim otrokom.⁸³ Pogosto je svetoval delavcem pri pisanju raznih prošenj in pritožb, v njihovem imenu je posredoval pri upravnih oblasteh in socialnih zavodih.⁸⁴

Kljub aktivnostim javnih dejavnikov na področju socialne politike po prvi svetovni vojni je (zasebna) dobrodelnost ostajala sestavni del mreže socialnega

skrbstva, ohranila je svoje področje in ga celo razširila, saj »javna oblast umeva njena stremljenja in jih tudi podpira«.⁸⁵

Dravska banovina je konec tridesetih let 20. stoletja beležila več kot 5200 društev, več kot 1000 jih je imelo karitativni značaj. Številna humanitarna društva so delovala tudi v Ljubljani, kjer je bila dobrodelnost pestra še posebej na področju mladinskega skrbstva. Za boljšo orientacijo bom naštel le nekatere od njih. Poleg delovanja društva Dobrodelnost, Slovenskega Rdečega križa, Krščanske ženske zveze ter ženskega društva, Karitativne zveze, ki je na sedežu v Ljubljani povezovala karitativna društva ljubljanske škofije, v ljubljanski občini beležimo delovanje Družbe sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbovanje siromakov in varstvo mladine, Škofijskega društva za varstvo sirot, Društva za vzdrževanje otroške bolnišnice, ljubljanske sekcije Unije za zaščito otrok, ženskega vzgojevalnega in podpornega društva, telesno-kulturnega društva Atena, društev Skrb za mladino ter Mladinska skrb, Dečjega in materinskega doma kraljice Marije ter Društva za otroško varstvo in mladinsko skrbstvo.

Številni so bili tudi zavodi za mladino: Marijanišče za učence ljudske šole in dijake, Lichtenthurnov zavod za šoloobvezne deklice in dijakinje, Salezijski zavod na Rakovniku za šoloobvezne dečke in dijake, Slomškov zavod za dijake na Poljanski cesti, Mladinski dom za dijake na Taboru, Collegium Sraphicum za dijake v Frančiškanski ulici, Križanski dijaški konvikt, Dom šolskih sester za dijakinje na Lončarski stezi, Dom Ubogih šolskih sester za dijakinje na Barju, uršulinski samostan, Dom šolskih sester v Zgornji Šiški na današnji Šišenski cesti, Knobleharjev zavod oziroma internat za dijake v Zgornji Šiški, Dr. Krekova višja gospodinjstva šola za dijakinje, Akademski dom na Miklošičevi cesti, Akademski dom na Kolodvorski ulici, Oražnov dom na Wolfovi ulici in Dolenjski cesti, Dom sv. Cirila in Metoda na Strelški ulici, Dom visokošolk v Gradišcu itd. Poleg dnevniških otroških zavetišč (Marijanišče, Dom Marije Pomočnice na Karlovski cesti, zavetišči v Trnovem in na Viču) je delovalo več otroških vrtcev (Lichtenthurnov zavod, Hiša frančiškanskih misijonark na Gorupovi ulici, uršulinski samostan).

V Ljubljani je bilo tudi nekaj društev za dijake, na primer akademsko podporno društvo, Radogoj, dijaško podporno društvo, Pripraviški dom, Podporno društvo na srednji tehnični šoli in več splošnih pomožnih kuhinj za dijake (med drugim Konference Srca Jezusovega, društev Domovina in Kraljica Marija, po različnih šolah so obratovale menze Rdečega križa).

V Ljubljani so delovali Društvo za varstvo vajecev, Katoliško društvo rokodelskih pomočnikov, Vajenski dom, Rokodelski dom, Društvo za varstvo

⁷⁷ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 671.

⁷⁸ *Socialno zdravstvo*, str. 42, 43.

⁷⁹ Več o mladinskem skrbstvu, skrbi za otroke s posebnimi potrebami, organizaciji zdravstvene službe ter zaščiti mater in otrok gl. Dobaja, *Za blagor*. Gl. tudi *Socialno zdravstvo*, str. 46 sl.

⁸⁰ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 120, a. e. 80 (1923/24), Zapisnik javne seje občinskega sveta, 16. 10. 1923, Pravilnik socialno-politične uprave mestne občine ljubljanske. Več o tem gl. Kresal, *Socialna politika*.

⁸¹ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 120, a. e. 80 (1923/24), Zapisnik javne seje občinskega sveta, 16. 10. 1923, Pravilnik socialno-politične uprave mestne občine ljubljanske.

⁸² *Socialno zdravstvo*, str. 38–40. O zaščiti delavcev gl. Kresal, *Zgodovina*. Gl. tudi Ivanetič, *Socialna politika*.

⁸³ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 120, a. e. 80 (1923/24), Zapisnik javne seje občinskega sveta, 16. 10. 1923, Pravilnik socialno-politične uprave mestne občine ljubljanske.

⁸⁴ SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 674.

⁸⁵ *Spominski zbornik Slovenije*, str. 540–542, tu 540.

deklet, Društvo za pohabljenno mladino v Ljubljani, Vzgojevalno in izobraževalno društvo ter na skoraj vseh srednješolskih zavodih razna dijaška podporna društva. Pomembno vlogo so odigrala tudi podporna društva za posamezne stanove, na primer Mladika, žensko vzgojevalno in podporno društvo, ter Podporno društvo za služkinje. V Ljubljani je po končani vojni delovala tudi Zveza vojnih vdov in sirot za Slovenijo.⁸⁶ Z dobroteljnostjo so se ukvarjala tudi ženska društva, Splošno slovensko žensko društvo si je na primer prizadevalo za samske matere in njihove otroke, ločenke, vdove in samske ženske.

Nekaj društev se je posvetilo tudi zdravju, med drugim Protituberkulozna zveza, Društvo za borbo proti raku, Sveta vojska in Treznost. Za slepe, gluho-neme in invalide so skrbeli Podporno društvo slepih, Dom slepih, Društvo gluhonemih in Društvo za pohabljenno mladino. Obnemogle so sprejemali v hiralcnicah »Jožefinišče« in Zavetišče sv. Jožefa.⁸⁷

Zaključek

V prvi polovici leta 1923, ko je ljubljanski magistrat vzpostavil mrežo urejenega poslovanja v zvezi s socialno politiko, je občina za socialno skrbstvo namenila 766.000 din, v drugi polovici tega leta pa že 908.942 din. Leto kasneje je socialnim zadevam namenila 2.824.000 din, leta 1929 4.489.670 din in leta 1930 4.878.450 din. Prerez stroškov leta 1930 odkrije, da je bilo za starostno skrbstvo namenjenih 920.000 din rednih in 270.000 din izrednih podpor. Oskrba v zavodih je stala nekaj več kot 1.807.000 din. Na mladinsko skrbstvo je odpadlo 330.000 din rednih in 130.000 din izrednih podpor. Dnevna zavetišča in igrišča so stala 165.000 din ter počitniške kolonije 80.000 din. Oskrba mladih v reji ter zavodih je terjala 160.000 din. Za poklicno varuštvo in oskrbo dojenčkov je bilo treba odšteti 70.000 din. Brezposelnim so izplačali podpore v višini 350.000 din, za delavsko izobrazbo pa namenili 50.000 din. Tujim občanom je bilo treba povrniti 80.000 din, prišteti pa je bilo treba še 165.000 din za različne druge stroške poslovanja.⁸⁸ Predstavniki ljubljanske občine so menili: »Lahka nam je vest, ko polagamo račun svojega dela z ugotovitvijo, da smo v pogledu socialnega skrbstva v dravski banovini med vsemi občinami in da tudi v državni ni mesta, ki bi več dalo za olajšanje ljudske bede kot ljubljanska mestna občina.«⁸⁹

Podatki pokažejo, da so se akterji na področju socialne politike po prvi svetovni vojni zavedali, da je treba vzpostaviti sistem, ki bi socialno ogroženim

skupinam nudil osnovno varnost pri socialnozdravstveni zaščiti. Sledili so začrtanim nalogam in vsako leto pomoči potrebnim namenili več sredstev. Kljub temu je bil sistem socialnega skrbstva deležen kritik, da ni dovolj učinkovit. Mestni fizikat je krivca za to iskal v slabi organizaciji dela in premajhnem strokovnem znanju zaposlenih: »Vprašanje se vriva, ali je podeljevanje podpor, hrane, zdravil, obleke in drugih dobrot brez krajnega nadzorstva, brez organizirane zaščitne sestrskes službe in brez socialne in zdravstvene pedagogike zadostno.«⁹⁰ Mestni svetniki pa so se poenotili, da uprava naravnost kriči po modernizaciji, »po novi praktičnejši in cenejši ureditvi. Prav posebno važno je to v socialnopolitičnem delu, ki ima neposreden stik z življenjem in ga vsak birokratizem ubija. Neizogibna je reforma mestnih zavodov, uvedba socialne statistike vseh tozadevnih evidenc in pregrupacija nekaterih poslov.«⁹¹ Socialnopolitični odsek je tako začel pripravljati predloge, ki bi pripeljali do ustrežnejše strukture in primernejšega načina dela, s katerimi bi najoptimalneje sledili cilju, »kako na najhitrejši in najboljši način pomagati najbednejšim občanom.«⁹² Čakalo ga je namreč nekaj nujnih projektov (izpopolnitev dnevnih zavetišč, razširitev mestnega zavetišča za onemogle, gradnja otroškega zavetišča, ustanovitev javne kuhinje in postavitve kapacitet za stalne počitniške kolonije),⁹³ ki pa jih je upočasnila velika gospodarska kriza.⁹⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MNZZ – Muzej novejšje zgodovine Slovenije
ZČS – Zbirka časopisa Slovenec
ZRP – Zbirka razglasov in plakatov 1914–1918.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 225, Osnovna šola Ledina, Ljubljana.
LJU 229, Osnovna šola Ljubljana – Barje.
LJU 233, Osnovna šola Vrtača, Ljubljana.
LJU 488, Mesto Ljubljana: rokopisne knjige.
LJU 489, Splošna mestna registratura.

⁹⁰ Prav tam, str. 30.

⁹¹ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 676, 677.

⁹² Prav tam.

⁹³ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 123, a. e. 88, Zapisnik 3. redne javne seje občinske uprave ljubljanske, 20. 3. 1931, str. 150, 152, 154.

⁹⁴ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 121, a. e. 83, Zapisniki javnih sej občinskega sveta ljubljanskega v letu 1927 in 1928, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, str. 666, 676. Gl. tudi Šorn, O socialnem skrbstvu.

⁸⁶ *Slovenec*, 21. 1. 1922, str. 4, »Ljubljanske novice«.

⁸⁷ *Spominski zbornik Slovenije*, str. 540–542. Gl. *Socialno zdravstvo*, str. 53 sl.

⁸⁸ *Socialno zdravstvo*, str. 32.

⁸⁹ SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 123, a. e. 88, Zapisnik 3. redne javne seje občinske uprave ljubljanske, 20. 3. 1931, str. 150, 152, 154.

SŠM – Slovenski šolski muzej
DZ – Dokumentacijska zbirka.

ČASOPISI

Delavec, 1915.
Domoljub, 1916.
Laibacher Zeitung, 1915.
Ljubljanski škofijski list, 1915.
Slovenec, 1915, 1916, 1919, 1922, 1923.
Slovenski narod, 1915–1917, 1919.

LITERATURA IN TISKANI VIRI

- Anžič, Sonja in Hančič, Damjan in Šenk, Tatjana: *Ljubljanski župani skozi čas = Ljubljana mayors through time. 500 let ljubljanskih županov = 500 years of Ljubljana mayors. 1504–2004*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2004, str. 128–129.
- Anžič, Sonja: *Skrb za uboge v deželi Kranjski. Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002.
- Anžič, Sonja: *Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do 1918. Magistrsko delo*. Ljubljana, 2000.
- Anžič, Sonja: Socialna politika na območju Ljubljane do druge svetovne vojne. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (ur. Darja Zaviršek in Vesna Leskošek). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 165–179.
- Anžič, Sonja: Zgodovina socialne politike v osrednjem slovenskem prostoru do druge svetovne vojne. *Zgodovina socialne politike, socialnega dela in izobraževanja za socialno delo v Sloveniji. Zbornik povzetkov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2005, str. 11.
- Brecelj, Anton: Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine* (ur. Josip Mal). Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 437–461.
- Brodnik, Vilma: Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Kronika* 38, 1990, št. 1–2, str. 56–64.
- Brodnik, Vilma: *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno. Diplomsko delo*. Ljubljana, 1988.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921*. Sarajevo: Državna štamparija, 1932.
- Dobaja, Dunja: *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Eržen Podlipnik, Elizabeta: Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu na Kranjskem v prvem letu prve svetovne vojne. *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu velike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2014, str. 61–66.
- Ivanetič, Kaja: *Socialna politika med obema vojnama v Sloveniji. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2012.
- Južina, Simona: *Zgodovina in razvoj socialne politike. Diplomsko naloga*. Ljubljana, 1998.
- Koder, Metka: »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radckegega«. Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 5, 1998, št. 1, str. 37–55.
- Kresal, France: Socialna politika. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 98–101.
- Kresal, France: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Kržišnik, Anton: *Socialna politika. Zgodovina socialne politike in socialnih služb v predsocijalističnih družbenih formacijah*. Ljubljana: Šola za socialne delavce v Ljubljani, 1967.
- Mali, Jana: *Od hiralnic do domov za stare ljudi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2008.
- Mazi, Suzana: *Socialna dejavnost po »Slovenskem narodu« v letu 1914. Diplomsko naloga*. Ljubljana, 1988.
- Perovšek, Jurij: Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921. *Studia Historica Slovenica* 17, 2017, št. 2, str. 559–610.
- Pipp, Lojze: Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, št. 1, str. 66–72.
- Primožič, Marija: *Varstvo otrok in mladine od 1916–1945 leta v Ljubljani. Diplomsko naloga*. Ljubljana, 1992.
- Reichs-Gesetz-Blatt für Kaiserthum Oesterreich*. Wien: aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, št. 105, 1863.
- Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine* (ur. Josip Mal). Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Slovenski begunski koledar za leto 1917*. [Ljubljana]: Katoliška tiskarna, [1917].
- Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930*. Ljubljana: Mestno načelstvo, 1931.
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortsrepertorium von Krain*. Wien: Verlag der Deutsch-österreichischen Staatsdruckerei, 1919.
- Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Svoljšak, Petra: *Usmiljenim srcem. Slovenska kronika XX. stoletja. 1900–1941* (ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt). Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 156–157.

Šorn, Mojca: O socialnem skrbstvu ljubljanske mestne občine v letih 1935–1945. *Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 825–845.

Šorn, Mojca: *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.

Štepec, Marko: *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918. Doktor-ska disertacija*. Ljubljana, 2018.

Uradni list deželne vlade za Slovenijo. Ljubljana: Delniška tiskarna, št. 47, 4. 5. 1921.

Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo. Ljubljana: Delniška tiskarna, št. 14, 14. 2. 1922.

Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo. Ljubljana: Delniška tiskarna, št. 77, 21. 7. 1922.

Uratnik, Filip: Socialno skrbstvo in socialna zakonodaja. *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine* (ur. Josip Mal). Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 461–483.

SPLETNI VIRI

Triller, Karel (1862–1926) – *Slovenska biografija*:
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi722817/>.

S U M M A R Y

Social care in Ljubljana during the First World War and in the decade that followed

In the nineteenth century, economic liberalism cast a growing number of people into a socially disadvantaged position. Care for the poor, which had until then been sporadically and unsystematically provided by public and private institutions through various measures and activities, was no longer an

adequate response to the growing social crisis. The new economic system clearly needed to incorporate a strategy aimed at finding global solutions to social issues. The main task was to recognize the importance of formulating principles that would regulate relations between individuals and social institutions both in theory and practice.

The First World War made a profound and sweeping impact on the prewar social care system. The daily routine of social services was interrupted by the mobilization of employees and new priority tasks which were primarily aimed at ensuring the bare survival of the masses. Much of social policy was concentrated on two tasks: steering its activities towards formulating and implementing rules on provisioning the population to address the overall shortages while continuing to develop rules and regulations governing social aid. At the onset of the war, the list of eligible recipients of state allowance was expanded to include the families of enlisted, fallen, and captured soldiers as well as refugee families.

After facing many obstacles during the war, social institutions awaited its end in 1918 depleted or drained. To strengthen the postwar social policy, the state undertook to secure the bulk of social aid, directing most efforts at addressing the social ills of the working class while referring social care for other disadvantaged groups to banovinas and municipalities. Municipalities funded the highly demanding tasks of providing social care and social-hygiene protection from budgetary appropriations, or they financed themselves with loans, donations, and so on.

Although Ljubljana invested a significant amount of energy and resources in the implementation of these tasks, it fell short of meeting the set objectives during the first post-war years. Until 1923, the city administration had no systemic approach in the field of social policy, leaving social matters scattered or fragmented among different officials. Social care was strengthened by establishing the social-political department and office and their relatively methodical and broad-based operations. Although the article points to systemic shortcomings, it also highlights the realization of many tasks with which the city provided socially disadvantaged groups with basic social and medical care.

Ivan Smiljanić

mag. zgod., mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: ivan.smiljanic@inz.si
ORCID: 0000-0001-8202-8338

Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani

IZVLEČEK

Članek obravnava zgodovino spominske plošče, posvečene ozemlju Primorske, ki jo je po podpisu Rapalske pogodbe leta 1920 zasedla Italija. Odkrita je bila na pobudo Jugoslovanske matice, društva za pomoč in podporo zamejskim Slovencem, pred sedežem univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu 20. marca 1921, kot reakcija na italijansko praznovanje priključitve istega dne. V obdobju med svetovnima vojnama se je pojavilo več idej, da bi ploščo nadgradili v večji spomenik, toda noben načrt ni bil uresničen. Plošča ni bila le kraj spomina na travmatično ozemeljsko izgubo, temveč je postala kraj študentskih političnih manifestacij, usmerjenih tako proti Italiji in fašizmu kot proti beograjskemu režimu in njegovemu nasilju. Ker je plošča stala na avtonomnem ozemlju univerze, je jugoslovanska oblast ni mogla odstraniti. Uničena in odstranjena je bila med italijansko okupacijo na začetku druge svetovne vojne. Leta 2012 je bila pred univerzo odkrita nova plošča, ki pa se je zaradi preslabega poznavanja zgodovine njene predhodnice spremenila v spominsko ploščo bazoviškimi žrtvami.

KLJUČNE BESEDE

spomeniki, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, Kraljevina Italija, Rapalska pogodba, fašizem, Univerza v Ljubljani, javni spomin

ABSTRACT

A MEMORIAL OF THE OCCUPIED TERRITORY IN FRONT OF THE RECTORATE OF THE UNIVERSITY OF LJUBLJANA

The article discusses the history of the memorial plaque dedicated to the territory of the Littoral, which Italy occupied after the signing of the Treaty of Rapallo in 1920. The plaque was unveiled in Congress Square, in front of the Rectorate of the University of Ljubljana, on the initiative of the Yugoslav Society, an association aiding and supporting Slovenians abroad. The inauguration took place on 20 March 1921, in reaction to Italy's festivities celebrating the annexation, which was carried out that same day. During the interwar period, several ideas were raised to convert the plaque into a bigger monument, none of which came to fruition. Apart from representing a place of memory, related to the traumatic loss of territory, the plaque also became a place of student political manifestations directed as much against Italy and Fascism as the Belgrade regime and its violence. Standing in the university's autonomous territory, the plaque fell outside the jurisdiction of the Yugoslav government. It was destroyed and removed during Italy's occupation at the onset of the Second World War. In 2012, a new memorial plaque was unveiled in front of the university building. However, due to a lack of knowledge about the history of its predecessor, it came to be regarded as a memorial of the Basovizza victims.

KEY WORDS

monuments, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, Kingdom of Italy, Treaty of Rapallo, Fascism, University of Ljubljana, public memory

Uvod

Manjši park pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu je bil zaradi prestižne lege sredi glavnega mesta dežele od konca 19. stoletja pogosto obravnavan kot primerna lokacija za postavljanje spominskih obeležij osebam, pomembnim za celoten slovenski prostor. Spomeniki, ki so bili tu kasneje dejansko postavljeni, so večinoma povezani z zgodovino univerze, markantni izjemi pa sta spominska plošča zasedenemu ozemlju iz leta 1921 in obeležje, ki jo je nadomestilo leta 2012. O zgodovini prvotnega obeležja in njegovih neuresničenih različicah je bilo v strokovni literaturi napisanega malo, na primer pri umetnostni zgodovinki dr. Špelci Čopič¹ in etnologu dr. Božidarju Jezerniku,² toda fragmenti niso bili povezani v celoto. K rekonstrukciji zgodovine spominskega obeležja je prvi celoviteje pristopil tajnik Slovenske izseljenske matice Janez Rogelj za potrebe postavitve novega obeležja,³ njegovi izsledki so upoštevani tudi v pričujočem prispevku. Dosedanja spoznanja je mogoče dopolniti z vrsto novih, še neznanih podatkov, ki zgodovino spominskega obeležja postavljajo v zgodovinski kontekst in hkrati dopolnjujejo pomanjkljivosti, ki so se pojavljale v dosedanjih interpretacijah.

Ozemeljske spremembe in njihovi spomeniki

Korenine prvotnega obeležja segajo v čas neposredno po prvi svetovni vojni. Konec spopadov je prinesel dramatične politične spremembe, med katerimi so propadli stoletja stari imperiji in se oblikovale nove, še nikoli prej obstoječe države. Na stotine kilometrov novih meja, z mečem ali s peresom zarisanih na evropskih zemljevidih, je temeljito predruščilo podobo osrednjega dela celine. Nove razmejitve so neogibno povzročile močna čustva: medtem ko so na eni strani vseh meja slavili ozemeljske pridobitve, so na drugi neutolažljivo žalovali in besneli nad ozemeljskimi izgubami. Kar je bilo za nekatere pravična ter objektivno pravilna razdelitev, je bilo za druge brezmejna krivica in sramotno, travmatično ponižanje celotnega naroda, kar je pogosto vodilo v razmah militantnih iredentističnih gibanj.

Ena od oblik, skozi katere so se kazala nacionalna čustva ob izgubah ozemelj, je bilo odkrivanje spominskih obeležij, posvečenih tem ozemljem. Nacionalne travme so na ta način blažili zlasti v poraženih državah ter naslednicah držav tega tabora, ki so izgubile največ ozemlja. Nemčija je osrednji spomenik

izgubljenim ozemljem, znan kot *Kolonialdenkmal*, postavila leta 1931 na vojaškem vadbišču pri Döberitzu blizu Berlina. Osnova spomenika je bil orjaški globus, na katerem so bila označena vsa evropska in kolonialna ozemlja, ki se jim je bila Nemčija prisiljena odreči z versajskim sporazumom. Nad globusom je krila razpiral nemški orel, napis na masivnem podstavku pa je sporočal, da je označena nemška zemlja v tujih rokah.⁴

Vse do danes trajajoče travme so gojili tudi Madžari, ki jim je Trianonska pogodba odvzela več kot dve tretjini predvojnega ozemlja. Po državi so zrastle številni spomeniki izgubljenim ozemljem (*Trianon-émlékmu*), ki so z zemljevidi in drugimi simboli prikazovali ozemeljske izgube. Leta 1921 so na Trgu svobode v Budimpešti odkrili osrednji spomenik tem ozemljem, ki so ga sestavljale štiri kiparske skupine, od katerih je vsaka simbolizirala eno od smeri neba z izgubljenimi ozemlji. Sedem let kasneje so na trgu postavili še spomenik s kipom orla, žarami z zemljo iz izgubljenih ozemelj ter zastavo na petnajstmetrskem drogu (*Ereklyés Országzászló*), o čemer je poročal tudi slovenski tisk.⁵ Slovenci so imeli te spomenike za revizionistično in propagandno provokacijo, posebej kritični pa so bili leta 1934 ob načrtovanju odkritja obeležja v Veliki Kaniži, tik za jugoslovansko mejo, četudi je bil dogodek zaradi atentata na jugoslovanskega kralja Aleksandra I. odpovedan.⁶

Na drugi strani so države, ki so pridobile nova ozemlja, prav tako postavljale obeležja v spomin na ta dosežek. To sta med drugim storili Avstrija, ko si je po plebiscitu 10. oktobra 1920 priključila Koroško, ter Italija, ki je dober mesec dni pozneje s sklenitvijo Rapalske pogodbe prav tako razširila svoje ozemlje. V Avstriji so želeli desetletnico plebiscita praznovati z odkritjem »plebiscitnega spomenika«, ki naj bi simbolno stal nad Gosposvetkim poljem, namera pa je močno razburila koroške Slovence.⁷ Četudi spomenik ni bil postavljen, je slovenski tisk več drugih koroških spomenikov razglašal za »plebiscitne spomenike«, med katerimi je izstopal tisti na glavnem trgu v Velikovcu, ki je zbujal zgražanje Slovencev zaradi vklesanih verzov, saj je Jugoslovane enačil z »grabežljivimi krokarji«.⁸

Italijanska zasedba Primorske je bila prvotno zaznamovana s skromnejšimi obeležji (takoj ob priključitvi so na primer v ljudski šoli v Tolminu odkrili spominsko ploščo temu dogodku),⁹ nemara pa

¹ Čopič, *Lojze Dolinar*, str. 52; Čopič in Ilich Klančnik, *Lojze Dolinar*, str. 182; Čopič, *Javni spomeniki*, str. 94, 96 in 284.

² Jezernik, *Mesto*, str. 71–72; Jezernik, *Jugoslavija*, str. 295–296.

³ Krebelj, Jana: »Spominska plošča bazoviškimi žrtvam se vrača na svoje mesto«. Dostopno na: <http://www.primorske.si/2012/10/19/spominska-plosca-bazoviskim-zrtvam-se-vraca-na-svo> (15. 9. 2021).

⁴ *Ilustrirani Slovenec*, 12. 7. 1931, str. 227, »Zanimiv spomenik«.

⁵ *Mariborski večernik Jutra*, 7. 2. 1928, str. 1, »Neodrešena Madžarska«.

⁶ *Slovenski narod*, 30. 10. 1934, str. 1, »Nova odkritja o Perčecu«.

⁷ *Jutro*, 10. 5. 1930, str. 2, »Plebiscitni spomenik na Gosposvetkem polju«.

⁸ *Ponedeljski Slovenec*, 16. 9. 1935, str. 3, »Koliko naših je padlo v bojih za Koroško?«.

⁹ *Slovenski narod*, 6. 3. 1921, str. 3, »Z Goriškega«.

je funkcijo osrednjega spomenika priključenemu ozemlju dobil spomenik italijanskemu iredentistu Nazariu Sauru, ki so ga leta 1935 ob prisotnosti kralja Viktorja Emanuela III. slavnostno odkrili v njegovem domačem Kopru.¹⁰ Da je nova meja za italijansko državo pomenila popravo zgodovinskih krivic, je dokazoval tudi napis na podstavku doprsnega kipa Danteja Alighierija, postavljenega leta 1929 v Tolminu, ki je sporočal, da Dante stoji »ob mejah, ki jih je začrtal Bog«.¹¹

Čustva na drugi strani meje so bila seveda diametralno nasprotna. Novica, da je 12. novembra 1920 jugoslovanska delegacija v vili v Santa Margherita Ligure, letoviškem kraju pri Rapallu na ligurski obali, podpisala za Jugoslovane zelo neugoden sporazum z Italijo, je bila še posebej boleča kot že druga ozemeljska izguba, ki jo je slovenski prostor utrpel v dobrem mesecu dni. Slovincem se je zdelo, kot je zapisal Fran Albreht, da se je Slovenija skrčila na »Ljubljano z okolico«.¹² »Dokument sramote in ponižanja«¹³ je, kot je obupoval *Slovenski narod*, »izsekal iz našega narodnega telesa nacionalno najčistejše in najboljše dele ter zaprl naši državi svoboden izhod na morje, v svet«,¹⁴ ter dodal, da sporazum »pomenja za slovenski del jugoslovenskega naroda največjo katastrofo, odkar smo Slovenci izgubili v davni davnini svojo državno samostojnost. Zato je naša bolelost umljiva, zato je upravičeno tudi naše ogorčenje.«¹⁵ Slovenec je pribil: »Včeraj je bil v S. Margherita in Ligure zadan slovenskemu ljudstvu smrten udarec. Najmanjšemu plemenu Evrope je imperialistična diplomacija Italije uropala tretjino njegove zemlje.«¹⁶ V slovenskem tisku je vladalo enoglasno prepričanje, da so bili Slovenci pri sporazumu ogojufani in da je šlo za italijanski diktat, ki se mu je jugoslovanska delegacija ubogljivo podredila. »Kakšne vzroke je imela naša delegacija kot orodje te struje, da podpiše pogodbo, ki je bolj podobna na smrtno obsodbo, si je težko predstavljati.«¹⁷ Hkrati so bili Slovenci jezni sami nase in na svojo nemoč: »Mi smo narod brez aktivne energije, smo narod, ki se tudi maščevati ne zna. Mi smo narod jagnjet, ki so vedno le žrtve, ki odjemlje grehe tega sveta.«¹⁸ Jugoslavija pa je stoično pripomnila: »Toliko gorja ima za teboj naš slovenski rod, da se nam zdi, da niti danes ni potrebno, da bi z obširnimi besedami opisovali svojo nemo bolelost.«¹⁹ V javnem diskurzu in tisku sta se za poimenovanje Primorske že v

tem času začela pojavljati izraza »zasedeno ozemlje« in »neodrešena domovina«.

Nezadovoljstvo je v Ljubljani dobilo obliko množičnega protesta. Dva dni po podpisu pogodbe je v dvorani hotela Union potekalo zborovanje, ki se ga je udeležilo okoli 4000 ljudi. Na dogodku so složno nastopili predstavniki različnih slovenskih strank. Zbrani so sprejeli resolucijo, v kateri so izjavili, »da slovenski narod nasilja, s katerim se njegov najzavrednejši del proti njegovi volji izroča iz enega suženjstva v drugo še hujše ter obsoja na gospodarsko, kulturno in politično smrt ne priznava in ne bo nikdar priznal.«²⁰

Ker je bilo po mnenju Slovencev, ki so ostali v Jugoslaviji, »čisto gotovo [...], da bodo Italijani in Nemci napeli vse sile in porabili vsa sredstva, da neosvojenene naše rojake gospodarsko uničijo, jih potujčijo in pokvarijo«,²¹ so v tisku nemudoma izšli pozivi, da je treba primorskim Slovincem pomagati z zbiranjem »sredstev za odpor in boj«.²² Med jugoslovanskimi Slovenci je vladal konsenz: »Rana na zapadu je tako globoka in tako občutna, da poginemo, če je ne moremo ozdraviti. Zdravilo pa je samo eno: Naše protidelo, ki edino more paralizirati laško nasilje.«²³

Vloga Jugoslovanske matice

V naslednjih letih je bila pomoč Primorcem organizirana prek narodnoobrambne organizacije Jugoslovanska matica (v sočasnih virih pisano kot Jugoslovanska Matica). Njena funkcija je bila gospodarsko in kulturno spodbujanje ter materialno podpiranje jugoslovanskih zamejskih manjšin, hkrati pa je skrbela za osveščanje Jugoslovanov in tujcev o položaju zamejcev. Ustanovljena je bila še pred podpisom Rapalske pogodbe, saj je bila oblikovana 25. februarja 1920 kot odziv na *de facto* s strani Italije zasedeno Primorsko. Njen predsednik je postal srbski politik in odvetnik dr. Božidar Marković. V Beogradu je deloval glavni odbor Matice, ki so mu bile podrejene pokrajinske podružnice v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu, Splitu, Novem Sadu, Skopju in na Cetinju. Najmanjše organizacijske enote so bile krajevne podružnice, ki so morale imeti vsaj 20 članov;²⁴ v času največjega obsega je na Slovenskem delovalo okoli dvesto podružnic.²⁵

Pogojev za vstop v Jugoslovansko matico ni bilo veliko: »Vsi, ki so nezadovoljni s podjarmljenjem Primorcev, vsi ki so za popolno ujedinjenje Jugoslovanskega naroda, vsi ti naj tvorijo Jugoslovansko Matico.«²⁶

¹⁰ *Ponedeljski Slovenec*, 11. 6. 1935, str. 1, »Italija slavi spomin Saure«.

¹¹ Roš, Duh Danteja, str. 10.

¹² Kranjc, Svet, str. 149.

¹³ *Jugoslavija*, 13. 11. 1920, str. 1, »Robske duše«.

¹⁴ *Slovenski narod*, 13. 11. 1920, str. 1, »Naš poraz v jadranskem vprašanju«.

¹⁵ *Slovenski narod*, 17. 11. 1920, str. 1, »Zakaj smo šli v Kano-so?«.

¹⁶ *Slovenec*, 12. 11. 1920, str. 1, »Ne priznavamo!«.

¹⁷ *Slovenec*, 13. 11. 1920, str. 1, »Žrtvovani«.

¹⁸ *Slovenski narod*, 14. 11. 1920, str. 1, »Poglavje o našem suženjstvu«.

¹⁹ *Jugoslavija*, 12. 11. 1920, str. 1, »Darovani«.

²⁰ *Slovenski narod*, 16. 11. 1920, str. 1–2, »Enodušen protestni shod proti nasilnemu sporazumu z Italijo«.

²¹ P. P., Za naše brate, str. 1.

²² *Slovenski narod*, 20. 11. 1920, str. 1, »Zbirajmo!«.

²³ *Slovenski narod*, 12. 9. 1920, str. 6, »Jugoslovanska Matica«.

²⁴ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, str. 3, »Iz pravil Jugoslovanske Matice«.

²⁵ Čermelj, *Med prvim*, str. 14.

²⁶ *Slovenec*, 12. 9. 1920, str. 2, »Jugoslovanska Matica«. Za podrobnejši vpogled v pravila združenja gl. SI AS 2154, šk. 6, Začasna pravila društva Jugoslovanska matica.

Redni društveni član je lahko postal vsak jugoslovanski državljan, ki je mesečno plačal en dinar članarine, medtem ko so dobrotniški člani plačali enkratni znesek 1000 dinarjev. Člani so lahko bili tudi jugoslovanski emigranti po vsem svetu. Razen s članarinami, prispevki in darovi je Jugoslovanska matica denar za svoje aktivnosti pridobivala z organiziranjem prireditve, zbiralnimi akcijami ter prodajanjem knjig in drugega gradiva.²⁷ K vpisu novih članov je pozivala z gesli, kot je »Kdor Jugoslovan, je Matice član«,²⁸ ter s pomočjo ognjevitih pozivov, v katerih je trkala na nacionalna čustva in poudarjala solidarnost s Slovenci na drugi strani meja: »Se bo li spomnil srečnejši brat na potih pomladnega vstajenja manj srečnega brata ob Soči in Jadranu? In se bo li spomnil morda tudi silne roke-zaščitnice neosvobojene jugoslovanstva, 'Jugoslovanske Matice' in poslušnil glasu svoje narodne dolžnosti [...], da postane roka-zaščitnica čim dalje silnejša, da hrani in brani slovensko posest pred 2000 letno grabežljivostjo? Omahne li ta roka vsled naše brezbriznosti, tedaj nismo vredni svobode, temveč smo rojeni sužnji, izpušeni po slučajni milosti zgodovine za kratek sprehod iz tisočletne podaniške ječe.«²⁹ Skratka: »Kdor presliši klic Jugoslovanske Matice, ta zataji najboljše kar je v njem: ljubezen do bližnjega, do brata!«³⁰

Pokrajinska podružnica Jugoslovanske matice v Ljubljani je bila ustanovljena 21. marca 1920. V slavnostno okrašenem mestu je potekala svečanost, ki naj bi se je udeležilo 30.000 ljudi. Z balkona hotela Slon je zbrane nagovorilo več nastopajočih, med njimi župan dr. Ivan Tavčar ter novopečeni predsednik ljubljanske podružnice, odvetnik in politik dr. Vladimir Ravnihar. Govorci so izpostavljali krivice, ki so jih Slovencem storile svetovne velesile pri izrisovanju novih meja, predstavljali aktivnosti, s katerimi se bo ukvarjala Jugoslovanska matica, in zatrjevali, da bodo v prihodnosti vsi Slovenci združeni pod Jugoslaviijo. Ob zaključku prireditve je dr. Slavko Fornazarič prebral resolucijo manifestacije, s katero so prisotni izrazili ogorčenost nad nepriznavanjem pravice do slovenske samoodločbe, odklanjanje teh odločitev ter podporo ustanovitvi Matice. Tavčar je dal šest točk resolucije na glasovanje, množica pa je vsebino dokumenta sprejela z glasnim odobravanjem. S tem se je zborovanje končalo, množica pa je v sprevedu odšla na krožni obhod po mestu.³¹

Ljubljanska podružnica Jugoslovanske matice, ki se je naselila v prvo nadstropje stavbe na Pražakovi ulici 3 (kasneje se je preselila v prostore v drugem nadstropju stavbe na Šelenburgovi ulici 7, kjer da-

nes stoji blagovnica Nama),³² je takoj po ustanovitvi pričela z delom. V desetletju obstoja je izdala vrsto brošur o manjšinski problematiki, na primer *Za zmago pravice!* (1923), *Kako je v deželi, kjer ječe pod težkim jarmom sini Slave?* (1925), *Na Koroško!* (1926) in *Za naše Primorje* (1927). Člani so organizirali razne prireditve, vključno s tombolami, ter svoje poslanstvo propagirali na številnih področjih, denimo v šolstvu, saj so predlagali, naj ob dnevu zedinjenja učencem predstavijo položaj zamejskih Slovencev.³³ Prvi so začeli razmišljati o zbiranju zgodovinskih virov o izgubljenih ozemljih in s tem namenom marca 1921 ustanovili Obrambni muzej. S časopisnimi oglasi so bralce prosili, naj jim odstopijo gradivo, povezano z izgubljenimi ozemlji.³⁴ Matica je morala prevzeti tudi funkcijo svetovalca in pomočnika za Slovence, ki so zbežali iz Italije. »Vedno je bila matična soba polna takšnih trpinov in še pred vrati je čakala dolga vrsta,« se je spominjal fizik in publicist dr. Lavo Čermelj.³⁵

Matica je izkazovala tudi interes za umetnost, saj je februarja 1921 objavila natečaj za izdelavo društvene diplome ter obrambnega koleka, namenjen vsem slovenskim umetnikom.³⁶ Septembra istega leta je izdala kolek, »delo slikarja Kosa« (bodisi Ivana Kosa bodisi Gojmirja Antona Kosa), v spomin na požig Narodnega doma v Trstu. Rdeči petelin, upodobljen na koleku, naj bi simboliziral »zagotovilo svobodnih Jugoslovenov, da bodo maščevali to kar so pretrpeli radi njih naši bratje v nesvobodi.« »Vsak naroden kolek je kamen k novi trdnjavi v Trstu, vsaka krona, s katero kupite kolek je odrešenje bratom,« je zagotavljala Matica v pozivu k nakupu.³⁷ Matičina naklonjenost (propagandni) umetnosti je igrala ključno vlogo tudi pri pobudi za spomenik pred univerzo v istem letu.

Odkritje spominske plošče zasedenemu ozemlju 20. marca 1921

20. marca 1921 so v Trstu organizirali osrednjo proslavo ob priključitvi Julijske krajine. »V prisotnosti dveh ministrov, odposlancev rimskega senata in poslanske zbornice, ob udeležbi posebno zaslužnih vojaških oddelkov se bo z vso svečanostjo sprovedla ceremonija, ki naj zaključno pokaže svetu triumf poveljane Italije,«³⁸ je napovedoval slovenski tisk in dodal: »Ves Trst je zavil v rdeče-belo-zeleno zastavo. Narod Goldonija, Machiavellija in D'Annunzija ve, kako treba vaditi režijo za velike slovesnosti, ki naj bi pokazale to, kar želi narodna Italija. In končno, – gorje onemu, ki ni razobesil 'trikolore'. Zapišejo ga v črno knjigo, in vrhu tega

³² Čermelj, *Med prvimi*, str. 11.

³³ *Jugoslavija*, 23. 11. 1920, str. 3, »Jugoslovanska Matica«.

³⁴ *Jugoslavija*, 26. 2. 1921, str. 3, »Obrambni muzej 'Jugoslovanske Matice' v Ljubljani«.

³⁵ Čermelj, *Med prvimi*, str. 12.

³⁶ *Jutro*, 18. 2. 1921, str. 2, »Natečaj«.

³⁷ *Slovenski narod*, 3. 9. 1921, str. 1–2, »Opomin razvalin«.

³⁸ *Jutro*, 18. 3. 1921, str. 1, »Trst, 17. marca«.

²⁷ P. P. Za naše brate, str. 1–2.

²⁸ *Straža*, 13. 9. 1920, str. 4, »Jugoslovanska Matica«.

²⁹ P. P., Dve vesni, str. 2.

³⁰ *Jugoslavija*, 3. 10. 1920, str. 2, »Jugoslovanska Matica«.

³¹ *Slovenski narod*, 23. 3. 1920, str. 1–2, »Ustanovno zborovanje 'Jugoslovanske Matice'«.

je verjetno, če ga obiše v kratkem fašistovska *squadra d'azione* in mu razbije in pokrade trgovino, stanovanje ...»³⁹ Slovenci na priključenih ozemljih so nestrinjanje izkazovali s simbolnimi protesti, na primer s črno zastavo na lipi v središču Loga pod Mangartom⁴⁰ in s črno tkanino, ki je prekrivala spomenik Miroslavu Vilharju v Postojni.⁴¹

Na Slovenskem so želeli nasprotovati navdušeni tržaški manifestaciji. »Ta teden bodo zrlí naši bratje na nas,« je opozarjalo društvo Slovenska straža. »Kaj porečemo mi? Ali sočustvujemo z njimi? Ali smo apatični? Ali imamo zanje samo besede? In mi? Odgovoriti moramo! Ne z besedami! Z delom! Posvetimo ta dan našim bratom!«⁴² Sklenjeno je bilo, da bodo aneksijo obeležili z žalno slovesnostjo. Jugoslovanska matica je 15. februarja in 16. marca organizirala seji v dvorani univerze, na katerih so se predstavniki slovenskih društev dogovorili o poteku žalne komemoracije.⁴³ Pred manifestacijo so v slovenskem tisku izšli pozivi, naj se ljudje »na ta dan vzdrže vseh zabav in veselí, da tako pokažemo svoje žalovanje«,⁴⁴ in naj se dogodka udeležijo vsa slovenska društva, saj na njem ne sme manjkati nihče: »V nedeljo proslavljajo Italijani svoj zločin nad našo krvjo, v nedeljo kličemo zato Vas na plan, da s sijajno manifestacijo naše zvestobe do ugrabljenih, zrušite pomen laške proslave.«⁴⁵

V tednih pred manifestacijo je bila na sestankih Jugoslovanske matice najverjetneje sprejeta ideja, da bodo v spomin na ozemeljsko izgubo tega dne odkrili spominsko ploščo in jo postavili v park pred univerzitetno palačo. Iz poročil o komemoraciji je še razvidno, da so si ploščo zamislili zgolj kot začasno obeležje, ki naj bi služilo kot temeljni kamen za bodoči večji spomenik. Podrobnosti, ki bi osvetljevale razvoj ideje in njeno realizacijo, iz pomanjkljivo ohranjenih virov niso razvidne.

Park pred stavbo deželnega dvorca in kasneje univerze so mestni urbanisti že zgodaj prepoznali kot potencialno lokacijo za spomenik, saj je s svojim položajem v najožjem mestnem središču in pred sedežem deželne oblasti ponujal prestiž, ki ga je uvrščal med najreprezentativnejše simbolne prostore v deželi. Parkovni prostor je bil urejen sočasno z izgradnjo te stavbe, dograjene leta 1902. Takrat so načrtovali okrasitev parka »z eksotičnimi rastlinami«,⁴⁶ pa tudi manjši vodomet, ki ni bil postavljen, četudi so o njegovi izgradnji razmišljali vsaj do leta 1904.⁴⁷ Še pred

izgradnjo dvorca, leta 1899, je bil vrt obravnavan kot ena izmed treh možnih lokacij za spomenik Francetu Prešernu.⁴⁸ V naslednjih letih so se zvrstile ideje, da bi tam postavili spomenike Janezu Bleiweisu, Janezu Vajkardu Valvasorju⁴⁹ in cesarju Francu Jožefu I.⁵⁰ V mesecih pred razpadom dvojne monarhije se je v tisku omenjal predlog, da je »mali predpark«, točneje, sredina travnate polkrožne površine, na kateri je takrat rasla palma, odlična lokacija za spomenik Janezu Evangelistu Kreku.⁵¹ Nobeden od predlaganih spomenikov ni bil postavljen v univerzitetnem parku, zato je prostor ostal prazen tudi 29. oktobra 1918, ko so z balkona nad njim svečano razglasili prekinitve vezi z Avstro-Ogrsko ter nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Žalna svečanost leta 1921 je bila prva priložnost, da se prostor obeleži s spominskim znamenjem.

Nov, jugoslovanski državni okvir je zahteval ustvarjanje novih, politično in ideološko ustreznih spomenikov, hkrati pa odstranjevanje starih. Po razpadu Avstro-Ogrske so iz Ljubljane umaknili spomenike, ki so spominjali na habsburško obdobje. Prazni podstavki, na katerih so nekoč stali kipi Franca Jožefa in maršala Radetzkega, so po mnenju enega od sodobnih komentatorjev postali razkošni spomeniki nič, ⁵² zato so se pojavljali predlogi, naj se predelajo v spomenike, posvečene novi dobi in novi državi. Leta 1924 se je pojavil predlog, naj se izpraznjeni podstavki uporabijo za spomenike žrtvam, padlim v prvi svetovni vojni, političnim žrtvam Avstro-Ogrske, ustanovitvi Države SHS ter nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁵³ V prvih dveh letih obstoja jugoslovanske države so na Slovenskem odkrivali spomenike ter spominske plošče osebam, ki so prispevale k ustanovitvi kraljevine, bodisi politično (Janez Evangelist Krek) bodisi vojaško (Franjo Malgaj), pa tudi žrtvam avstrijskega režima (Fran Maselj Podlimbarski), podpornikom ter kultivatorjem slovenščine (Stanislav Škrabec) in osebnostim, ki so jih ponovno prevzeli od Nemcev in jih razglasili za Slovence (Blaž Kocen). Prvi spomenik, postavljen v središču Ljubljane po razpadu Avstro-Ogrske, je bila prav plošča zasedenemu ozemlju.

Nastopila je cvetna nedelja, 20. marca 1921. Na italijanski strani meje so dan razkošno slavili. Trst je bil menda okrašen z več kot 200.000 italijanskimi zastavami, od katerih je bila največja velika 108 kvadratnih metrov, prireditve pa so se pričele že na predvečer praznika z mašo v tržaški katedrali in

³⁹ *Jutro*, 20. 3. 1921, str. 1, »Trst na predvečer aneksijske proslave«.

⁴⁰ *Slovenski narod*, 13. 3. 1921, str. 3, »Z Goriškega«.

⁴¹ *Jutro*, 25. 3. 1921, str. 1, »Kako je Postojna slavila aneksijo«.

⁴² Slovenska Straža, Ob aneksiji, str. 2.

⁴³ Jugoslovanska Matica, Naša žalna, str. 2–3.

⁴⁴ *Slovenec*, 15. 3. 1921, str. 3, »Žalna manifestacija«.

⁴⁵ *Jutro*, 18. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija«.

⁴⁶ *Slovenec*, 28. 3. 1902, str. 3, »Nova dela v Ljubljani«.

⁴⁷ *Slovenec*, 25. 11. 1902, str. 3, »Deželnozborna dvorana v novem dvorcu«; *Slovenec*, 28. 6. 1904, str. 6, »Prostor pred deželnim dvorcem«.

⁴⁸ Odbor za postavljenje Prešernovega spomenika, Natečaj, str. 6.

⁴⁹ Čopič, *Javni spomeniki*, str. 239.

⁵⁰ *Slovenec*, 7. 6. 1905, str. 2, »Burna razprava o spomenikih za Prešerna in cesarja«.

⁵¹ Dr. Prezavski, Kam postavimo, str. 1; *Ž. A. O.*, Kje stoj, str. 285.

⁵² Georges, Nič, str. 6.

⁵³ *Orjuna*, 26. 4. 1924, str. 2, »Jurjev dan«.

sprejemom gostov na svečani predstavi v Verdijevem gledališču. Naslednjega dne je bil po jutranjih fanfarah, artilerijskem streljanju in povorki v mestnem parku (*Giardino Pubblico*) odkrit bronasti spomenik *Finis Austriae*, darilo iz Milana. Kip, delo Riccarda Ripamontija, prikazuje žensko figuro, ki na rami kot trofejo nosi umirajočega dvoglavega orla – simbol zmagovite Italije, ki je ugonobila Avstro-Ogrsko. Popoldne je generalni civilni komisar Mosconi z balkona vladne palače na Velikem trgu zbrani množici prebral odlok o aneksiji in poudaril, da dokument Julijski Benečiji prinaša svobodo, pravico in mir, čemur je sledilo navdušeno vzklikanje ter pokanje topov. Popoldne so pripravili kosilo, igranje godb in sprejeme, prostovoljcem s priključenih ozemelj pa so razdeljevali spominske svetinje. Zvečer je na generalnem civilnem komisariatu potekal sprejem. Mesto je bilo razkošno razsvetljeno z desetstiči žarnic, na dveh vojnih ladjah pa so priredili tudi ognjemet, ki ga je množica spremljala do poznih ur.⁵⁴

Spomenik Finis Austriae, delo Riccarda Ripamontija, odkrit v tržaškem mestnem parku 20. marca 1921 (foto: avtor).

⁵⁴ *Slovenski narod*, 21. 3. 1921, str. 5, »Aneksijska proslava v Trstu«; *Jutro*, 22. 3. 1921, str. 1, »Aneksijska proslava v Trstu«; *Slovenski narod*, 22. 3. 1921, str. 2, »Aneksijska proslava v Trstu«; *Jutro*, 24. 3. 1921, str. 2, »Po aneksijskih slavnostih«; *Slovenski narod*, 25. 3. 1921, str. 2, »Iz Trsta«.

Vzdušje v Ljubljani bi bilo težko bolj drugačno. Komemoracija v žalno okrašenem mestu, kjer so povsod, tudi na vrhu gradu, visele črne zastave ali črno obrobljene jugoslovanske zastave, se je pričela ob 10. uri pred univerzitetno palačo, kjer so se zbrala številna ljubljanska društva, od Sokolov in čitalnic do pevskih društev, pa tudi šolska mladina, študentje, predstavniki znanosti in umetnosti ter primorski in koroški emigranti. V pol ure so bili Kongresni trg in sosednje ulice povsem napolnjeni. Približno desetstična množica,⁵⁵ ki je nosila številne žalne zastave, se je razporedila okoli univerzitetne ograje, ob kateri je stal v črno zaviti govorniški oder. Prireditev so odprla združena pevska društva, ki so pod pevodvodjo Matejem Hubadom zapela *Buči, morje adrijansko* Simona Jenka, nato pa je ob črno pogrnjeni mizi spregovoril tajnik Gosposvetskega zvona, politik in publicist dr. Valentin Rožič. V krajšem, ognjevitom govoru je prikazal krivice in zločine, prizadejane Slovincem z mednarodnimi pogodbami, ter pozval k vrnitvi izgubljenih ozemelj pod slovensko okrilje. Množica je burno pozdravljala njegove misli. Za Rožičem je govoril narodni poslanec in podpornik koroških Slovencev Anton Brandner, ki je nagovoril češko deputacijo, navzočo med občinstvom, in jo prosil, naj doma poroča o slovenski bolečini, ter napovedal prihod dne, ko bodo primorski Slovenci odrešeni. Poudaril je tudi pomembnost predajanja revolucionarnega duha na mlade, ki morajo biti prežeti z jugoslovanskim duhom, da bodo nekega dne sodelovali pri osvoboditvi vseh Slovencev.⁵⁶ V imenu vojaških prostovoljcev je nastopil Fedor Šlajmer s pozivom, naj Slovencev tragični dan ne pahne v obup, temveč naj jih motivira k složnemu delu za obnovo in osvoboditev,⁵⁷ v imenu koroških prostovoljcev pa je govoril Lojze Ude, ki je napadal razkole v jugoslovanskem javnem življenju ter našteval naloge, ki čakajo jugoslovansko mladino. V sklepu je poudaril: »Zato vzdramo danes temeljni kamen spomeniku za novo delo, nove žrtve.«⁵⁸

Udetovemu nastopu je sledilo polaganje spominske plošče. Na prizorišče so prišli štirje prostovoljci pod vodstvom vojaškega prostovoljca in novinarja Vitomirja Feodorja Jelenca,⁵⁹ ki so v park pred univerzo prinesli v zelenje zavito spominsko ploščo iz rdečega marmorja.⁶⁰ Položili so jo na kraj, na katerem

⁵⁵ *Jutro*, 22. 3. 1921, str. 1, »Žalna nedelja«.

⁵⁶ *Novi čas*, 21. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija«.

⁵⁷ *Edinost: glasilo slovenskega katoliškega delavstva v Ameriki*, 15. 4. 1921, str. 1, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁵⁸ *Jugoslavija*, 22. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁵⁹ *Slovenski narod* sicer navaja, da je šlo za štiri študente, in hkrati ta dogodek v svojem poročilu kot edini umešča na sam začetek svečanosti, ki naj bi se odvil malo po 10. uri. Gl. *Slovenski narod*, 22. 3. 1921, str. 1, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁶⁰ Po podatkih Janeza Roglja je bila plošča izdelana iz repenskega kamna.

so nameravali odkriti spomenik neodrešeni domovini. Ploščo, ki naj bi bila temeljni kamen za načrtovani obelisk, so vzdicali v betonski temelj. Napis na plošči je bil domnevno: 20. III. 1921. / ZASEDENEMU OZEMLJU.⁶¹

Na »velik kamen«⁶² so tri črno oblečene članice Kola jugoslovanskih sester položile venec z napisom *Žalujemo, a ne obupujemo*, deputacije z zastavami pa so se priklonile obeležju.⁶³ V sklepu prireditve je združeni pevski zbor zapel skladbo *Slovenska zemlja* na besedilo Tineta Debeljaka, pod Hubadovim vodstvom pa so zapeli še državno himno, ki so jo ljudje poslušali z odkritimi glavami. Malo pred poldnevom so se zborovalci razšli.⁶⁴

Žalni dan je minil mirno, je pa izbruhnila manjša afera v zvezi z igranjem nogometne tekme med Ilirijo in mariborskim (nemškimi) Rapidom, saj so nekateri udeleženci žalne komemoracije protestirali proti neprimernosti športnega dogodka na ta dan, še posebej ker so na njem sodelovali Nemci. Ko so Ilirijo jugoslovanski dobrovoljci opozorili na to, naj bi ta obvestila policijo o napadu nanjo in tekmo kljub temu izvedla. Zaradi tega je mladina gledalce tekme pozvala, naj odidejo, kar je večina tudi storila.⁶⁵ Ilirija se je pozneje branila, da tekma ni bila javna, saj so jo gledalci spremljali izza nizke ograje in s streh sosednjih hiš, prav tako pa naj bi ves dobiček od tekme namenili Jugoslovanski matici.⁶⁶

Kot je bilo omenjeno, je plošča po prvotni ideji imela funkcijo temeljnega kamna za dostojnejši spomenik zasedenemu ozemlju. Kmalu po odkritju plošče je *Jutro* objavilo prispevek neznanega komentatorja, ki nakazuje načrte v zvezi s postavitvijo večjega spomenika. Avtor se je spominjal, da so na Slovenskem verjeli, »da bomo po vojni postavili svoj 'spomenik svobode', toda naša nada se ni izpolnila in v Ljubljani niti ene ceste nismo imenovali po tej besedi; zato pa nas je usoda prisilila, da smo morali misliti na to, kako bi postavili spomenik svoji 'neosvobojeni domovini'«. Spominsko ploščo pred univerzo je označil za »nekak temeljni kamen«, ki je le zasilna, začasna rešitev: »Kamen leži na tleh in dež bo počasi izpral napis. Treba ga bo pač postaviti tako, da bo bolj viden in naravno je, da se bo okrasil s cvetjem. Za enkrat je to vprašanje torej rešeno, a zdi se nam, da bi bilo dobro prej malo več premišljati o tem, kak spomenik naj se postavi v spomin na vsa

naša razočaranja.« Sam je dal idejo za ambicioznejši in večji spomenik v obliki obeliska: »Ko smo stali pred univerzo in gledali spominski kamen, se nam je zdelo, da bi bilo prav primerno, da se je postavil mal obelisk v sredi onega kroga pred univerzo. Obelisk bi se dal lepo prilagoditi ozadju in okolici in bi skoraj spopolnjeval oni prostor pred univerzo. Obelisk bi nas spominjal na oni obelisk na Opčinah⁶⁷ in na njegovih treh straneh bi bila lahko imena naših neodrešenih krajev: Koroška – Goriška – Istra, tak obelisk bi ne stal bogve koliko denarja, ker prostor sam ne dopušča, da bi bil posebno visok. Prostor pred univerzo bo pač kraj, kjer se bodo vedno vršile naše manifestacije in tako bi bil tak obelisk primeren opomin, da vedno mislimo na neodrešeno zemljo. Mogoče se pojavi kak drug predlog (*Zvezda – bivši Radeckega spomenik – ali središče Kongresnega trga*). Nam se je zdelo primerno sprožiti to vprašanje, ako namreč ne ostane pri kameniti plošči, ki smo jo položili v nedeljo.« Pisec je svoj predlog zaključil z naslednjimi mislimi: »Velikih spomenikov ne nameravamo postavljati, ker verujemo na izpremembo. Zato mislimo, da bi tak obelisk pred univerzo v polni meri izpolnil svojo dolžnost. Ako bi bilo dovolj sredstev na razpolago, bi seveda dali našim kiparjem priliko, da bi prišli s svojimi načrti, modeli in predlogi. Mogoče bi se v ta namen tudi kmalu zbrala potrebna vsota. Toda o tem naj govore drugi. Obelisk bi se dal v kratkem času in brez velikih stroškov postaviti in bi po našem mnenju za enkrat izpolnil svoj namen.«⁶⁸

Spominska plošča zasedenemu ozemlju kot (politični) kraj spomina

Plošča pred univerzitetnim poslopjem je bila v obdobju Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije pomembno simbolno mesto v spomeniški topografiji Ljubljane, znotraj katerega se je prepletalo več raznolikih pomenov. Na najosnovnejši ravni je plošča spominjala na ozemeljsko izgubo Primorske in zbujala čustva, ki so jih Slovenci gojili do italijanske zasedbe ozemlja, ki so ga imeli za svojega. Čeprav je bil predmet spominjanja, ki mu je bila plošča posvečena, sprva razmeroma omejen, so se simbolne dimenzije plošče v mesecih in letih po postavitvi močno razrasle. Plošča se je preobrazila v kraj spomina, ki je v Ljubljani – za zamejske Slovence središču njihove matice – postal simbol vsega trpljenja, ki so ga preživljali slovenski rojaki pod Italijo in kasneje fašizmom. Plošča tako ni bila le kraj, kjer so se jugoslovanski Slovenci spominjali neposrednih posledic Rapalske pogodbe, temveč so vanjo sčasoma vnašali vse več vsebine, ki je ves čas ostala proslovenska

⁶¹ »Domnevno« zato, ker gre za avtorjevo rekonstrukcijo. Kakšen točno je bil napis na plošči, je težko izluščiti, saj fotografija napisa ni znana, v časopisju pa obstaja vrsta variacij v prepisu napisa, ki se razlikujejo po zapisu datuma, velikih in malih tiskanih črk, sklonu in ločilu.

⁶² *Domovina*, 25. 3. 1921, str. 1, »Naša Velika noč«.

⁶³ *Slovenec*, 22. 3. 1921, str. 1, »20. III. 1921«.

⁶⁴ *Jugoslavija*, 22. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija v Ljubljani«; *Slovenski narod*, 22. 3. 1921, str. 1, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁶⁵ Dobrovoljci, Nogometna tekma, str. 2.

⁶⁶ *Slovenec*, 22. 3. 1921, str. 3, »Ilirija-Rapid, Maribor, 8:9 in 13:6«.

⁶⁷ Obelisk na Opčinah na razgledni lokaciji nad Trstom, izdelan iz repentabskega kamna, je leta 1834 zasnoval študent arhitekture Biagio Valle, postavljen pa je bil leta 1839 v zahvalo avstrijskemu cesarju Francu I., ki je dal zgraditi cesto med Opčinami in Trstom, s čimer je pospešil trgovino na tem območju.

⁶⁸ *Jutro*, 26. 3. 1921, str. 2, »Spomenik neosvobojeni domovini«.

in protiitalijanska oziroma protifašistična. Objekt spominjanja, ki ga je plošča pokrivala, se je tako v percepciji Ljubljancanov in Slovencev širil z vsakim novim dogodkom (bolje rečeno incidentom) v italijansko-slovenskih ter italijansko-jugoslovenskih odnosih. Ob plošči se je preteklost stapljala z najaktualnejšimi dnevopolitičnimi dogodki. Skromna plošča je postala sekularni oltar, pred katerim so se odvijale žalne komemoracije, posvečene Slovincem na drugi strani rapalske meje, ki so bile istočasno politične demonstracije zoper dejanja italijanske države in v podporo novemu zarisovanju meja.⁶⁹

Teh stališč niso delili vsi Jugoslovani. Oblast v Beogradu je bila do slovenskih prireditvev distancirana, saj je bilo ohranjanje dobrih meddržavnih odnosov z Italijo prioriteta naloga. Spominsko obeležje v Ljubljani in prireditve ob njem s svojo poudarjeno protitalijansko ostjo niso pripomogli k izboljšanju že tako napetih jugoslovansko-italijanskih odnosov, zato niso dobili podpore državne oblasti. Zgodovinarica dr. Milica Kacin Wohinz je v pogovoru z Janezom Rogljem sklepala, da je Rim neposredno pritiskal na Beograd z vprašanjem, zakaj v državi postavljajo taka obeležja, kar je jugoslovansko prestolnico spravljalo v zadrego.⁷⁰ Pomanjkanje podpore iz Beograda je bilo povezano tudi z že omenjeno slovensko zamero do jugoslovanske delegacije, ki je podpisala Rapalsko pogodbo.

Spominski plošči nenaklonjeni Beograd pa ni mogel doseči, da bi sporno obeležje odstranili. Razlog za to je bila pazljivo izbrana lokacija plošče. Park pred univerzitetnim poslopjem je bil avtonomno ozemlje, ki je sodilo pod univerzo, tako da policija nanj ni imela dostopa. Tudi če bi jugoslovanska oblast želela ukrepati in ploščo v izogib diplomatskim sporom z Italijo odstraniti, tega uradno ni smela storiti. Točen dogovor o mejah tega ozemlja je bil sklenjen slabi dve leti po odkritju plošče: »Na praznik ujedinjenja [1. decembra 1922] je priredila akademska omladina na univerzi manifestacijo. Policijsko ravnanje se je obrnilo na rektorat, naj odloči, do kod segajo svobodna akademska tla. Rektorat je določil in dijaštvo razglasil, da svobodna akademska tla obsegajo tudi rampe do zunanjega trotoarja.«⁷¹ O posebnem

avtonomnem statusu tega prostora je pisal Čermelj,⁷² spominjal pa se ga je tudi Janez Stanovnik.⁷³ Ljubljanska univerza v mesecih po ustanovitvi prav tako ni skrivala svojih stališč, saj je profesorski zbor 29. januarja 1920 sestavil pobudo mirovni konferenci, naj »ne odtrga jugoslovanskega zasedenega ozemlja, ki ga že mnogo nad tisoč let obdeluje edino-le južnoslovanski kmet, od domovine!«. ⁷⁴ Na manifestaciji istega dne je zbrano množico z balkona univerze nagovoril njen prvi rektor dr. Josip Plemelj in poudaril, »da se naše narodno kulturno delo ne more tako razvijati, kakor bi se hotelo in kakor bi se moglo, dokler nismo vsi Jugoslovenci združeni v eno državo in dokler nas vedno tare skrb za naše brate onkraj demarkacijske linije«. ⁷⁵ Kasneje se je univerza od tako jasnih izkazov svojih prepričanj distancirala, vendar je ostala protiitalijansko usmerjena. Na začetku tridesetih let, ko so potekale študentske demonstracije, na katerih naj bi neznanci vzklikali v čast Mussoliniju in Italiji, se je univerzitetni senat strinjal, da mora proti temu javno nastopiti, »da se mu ne bi očitala kakšna konnivenca [ang. *connivance*, skrivno dovoljenje ali podpora] s takimi stvarmi«. ⁷⁶ Plošča pred univerzo je tako očitno imela vsaj tiho podporo univerzitetnega vodstva, vendar se je to zavedalo, da pri tem, kot tudi pri drugih vprašanjih, ne ravna v skladu z željami Beograda. »Splošen utis v Beogradu«, o katerem so se leta 1923 pogovarjali na seji univerzitetnega sveta, je bil, da »ne vlada prijazno razpoloženje za našo univerzo, ki velja kot politikum«. ⁷⁷

Precej živahneje so se s ploščo ukvarjali študentje ljubljanske univerze, ki so pri tem pobudo v celoti prevzeli iz rok Jugoslovanske matice. Univerzitetna avla in vrt pred univerzo sta postala prizorišče študentskih prireditvev, med katerimi so bile številne posvečene italijanski Primorski. ⁷⁸ Na teh komemoracijah so se zbirali predvsem jugoslovanski nacionalistični študentje in študentje, doma s Primorske. Jutro je prireditve razumelo kot dokaz, »da smemo zlasti akademsko omladino po vsej pravici smatrati za najzvestejšo čuvvarico naših nacionalnih interesov«. ⁷⁹ Formalno so morala biti študentska (takrat znana kot akademska) društva nepolitična, sicer jim je grozila razpustitev. Leta 1925 se je univerzitetna uprava na primer odločala o tem, ali naj študentom dovoli organizacijo svečanosti in zborovanj na univerzitetnih tleh. Po razpravi jim je bilo to dovoljeno »zato, da se

⁶⁹ Več kot poldrugo desetletje je spominska plošča pred univerzo ostala edini ljubljanski spomenik s poudarjeno protitalijanskim sporočilom. Od leta 1937 je podobno, vendar bolj prefinjeno izraženo sporočilo posredoval tudi spomenik Simonu Gregorčiču na današnjem Trgu francoske revolucije, delo kiparja Zdenka Kalina in arhitekta Jožeta Plečnika. Postavitev spomenika so organizirali člani ljubljanskega kulturnega društva Soča, ki so ga sestavljali predvsem primorski emigranti. Pomenljiva verza na podstavku (*BRODARJEM / POMOČI NESIMO / NAŠ ČOLNIC / POGUBE OTMI-MO*) iz Gregorčičeve pesmi *Naš čolnic otmimo!* sta bila jasen namig na pomoč, ki jo morajo iz matice nuditi zamejskim Slovincem. Gl. R., Simon Gregorčič, str. 3.

⁷⁰ Podatki Janeza Roglja.

⁷¹ ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetnega sveta od novembra 1922 do junija 1930, Zapisnik II. redne seje univerzitetnega sveta dne 19. januarja 1923.

⁷² Čermelj, *Med prvimi*, str. 90.

⁷³ Podatki Janeza Roglja.

⁷⁴ Zbor profesorjev ljubljanske univerze, Protest, str. 2.

⁷⁵ *Slovenski narod*, 31. 1. 1920, str. 2, »Manifestacija ljubljanskih akademikov«.

⁷⁶ ZAUL, šk. IV-120, Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata z dne 10. februarja 1932.

⁷⁷ ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetnega sveta od novembra 1922 do junija 1930, Zapisnik I. redne seje univerzitetnega sveta dne 20. novembra 1923.

⁷⁸ Benedetič, *Slovenski študenti*, str. 70–74.

⁷⁹ *Jutro*, 24. 3. 1925, str. 5, »Četrta obletnica aneksije Primorja«.

Spominsko ploščo je mogoče prepoznati na številnih fotografijah univerzitetne palače iz časa med svetovnima vojnoma kot bel pravokotnik sredi parka pred poslopjem (reprodukcija po: Benedetič, Slovenski študenti, str. 291).

akademiki privadijo medsebojni strpnosti, v kolikor se pri takih stvarih ne moti redno poslovanje univerze». ⁸⁰

V naslednjih letih se je izkazalo, da je »medsebojna strpnost« med študentskimi društvi le pobožna želja. Tako rekoč vsa študentska društva so gojila politična prepričanja, njihovi člani pa so se med seboj verbalno, pa tudi fizično spopadali, če so se znašli na nasprotnih političnoideoloških bregovih. Nacionalistični študenti so s svečanostmi pred ploščo utrjevali svojo lojalnost državi ter bili v nenehnih spopadih s komunističnimi študenti. Med enim od takih soočenj spomladi 1940 naj bi nacionalisti iz univerzitetnega poslopja ter parka pregnali skupino komunističnih študentov, »zmago« pa so proslavili z zbiranjem okoli spominske plošče ter petjem ljudskih bojnih pesmi. ⁸¹ Tudi univerzitetno vodstvo je sčasoma moralo priznati, da je zanikanje političnosti društev iluzorno. Nekdanji rektor dr. Milan Vidmar je šel tako daleč, da je za politizacijo študentov okrivil jugoslovansko oblast: »[K]atero dijaško društvo se ni bavilo in se ne bavi s politiko?! Po njegovem trdnem prepričanju se vse dijaške organizacije udeležujejo tudi politično in bi jih bilo treba potemtakem razpustiti prav vse. In na-

vsezadnje, kdo je zanesel politiko v društva?: vlada – režim.« ⁸²

Ker je bila plošča pred univerzo za številna nacionalistično usmerjena študentska društva močan simbol, se prireditve ob njej niso omejevale samo na pietetne spominske svečanosti. Namesto tega je plošča v študentskih rokah postala stalen in boleč opomin na ozemelske izgube, ki ni terjal samo pasivnega, tihega spomina, temveč tudi aktiven boj za popravo zgodovinskih krivic, prizadejanih Slovincem. Plošča je bila tako nenehna katalizator demonstracij, na katerih so študentje izražali svoje politične zahteve. S tem so izpostavljali probleme, ki so jih v Beogradu skušali marginalizirati, zato se je režim nenehno trudil omejiti ali prepovedati demonstracije, tudi z nasiljem policistov nad demonstranti. Vodstvo univerze je, da bi se izognilo nemirom, včasih res prepovedalo zborovanja, včasih pa se je zahtevam po prepovedih, ki so prišle iz političnih krogov, postavilo po robu in manifestacije dovolilo, pri čemer je opozarjalo, da so bolj kot proti jugoslovanski oblasti uperjene proti brutalnosti policije. ⁸³

⁸⁰ ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetne uprave od oktobra 1924 do junija 1930, XVIII. zapisnik seje univerzitetne uprave z dne 9. marca 1925.

⁸¹ Slovenec, 25. april 1940, str. 2, »Fronta slovenskih akademikov zoper komuniste«.

⁸² ZAUL, šk. IV-120, Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941, Zapisnik o izredni seji univerzitetnega senata z dne 17. oktobra 1936.

⁸³ Benedetič, Slovenski študenti, str. 73–74.

Spominska plošča je torej nosila precej večji politični naboj, kot bi ji utegnili pripisati na prvi pogled. Kljub skromnim dimenzijam in navidezni neproblematičnosti so se ob njej kresala nasprotujoča si stališča, ki so iz polja spomina prehajala na polje političnega aktivizma, sočasno uperjenega proti italijanskemu in jugoslovanskemu režimu oziroma njegovi represiji. Vsaka svečanost pred ploščo je imela potencial, da se razraste v večje protidržavne demonstracije in nemire.

Praznični koledar prireditev pred spominsko ploščo

Po odkritju plošče se je vzpostavil koledar obletnic in praznikov, ob katerih so študentje v parku pred univerzo prirejali večje ali manjše svečanosti, ki so neredko prerastle v politične demonstracije z zahtevami po ureditvi primorskega vprašanja. Obletnica italijanske proslave ob priključitvi Primorske 20. marca je bila eden od datumov, ki so jih v prvi polovici dvajsetih let praznovali najbolj zagreto. O poteku svečanosti ob prvi obletnici leta 1922 je *Jugoslavija* poročala: »Pred univerzo, kjer je položen spominski kamen s črnimi številkami za naš narod z datumom 20. III. 1921, se je zbrala včeraj vkljub izredno slabemu deževnemu vremenu akademska omladina in poslušala govornike iz svoje srede, ki so v navdušenih besedah izražali ogenj svojih src in ljubezen do naše celokupne rodne grude. Mladina je klicala osvobojenje domovine in propad sovragu, ki nam je uropal rodna tla. Navdušeno je pela državno himno in naše bojne marše.«⁸⁴ Leta 1923 se je prireditve udeležilo okoli 300 študentov. Uvodoma so poslušali govor Franja Baša, predsednika univerzitetne podružnice Jugoslovanske matice, ki je složnost zbranih predstavil kot izraz sočustvovanja in opore za zamejce, preostali govorniki pa so napadali italijanske zakulisne diplomatske igre, napovedovali maščevanje ter opisovali trpljenje primorskih Slovencev pod fašizmom. Zbrani so nato sprejeli resolucijo z zahtevo jugoslovanski vladi, naj Slovencem pod Italijo zagotovi kulturno, gospodarsko ter politično enakopravnost, ki so jo v povorki ob vzklikanju protitalijanskih gesel odnesli na sedež deželne vlade.⁸⁵ Leta 1924 je svečanost potekala po skoraj povsem identičnem scenariju,⁸⁶ naslednje leto pa so se poleg študentov pred ploščo zbrali srednješolci in meščani.⁸⁷ Po letu 1925 ni več mogoče najti časopisnih poročil o komemoracijah ob obletnicah aneksije.

Vsaj do začetka tridesetih let so pred ploščo potekale tudi žalne slovesnosti ob obletnicah podpisa Ra-

palske pogodbe 12. novembra. Prva večja svečanost je bila organizirana leta 1922, ko se je dogodka udeležilo več sto študentov, ki so poslušali slavnostna govora ter poslali resolucijo beograjski vladi s pozivom k ukrepanju glede Primorske. Pred univerzo so svečano prisegli, da ne bodo pozabili na primorske rojake.⁸⁸ Stopnjujoči se fašistični napadi na primorske Slovence so povzročali, da je ljubljansko dogajanje ob obletnicah podpisa pogodbe v drugi polovici dvajsetih let postajalo vse bolj viharo. Leta 1926 so študentje pred italijanskim konzulatom žvižgali, protestirali ter peli jugoslovansko himno, nato pa so navdušeno izkazali podporo pred francoskim in češkoslovaškim konzulatom. Sledilo je zbiranje pred univerzo, kjer je imel neki študent kratek nagovor.⁸⁹ Napetosti so bile še večje dve leti kasneje. Že pred manifestacijo je duhove razburkal minister za notranje zadeve dr. Anton Korošec, ki je, menda na zahtevo italijanskega veleposlanika, odredil zaplembo dveh protitalijanskih plakatov, ki sta ju natisnili Jugoslovanska matica ter Slovenska straža. Po Koroščevem ukazu naj bi bilo tega dne v Ljubljani veliko orožnikov, ki so skušali čim bolj omejiti manifestiranje proti Italiji, študentom pa so prepovedali postaviti žrtvenik na ploščo pred univerzo. Meščani so dejstvo, da je istega dne v restavraciji hotela Union potekala (dobro zastražena) večerja v organizaciji italijanskega konzula, doživljali kot posmeh, hkrati pa so se počutili izdane, da je rigorozni, ponekod nasilni nadzor nad komemoracijo odredil minister, ki je slovenski rojak.⁹⁰ Mirnejša je bila svečanost leta 1931, ki je potekala v univerzitetni avli in se brez izgrediv zaključila s petjem slovanskih pesmi pred spominsko ploščo.⁹¹

Symbolna funkcija plošče je dobila dodatno težo v letih 1929 in 1930 z ustrelitvijo protifašističnih aktivistov Vladimirja Gortana ter štirih bazoviških žrtev. V Gortanov spomin so tri dni po njegovi usmrtitvi, izvršeni 17. oktobra 1929 blizu Pulja, v Ljubljani priredili žalno svečanost, ki se je pričela z mašo zadušnico v šišenski cerkvi sv. Frančiška. Maše se je udeležilo na tisoče ljudi, med njimi veliko primorskih emigrantov in študentov. Po zaključku so v sprevedu odšli do univerze, kjer so se trije govorniki spominjali Gortana in prisegli, da Jugoslovani nanj ne bodo pozabili.⁹² Eden od govornikov, študent Vekoslav Iskra, je poudaril: »Kamen aneksije pred univerzo je bil postavljen pred leti v spomin na velike žrtve našega naroda in v njem so simbolizirani vsi naši kraji Primorja, del

⁸⁸ *Jutro*, 14. 11. 1922, str. 3, »Obletnica Rapalla«.

⁸⁹ *Jutro*, let. VII, št. 262, 13. 11. 1926, str. 3, »Obletnica rapallskega dne v Ljubljani«.

⁹⁰ *Ponedeljek*, 12. 11. 1928, str. 1, »Mučna obletnica rapallske pogodbe«; *Jutro*, 13. 11. 1928, str. 2, »Krvave rapallske manifestacije v Ljubljani«.

⁹¹ *Jutro*, 12. 11. 1931, str. 2, »Rapalski zbor akademske omladine«.

⁹² *Slovenski narod*, 21. 10. 1929, str. 3, »Zadušnica za Vladimirjem Gortanom«; *Slovenski list*, 21. 10. 1929, str. 1, »Jugoslavija spominu Gortana«.

⁸⁴ *Jugoslavija*, 21. 3. 1922, str. 3, »Obletnica aneksije«.

⁸⁵ *Slovenski narod*, 22. 3. 1923, str. 3, »Manifestacije akademikov ob drugi obletnici aneksije Primorja«; *Jutro*, 21. 3. 1923, str. 3, »Ob tretji obletnici aneksije Primorja«.

⁸⁶ *Slovenski narod*, 22. 3. 1924, str. 3, »Protestno zborovanje akademske omladine«.

⁸⁷ *Jutro*, 24. 3. 1925, str. 5, »Četrta obletnica aneksije Primorja«.

Triglava, v njem je tudi ogenj mučeniške smrti umrlega Vladimirja Gortana, ki ga je gojil v svoji duši za svobodo vsega svojega naroda.« Med njegovim govorom sta študenta na ploščo položila trnjev venec z jugoslovansko trobojnico, obdano s črno kopreno.⁹³

Svečanosti v Gortanov spomin so ob obletnici smrti potekale tudi v naslednjih letih. Leta 1931 je bila komemoracija zelo podobna tisti izpred dveh let: po zadušnici, tokrat v cerkvi sv. Jožefa, so se udeleženci zbrali pred univerzo, kjer so na ploščo položili trnjev venec in kjer je ponovno govoril Iskra, ki je pozval k enominutnemu molku.⁹⁴ Večja svečanost je potekala še leta 1933: »V počastitev spomina [...] našega narodnega mučenika so snoči tukajšnje emigrantske ter narodno obrambne organizacije ob spominski rapalski plošči pred univerzo položile sliko pokojnega Vladimirja z usodnim datumom in napisom: Vladimir Gortan – Pulj 17. oktobra. Okrog plošče in slike je bilo prižganih mnogo svečk, tja so pa tudi položili več krasnih vencev in šopkov. V nemem spoštovanju in s pieteto v srcu so prihajali Ljubljancani snoči k spominski plošči počastit spomin Vladimirja Gortana – dokaz, da naš narod ni pozabil onih, ki so zanj žrtvovali življenje.«⁹⁵

Slabo leto dni po Gortanovi smrti, 6. septembra 1930, so blizu Bazovice ustrelili še štiri slovenske protifašiste; italijanska oblast je usmrtitev namenoma izvedla na rojstni dan jugoslovanskega prestolonaslednika Petra in ob svečanosti izročitve bojnih zastav jugoslovanskim vojaškim enotam, s čimer je želela zagreniti jugoslovanski praznični dan.⁹⁶ Datum je bil od takrat za jugoslovanske Slovence konfuzen praznik, razcepljen med veseljem ob praznovanju rojstnega dne ter žalovanjem za žrtvami fašizma.⁹⁷

Četudi so različne dogodke v spomin bazoviških žrtev organizirali tudi drugod po Sloveniji, zlasti v Mariboru,⁹⁸ so z njimi vendarle prednjačili v Ljublja-

ni. Ko so 13. septembra 1931 priredili žalno svečanost ob prvi obletnici usmrtitve, so ponovili vzorec z Gortanove komemoracije: zadušnica v šišenski cerkvi sv. Franciška, sprejod do univerze in vzklikanje »Slava jim!« pred ploščo, okrašeno s štirimi svečami.⁹⁹ (Kaže, da je usmrtitev bazoviških žrtev na kratko obudila praznovanje obletnice aneksije Primorske 21. marca, saj so na ta dan leta 1931 po ljubljanskih cerkvah molili za primorske Slovence, nato pa so se udeleženci zbrali pred ploščo, kamor so po domoljubnih nagovorih položili žalni venec.)¹⁰⁰ Naslednje leto so ploščo okrasili in s svečami opremili nacionalni akademiki, tako da je svetloba »pozno v noč privabljalna gruče ljudi k pobožni meditaciji«,¹⁰¹ leta 1934 pa je proslava potekala dva zaporedna večera. Na predvečer obletnice so se meščani in predstavniki društev zbrali pred ploščo, okoli katere je stala uniformirana častna straža voda Narodne odbrane, naslednji dan pa je potekala še komemoracija v sosednji stavbi realke.¹⁰² Na deseto obletnico usmrtitve bazoviških žrtev leta 1940 že »niso bile dovoljene nobene manifestacije, le predstavniki raznih organizacij so tiho položili vence na spominsko ploščo.«¹⁰³ Namesto tega so dva dni zatem organizirali izlet in zborovanje v gozdu pri Podutiku, kjer je govoril Lavo Čermelj. Dogodek ni imel zaželenega učinka: italijansko veleposlaništvo je protestiralo in doseglo, da je Jugoslavija razpustila vsa emigrantska društva.¹⁰⁴

Usmrtitve Gortana in bazoviških žrtev so dale zagon tudi bolj množičnemu obeleževanju 1. novembra pred spominsko ploščo, ki je za en dan postala njihov kenotaf. Podobne simbol(i)čne objekte, ob katerih so ob dnevu vseh svetih organizirali žalne svečanosti v spomin ustreljenim, so v tridesetih letih postavljali po slovenskih pokopališčih.¹⁰⁵ Slovenski

⁹³ *Ponedeljek*, 21. 10. 1929, str. 1, »Ljubljana se klanja spominu Vladimirja Gortana«.

⁹⁴ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 19. 10. 1931, str. 3, »Ljubljanski nedeljski dogodki«.

⁹⁵ *Slovenski narod*, 17. 10. 1933, str. 3, »Počastitev spomina Vladimirja Gortana«.

⁹⁶ Pahor, *Bazovica*, str. 37. Kljub temu je istega dne pred spominsko ploščo zasedenemu ozemlju potekalo sklepno dejanje komemoracije v organizaciji študentov, s katero so proslavili Petrov rojstni dan. Gl. *Jugoslovan*, 7. 9. 1930, str. 3, »Zborovanje akademске omladine na ljubljanski univerzi«.

⁹⁷ Na kompleksnost tega dne v jugoslovanskem prazničnem koledarju je v meditativnem članku, izdanem ob prvi obletnici usmrtitve bazoviških žrtev, namignilo *Jutro*: »Noč. Pred univerzo je grob. Na grobu gore štiri velike sveče, okrog in okrog groba brle svečice. Ovenčan je grob. To je spomin, tih, a v svojem molku silnejši kakor topovski strelji. Narod ob čašenju svojega kralja ni pozabil svojih bratov. Korotan živi. Primorska živi.« Gl. *Jutro*, 6. 9. 1931, str. 3, »Od sobote na nedeljo«.

⁹⁸ V mariborskem Mestnem parku so imeli žrtvenik, na katerem so prižigali ogenj v spomin na žrtve. Gl. *Mariborski večernik Jutra*, 7. 9. 1934, str. 2, »Počastitev spomina bazoviških žrtev«; *Mariborski večernik Jutra*, 7. 9. 1936, str. 1, »Ljubezen in zvestoba kralju Petru II.«. Načrtovali so tudi odkritje spominske plošče bazoviškim žrtvam. Gl. *Mariborski večernik Jutra*, 13. 9. 1932, str. 2, »Spominu mučenicov, ki so umrli za

ideje«. Ob 1. novembru 1936 so na pokopališki kapeli steno prekrili s črnim blagom in trimetrskim križem ter tja izobesili sliko štirih žrtev, obdano s trnjevim vencem, kar je služilo kot žalni oltar. Gl. *Jutro*, 4. 11. 1936, str. 4, »Bazoviškim žrtvam«.

⁹⁹ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 14. 9. 1931, str. 2, »Ljubljanski dogodki«; *Slovenski narod*, 14. 9. 1931, str. 2, »Dogodki in kronika«; *Slovenski list*, 14. 9. 1931, str. 3, »Spominu bazoviških žrtev«.

¹⁰⁰ *Slovenec*, 21. 3. 1931, str. 1, »Molitve za versko svobodo rojakov«; *Jugoslovan*, 21. 3. 1931, str. 3, »V molitvi za brate«.

¹⁰¹ *Jutro*, 7. 9. 1932, str. 4, »Za dveletnico smrti narodnih žrtev, ustreljenih na Bazovici«.

¹⁰² *Jutro*, 5. 9. 1934, str. 4, »Junaki – mučeniški«; *Slovenski narod*, 5. 9. 1934, str. 3, »Sočani!«; *Slovenski narod*, 5. 9. 1934, str. 2, »Sokolska župa Ljubljana«; *Pohod*, 8. 9. 1934, str. 3, »Komemoracija za bazoviškimi žrtvami v Ljubljani«.

¹⁰³ Čermelj, *Med prvimi*, str. 90.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 90–93.

¹⁰⁵ Za 1. november 1933 so ob glavnem križu na celjskem pokopališču postavili ter okrasili pet križev s trnjevim kronami in imeni ustreljene peterice. Gl. *Slovenski narod*, 2. 11. 1933, str. 3, »O Vseh svetih«, in *Slovenec*, 3. 11. 1933, str. 4, »Za praznik Vseh svetnikov in za Vernih duš dan«. Naslednje leto so na pokopališču v Kamniku postavili spominski grob in sliko žrtev. Gl. *Jutro*, 4. 11. 1934, str. 7, »V spomin bazoviških žrtev«. Leta 1935 so na pokopališču v Mariboru za kapelico postavili »črn okvir s skromnimi slikami mučenicov, pred njimi pa na

Edina znana fotografija plošče je nastala ob komemoraciji v spomin na bazoviške žrtve, katerih imena so napisana na papirju, položenem čez ploščo (foto: Fototeka Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, reprodukcija po: Pahor, Bazovica, str. 48).

narod je o prvi žalni svečanosti leta 1930 zabeležil: »Nekaj posebnega smo videli letos na praznik vseh mrtvih pred ljubljansko univerzo. Naši akademiki so pokazali, kako globoko spoštujejo spomin narodnih žrtve in kako znajo ceniti za veliko idejo doprinešene najtežje žrtve. Pred univerzo so bili položeni krasni vencji in šopki, med katerimi so gorele številne sveče. Molče so prihajali akademiki in polagali rože na ta nemi simbol naše bolesi.«¹⁰⁶ *Jugoslovan* je menil, da je bila oddolžitve petim žrtvam skromna, toda ganljiva: »Na rapalski plošči pred univerzo smo jim prižgali svečke upanja in nade na rešitev ter obsuli njih imena s krizantemami. Mimo smo hodili in se ozrli na brleče svečke in ni bilo očesa, ki ne bi pri tem oroselo. Otirali smo si solze vsi, ki smo odhajali od tega mesta.«¹⁰⁷ Naslednje leto so na

ploščo poleg sveč položili trnjev venec.¹⁰⁸ Kot potrjuje edina znana kvalitetnejša fotografija plošče, so ploščo ob svečanostih, posvečenih bazoviškim žrtvam, prekrili s papirjem, na katerem so bila izpisana njihova imena in slavljeni napisi.¹⁰⁹

Izreden dogodek, ki so ga obeleževali pred ploščo, je bila smrt kralja Aleksandra I. v atentatu 9. oktobra 1934. Na univerzi so izobesili črno zastavo ter organizirali žalne prireditve, na plošči pa so v dneh po atentatu polagali cvetje ter ob večerih prižigali sveče.¹¹⁰ *Slovenski narod* je pri opisovanju žalobnega vzdušja omenil zanimivo podrobnost: »Pred spominsko ploščo pred univerzo pa ljudje nemo strme v vence in Maistrove besede. Pred 14. leti je padla kocka. Koroške ni več. In baš na tisti dan je počil strel – Aleksandra ni več. Samo neme Maistrove besede so zapisane tam na plošči. Toda tudi Maistra ni več. Nebo je pa temno. Mrak se gosti kot pred nevihto.«¹¹¹ Kaže, da so se ob plošči, vsaj začasno, znašle zapisane tudi Maistrove besede, morda v enaki maniri kot začasni spominski zapisi v Gortanov spomin ter spomin bazoviških žrtve. Razlog, zakaj je bila plošča ob kraljevi smrti opremljena z Maistrovimi besedami (in ne na primer z zelo razširjenimi domnevnimi zadnjimi Aleksandrovimi besedami »Čuvajte Jugoslavijo«), se morda skriva v prireditvi, ki so jo nacionalistični študentje želeli organizirati v spomin na 14. obletnico koroškega plebiscita ravno na dan atentata.¹¹² S tem so morda skušali ploščo, posvečeno izgubi Primorske, preobraziti tudi v osrednji slovenski kraj spomina, povezan z izgubo Koroške. Ker je atentat načrte postavil na glavo, se ideja očitno ni prijela, saj ni znano nobeno drugo poročilo o komemoracijah pred ploščo ob obletnicah plebiscita. Zdi se, da Maistrov citat ob plošči ni zvenel v disharmoniji z monarhovo smrtjo. Evociranje slovenskega nacionalnega heroja, ki je umrl le nekaj mesecev pred kraljem, je sporočalo, da je kljub smrti svojih političnih in vojaških voditeljev Jugoslavija še močna – četudi je poročevalec *Slovenskega naroda* z omenjanjem mračnega neba pred nevihto (preroško) slutil vse kaj drugega.

Izjemoma so proslave pred ploščo potekale tudi ob drugih priložnostih. Ob slavnostnem sprejemu nove zastave 40. pešpolka nekaj dni kasneje so časopisna poročila omenjala študente, ki so »nemo zrlji v rapalsko ploščo, ko so korakale čete mimo«.¹¹³ Decembra 1934 so študentje imeli narodnoobrambni dan,

stotine žarečih lučk«. Gl. *Slovenec*, 3. 11. 1935, str. 3, »Maribor na grobovih«. Tudi na Ptujso imeli naslednje leto svečanost »na improviziranem skupnem grobu«. Gl. *Jutro*, 31. 10. 1936, str. 5, »Društvo primorskih in koroških rojakov«.

¹⁰⁶ *Slovenski narod*, 3. 11. 1930, str. 2, »Njim, ki jih ni več med nami«. Gl. tudi *Slovenec*, 4. 11. 1930, str. 4, »Ljubljana. Na pokopališču ob praznikih«, in *Jutro*, 4. 11. 1930, str. 4, »Letošnje počaščenje vseh mrtvih«.

¹⁰⁷ *Jugoslovan*, 4. 11. 1930, str. 5, »Postavili so si spomenik v naših srcih«.

¹⁰⁸ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1931, str. 3, »Grobovi v sijaju jesenskega solnca«, *Slovenski narod*, 2. 11. 1931, str. 2, »Spominu mrtvih«.

¹⁰⁹ Pahor, *Bazovica*, str. 48.

¹¹⁰ *Jutro*, 14. 10. 1934, str. 8, »Žalne svečanosti v Ljubljani. Univerza«.

¹¹¹ *Slovenski narod*, 11. 10. 1934, str. 3, »Ljubljana se zagrinja v črnino«.

¹¹² *Jutro*, 9. 10. 1934, str. 4, »Akademiki«.

¹¹³ *Jugoslovan*, 10. 9. 1930, str. 5, »Narod je z navdušenjem in zaupanjem pozdravil jugoslovanske zastave svojih polkov. Mogočen sprejem zastave 40. pešpolka v Ljubljani«.

na katerem so se spominjali zamejcev ter dogodek sklenili s petjem himne pred ploščo,¹¹⁴ septembra 1937 pa je v Ljubljani potekala svečanost ob ustanovitvi mladinske organizacije Jugoslovanske nacionalne stranke za Slovenijo. Po koncu zasedanja so vence položili na spomenik kralju Petru I., nagrobnik dr. Gregorja Žerjava in ploščo zasedenemu ozemlju.¹¹⁵

Časopisne najave komemoracij pred spominsko ploščo in poročila o njih sta nenehno spremljala lajtmotiva, prisotna zlasti v nacionalističnem tisku. Prvi je bil kritiziranje mlačnosti Slovencev do trpljenja sorojakov na drugi strani meje, katere odraz je bila neudeležba na prireditvah. Ob obletnici podpisa Rapalske pogodbe leta 1922 je *Jutro* že vnaprej grajalo nezanimanje javnosti: »Tihó bo šla ta obletnica mimo nas. In vendar bi morale biti jutri polne ulice ljubljanske in vse kar čuti zavedno, bi moralo hiteti tja pred univerzo, da si pred spominskim kamnom izprašamo vest in si iznova obljubimo, kar smo si obljubljali pred dvema letoma. Izgleda pa, da se spominjamo te obletnice tako, kakor vsake druge, kakor obletnice plebiscita ...«¹¹⁶ Naslednje leto je časopis *Orjuna* v črnem okvirju objavil razmišljanje o svojem predanem boju za Primorje, četudi je večina Jugoslovancev indiferentna, kar simbolizira tudi skromna plošča pred univerzo: »Molči mrzli kamen, ljudje hodijo mimo njega in ga ne vidijo ... Toda ta kamenita plošča govori, do neba vpije po osveti za krvavo rano, ki jo je vsekala našemu narodu aneksija Primorja k Italiji, do neba vpijejo bolestni kriki in solze našega do smrti zmučenega primorskega ljudstva.«¹¹⁷ Tudi leto dni kasneje je isti časopis obupoval nad pasivnostjo sodržavljanov: »Sneg pokriva spominsko ploščo, ki budi v nas spomin sramotnega podpisa Rapalske pogodbe. Neznatna spominska plošča pred ljubljansko univerzo je edino, kar je storila svobodna domovina za prodane brate. Še celo v času, ko vihrajo po prodani Reki italijanske trikolore, pozablja Jugoslavija svojo sramoto, pozablja brate v trpljenju. Mrzli kamen molči, ljudje hodijo mimo in ga ne vidijo ...«¹¹⁸ Leta 1925 je o nezainteresiranosti ponovno pisalo *Jutro*: »Kje so slovesne obljube, ki jih je položila nepregledna množica narodno-zavednega občinstva pred ljubljansko univerzo ob priliki vzidave spominske plošče, ki naj nas neprestano opozarja na zločin, storjen nad našim narodom v Primorju? Potekla so sicer štiri leta, odkar je staro in mlado manifestiralo svojo žalost nad našo izgubo, nad tujo aneksijo najboljšega dela našega naroda. Ali naj že po štirih letih pozabimo svojo prisego neodrešeni domovini. Akademska omladina se zbira ob vsaki obletnici aneksije, da se pri spominski plo-

šči pred univerzo utrdi v svojih sklepih: za osvobojenje zaslužjenih bratov in sester.«¹¹⁹

Podobne kritike je mogoče spremljati tudi na začetku tridesetih let, le da so se razširile na kritiziranje pomanjkanja pozornosti, ki so jo slovenski časopisi namenjali obletnicam. Militantni unitaristični časopis *Pohod* je ob drugi obletnici usmrtnitve bazoviških žrtev zapisal: »Pred univerzo je bila rapalska plošča okrašena s cvetjem v spomin bazoviškimi junakom. Popoldne sem videl fanta, ki je prižigal pri plošči svečo. – Dva dni nato, 6. septembra, ki ga smatramo mi nacionalisti poleg Judenburga in drugih naših Golgot za najsvetejši datum naše zgodovine [...], je vodilni slovenski dnevnik prezrl popolnoma to važno obletnico in je ni omenil niti z eno samo besedico.«¹²⁰

Drugi ponavljajoči se razlog kritike so bile vsakršne zabavne prireditve, ki so se odvijale na isti dan kot žalne komemoracije pred ploščo. Podobno kot v primeru afere, povezane z igranjem nogometne tekme na dan odkritja plošče, so nacionalisti zahtevali, da morajo pri dnevih žalovanja sodelovati vsi Slovenci, tako da v teh dneh ni bilo zaželeno nikakršno razvedrilo. Ob obletnici podpisa Rapalske pogodbe leta 1922 so študentje v parku Zvezda posredovali na koncertu godbe Dravske divizije. Študentje so trdili, da na dan žalovanja glasba ni primerna, in godba jih je upoštevala ter se umaknila. Študentje so koncerte po ljubljanskih lokalih prekinjali še do večera in se nato spet zbrali pred univerzo, kjer pa jih je policijski kordon skušal razgnati.¹²¹ *Beseda o sodobnih vprašanjih* je ob tretji obletnici ustrelitve bazoviških žrtev pisala, da so pred ploščo »gorele sredi skromnih rož redke sveče, ob njih drobna gruča molčočih, povečini izdelanih postav in nekaj čujočih oči«, medtem ko so v soseščini veselo plesali, kar je dajalo tihi svečanosti grotesken videz.¹²²

Najhujša oblika kršenja prepovedi zabavnih prireditev je bila, da so bile prireditve povezane z italijansko kulturo in jezikom. Ob komemoraciji v Gortanov spomin leta 1932, med katero so mu pred ploščo prižigali sveče, se je *Pohod* pritoževal, da je dogodek pokvaril Radio Ljubljana, ki je iz Beograda sočasno prenašal posnetek izvedbe Verdijevega *Trubadurja*.¹²³ Le nekaj dni kasneje, ob dnevu vseh svetih, je isti časopis besnel, da so Slovenci ponovno dokazali »svojo nacionalno otopelost, apatično mlačnost ter svojo suženjsko in hlapčevsko naravo«, saj je kino Matica, delujoč v Slovenski filharmoniji, imel na sporedu predstavo »z melodijami večno prokletega jezika« – italijanščine – ter ob tem »nacionalno zabitost in zaostalost slovenskega človeka« izkoristil za lasten dobiček. »Pridobitna

¹¹⁴ *Akademski glas*, 19. 12. 1934, str. 3, »Narodno obrambni dan«.

¹¹⁵ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 13. 9. 1937, str. 1, »Praznik naprednih fantov«.

¹¹⁶ *Jutro*, 12. 11. 1922, str. 1, »Ljubljana, 11. novembra«.

¹¹⁷ *Orjuna*, 18. 3. 1923, str. 1, »20. III. 1921 zasedenemu ozemlju«.

¹¹⁸ *Orjuna*, 22. 3. 1924, str. 1, »20. III. 1923. Rapallo«.

¹¹⁹ *Jutro*, 22. 3. 1925, str. 5, »Četrta obletnica italijanske aneksije Primorja«.

¹²⁰ *Pohod*, 24. 9. 1932, str. 4, »Malenkosti«.

¹²¹ *Jutro*, 14. 11. 1922, str. 3, »Obletnica Rapalla«.

¹²² *Beseda o sodobnih vprašanjih*, september 1933, str. 162, »Za 6. IX. 1933«.

¹²³ *Pohod*, 22. 10. 1932, str. 3, »Ne pomaga nobena beseda«.

uprava kina, ki ji je vsako sredstvo dobro, četudi še tako žali naš narodni čut, da napolni dvorano, se ni ustrašila pred licem našega žalostnega spomina, pred ploščo 'Zasedenemu ozemlju' pred univerzo, zaščitená po ljubljanski policiji, predvajati italijansko glasbo. Ko pa so se na dan Vseh Svetih prižgale lučke okoli plošče v spomin našim pet po nedolžnem usmrčenim žrtvam, so se gospodje vendarle ustrašili in prenesli ponudbo ogabne robe iz Matice v Ideal [danes Kino Komuna]. S tem je uprava kina priznala krivico, ki jo dela ne nam, ampak neodrešeni domovini,« je pribil *Pohod*.¹²⁴

Natečaj za spomenik zasedenemu ozemlju in *Bolest Slovenije* Toneta Kralja

Že štiri dni po odkritju plošče, 25. marca 1921, je dala Jugoslovanska matica, ki se očitno ni nameravala zadovoljiti s postavitvijo preprostega obeliska, v slovenskih časopisih objaviti razpis natečaja za spomenik zasedenemu ozemlju, ki bi stal »na mestu cvetlične grede pred deželnim dvorcem v Ljubljani«. Sodelujočim umetnikom so dovolili, da pri snovanju osnutkov vanje vključijo tudi prostor ob robu parka Zvezda v osi Vegove ulice. »Spomenik naj ustreza popolnoma svojemu namenu in naj bo izvršljiv s kolikor najmanjšimi materijalnimi žrtvami,« je še zahteval poziv ter dodal, da je treba osnutke v razmerju 1 proti 10, »iz katerih bi bila kolikor mogoče razvidna končna oblika spomenika«, na sedež Matice poslati do 15. maja, po možnosti s perspektivno skico ter okvirnimi predvidenimi stroški. Razpisane so bile tri nagrade, prva je bila vredna 3000 dinarjev, druga 2000 in tretja 1000 dinarjev, pri čemer naj bi izbrnemu kiparju nagrado vračunali v delo.¹²⁵ Tik pred iztekom predvidenega roka je bil natečaj podaljšan še za en teden.¹²⁶

Umetnostna zgodovinarica dr. Špelca Čopič je zapisala, da arhivske dokumentacije, ki bi podrobneje osvetljevala natečaj za spomenik, ni našla,¹²⁷ in tudi do danes v razvidu niso našli novega gradiva o spomeniku. Iz tiska lahko razberemo le podatke, da so 29. maja 1921 člani Matice v dvorani ljubljanskega Mestnega doma organizirali zborovanje, na katerem se je med drugim »razvila živabna debata o aktualnih vprašanjih in zlasti o vprašanju postavitve spomenika zasedenemu ozemlju«, toda ta problem so »iz raznih razlogov« črtali z dnevnega reda.¹²⁸ O tem, kateri so bili »razni razlogi«, časopisje ne poroča.

Sredi junija je pristojna natečajna komisija prvo nagrado podelila osnutku Toneta Kralja, druge in

tretje nagrade pa ni podelila, temveč se je odločila, da bo denar teh nagrad razdelila vsem umetnikom, ki so poslali osnutke.¹²⁹ O osnutkih ni znanega veliko. Med sodelujočimi umetniki je bil Tine Kos; ta je v svojem osnutku predstavil »žensko figuro, ki se zvija v objemu ogromne kače, ki jo oklepa in duši«, in ki ga je kasneje hranil v svojem ljubljanskem ateljeju.¹³⁰ Lojze Dolinar je zasnoval »motiv Kariatid, nosečih tramovje«, ki si ga je po oceni dr. Franceta Steleta sposodil od Ivana Meštrovića (verjetno je mislil na kariatide, ki naj bi bile del nikoli dokončane Vidovdanskega hrama, danes pa so razstavljene v Narodnem muzeju v Beogradu). Tudi ta osnutek je izgubljen. Do vseh ostalih osnutkov, ki nam niso znani, je bil Stele kritičen, češ da so bili zasnovani »v okviru pravljicega simbolizma, katerega formulacija pa je bila konvencionalno doslovna«, in pripomnil, »da imajo naši kiparji malo smisla za monumentalnost in malo gibčno fantazijo«. Posebej je pohvalil le izdelka obeh bratov Kralj, poleg Toneta še Franceta, ki sta se izkazala »po iznajdljivosti in originalnosti motivov ter globokosti čuvstva«. ¹³¹

Prvonagrajeni mavčni osnutek Toneta Kralja, *Bolest Slovenije*, je požel pohvalne ocene. Kipar si je zamislil ekspresionistično moško figuro, podobno Kristusu, s trnjevim vencem na glavi in odsekanimi rokami, ki kleči na zemeljski obli, polni krvavečih ran. Špelca Čopič je o osnutku zapisala: »Simbolična podoba je bila vzeta iz krščanske ikonografije, likovna koncepcija statična, volumsko lepo strnjena, v modelaciji nekoliko sumarna in v obraznih črtah lahko deformirana. Tudi v tem spomeniku je značilen trpen in ne zagrenjen, kaj šele agresiven izraz, kar je bilo humano in vedno znova ocenjeno kot etična vrednota.«¹³²

Kraljeva upodobitev pohabljenе Slovenije je globoko pretresla slovensko občinstvo. Pesnik France Onič je povzel svoje vtise: »Toliko brezupnega trpljenja je mogoče postaviti samo na kraj, kjer bolečine ni konca. 'Spletli so mi trnjevo krono, razmesarili in potrgali so moje ude, bili so me z biči v obraz, upognili so moje koleno in me ponižali do sužnje na veke – Kdo je, ki reče odrešilno besedo tej moji bolečini?' – Tako so gledale moje oči.«¹³³ Revija novomeških ekspresionistov *Trije labodje* je pisala, da je spomenik »slovenskemu značaju odgovarjajoče izražena želja po skupnosti z onim delom našega naroda, ki je v celoti najbolj prosvitljeno.«¹³⁴ Pojavilo se je mnenje, da je bodoči spomenik pravzaprav »nagrobnik«, ¹³⁵ neznani poročevalec pa je navdušeno pisal o Kralju, ki da je »orjak v čisti plastiki« in »resničen dub, ki vdihne lesu, mavcu in kamnu življenje,«, ter *Bolest Slovenije* omenil med deli, ki so ga naj-

¹²⁴ *Pohod*, 5. 11. 1932, str. 2, »Našo pesem uničujejo – mi italijansko ščitimo!«.

¹²⁵ *Jutro*, 25. 3. 1921, str. 2, »Spomenik zasedenemu ozemlju«.

¹²⁶ *Jutro*, 13. 5. 1921, str. 4, »Razpis natečaja za spomenik zasedenemu ozemlju«.

¹²⁷ Čopič, *Javni spomeniki*, str. 284.

¹²⁸ *Slovenski narod*, 31. 5. 1921, str. 2, »Občni zbor 'Jugoslov. Matice'«.

¹²⁹ *Slovenec*, 18. 6. 1921, str. 4, »Spomenik zasedenemu ozemlju«.

¹³⁰ K. D., Kipar Tine Kos, str. 1.

¹³¹ Frst., XIX. umetnostna, str. 172–173.

¹³² Čopič, *Javni spomeniki*, str. 96.

¹³³ Onič, Naš klic, str. 2.

¹³⁴ *Trije labodje*, 1922, str. 32, »Naš list«.

¹³⁵ Stelč in Ložar, Umetnostne razstave, str. 51.

bolj navdušila: »[K]oliko zmage nad snovjo, duba nad materijo!«¹³⁶

Bolest Slovenije je bila javnosti na ogled na številnih razstavah, prvič že na XIX. umetniški razstavi maja in junija 1921 v Jakopičevem paviljonu, v katerem so bili razstavljeni tudi drugi osnutki za spomenik neodrešeni domovini,¹³⁷ pri čemer so bila dela bratov Kralj menda med tistimi, ki so pritegovala največ zanimanja.¹³⁸ Junija 1928 je bila plastika razstavljena na razstavi slovenske sodobne umetnosti na ljubljanskem velesejmu,¹³⁹ oktobra in novembra 1935 pa je v Jakopičevem paviljonu potekala razstava Franceta (sic!) Kralja, na kateri je bil na ogled tudi osnutek.¹⁴⁰

Kljub popularnosti osnutka do njegove postavitve pred univerzo ni prišlo. Prvič je leta 1923 na zamudo opozoril umetnostni zgodovinar dr. Karel Dobida, ki je pisal, da bi Kraljev osnutek – »v trpljenju povečan torzo s trnjem kronanega in do smrti izmučenega moža, vstajajočega iz vsenaokoli krvaveče grude« – po mnenju poznavalcev »sijajno izpolnil in oživil tisti dolgočasni prostor pred nekdanjim deželnim dvorcem«, za kvaliteto kipa pa jamčita tako komisija, ki je kip izbrala, kot talent mladega kiparja, ki je bil v času izdelave *Bolesti Slovenije* star šele 20 let. Zato je bila dve leti po izbiri osnutka stvar s spomenikom za Dobido »[č]isto nerazumljiva«.¹⁴¹ Tri leta kasneje je Dobida še enkrat omenil »skrajno neokusni in moteči prostor pred univerzo«, kamor je želel čim prej postaviti »primeren spomenik«. Ponovno je omenil Kraljev osnutek, hkrati pa ni vedel, kaj se je z njim zgodilo.¹⁴²

Nestrpnost zaradi zamude so izražali tudi nekateri drugi Slovenci, posebej ko so v tujini opazovali spomenike izgubljenim ozemljem. *Slovenski narod* je leta 1925 omenjal kip na pariškem Place de la Concorde, ki simbolizira Strasbourg in ki so ga Francozi po izgubi mesta v francosko-pruski vojni krasili s cvetjem, venci in črno tkanino, ter pozval: »Da bi nam postavil eden naših umetnikov spomenik zasedenega ozemlja sredi Ljubljane, da bi mogli leto za letom romati tja in obnavljati obljubo, da ne bomo preje mirovali, dokler ne bo zadnji brat rešen izpod tujega jarma!«¹⁴³ V *Mentorju* pa se je oglašil poročevalec, ki je v Münchnu obiskal Stebrišče vojskovodij (*Feldherrnhalle*) ter v njem opazil deset vencev z imeni desetih pokrajin, ki so jih izgubili Nemci, pri čemer ga je najbolj prizadela omemba južne Štajerske, zato je vprašal: »Ali Ljubljana še ne bo dobila svojega spomenika zasedenemu ozemlju?«¹⁴⁴

Izkazalo se je, da je odgovor na to vprašanje nikalen. Kljub različnim idejam in zasnovam je preprosta

Bolest Slovenije, osnutek za spomenik zasedenemu ozemlju Toneta Kralja (1921)
(Fototeka Galerije Božidar Jakac; foto: neznan).

spominska plošča pred univerzo ostala edini spomenik ozemeljskim izgubam. Kaže, da so imeli spomenik za preveč drzen, saj je pomenil ostro obsodbo v središču Slovenije, ki bi zlahka poslabšala odnose z Italijo in hkrati spodbujala ognjevite študentske proteste, ki bi se lahko sprevrgli v proteste proti pasivnosti jugoslovanske oblasti glede primorskega vprašanja. Spelca Čopič je nepostavitve spomenika interpretiral na podoben način: »Namen spomenika je bil jasen, vendar se zdi, da ni bilo veliko ljudi, ki bi bili pripravljene zatekati se v take spomine. Tudi oblasti niso bile preveč naklonjene ideji spomenika, ki naj bi stal pred univerzo kot večer opomin in vprašanje ter potencialni pobudnik demonstracij.«¹⁴⁵ Verjetno gre še najbolj zaupati kratkemu komentarju Toneta Kralja, ki je Milčku Komelju povedal, da so se spomenik preprosto »prestrašili postaviti«.¹⁴⁶

Kaj se je zgodilo z *Bolestjo Slovenije*? Vsaj od leta 1925, verjetno pa še od prej, je bil osnutek v lasti Ju-

¹³⁶ Ignatus, Beležke, str. 2.

¹³⁷ *Jutro*, 30. 6. 1921, str. 2, »Na XIX. umetniški razstavi«.

¹³⁸ Frst., XIX. umetnostna, str. 172–173.

¹³⁹ Dobida, *Slovenska moderna*, str. 23.

¹⁴⁰ [Kralj], *Katalog*, str. 1; – i., *Razstava*, str. 1.

¹⁴¹ Dobida, *Poglavje*, str. 6.

¹⁴² K. D., *Troje*, str. 10.

¹⁴³ *Slovenski narod*, 30. 12. 1925, str. 2, »Propaganda za neodrešeno Slovenijo«.

¹⁴⁴ Dolenc, *Med Nemci*, str. 88.

¹⁴⁵ Čopič, *Javni spomeniki*, str. 94. Prim. Čopič, *Lojze Dolinar*, str. 52.

¹⁴⁶ Komelj, *Prva svetovna*, str. 84.

goslovanske matice.¹⁴⁷ Pomen tega združenja je v drugi polovici dvajsetih let kopnel. Po oceni Igorja Kranjca je Matica takrat »postala ne dosti več kot arhiv beleženja rezultatov nesposobnosti urejanja odnosov s sosednjo, 'prijateljsko' Italijo«. ¹⁴⁸ Hkrati se je pojavilo nekaj drugih konkurenčnih organizacij, ki so si zadale podoben cilj kot Matica,¹⁴⁹ vendar je bila njihova aktivnost šibka in zamejcem bolj ali manj nekoristna. Kot se je spominjal predsednik ljubljanske podružnice Ravnihar, je imelo društvo težave tudi z nenaklonjeno politiko. Še posebej sta si bila zaradi političnih razprtij v laseh z vodjo slovenskih liberalcev dr. Gregorjem Žerjavom, ki je nekoč, kot minister, Ravniharju zabrusil, da Matica ne bo dobila državne podpore, dokler bo on njen predsednik.¹⁵⁰ Zadnji žebelj v krsto so bila sumničjenja, da Jugoslovanska matica podpira oborožen protifašistični odpor v Italiji in da sodeluje s komunisti, saj je bil na jugoslovansko-italijanski meji ustavljen mladenič z revolverjem, ki je povedal, da je orožje dobil od Matice.¹⁵¹ 28. aprila 1930 je ban Dravske banovine dr. Dušan Serneck podpisal dokument, s katerim je Matico razpustil, ker »je bila prekoračila društveni delokrog«, ¹⁵² časopisje pa je ob sočasnem razpustu nekaterih podobnih društev poročalo, da so bili v vseh društvih najdeni »komunistični in taki tiskani predmeti, katerih uvoz iz inozemstva je zabranjen«. ¹⁵³ Policija je v prostorih Matice izvršila hišno preiskavo, popisala premoženje in prostore zapečatila.¹⁵⁴ Samo ugibamo lahko, ali je bil med premoženjem tudi Kraljev mavčni osnutek. Po poročanju Milčka Komelja je kip zdaj uničen,¹⁵⁵ toda Galerija Božidar Jakac v Kostanjevici na Krki hrani slabega pol metra visoko različico osnutka, izdelano v lesu. Javnosti je bila predstavljena na mednarodni razstavi *Obrazi ekspresionizma, odtisi duha* sredi leta 2018.¹⁵⁶

Predloga za spomenik v letih 1927 in 1938

Leta 1927 se je za kratek čas pojavilo zanimanje za postavitev spomenika neodrešenemu ozemlju, vendar ne v obliki odkritja *Bolesti Slovenije*. Tedaj je minevalo desetletje od nastanka Majniške deklaracije, dokumenta, s katerim je bila izražena zahteva po združitvi južnih Slovanov v avtonomno enoto Avstro-Ogrske. S stališča jugoslovanske kraljevine ta element ni bil tako pomemben, temveč so precej gla-

sneje poudarjali motivacijski zagon, ki naj bi ga deklaracija dala Slovincem za ustanovitev skupne južnoslovanske države. V slavnostnih člankih in govorih je bilo pogosto izraženo prepričanje, da je deklaracija že izražala »zahtevo po svobodnem življenju na lastni zemlji«¹⁵⁷ oziroma »svojo pravico ne le po avtonomiji, marveč po lastni, demokratični državi«, ¹⁵⁸ saj se je taka interpretacija preteklosti, četudi ne temelji na dejstvih, bolje vklapljala v državotvorni narativ.

Jugoslovanska matica je bila osrednji organizator svečanosti ob jubileju, saj je bila, kot so menili poročevalci, »pred vsem poklicana, da goji preko vseh dnevnih sporov smisel edinstva in ljubezni do rodne grude, s tem pa tudi skrb za one, ki so pred desetimi leti podpisovali deklaracijo, pa jim ni bilo dano doživeti nje sadove v naši skupni državi«. ¹⁵⁹ Z Matico na čelu proslav ne preseneča, da so pozornost na slavnostnih prireditvah namenjali zamejskim Jugoslovanom (med drugim so pozivali k prižiganju kresov na vzpetinah, ki naj bi bili vidni tudi onkraj državnih meja in s tem postali »simbol naše plameneče ljubezni do domovine in upanja v boljšo bodočnost našega naroda«). ¹⁶⁰ Matica je izdala spominsko diplomo, delo arhitekta Janka Omahna, na kateri je bila upodobljena plošča z napisom v spomin na obletnico, ter diplome prodajala po deset dinarjev,¹⁶¹ med drugim s kolportažno prodajo od hiše do hiše.¹⁶² Časopisje je pozivalo, naj ta »spomin na veliki zgodovinski dogodek, ko je bil položen temelj naši narodni svobodi«, ¹⁶³ izobesijo vsepovsod: »Naj ne bo narodne hiše, ki je ne bi krasila spominska diploma, naj ne bo šole, urada, društva, gostilne, kavarne, kjer ne bi visela spominska plošča majske deklaracije!«¹⁶⁴ Mariborska podružnica Matice je na slavnostni dan jubileja, 30. maja 1927, v Mestnem parku svečano

¹⁵⁷ *Slovenski gospodar*, 19. 5. 1927, str. 1, »10letnica majniške deklaracije«.

¹⁵⁸ *Slovenski dom*, 29. 5. 1937, str. 1, »30. maj – jubilej slovenskega boja za svobodo«.

¹⁵⁹ *Jutro*, 1. 5. 1927, str. 3, »Ob desetletnici majske deklaracije«.

¹⁶⁰ *Slovenec*, 25. 5. 1927, str. 3, »Prižgite kresove!«.

¹⁶¹ Napis se je glasil: »V času, ko je trpljenje našega v stoletnem robstvu izmučenega naroda priklopelo do roba življenja in smrti, ko se je sleherna v brepenenju po svobodi zaklicana beseda zasledovala in maščevala z ječo in vislicami, je slovenski narod, zavedajoč se svoje svete pravice do svobodnega življenja in v soglasju s svojimi brati po krvi in jeziku, izpolnjujoč vero in besede svojih pesnikov-prorokov in potrjujoč dejanja svojih mučnikov, po svojih zastopnikih, združenih v jugoslovanskem klubu, dne tridesetega maja tisočdevetstosedemnajstega leta, v avstrijskem državnem zboru samozavestno izpovedal, da zahteva na temelju narodnega načela ujedinjenje vseh pokrajin, v katerih žive Slovenci, Hrvati in Srbi, v eno samostojno, od vsakega gospodstva tujih narodov, svobodno in na demokratiški podlagi osnovano državno telo. V spomin tega dneva in v opomin, da na ravninah Gospe Svete in ob bregovih Soče in Adrije še žive naši bratje, je ob deseti obletnici izdala to pismo Jugoslovanska Matica.« Gl. *Mariborski večernik Jutra*, 14. 5. 1927, str. 1, »Na pragu 10letnice majske deklaracije«.

¹⁶² *Slovenec*, 5. 6. 1927, str. 4, »Kupujte deklaracijsko diplomo«.

¹⁶³ *Mariborski večernik Jutra*, 25. 5. 1927, str. 2, »Deklaracijska proslava«.

¹⁶⁴ *Jugoslovanska Matica*, Proslava, str. 3.

¹⁴⁷ *Ilustrirani Slovenec*, 15. 3. 1925, str. 3, »Brata Fran in Tone Kralj«.

¹⁴⁸ Kranjc, Svet, str. 149.

¹⁴⁹ *Mariborski večernik Jutra*, 5. 4. 1930, str. 3, »Organizacija naše narodne obrambe«.

¹⁵⁰ Ravnihar, *Mojega življenja*, str. 177.

¹⁵¹ Čermelj, *Med prvimi*, str. 12–14.

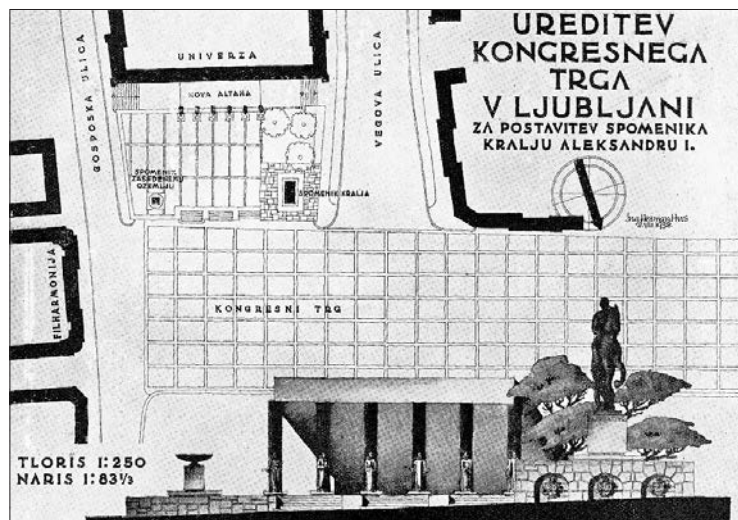
¹⁵² Ravnihar, *Mojega življenja*, str. 147.

¹⁵³ *Jutro*, 30. 4. 1930, str. 2, »Tudi 'Slovenska straža' razpuščena«.

¹⁵⁴ *Jutro*, 29. 4. 1930, str. 1, »Jugoslovanska Matica razpuščena«.

¹⁵⁵ Komelj, Prva svetovna, str. 84.

¹⁵⁶ Simonšek, *Obrazi ekspresionizma*, str. 118.

Osnutek Hermana Husa za preureditev prostora pred univerzitetnim poslopjem in postavitev spomenika zasedenemu ozemlju (reprodukcija po: Hus, Osnutki, str. 87).

odkrila tudi spomenik z napisom, enakim tistemu na diplomu.¹⁶⁵

Že od konca aprila 1927 se je v časopisju pojavljala napoved, da bodo v nedeljo, 29. maja, tudi v Ljubljani odkrili spomenik neodrešenemu ozemlju, na katerem »bo gorel večni ogenj, ki naj bo simbol naše neugasljive narodne težnje in volje, da se zaslužnji brati osvobode izpod neznanega tujega jarma«.¹⁶⁶ Pozivi z začetka maja, ki so Slovence spodbujali k organizaciji primernih »majniških slavnosti« po vseh krajih, društvih in šolah, so hkrati najavljali, da bodo v Ljubljani odkrili spomenik z večnim ognjem »v spomin na našo deklaracijo in na one, ki prebivajo izven domovine«.¹⁶⁷ Koncept večnega ognja – svojevrstnega živega spomenika, pri katerem je treba vlagati trud za njegovo ohranjanje, s čimer ostane objekt spominjanja nenehno v zavesti in nepozabljen – je bil v medvojni Evropi razmeroma priljubljen kot spomin na padle vojaške prve svetovne vojne, ki so jih običajno prižigali ob grobovih neznanih vojakov (na primer v samostanu Batalha na Portugalskem ali pod pariškim Slavolokom zmage), največji razmah pa je doživel po drugi svetovni vojni.

Do postavitve ljubljanskega spomenika tudi v drugem poskusu ni prišlo. *Slovenec* – edini časopis, ki je dal zgodbi epilog z objavo kratkega poročila – je zapisal, da je Jugoslovanska matica načrtovala »preurediti bivši Radeckijev spomenik v Zvezdi v večno

plamenico, pa je to namero opustila, ker bi po mnenju večšakov ne bilo okusno, da se ta spomenik na tak način preuredi, povrh tega pa še zelo drago«.¹⁶⁸ Gre torej za primer poskusa recikliranja spomenikov, ki je bil v Ljubljani v času med svetovnima vojnoma razmeroma pogost (kip Franca Miklošiča je bil postavljen na izpraznjen podstavek spomenika Francu Jožefu, obelisk izgradnji Gruberjevega prekopa so namerali uporabiti za spomenik Napoleonovi Iliriji ipd.). Prazen podstavek, ki je ostal za odstranjenim kipom znanega vojskovodje, je bil že leta 1919 opremljen z vazo za cvetje,¹⁶⁹ Jugoslovanska matica pa mu je želela dati novo funkcijo. *Slovenec* je dodal: »Ker se mestna občina peča s splošno preureditvijo Zvezde po lepih umetniških načrtih vseučiliškega profesorja Plečnika, bo ta spomenik lepše preuredila.«¹⁷⁰ Spomenik pa, kot rečeno, ni bil postavljen; le eden od časopisov ameriških Slovencev je po pomoti pisal, da je do odkritja res prišlo.¹⁷¹

Ker spomenik zasedenemu ozemlju ni bil postavljen, so se začeli pojavljati predlogi za druge spomenike, ki naj bi zasedli elitno lokacijo pred univerzo. Med drugim je bilo predlagano, naj tja postavijo spomenik Francu Miklošiču¹⁷² in spomenik kralju Petru I.¹⁷³ Leta 1931 je potekala živahna debata o tem, ali naj pred univerzo premestijo Prešernov spomenik, ker naj bi oviral gradnjo Tromostovja in prometne tokove na trgu.¹⁷⁴ Septembra 1937, ob smr-

¹⁶⁵ *Jutro*, 31. 5. 1927, str. 2, »Proslava 10letnice majske deklaracije. Proslava v Mariboru«. Plošča z napisom je bila vstavljena v kamnito osnovo, v kateri je bil nekoč relief nemškega telovadca Friedricha Ludwiga Jahna, odstranjen po razpadu Avstro-Ogrske. Spomenik je bil ob prihodu nemškega okupatorja leta 1941 močno poškodovan. Leta 1992 je bil prenovljen in opremljen z novo ploščo.

¹⁶⁶ *Slovenec*, 30. 4. 1927, str. 5, »Spomenik neodrešenemu ozemlju«.

¹⁶⁷ *Jutro*, 1. 5. 1927, str. 3, »Ob desetletnici majske deklaracije«.

¹⁶⁸ *Slovenec*, 26. 5. 1927, str. 4, »V spomin na majske deklaracije«.

¹⁶⁹ *Jugoslavija*, 9. 9. 1919, str. 3, »Cvetje namesto Radeckega«.

¹⁷⁰ *Slovenec*, 26. 5. 1927, str. 4, »V spomin na majske deklaracije«.

¹⁷¹ *Glasilo K. S. K. jednote*, 31. 5. 1927, str. 1, »V Ljubljani«.

¹⁷² *Slovenski narod*, 30. 9. 1926, str. 2, »Miklošičev spomenik (Glas iz občinstva)«.

¹⁷³ *Slovenec*, 4. 1. 1931, str. 10, »Kurenčkova Neška ma tud beseda«.

¹⁷⁴ *Jutro*, 21. 3. 1931, str. 2, »Ljubljanski proračun«; *Slovenec*, 25. 3. 1931, str. 4, »Pričetek regulacije Ljubljaničev«; *Slovenec*,

ti češkoslovaškega predsednika Masaryka, ki je bil častni doktor ljubljanske univerze, so mu študentje pred univerzo začasno postavili doprni kip, obdan z gorečima baklama ter častno stražo.¹⁷⁵

V drugi polovici tridesetih let so park pred univerzo večkrat omenjali kot potencialno lokacijo za spomenik kralju Aleksandru I.,¹⁷⁶ vendar je bila lokacija sčasoma potisnjena v ozadje. Šele poleti 1938 je bil park ponovno obravnavan, saj je arhitekt Herman Hus za drugi natečaj zrisal načrt za ureditev »univerzitetne terase«, ki jo je nameraval razdeliti na tri dele. Skrajno desno naj bi bil postavljen Aleksandrov konjeniški spomenik, za njim pa naj bi nasadili drevje. Preostali del parka pred univerzo bi bil preurejen v ploščad, sredini pa bi dajal poudarek preurejen nadstrešek (altana) na šestih stebrih, okrašenih s kipi. Tretji, zadnji poudarek terase na levi strani naj bi bil »manjši žrtvenik kot spomenik zasedenemu ozemlju, v nadomestilo današnje plošče sredi predvrta«.¹⁷⁷ Husova skica kaže preprosto zasnovan kelih, ki stoji na dvojnem podstavku, pri čemer se je morda zgledoval po načrtih za spomenik iz leta 1927.

Čeprav je pristojna komisija Husov predlog ocenila pozitivno, ni podprla njegove realizacije, saj bi bilo urejanje ploščadi drago in zamudno. Na seji konca septembra 1938 je komisija iz obravnave izločila vse osnutke za ureditev prostora pred univerzo.¹⁷⁸ Sem in tja se je še vedno slišal glas iz javnosti, ki je želel monarhov spomenik videti pred univerzo, na primer v satirični rubriki *Slovenca*, kjer je svoja mnenja v klenem lokalnem dialektu delila »Kurenčukva Neška«: »Ta spumenik b pasu pred univverza krala Aleksandra namest tistga kamna, ke zdej tam prou zapušen leži. Tam b ga usak tuje prec zagledu. Pa štedenti b ga bli tud vesel.«¹⁷⁹

Odstranitev plošče in odkritje novega obeležja leta 2012

Po jugoslovanskem pristopu k trojnemu paktu je bil 27. marca 1941 izveden državni udar, s katerim je bil za kralja razglašen Aleksandrov mladoletni sin Peter II. Naslednji dan so v Ljubljani kljub kaotičnim okoliščinam proslavljali začetek vladanja novega monarha, pri čemer so polagali vence in šopke na podstavek spomenika kralju Aleksandru na Kongre-

snem trgu, cvetje in sveče pa so krasili tudi ploščo zasedenemu ozemlju.¹⁸⁰ Rektor dr. Matija Slavič je dal univerzo v teh dneh zapreti, policija pa je zastražila park pred poslopjem, da bi preprečila študentske demonstracije zoper pristop.¹⁸¹

6. aprila je bila Jugoslavija napadena in v kratkem razkosana med okupatorji. Ljubljana je postala sedež Ljubljanske pokrajine pod italijansko upravo. O usodi plošče zasedenemu ozemlju po prihodu Italijanov natančni podatki niso znani. Glede na to, da sta bila ljubljanska konjeniška spomenika kraljema Petru I. in Aleksandru I. odstranjena in uničena že konec julija 1941, bi pričakovali, da je okupator zelo hitro uničil tudi ploščo, ki je imela očitno protitalijansko sporočilo. To trdi tudi Lavo Čermelj, ki navaja, da so ploščo »seveda Italijani takoj po okupaciji odstranili«.¹⁸² Prav tako je bil park pred univerzo avgusta 1941 izrabljen za precej bolj utilitarne namene kot pred vojno: »Pred univverzo na malem otočku, kjer so sicer pod skrbnim vodstvom vrtnarja cvetele indijske kane, je sedaj vsejana ajda, ki prav dobro raste in že cvete.«¹⁸³ Spomladi 1942 se je poljščina spremenila: »Pred univverzo so nasadili mesto rož letos fižol, ko je tam lani bila ajda, ki je še dokaj dobro obrodila.«¹⁸⁴

Janez Rogelj kljub temu navaja, da je plošča na svojem mestu ostala vse do zime 1942. Med raziskavo je v fondu zgodovinarja dr. Toneta Ferenca, ki ga hrani Inštitut za novejšo zgodovino, našel odlok z dne 26. februarja 1942, s katerim je Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli ukazal odstraniti in uničiti »vse ne italijanske zastave in fotografije bivših osebnosti preostale jugoslovanske države ali embleme in simbole ter stenske napise te države«. Odredba, ki je zahtevala, da se vsi ti predmeti »takoj zažgejo, ali kakor koli uničijo po nalogu in pod osebno odgovornostjo predstojnikov uradov«, naj bi bila tudi vzrok za odstranitev plošče pred univerzo.¹⁸⁵ V Arhivu Univerze v Ljubljani je Rogelj našel dokument, ki je od rektorja Slaviča zahteval odstranitev plošče, sicer bi sledile sankcije v obliki prekinitve financiranja. Šele takrat naj bi bila plošča umaknjena z javnega prostora in domnevno uničena, na njen obstoj pa so v naslednjih desetletjih pozabili.

Po koncu vojne so pred stavbo univerze začeli odkrivati nove spomenike. Univerzitetni svet je sklenil, da lahko na tej lokaciji postavljajo le kipe oseb, zaslužnih za ustanovitev univerze, drugim zaslužnim osebnostim pa naj bi kipe odkrivali pred ustreznimi fakultetami.¹⁸⁶ Med letoma 1969, ko je bil odkrit doprni kip prvega rektorja ljubljanske univerze Josipa Plemlja, in 2012, ko je bil postavljen kip Božidarja

12. 4. 1931, str. 10, »Frtaučku Gustl ma beseda«; *Slovenski narod*, 1. 6. 1931, str. 3, »Kam s Prešernovim spomenikom?«; *Slovenski narod*, 1. 7. 1931, str. 2, »Kam s Prešernom? Še nekaj mnenj iz naše javnosti«. *Slovenec* si je ob 1. aprilu privoščil potegavščino z objavo fotomontaže Prešernovega spomenika pred univerzo ter poročilom o že izvršeni selitvi. Gl. *Slovenec*, 1. 4. 1931, str. 3, »Prešeren pred univerzo«.

¹⁷⁵ *Slovenec*, 21. 9. 1937, str. 2, »Spominska svečanost v Ljubljani«; *Jutro*, 22. 9. 1937, str. 5, »Dan pogreba v Ljubljani«.

¹⁷⁶ Stele, Spomenik kralja, str. 135.

¹⁷⁷ Hus, Osnutki, str. 88.

¹⁷⁸ *Jutro*, 25. 9. 1938, str. 3, »Spomenik Viteškega kralja pred Tirolijem. Nekaj podrobnosti s seje spomeniškega odbora«.

¹⁷⁹ K. N., Kurenčukva Neška, str. 14.

¹⁸⁰ *Jutro*, 29. 3. 1941, str. 3, »Ljubljana se klanja mlademu kralju«.

¹⁸¹ Benedetič, *Slovenski študenti*, str. 291.

¹⁸² Čermelj, *Med prvim*, str. 90.

¹⁸³ *Slovenec*, 17. 8. 1941, str. 4, »Ajda pred univerzo«.

¹⁸⁴ *Slovenec*, 20. 5. 1942, str. 3, »Vse je lepo posajeno«.

¹⁸⁵ Rogelj, *Izrabljena pieteta*, str. 28.

¹⁸⁶ Benedetič, *Postavljanje*, str. 34.

Jakca, je bilo vzdolž dovoza do vhoda v stavbo odkritih osem doprskih kipov. V središču parka, kjer je nekoč ležala plošča, sta bila postavljena dva spomenika. Leta 1979 je bil odkrit spomenik Edvardu Kardelju, po katerem je takrat univerza nosila ime,¹⁸⁷ septembra 1990 pa je bil s ploščadi odstranjen. Na istem mestu je bila 23. junija 1993 odprta fontana z bronastim odlitkom kipa *Evropa*, ki ga je leta 1955 izdelal France Kralj.¹⁸⁸ Delo enega od bratov Kralj je vendarle končalo v parku pred univerzo.

Rekonstruirana plošča zasedenemu ozemlju je bila pred univerzo ponovno postavljena leta 2012, vendar je bila izvedba novega obeležja v nekaterih vidikih nepopolna. V sporočilih za javnost, ki so spremljala odkritje plošče, je bilo razglašeno, da je bila prvotna plošča odkrita jeseni 1931 in da so jo postavili študentje ljubljanske univerze iz Julijske krajine oziroma iz Trsta, Gorice, z Reke in iz Istre, povezani v organizacijo Akademska omladina. Plošča naj bi bila posvečena bazoviškim žrtvam, saj naj bi bila na njej njihova imena. Slavnostnemu odkritju naj bi prisostvovala velika množica, prišlo naj bi tudi precej Primorcev, deloma oblečenih v tržaške narodne noše, dogodek pa so propagirali s pomočjo mobilizacijskih razglednic. Kot smo pokazali, ima plošča daljšo predzgodovino in prvotno ni bila posvečena bazoviškim žrtvam. Ker je imela za jugoslovanske Slovence funkcijo kraja spomina, povezanega s Primorsko pod fašistično Italijo, je postala tudi prizorišče žalovanja ob usmrtni bazoviških žrtev. Ob tej priložnosti so čez ploščo namestili papir z imeni padlih, kot je bilo ustaljeno ob tovrstnih prireditvah. Fotografija te priložnostne postavitve je bila zmotno obravnavana kot fotografija same plošče, napis na papirju pa je obveljal za napis na plošči. Napaka sicer ne izvira iz najnovejšega časa, saj je že Lavo Čermelj obeležje neprecizno omenil kot »spominsko ploščo bazoviških mučencev Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča«.¹⁸⁹ Prav tako društvo Akademska omladina ni obstajalo; tako so bila podpisana nekatera vabila na komemoracije v Gortanov spomin in spomin bazoviških žrtev,¹⁹⁰ vendar je izraz zgolj na splošno označeval študente ljubljanske univerze.

Pri postavitvi novega spominskega obeležja so sodelovali predstavniki Društva TIGR, Slovenske izseljenske matice, Odbora za proslavo bazoviških junakov iz Trsta, rektorata Univerze v Ljubljani in Mestne občine Ljubljana. Obeležje je zasnoval prof. Vladimir Pezdirc, ki je oblikoval šest podolgovatih ploščic z valujočo površino. Valovi naj bi poleg morja simbolizirali nenehno prihajanje in odhajanje. Zara-

Spominsko obeležje bazoviškim žrtvam pred univerzo septembra 2022 (foto: avtor).

di simbolne povezave z izvornikom in vzdržljivosti, pa tudi ugodne cene, so bile plošče izklesane iz repenskega kamna. Izdelalo jih je kamnoseštvo Sandi Čevnja iz Sežane. Napis na plošči naj bi bil, kot so verjeli pobudniki obeležja, identičen tistemu s prvotne plošče (v resnici je, kot omenjeno, enak napisu na papirju, ki je ploščo prekrival). Na prvi ploščici je vklesan napis *BAZOVICA 1930*, sledijo imena bazoviških žrtev (*Zvonimir Miloš, Ferdo Bidovč* – kasneje popravljen v *Bidovec* –, *Alojz Valenčič, Franjo Marušič*) in na koncu posvetilo: † *SLAVA*. Univerza v Ljubljani je med načrtovanjem obeležja želela, naj bo napis povsem identičen izvorniku, zato tudi niso spreminjali križa v zvezdo.¹⁹¹ Kljub temu je bila ob obeležje dodana kamnita kocka z napisom, ki je pojasnjeval zgodovino obeležja in naštel pobudnike za postavitve. Kasneje je bila kocka nadomeščena s ploščo, pritrjeno na zid ob obeležju, na kateri je razširjen napis v slovenščini in angleščini. Obeležje je bilo postavljeno na zelenico blizu Plemljevega kipa; na prvotno mesto ni moglo biti postavljeno, ker tam zdaj stoji vodnjak s Kraljevo *Evropo*.¹⁹² Zasnova spominskega obeležja je bila deležna tudi nekaj kritik. Morda najostrejša med njimi je pomnik opisala kot »sramotne v tla zabite ploščice pred univerzo«.¹⁹³

Odkritje plošče je bilo eden od dogodkov v okviru »rodoljubnih dni Tigra«, uvod v prireditve pa je bila tiskovna konferenca 25. septembra 2012, na kateri sta bila predstavljena zgodovina spominske plošče ter projekt njene ponovne postavitve.¹⁹⁴ Odkritje plošče je sledilo štiri dni kasneje. Osrednji govor ob odkritju je imel minister za izobraževanje, znanost, kulturo in šport dr. Žiga Turk, nastopili pa so tudi ljubljan-

¹⁸⁷ Svetina, *Univerzi*, str. 1.

¹⁸⁸ S. P., *Kraljeva Evropa*, str. 10.

¹⁸⁹ Čermelj, *Med prvim*, str. 90.

¹⁹⁰ Pahor, *Bazovica*, str. 32 in 45. Podobno je napačna atribucija, da je ploščo leta 1930 ali 1932 odkrilo društvo »Jugoslovanska (oziroma Jugoslovenska) omladina«. Gl. Pahor, *Odmevi*, str. 149, in Pahor, *Tajna organizacija*, str. 182.

¹⁹¹ Podatki Janeza Roglja.

¹⁹² Podatki Janeza Roglja.

¹⁹³ Kovačič, *Izrabljena pieteta*, str. 29.

¹⁹⁴ *Primorski dnevnik*, 26. 9. 2012, str. 16, »Ponovna postavitve spominske plošče bazoviškim junakom«.

ski župan Zoran Janković, Stane Pejovnik in Janez Rogelj. Ploščo sta odkrila predsednik društva TIGR Marjan Bevk in predsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov Milan Pahor. Zvečer je potekala še svečanost v Cankarjevem domu, na kateri je govoril predsednik republike dr. Danilo Türk.¹⁹⁵ Tisk primorskih in zamejskih Slovencev je odkritju namenil več prostora kot osrednjeslovensko časopisje, *NeDelu* pa se je v naslovu notice o dogodku celo zapisalo, da je plošča posvečena »bizoviškim žrtvam«.¹⁹⁶

Zaključek

Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu je pomnik, ki ima dolgo in kompleksno preteklost. Odkrit je bil kot protireakcija na italijansko praznovanje priključitve Primorske 20. marca 1921, v skladu z določili Rapalske pogodbe, ki je bila podpisana 12. novembra 1920. Podobno kot druga obeležja po Evropi, kjer so se meje po koncu prve svetovne vojne pogosto predrugačile, je tudi plošča pred univerzo izražala žalost in jezo jugoslovanskih Slovencev zaradi ozemeljske izgube ter trpljenja primorskih Slovencev, ki so bili pod Italijo deležni stopnjujočega se preganjanja. Plošča ni imela zgolj funkcije spomina na zgodovinski dogodek, temveč je bila neprestan opomnik na dejstvo, da primorsko vprašanje ni bilo zadovoljivo razrešeno. S tem je imela plošča tudi velik mobilizacijski potencial za pospeševanje protestov ne samo proti italijanski, temveč tudi jugoslovanski oblasti, ki je po mnenju demonstrantov pristala na krivično razmejitev. Demonstranti, ki so se zbirali okoli plošče, so bili predvsem študentje, ki so gojili jugoslovanska nacionalistična prepričanja, pa tudi študentje emigranti s Primorske. Ker so se prireditve pred ploščo neredko razširile v politične manifestacije, jih je skušala omejevati policija. Oblast v Beogradu nad demonstracijami ni bila navdušena, obenem pa je želela z Italijo ohranjati solidne diplomatske stike, ki jih je protiitalijansko usmerjeno spominsko obeležje sredi Ljubljane miniralo. Vodstvo ljubljanske univerze je pokazalo določeno stopnjo strinjanja s sporočilom plošče, saj je bila ta postavljena v parku pred univerzitetnim poslopjem, ki je veljalo za avtonomno območje, kamor policija ni imela dostopa. Pred ploščo so ob praznikih in obletnicah dogodkov, kot so podpis Rapalske pogodbe, italijanska priključitev Primorske ter usmrtitev Vladimirja Gortana in bazoviških žrtev, potekale žalne svečanosti, ki so se občasno razširile v politične manifestacije, zato policijska posredovanja in fizični obračuni niso bili redki. Jugoslovanski nacionalistični tisk je nenehno napadal Slovence, češ da so do svečanosti preveč mlačni in

nezainteresirani, še posebej pa je zahteval, da ob teh dneh ne smejo potekati nikakršne razvedrilne in zabavne prireditve. Združenje Jugoslovanska matica, ki je bilo namenjeno materialni in kulturni pomoči zamejskim Slovincem, je sprožilo natečaj za postavitev večjega spomenika v parku pred univerzo. Zmagal je osnutek kiparja Toneta Kralja *Bolest Slovenije*, vendar spomenik, četudi je požel pohvalne ocene slovenskih kritikov, ni bil nikoli postavljen, najverjetneje zaradi ostrine njegovega sporočila, ki ni ugajalo jugoslovanski oblasti, in razpusta Jugoslovanske matice leta 1930. O postavitvi spomenika zasedenemu ozemlju so v Ljubljani razmišljali še v letih 1927 in 1938, vendar pobude niso napredovale dlje od osnutkov. Med drugo svetovno vojno je italijanski okupator spominsko ploščo odstranil in domnevno uničil. Leta 2012 je bila v bližini prvotne lokacije odkrita nova različica obeležja, vendar je zaradi pomanjkljivega znanja o zgodovini prvotne plošče postala spominsko obeležje bazoviškim žrtvam. Kljub temu se je s tem težišče obeležja z odkrito sovražnega in obtoževalnega pomaknilo na komemorativno, tako da današnje obeležje nima več ostrine, ki jo je propagirala njegova predhodnica.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 2154, Jugoslovanska matica v Ljubljani

ZAUL – Arhiv Univerze v Ljubljani
ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetnega sveta od novembra 1922 do junija 1930; Zapisniki sej univerzitetne uprave od oktobra 1924 do junija 1930.
ZAUL, šk. IV-120, Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941.

ČASOPISI

Akademski glas, 1934.
Beseda o sodobnih vprašanjih, 1933.
Domovina, 1921.
Edinost, 1921.
Glasilo K. S. K. jednote, 1927.
Ilustrirani Slovenec, 1925, 1931.
Jugoslavija, 1919, 1920, 1921, 1922.
Jugoslovan, 1930, 1931.
Jutro, 1921, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931, 1932, 1934, 1936, 1937, 1938, 1941.
Jutro: ponedeljska izdaja, 1931, 1937.
Mariborski večernik Jutra, 1927, 1928, 1930, 1932, 1934, 1936.
Novi čas, 1921.

¹⁹⁵ STA, Sredi Ljubljane, str. 3.

¹⁹⁶ STA, Spominska plošča, str. 2; Svöljšak, Domovinski ožig, str. 5.

Orjuna, 1923, 1924.
 Pohod, 1932, 1934.
 Ponedeljek, 1928, 1929.
 Ponedeljski Slovenec, 1935.
 Primorski dnevnik, 2012.
 Slovenec, 1902, 1904, 1905, 1920, 1921, 1927, 1930, 1931, 1933, 1935, 1937, 1940, 1941, 1942.
 Slovenski dom, 1937.
 Slovenski gospodar, 1927.
 Slovenski list, 1929, 1931.
 Slovenski narod, 1920, 1921, 1923, 1924, 1925, 1926, 1929, 1930, 1931, 1933, 1934.
 Straža, 1920.
 Trije labodje, 1922.

LITERATURA

- Benedetič, Ana: Postavljanje in odstranjevanje spomenikov. *Sobotna priloga (Delo)*, 14. 11. 1992, str. 34.
- Benedetič, Ana: *Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev 1919–1941: fotografski zbornik, I. del*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, 1987.
- Čermelj, Lavo: *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.
- Čopič, Špelca: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija, 2000.
- Čopič, Špelca: *Lojze Dolinar: študija in dokumentacija*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985.
- Čopič, Špelca in Ilich Klančnik, Breda: *Lojze Dolinar (1893–1970): retrospektivna razstava: 20. december 1996–12. februar 1997*. Ljubljana: Moderna galerija, 1996.
- Dobida, Karl (ur.): *Slovenska moderna umetnost 1918–1928. VIII. ljubljanski velesejem 2.–11. junija 1928*. Ljubljana: Umetniška matica, 1928.
- Dobrovoljci: Nogometna tekma brez občinstva. *Jutro*, 24. 3. 1921, str. 2.
- Dolenc, I.: Med Nemci. *Mentor*, december 1928, str. 81–88.
- Dr. K. Dobida: Poglavlje o ljubljanskih spomenikih. Konec. *Slovenski narod*, 15. 8. 1923, str. 6.
- Dr. Prezavski: Kam postavimo Krekov spomenik?. *Slovenski narod*, 26. 6. 1918, str. 1.
- Frst. [Stele, France]: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu. *Dom in svet* 34, 1921, št. 7–9, str. 172–173.
- Georges: Nič (Čebljanje). *Jutro*, 8. 6. 1924, str. 6.
- Hus, inž. Herman: Osnutki za kraljev spomenik v Ljubljani. *Umetnost* 3, 1938, št. 3–4, str. 84–90.
- i.: Razstava del prof. Toneta Kralja. *Slovenija*, 1. 11. 1935, str. 1.
- Ignotus: Beležke s slikarske razstave. *Tabor*, 26. 4. 1924, str. 2.
- Jezernik, Božidar: *Jugoslavija, zemlja snova*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Jezernik, Božidar: *Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Jugoslovenska Matica: Naša žalna manifestacija ob priliki laške proslave aneksije zasedenega ozemlja. *Slovenski narod*, 12. 2. 1921, str. 2–3.
- Jugoslovenska Matica: Proslava 10letnice majske deklaracije v Mariboru. *Mariborski večernik Jutra*, 21. 5. 1927, str. 3.
- K. D. [Dobida, Karel]: Kipar Tine Kos. Ob priliki današnjega odkritja spomenika kralju Petru v Kranju. *Jutro*, 1. 8. 1926, str. 1–2.
- K. D. [Dobida, Karel]: Troje ljubljanskih trgov. Iz stare in nove Ljubljane. *Jutro*, 10. 4. 1927, str. 10.
- K. N.: Kurenčkova Neška ma tud beseda. *Slovenec*, 12. 2. 1939, str. 14.
- Komelj, Milček: Prva svetovna vojna in slovenska likovna umetnost. *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918* (ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst). Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 75–86.
- Kovačič, Vili: Izrabljena pieteta do mrtvih?. *Sobotna priloga (Delo)*, 11. 2. 2017, str. 29.
- [Kralj, France:] *Katalog*. [Ljubljana: Jakopičev paviljon, 1935.]
- Kranjc, Igor: Svet, Pilonov dom. Razmišljanje ob umetnikovi stoti obletnici rojstva. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 33, 1997, str. 148–156.
- Odbor za postavljanje Prešernovega spomenika: Na-tečaj. *Slovenec*, 1. 7. 1899, str. 6.
- Onič, Franc: Naš klic. *Slovenec*, 21. 1. 1923, str. 2.
- P. P.: Dve vesni. *Jugoslavija*, 13. 4. 1920, str. 2.
- P. P.: Za naše brate v tujini. *Jugoslavija*, 19. 3. 1920, str. 1.
- Pahor, Milan: *Bazovica: ob 80. obletnici Borbe in Tigra (1927–2007)*. Gorica: Sklad Dorče Sarđoč, 2007.
- Pahor, Milan: Odmevi in spomin na Bazovico ter aktualnost njihovega sporočila. *TIGR v zgodovini in zgodovinopisju* (ur. Aleš Gabrič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 147–160.
- Pahor, Milan: *Tajna organizacija Borba 1927–1930: spomske poti Slovencev v Trstu: ob 90. obletnici ustrelitve junakov v Bazovici*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, Narodna in študijska knjižnica; Gorica: Sklad Dorče Sarđoč, 2020.
- R.: Simon Gregorčič dobi spomenik v Ljubljani. *Slovenski narod*, 28. 8. 1937, str. 3.
- Ravnihar, Vladimir: *Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.
- Rogelj, Janez: Izrabljena pieteta do mrtvih?. *Sobotna priloga (Delo)*, 4. 3. 2017, str. 28.
- Roš, Katja: Duh Danteja Alighierija še vedno blodi po Tolminskem. *Delo*, 28. 10. 1993, str. 10.
- S. P.: Kraljeva Evropa odslej pred ljubljansko univerzo. *Delo*, 24. 6. 1993, str. 10.
- Simonišek, Robert, ur.: *Obrazi ekspresionizma, odtisi duha = Gesichter der Expressionismus: 26. 5.–20. 9. 2018, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica na Krki*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 2018.

- Slovenska Straža: Ob aneksiji. *Slovenec*, 19. 3. 1921, str. 2.
- STA: Sredi Ljubljane spet plošča v spomin na bazo-
viške junake. *Primorske novice*, 30. 9. 2012, str. 3.
- STA: Spominska plošča bizoviškim žrtvam spet v
Ljubljani. *NeDelo*, 30. 9. 2012, str. 2.
- Stele, France: Spomenik kralja Aleksandra I. Zedini-
telja v Ljubljani. *Kronika slovenskih mest* 7, 1940,
št. 3, str. 129–141.
- Stelè, Fr. in Ložar, R.: Umetnostne razstave l. 1925.
Dom in svet 39, 1936, št. 1–2, str. 47–54.
- Svetina, Janko: Univerzi daje nacionalni pomen nje-
na vez z rastjo Slovenije. *Delo*, 12. 12. 1979, str. 1.
- Svoljšak, Drago: Domovinski ožig. *Delo*, 17. 10.
2012, str. 5.
- Zbor profesorjev ljubljanske univerze: Protest proti
odtrganju jugoslovanskih zemelj po Italiji. *Slo-
venski narod*, 31. 1. 1920, str. 2.
- Ž. A. O.: Kje stoj Krekov spominik? (Varianta). *Ilu-
strirani glasnik*, 9. 5. 1918, str. 285.

SPLETNI VIR

- Krebelj, Jana: »Spominska plošča bazoviškim žrtvam
se vrača na svoje mesto«: [http://www.primorske.
si/2012/10/19/spominska-plosca-bazoviskim-
zrtvam-se-vraca-na-svo](http://www.primorske.si/2012/10/19/spominska-plosca-bazoviskim-zrtvam-se-vraca-na-svo).

S U M M A R Y

A memorial of the occupied territory in front of the Rectorate of the University of Ljubljana

The memorial of the occupied territory gracing Congress Square in front of the Rectorate of the University of Ljubljana is a monument with a long and complex history. It was unveiled in response to Italy's festivities celebrating the annexation of the Littoral on 20 March 1921, which was carried out in accordance with the provisions of the Treaty of Rapallo, signed on 12 November 1920. Like other memorials throughout Europe, where many borders were shifted at the end of the First World War, the memorial plaque in front of the university building in Ljubljana conveyed the sadness and anger among the Yugoslav Slovenians over the loss of the territory and the suffering of their compatriots in the Littoral under Italy's intensifying persecution. Honouring the memory of the historical event and serving as a constant reminder that the Littoral question had not been satisfactorily resolved, the plaque was imbued with a major mobilization potential to fuel

protests as much against the Italian as the Yugoslav government, which was criticized for conforming to the unfair border delimitation. While the majority of protesters who rallied at the plaque were students with Yugoslav nationalist convictions, there were also students who emigrated from the Littoral. Because such rallies not seldomly turned into political manifestations, police usually tried to block the protesters from gathering. Aiming to maintain solid diplomatic relations with Italy, the government in Belgrade was, of course, not happy to see its efforts being undermined by people rallying around the anti-Italian memorial in the centre of Ljubljana. Conversely, the university leadership seemed to have concurred with the plaque, given that it was erected in front of the rectorate building, which constituted an autonomous zone falling outside of police jurisdiction. On festive days and anniversaries commemorating major events such as the signature of the Treaty of Rapallo, Italy's annexation of the Littoral, and the executions of Vladimir Gortan and the Basovizza victims, mourning ceremonies occasionally turned into violent manifestations which commonly met with police brutality. The Slovenians found themselves under a constant barrage of criticism in the Yugoslav nationalist press for their lukewarm and indifferent response to the solemnities, and they were explicitly forbidden from organizing entertaining events, especially any associated with the Italian culture or language. Plans were also made to replace the plaque with a bigger monument. The Yugoslav Society, founded with a view to providing material and cultural support to Slovenians abroad, therefore launched a competition for erecting a monument in the park in front of the university building. The award was won by the twenty-year-old sculptor Tone Kralj and his draft *Bolest Slovenije* (Slovenia's Pain), but despite garnering critical acclaim, the proposed monument was never erected. This was most likely due to its poignant message, which was not to the liking of the Yugoslav government, and to the dissolution of the Yugoslav Society because of its supposed cooperation with the communists in 1930. Although initiatives to build a monument of the lost territory in front of the university building or in Star Park emerged again in 1927 and 1938, they never moved further than the draft stage. During the Second World War, the Italian occupying forces removed the plaque and presumably destroyed it. In 2012, a new variant was unveiled near the original location; however, due to poor knowledge about the history of the first plaque, it came to be regarded as a memorial of the Basovizza victims. On the other hand, the tone of its message shifted from an overtly hostile and accusatory to a commemorative one, making the memorial plaque less poignant than its predecessor.

Damjan Hančič

dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: damjan.hancic@scnr.si

Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku*

IZVLEČEK

V času druge svetovne vojne je območje Kamnika zasedel nemški okupator in ga skušal z različnimi ukrepi integrirati v rajh ter mu dati čim bolj nemški pečat. V ta kontekst so poleg ponemčevanja prebivalstva sodile številne investicije na področju prometne, upravne in stanovanjske infrastrukture, s katero je okupator v priključeno pokrajino vnesel svojo značilno arhitekturo. Večina investicij nemškega okupatorja v Kamniku je bila izvedena med poletjem 1941 in jesenjo 1943. Avtor z zgodovinskega stališča z ohranjenimi dokumenti oziroma arhivskimi viri, načrti in fotografijami predstavi najpomembnejše zgradbe in druge infrastrukturne investicije, ki so nastale v Kamniku v času nemške okupacije, njihovo »predzgodovino« ter namembnost v času vojne in po njej.

KLJUČNE BESEDE

gradnje, okupacija, druga svetovna vojna, ponemčevanje, Kamnik

ABSTRACT

CONSTRUCTION PROJECTS OF THE GERMAN OCCUPIER IN KAMNIK

During the Second World War, the area of Kamnik came under the German occupation administration, which took various measures to integrate it into the Reich and make it as German as possible. Apart from Germanizing the population, these efforts also included ample investments in transport, administrative, and housing infrastructure, with which the occupier introduced its characteristic architecture into the annexed landscape. Most investments made by the German occupation administration in Kamnik were implemented between the summer of 1941 and the autumn of 1943. By employing the preserved documents or, more specifically, archival sources, plans, and photographs, the author presents historically the most important buildings and other infrastructural investments made in Kamnik during the German occupation, their "prehistory" as well as their designated use both during and after the war.

KEY WORDS

constructions, occupation, Second World War, Germanization, Kamnik

* Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Vpliv okupacije na podobo pokrajine

Dogajanje v času druge svetovne vojne na Slovenskem je bilo izredno kompleksno in je segalo na različna področja. Poleg številnih represivnih ukrepov, ki jih je nemški okupator uvajal na svojem okupacijskem območju, je treba omeniti določena prizadevanja za preobrazbo videza pokrajine oziroma kulturne krajine, kar je bilo povezano z njegovimi vlaganji v lokalno infrastrukturo. Gradnja in rekonstrukcija objektov na zasedenem območju je bila za nemškega okupatorja poleg same uporabniške funkcije pomembna tudi s simbolnega vidika, saj je z investicijami po eni strani poskušal utrditi svojo vojaško in politično oblast, po drugi strani pa s svojo arhitekturo dati nov videz pokrajini, da bi že navzven kazala pripadnost nemškemu prostoru in aktualnim nacističnim arhitekturno-gradbenim konceptom.

Analize kompleksnega področja infrastrukturnih posegov v prostor s strani nemškega okupatorja ter arhitekturnih oziroma umetnostnozgodovinskih značilnosti okupatorjevih gradenj tako za kamniško območje kot za ostalo Gorenjsko razen posameznih drobcev še niso bile opravljene,¹ prav tako zaenkrat še nimamo pregleda tovrstnih praks za druga nemška okupirana območja v Sloveniji. Nekaj novosti na tem segmentu v zadnjem času prinaša za jugovzhodno Koroško, točneje Mežiško dolino, doktorska disertacija Vinka Skitka,² ki med številnimi drugimi tematikami na kratko predstavi tudi ostanke nemške stavbne dediščine iz časa druge svetovne vojne na tem območju. Prav tako se vplivu ideologije na zunanji videz pokrajine, in sicer italijanskega fašizma na Primorskem v času med svetovnimi vojnami, v zadnjem obdobju bolj poglobljeno v disertaciji posveča Matic Batič.³

Pričujoči prispevek, ki prikaže infrastrukturne in gradbene posege nemškega okupatorja na območju mesta Kamnik, temelji na še neuporabljenem gradivu iz dveh slovenskih javnih arhivov – Arhiva Republike Slovenije (ARS) in Zgodovinskega arhiva Ljubljana (ZAL), nekaj gradiva pa je tudi iz zasebnega družin-

skega arhiva družine Nežima iz Kamnika. Prispevek prinaša tudi fotografsko gradivo, pri čemer gre tudi za objavo fotografij iz zapuščine pomembnega kamniškega fotografskega kronista Petra Nagliča.

Nemška okupacija in prizadevanja za ponemčenje kamniškega območja

Spomladi 1941 je Štajersko, Gorenjsko ter 90 km dolg in od 10 do 15 km širok pas južno od Save na Dolenjskem zasedla nacistična Nemčija. Za to območje je nemški okupator izbral tak okupacijski sistem, kot ga je prej uvedel v Alzaciji, Loreni, Luksemburgu in Sudetih. To pomeni, da jih je po priključitvi Nemčiji oziroma Tretjemu rajhu administrativno deloma ali v celoti priključil sosednjim nemškim pokrajinam oziroma gauom.⁴ Ozemlje Gorenjske je bilo po tem načelu priključeno pokrajini Koroški (*Gau Kärnten*), ki je tedaj poleg današnje (in predvojne) avstrijske dežele Koroške obsegala še vzhodno Tirolsko (območje Lienza) in Mežiško dolino. Glede poimenovanja zasedenega območja Gorenjske so deloma uporabljali že v času Avstro-Ogrske uveljavljeno nemško poimenovanje za Gorenjsko (*Oberkrain*), deloma pa v skladu z novo upravno-politično razdelitvijo izraz »južna Koroška« (*Südkärnten*).⁵ Vsa zasedena območja so obravnavali kot sestavni del Nemčije, čeprav ji razen Mežiške doline formalno niso bila nikoli priključena. 1. avgusta 1941 so Gorenjsko razdelili na tri (podeželska) okrožja s sedeži v Radovljici, Kranju in Kamniku.⁶

Okupator je torej območje Gorenjske imel za svoj (ožji) življenjski prostor (*Lebensraum*) in je začel takoj izvajati določene investicije, ki jih v primeru, da bi šlo zgolj za okupirano območje iz strateških razlogov (kot na primer Grčija ali kasneje Operativna cona za Jadransko Primorje), v vojnem času ne bi nikoli izvajal oziroma vsaj ne v tolikšnem obsegu.

Po drugi strani pa je neposredna vključitev v Tretji rajh prinesla tudi negativne posledice, ki so se kazale zlasti v obliki ponemčevalnih ukrepov: takojšnja izselitev slovenskih učiteljev, duhovnikov in drugih intelektualcev, rasna in politična ocenitev prebivalstva in njegovo čimprejšnje ponemčenje.⁷ Nacisti so ob rasni ocenitvi gorenjskega prebivalstva ugotovili zelo dobre rezultate, saj naj bi nordijska rasa prevladovala v 27,5 %, dinarska 25,25 %, zahodna 14 %, vzhodna 22,75 %, vzhodnobałtska in druge 10,5 %.⁸ Ker je bila na Gorenjskem očitno bolj kot slaba rasna

¹ Delna izjema je krajša študija o nameravani nacistični gradnji poganskega svetišča na Blejskem otoku (gl. Gaspari, *Votanov hram*, str. 36–57). Prispevek obravnava manj znane načrte nacistov o ureditvi neopoganskega kulturnega središča na Bledu. Glavni vir so spomini obveščevalca Jožeta Jana, ki je ob koncu vojne zaplenil gradivo posebne nacistične službe s sedežem v eni od blejskih vil, vendar se je zaplenjena dokumentacija kmalu izgubila in jo danes ni mogoče najti. V okviru priprav za gradnjo svetišča naj bi začeli graditi na mestu, kjer je stala kraljeva rezidenca Suvobor, internat za izbrance, ki bi bili po šolanju posvečeni na Blejskem otoku. Več o nacistični prenovi dvorca Suvobor (poznejše Vile Bled) gl. Mohar, *Vila Bled*, Ljubljana 2016, str. 30–31.

² Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, gl. poglavje »Nemška stavbna dediščina iz časov druge svetovne vojne v Mežiški dolini danes«, str. 344–356.

³ Batič, *Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini*. Glej tudi: Kastelic, *Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske*, str. 55–70.

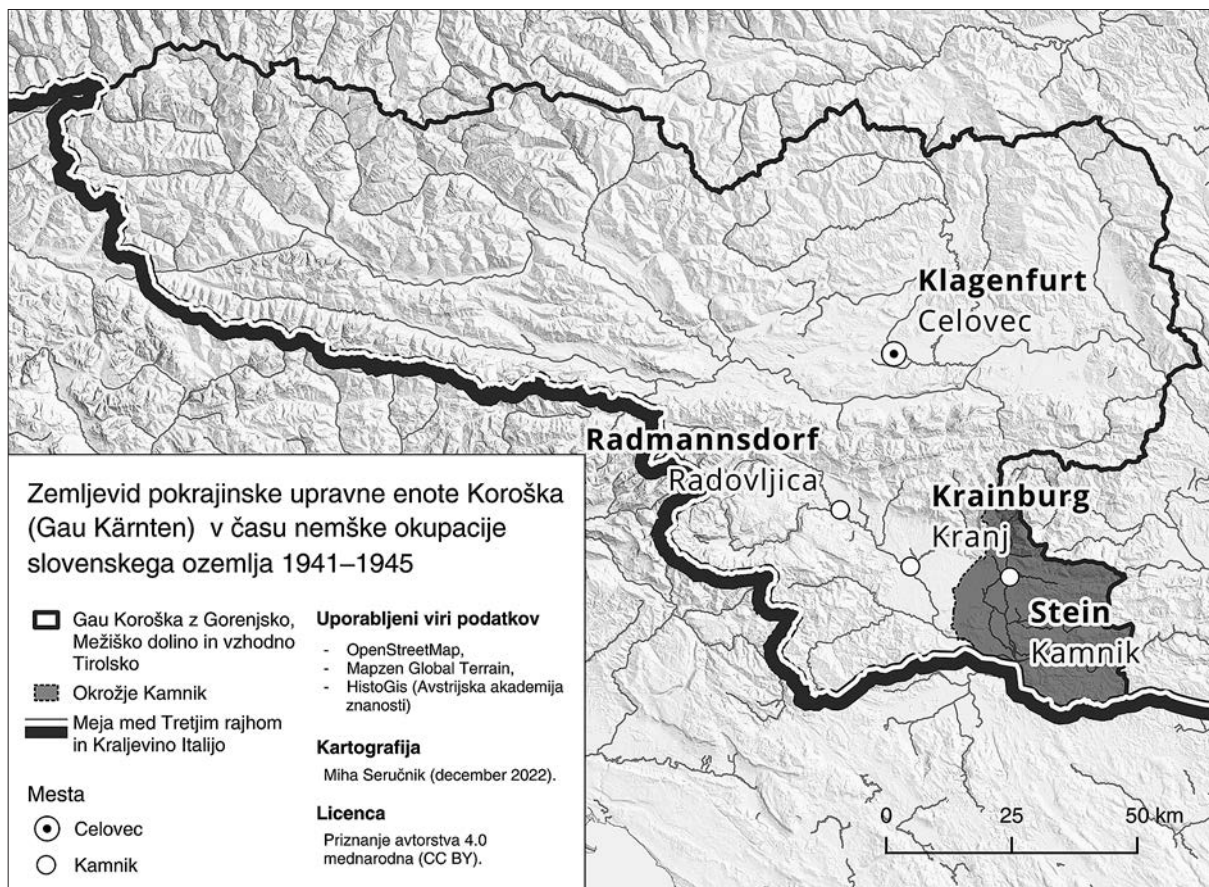
⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 140. Po nacističnem pojmovanju je namreč šlo za ozemlja, ki so veljala za nemška in so bila zaradi »krivičnih« mirovnih pogodb po prvi svetovni vojni »odrezana« od Nemčije.

⁵ SI AS 1603 šk. 37, a. e. 836, Lage und Stimmungsberichte der Gemeinden, julij, avgust 1942.

⁶ Prim. Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, str. 323.

⁷ Več o tem gl. Godeša, *Kultura med okupacijo*, str. 661–662.

⁸ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 221.

Gau Kärnten v času druge svetovne vojne (avtor zemljevida Miha Seručnik).

slika prebivalstva problem slaba politična orientacija prebivalstva (močna slovenska narodna zavest),⁹ je nemški okupator v svojih ponemčevalnih načrtih zlasti veliko pričakoval od najbolj množične raznarodovalne in ponemčevalne organizacije, Koroške ljudske zveze, v katero so množično vpisovali odraslo prebivalstvo. Mladino so sprejemali v Hitlerjugend (fante) oziroma Hitler Mädels (dekleta) in jih indoktrinirali v nemškem nacionalsocialističnem ideološkem duhu. Poleg tega so že jeseni 1941 v vseh osnovnih in srednjih šolah na okupiranem območju uvedli pouk iz-

⁹ Nemcev na Kamniškem je bilo zelo malo. Leta 1883 se je v okrajnem glavarstvu Kamnik v slovenskem jeziku sporazumevalo 99,29 % prebivalcev, v nemškem 0,68 % in v češkem 0,03 % (gl. Torkar, Kamniški Čehi, str. 48); podobno je bilo leta 1900, ko so v Kamniku od 2.298 prebivalcev nasteli le 71 Nemcev in 8 prebivalcev drugih narodnosti (gl. Klobčar, Vpliv, str. 49). Učni jezik v kamniškem šolskem okraju je bil do razpada Avstro-Ogrske (AO) v vseh osnovnih šolah slovenski, z izjemo zasebne nemške šole v Domžalah in slovensko-nemškega učnega jezika v zasebni šoli pri uršulinkah v Mekinjah (gl. Vrtačnik Merčun, Šole in učitelji, str. 142). Kljub izraziti slovenski narodni zavesti je višji sloj meščanstva v Kamniku gojil lojalnost oziroma po njenem propadu nostalgijo za AO in v posameznih situacijah v medsebojni komunikaciji uporabljal nemški jezik, na primer za poimenovanje jedi ter vljudnostne fraze ob zasebnih slovesnostih (gl. Stele, Utrinki, str. 283).

ključno v nemškem jeziku.¹⁰ K utrjevanju zavesti o nemškem značaju Gorenjske so sodila tudi politično motivirana arheološka izkopavanja na območju Gorenjske in interpretacija njihovih izsledkov,¹¹ hkrati pa se je tako kot v številnih zasedenih pokrajinah v Evropi začelo plenjenje dragocenih umetniških del.¹²

Pomemben mejnik je bila podelitev nemškega državljanstva širšemu krogu prebivalstva, kar je izhajalo zlasti iz potrebe po dotoku novih vojakov za boj na frontah Tretjega rajha. Tako so 1. oktobra 1942 vsi prebivalci Gorenjske, ki so bili vključeni v Koroško ljudsko zvezo, prejeli nemško državljanstvo do preklica. To je pomenilo, da so bili ti prebivalci zlasti v dolžnostih popolnoma izenačeni s preostalimi prebivalci nemškega rajha, zato so morali vsi za delo in boj sposobni prebivalci opravljati delovno dolžnost (*Arbeitsdienst*) in služiti v vojski (*Wehrdienst*).¹³

Vse to je sovpadalo s prizadevanji, ki jih je šef civilne uprave za Gorenjsko dr. Franz Kutschera¹⁴

¹⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 791–792.

¹¹ Wedekind, *Die Besetzung der Vergangenheit*, str. 17–31.

¹² Mohar, *Nacistično plenjenje*, str. 213–231.

¹³ Žibert, *Prisilno mobilizirani*, str. 123–134.

¹⁴ Franz Kutschera (1904–1944), avstrijski nacistični funkcionar, brigadni general in vojni zločinec. Od 14. aprila do 16. decembra 1941 je bil šef civilne uprave za Gorenjsko in

poleti 1941 izrazil v enem od svojih nagovorov izvajalcem nemških jezikovnih tečajev: »*Führer mi je naročil... naj naredim zopet nemško deželo iz tega ozemlja, ki je bilo nekoč nemško in so ga oropali nemškega jezika dubovniki, šola in slovenska narodna društva.*«¹⁵

Ukrepi, ki jih je nemški okupator izvajal na Gorenjskem kot mejnem območju Tretjega rajha, so dajali procesom, ki so jih v osrednjem delu Rajha razumeli kot del »politično-ideološkega« naboja, veliko bolj ali celo pretežno (veliko) nemško nacionalni značaj.¹⁶

Investicije nemškega okupatorja v infrastrukturo na zasedenih območjih Gorenjske v začetnem obdobju okupacije, s poudarkom na kamniškem okrožju

Upravno-administrativno je Kamnik med drugo svetovno vojno ohranil in celo povečal svojo vlogo središča vzhodnogorenjske regije, saj je postal sedež okrožja Kamnik, ki je obsegalo celotno vzhodno Gorenjsko. Jeseni 1941 je okrožje Kamnik merilo 881 km² in imelo 58.962 prebivalcev. Če pogledamo geografsko-fizične značilnosti območja, ugotovimo, da je severni del kamniškega okrožja spadal k visokogorju, zato je bil redko naseljen. V osrednjem delu se je goratost zmanjševala in prehajala v gričevnat svet, medtem ko je bil južni del okraja Kamnik ravninski. V severnem goratem predelu okrožja je prevladovalo gozdarstvo, v južnem delu pa poljedelstvo. Meja okrožja Kamnik, ki je bilo večje od predvojnega kamniškega sreza (priključena sta mu bila večji del predvojnega sreza Litija in del občin nekdanjega ljubljanskega sreza), je tekla večinoma po predvojnih občinskih mejah, razen pri Trojanah na vzhodu (meja z gauom Štajerska) in ob novi nemško-italijanski državni meji na jugu, kjer ta meja ni upoštevala občinskih meja.¹⁷ Okrožje je po navedbah nemškega okupatorja leta 1941 spadalo med najrevnejša okrožja v koroškem gauu,¹⁸ zato je bilo logično, da so Nemci z različnimi vlaganji, zlasti v infrastrukturo, skušali to območje čim prej čim bolj modernizirati.

Investicije v prometno infrastrukturo v kamniškem okrožju

Ob začetku okupacije so nemške oblasti najprej morale ugotoviti dejansko stanje gospodarstva, če so ga hotele z ukrepi spodbuditi in zagnati, saj je zaradi

vojnega stanja obstalo. O gospodarskem, upravnem in političnem stanju na obravnavanem območju iz obdobja ob začetku okupacije največ izvemo iz situacijskih poročil takratnega političnega komisarja za okraj Kamnik dr. Franza Dullniga, ki obsegajo čas od konca aprila do konca avgusta 1941.¹⁹ Iz njih veje nezadovoljstvo zaradi slabe razvitosti območja v primerjavi s primerljivimi območji Tretjega rajha, in to na infrastrukturnem, agrarnem in proizvodnem področju.²⁰ Nemški okupator je bil na začetku okupacije nezadovoljen tudi z urbanističnim stanjem kamniškega območja, »ki vzbuja posebno pozornost po stavbenih grehah pretekle epohe. Nemotivirano daleč v polju raztresene kmečke hiše, ki deloma nalikujejo mestnim vilam, na videz grdi betonski okraski na sicer zelo lepih kmečkih hišah v kranjskem slogu, veličastne vrtno ograje stojijo na levo in desno od ceste. Tukaj bomo morali še zelo veliko popraviti.«²¹ Na podlagi tega zapisa ne moremo natančno ugotoviti, ali je okupatorja motila slogovna neenotnost ureditve ali morda posamezne modernejše stilsko-arhitekturne rešitve, ki so odstopale od idealiziranega sloga nacistov.

Kot v svoji disertaciji ugotavlja že Skitek, je bil nemški okupator na svojem okupacijskem območju glede ureditve cestnega prometa prisiljen urediti in popraviti tudi cestne in železniške povezave.

Na okupiranem območju Koroške in Gorenjske, ki sta bili priključeni Koroški, so že 26. aprila 1941 opravili pregled stanja cestne infrastrukture in njeno obnovo zaupali organizaciji Todt²² oziroma njeni enoti v koroškem gauu. Tako so v Kranju in na Bledu v tem času ustanovili izpostave organizacije Todt oziroma »*Bauleitung der OT*«²³ in se najprej lotili popravila dveh cestnih odsekov, ki sta Gorenjsko povezovala s Koroško, tj. od Kranja skozi Tržič proti prelazu Ljubelj in iz Kranja do prelaza Jezersko. Konec julija 1941 je število Todtovih delavcev, ki so delali na obnovi cestne infrastrukture na Gorenjskem in v Mežiški dolini, naraslo na 3100.²⁴ Med cestnimi odseki na Gorenjskem, ki so nujno potrebovali popravilo, so bili cestni odseki Korensko Sedlo–Kranj–Ljubljana, Ljubelj–Kranj, Jezersko–Kranj, Celje–Ljubljana, Javor-

¹⁹ SI AS 1613, šk. 5, p. e. 1613/44, Situacijska in tedenska poročila političnega komisarja v Kamniku.

²⁰ Prav tam.

²¹ *Karawanken Bote*, 24. 12. 1941, št. 37, str. 6, »Gauleiter dr. Rainer v Südkärntnu«.

²² Organizacija Todt je bila civilna in vojaška inženirska organizacija Tretjega rajha, poimenovana po njenem ustanovitelju Fritzju Todtu. Ko je bil leta 1940 Todt imenovan za ministra za oborožitev, so bili projekti organizacije skoraj izključno vojaške narave. Ko je leta 1942 Todt umrl, ga je na mestu ministra za oborožitev zamenjal Albert Speer. Organizacija Todt je bila v tem obdobju vključena v preimenovano in razširjeno ministrstvo, ki se je poslej imenovalo Ministrstvo za oborožitev in vojaško proizvodnjo (gl. Organizacija Todt, (https://sl.wikipedia.org/wiki/Organizacija_Todt#Naloge, 20. 5. 2022)).

²³ Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, str. 335.

²⁴ Prav tam, str. 335–336.

Mežiško dolino s sedežem na Bledu, nato pa je deloval na zasedenem ozemlju Sovjetske zveze in Poljske. Bil je izvajalec nacistične raznarodovalne in represivne politike; v atentatu so ga ubili člani poljskega odporniškega gibanja.

¹⁵ *Karawanken Bote*, 19. 7. 1941, št. 3, str. 4, »Slovesen sprejem nemškega učiteljstva«.

¹⁶ Več o tem gl. Matzer, *Herrschaftssicherung*.

¹⁷ Ferenc, Polom, str. 334.

¹⁸ *Karawanken Bote*, 9. 5. 1942, št. 36, str. 4, »Vzorno delo v najjužnejšem okrožju«.

nik–Bled in Trzič–Lesce–Bled–Bohinjska Bistrica. Poleg obnove cest in premostitvenih objektov (mostov) sta obe prej omenjeni krajevni izpostavi morali skrbeti za redno vzdrževanje cest (preprečevanje pretiranega prašenja cest s posipanjem mešanice klora in kalcija oziroma klora in magnezija, zamenjava slovenskih cestnih oznak in smerokazov z nemškimi). Vse zgoraj omenjene glavne cestne odseke sta morali razširiti na šest metrov vozne površine, ostale manj pomembne cestne odseke pa naj bi razširili do širine štirih metrov vozne površine.²⁵ Na Gorenjskem in v Mežiški dolini so nemške oblasti od maja do konca oktobra 1941 obnavljale okoli 300 kilometrov cest, od tega so jih dokončali okrog 95 kilometrov in pri tem zgradili 42 mostov s skupno dolžino 1550 metrov.²⁶ V začetku leta 1942 so obnavljali tudi cestno povezavo med Kamnikom in Kranjem preko Most pri Komendi, prav tako so takrat v Kamniku začeli z izgradnjo mestne kanalizacije in urejanjem središča mesta.²⁷

Eden najpomembnejših infrastrukturnih projektov v času nemške okupacije je nedvomno neposredna železniška povezava Kamnika in njegovega zaledja s Kranjem in dalje s Celovcem ter ostalim nemškim rajhom. Nova državna meja med Italijo in Nemčijo je namreč presekalala cestne povezave in železniško progo Kamnik–Ljubljana med Ljubljano, ki je prišla pod italijanskega okupatorja, ter nemškim okupiranim območjem severozahodno in severovzhodno od Ljubljane. Glede položaja transporta za gospodarski trg je nemški politični komisar za kamniško okrožje Dullnig že maja 1941 ugotavljal, da so prometne razmere v okrožju Kamnik slabe: »Obstaja le ena železniška povezava od Kamnika preko Domžal do Ljubljane. Od gospodarskih dobrin so do sedaj preko Ljubljane v tujino vozili v glavnem samo les in nekaj živine. Zaradi določitve nove meje pa bo verjetno še ta železniška povezava motena. Se bo pa promet namesto preko Ljubljane v prihodnje odvijal preko Kranja. Cestno omrežje je v okrožju Kamnik precej razvejano, čeprav so ceste slabe.«²⁸ Zato so bili Nemci primorani zgraditi novo cestno in železniško povezavo po svojem delu okupiranega območja mimo Ljubljane, in sicer so to storili na kmetijsko-travniskem območju med naseljema Vižmarje in Črnuče.²⁹ Ob obstoječi proggi so obnovili tudi več železniških postaj, zlasti so povečali posta-

jališče v Črnučah, obstaja pa tudi ohranjen načrt za preново železniške postaje v Domžalah.³⁰

Nemci so imeli na kamniškem območju še večje infrastrukturne načrte: med njimi je bila namera, da bi kamniško okrožje povezali s pokrajinskim (deželnim) središčem Celovcem. Trasa naj bi potekala iz Kamnika do Kamniške Bistrice, od tam pa severovzhodno v Logarsko dolino, nato bi se pri Domu sester Logar začrtana trasa obrnila proti zahodu v Matkov kot in proti Pavličevemu sedlu ter dalje proti Železni Kapli, pri čemer bi morali zgraditi tudi tri predore v živo skalo, podobne Ljubeljskemu.³¹ Načrta zaradi neugodnega poteka vojne za Nemce nikoli niso uresničili.

Okupatorjeve infrastrukturne projekte so poleg članov organizacije Todt izvajali cestarji iz vrst lokalnega prebivalstva, težja dela pa tudi taboriščniki iz ljubeljskega taborišča.³² Nekaj tednov pred koncem vojne so Nemci začeli graditi obrambno črto na vzhodu kamniškega okrožja, na dveh prelazih ob meji s Štajersko, Kozjaku in Črnavcu. Tja so prisilno privedli precej Kamničanov in okoličanov, ki so morali, zastraženi s člani organizacije Todt, kopati obrambne jarke.³³

Investicije v upravne in stanovanjske objekte v Kamniku

Čeprav pri graditvi objektov v obdobju nemške okupacije na Kamniškem ni šlo za kako »megalomansko« gradnjo, ki bi po zgledu nekaterih večjih nemških mest temu območju dajala pretiran nacistični kolosalni videz, je v zasnovi zgradb vendarle mogoče prepoznati določene značilnosti prevladujoče arhitekture Tretjega rajha, na primer alpski domačijski slog (*Heimatschutzarchitektur*) ter neoklasicistični izraz na fasadah določenih zgradb.³⁴ Ob tem velja izpostaviti, da je videz zgradb in pokrajine na Gorenjskem že skozi stoletja zelo alpski in podoben sosednjim avstrijskim ali južnonemškim deželam, na primer Tirolski, Koroški in Bavarski. To podobnost so opazili tudi nosilci ponemčevanja v medvojnem

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam, str. 337, 338.

²⁷ *Karawanken Bote*, 28. 1. 1942, št. 8, str. 5, »Napredujoča izgraditev v okrožju Stein«.

²⁸ SI AS 1613, šk. 5. Pol. komissar des Verwaltungsbezirks Stein, Wochenbericht no.1, Woche von 28. 4. bis 4. 5. 1941.

²⁹ Okupirana Ljubljana (<https://okupacijskemeje.si/exh05-ch11.html> (7. 3. 2022)); Okupirana Ljubljana, (<https://okupacijskemeje.si/exh05-ch02.html> (7. 3. 2022)). Prim.: Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 71–86; Čerin, *Ljubljansko Posavje*; gl. tudi SI AS 1626, šk. 1., Bericht über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain 1942–43, Listen der im Grenzstreifen geräumten Wesen in Kreise Krainburg und im Kreise Stein; Repe et al., *Mejni kamni*, str. 28–31.

³⁰ SI AS 1603, šk. 45, Bauangelegenheiten (gradbene zadeve).

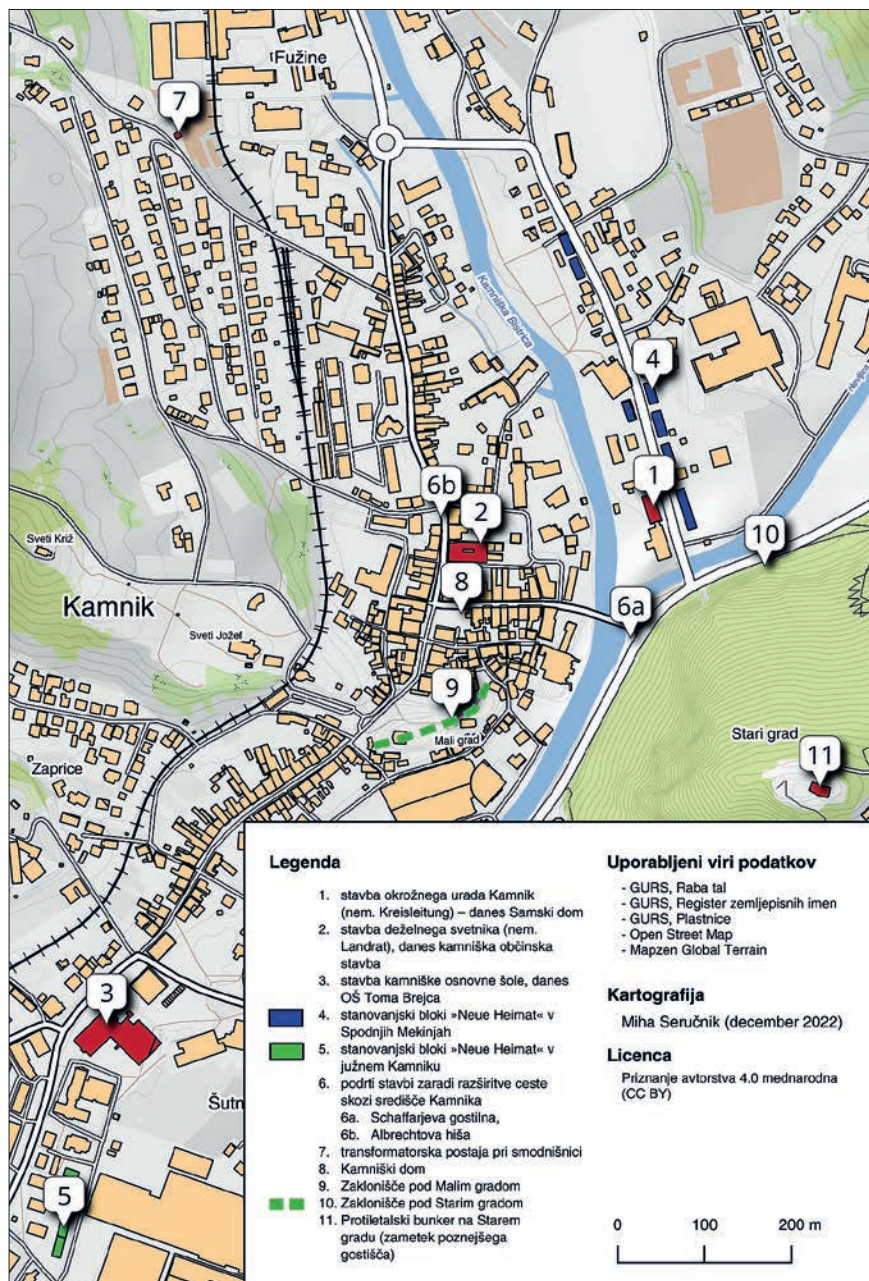
³¹ Stele, V Kamniku, str. 205.

³² Koncentracijsko taborišče Ljubelj je bilo zgrajeno leta 1943 na obeh straneh ljubeljskega prelaza kot pomožno taborišče koncentracijskega taborišča Mauthausen. Do konca vojne je moralo približno 1800 jetnikov skopati predor skozi Karavanke. Pri tem je okoli 40 ljudi umrlo zaradi trdega dela ali pa so jih usmrtili.

³³ Windschnurer, Leta 1945, str. 108.

³⁴ Arhitektura v času nacionalnega socializma (1933–1945) je bila močno pod vplivom urbanega urbanističnega planiranja v nacistični Nemčiji in se kaže v treh oblikah: 1. v trakasti pozidavi v neoklasicističnem slogu, ki ga je tipiziral arhitekt Albert Speer; 2. v domačijem slogu (*Heimatschutzarchitektur*), ki ga je navdihnila tradicionalna kmečka arhitektura, zlasti alpska; in 3. v utilitarnem stilu, ki so ga zaznamovali veliki infrastrukturni projekti in industrijski ali vojaški kompleksi. Gl. Fischer, *Architektur im Nationalsozialismus*, str. 1–19.

Na zemljevidu so označene zgrajene ali dokončane stavbe in drugi infrastrukturni posegi v Kamniku v času nemške okupacije 1941–1945 (avtor zemljevida Miha Seručnik).

obdobju, saj so ugotavljali, da »na Gorenjskem nemškega značaja nima samo pokrajina, ampak tudi obdelovanje polja, osnova in način zgradbe kmetij in mestnih hiš, da so nemškega porekla številne označbe orodja, hišnih prostorov itd. ter da se tudi v gorenjskih nošah, običajih, ljudskih pesmih in priveditvah oziroma svečanostih da spoznati prvotno nemški značaj«. ³⁵

Objekte, ki so jih v Kamniku zgradili v času nemške okupacije, bi v grobem lahko razdelili na vojaško-

obrambne (bunkerji, zaklonišča) in civilne, te pa dalje na upravne in stanovanjske, in prav slednji kategoriji sta v središču našega prikaza v tem prispevku.

Pomembnejše upravne in stanovanjske gradbene investicije v času nemške okupacije v Kamniku so bile: ³⁶ dokončanje stavbe okrožnega urada Kamnik

³⁵ SI AS 1603, š. 49, knjižica *Erste Oberkrainer Landwirtschaftschau, Krainburg 29. nov.–5. dec. 1942.*

³⁶ Seznam gradenj v času nemške okupacije je bil sestavljen na osnovi naslednjih treh člankov: Windschnurer, Leta 1945, str. 109, 114; Windschnurer, Spomini na dogajanja, str. 139–146; Stele, V Kamniku, str. 203–207. Zadnji vir navaja, da so Nemci začeli graditi tudi nov športni stadion na desnem bregu reke Nevljice na mestu današnjega Doma starejših ob-

(*Kreisleitung*); temeljita prenova in nadzidava sedanje kamniške občinske stavbe (med vojno stavba urada deželnega svetnika kamniškega okrožja (*Landratsgebäude*)); dograditev kamniške osnovne šole (danes OŠ Toma Brejca); izgradnja dveh večjih stanovanjskih sosesk »Neue Heimat«: prva je bila na območju nekdanjega Prašnikarjevega zdravilišča v spodnjih Mekinjah ob današnji Cankarjevi cesti, druga pa na takratnem južnem obrobju mesta Kamnik ob današnji Kajuhovi ulici; izgradnja mestne kanalizacije ter nekateri urbanistični posegi v prostor na kamniškem Glavnem trgu (na primer razširitev ozkega cestnega prehoda in delno podrtje Albrechtove hiše (hiše, ki se na severni strani dotika restavracije Kenda/Planinka)); začetek obnove Kamniškega doma na Glavnem trgu.

Poglejmo si posamezne investicije podrobneje:

Stavba sedeža okrožja (*Kreisleitung, Kreisheim*), danes samski dom

Za sedež kamniškega okrožja so Nemci v severovzhodnem delu Kamnika ob današnji Cankarjevi cesti v Sp. Mekinjah konec leta 1941 in v začetku 1942 dogradili veliko poslopje, ki je pred tem v tretji gradbeni fazi čakalo na dograditev skoraj dvajset let.³⁷

Na tem mestu je od leta 1876 do okoli leta 1920 stala osrednja stavba Prašnikarjevega zdravilišča,³⁸ kjer so zdravili po Kneippovi metodi. Med prvo svetovno vojno je to zdravilišče propadlo, ker so vojaške oblasti vse objekte zasegle za stanovanja beguncev, železničarjev in ranjenih vojakov s soške fronte ipd. Pri tem so poslopja pričela propadati, prav tako je bil zanemarjen lepo urejen park okoli njega. Septembra 1918 je zdravilišče družina Hermann, ki je bila prek sorodstvenih vezi z družinsko vejo Prašnikar–Kecelj njegova lastnica od preloma stoletja naprej, prodala tovarnarju Karlu Pollaku starejšemu. Ta je leta 1919 skoraj ves kopalški kompleks daroval Konventu usmiljenih bratov Vincencija Pavelskega iz Kandije pri Novem mestu, in sicer pod pogojem, da tam med

drugim ustanovijo zavetišče za onemogle duhovnike.³⁹ Novi lastniki so leta 1920 odprli dotrajane kopalške obrate, vendar zdraviliški turizem nikakor ni mogel zaživeti. Konvent je med letoma 1924 in 1926 sicer poskušal s prezidavo glavne stavbe kopalšča, vendar je, še preden je bila stavba pod streho, zmanjkalo denarja in gradnjo so morali začasno ustaviti. Zatem so komaj zbrali toliko denarja, da so stavbo spravili pod streho in jo grobo ometali. Stvari se v letih 1926–1941 niso premaknile, razen da so leta 1930 odprli za javnost pršne in kadne tople kopeli, glavna stavba pa še vedno ni bila notranje opremljena (obstajali so celo načrti, da bi jo preuredili v šolo). Leta 1940 je del nekdanjega zdraviliškega kompleksa kupil kamniški Sokol,⁴⁰ vendar je bilo njegovo premoženje naslednje leto ob nemški okupaciji podražljeno, zato je obravnavana stavba skupaj z zemljiščem prešla v last Tretjega rajha.

Tako so v vojnem času glavno stavbo v notranjosti opremili Nemci in ji navzven dali značilen neoklasicistični arhitekturni videz, zlasti v vhodnim portalom. V zgradbi, ki so jo Nemci poimenovali »okrožni dom« (*Kreisheim*), med domačini pa se je zanj uveljavilo ime »*krajslajtunga*«, so poleg pisarn uredili sejno dvorano, v kateri je okrožni vodja s sodelavci in strankarskimi tovariši prirejal razne slovesnosti, med drugim vpeljavo novih krajevnih vodij nacistične stranke NSDAP.⁴¹ V skladu z državnoorganizacijskim ustrojem Tretjega rajha je bila namreč na območju posameznega okrožja vzpostavljena tudi strankarsko-državna oblast z okrožnim vodstvom (*Kreisleitung*) in vodjo okrožja (*Kreisleiter*), kot tretja raven oblasti od vrha navzdol.⁴² Od 1. januarja 1942, ko je bila na Gorenjskem v nacistično stranko vključena Koroška ljudska zveza (*Kärntner Volksbund*), je okrožni urad še dodatno pridobil pomen. Za posamezna področja dela so bili ustanovljeni strankini uradi za propagando, personal, organizacijo, agrarno politiko, sodstvo, Hitlerjevo mladino, ženska vodstva, vodstva oboroženih oddelkov, vojne potrebe itd.⁴³ Na

čanov, vendar dokumentov o tem v arhivu zaenkrat ni mogoče najti, kakor tudi ne ohranjenih sledi posega v prostor. Obstajajo pa ohranjeni načrti za gradnjo bazena in ureditev teniškega igrišča na levem bregu Nevljice nekaj 10 metrov niže, kjer je še danes poletno kopalšče. Prvi načrti o tem, ki jih je izdelal inž. Maček, segajo v april 1941 (pojasnjevalni napisi so še večinoma slovenski), najdemo pa še nekaj skoraj identičnih načrtov iz maja 1943 (napisi so v nemščini) (gl. SI ZAL KAM 102, šk. 230).

³⁷ Stele, V Kamniku, str. 204.

³⁸ Med domačini je še do danes uveljavljeno nemško poimenovanje tega zdravilišča »Kurhaus«, kar pomeni zdravilišče, zato tudi v članku uporabljamo ta izraz. Sredi sedemdesetih let 19. stoletja ga je ustanovil investitor železniške proge Ljubljana–Kamnik, podjetnik Alojzij Prašnikar (1821–1899), ki je imel v Mekinjah več vil z velikimi vrtno-parkovnimi površinami. V zdravilišču so zdravili po Kneippovi metodi, tj. izmenjavanje tople in mrzle vode. Gl. Janša-Zorn, Prispavek, str. 115, 116.

³⁹ Janša-Zorn, Prispavek, str. 115, 116; prim. SI ZAL KAM 102, šk. 230, Načrti; SI ZAL KAM 95, šk. 1.

⁴⁰ Janša-Zorn, Prispavek, str. 115, 116.

⁴¹ *Karawanken Bote*, 22. 4. 1942, št. 31, str. 5, »Vesti iz okrožja Stein«.

⁴² Najvišje na čelu nacistične stranke je bil vrhovni vodja (*Führer*), ob njem državno vodstvo oziroma vodja strankine pisarne, nato deželna oziroma pokrajinska vodstva (*Gauleitung*), okrožna vodstva (*Kreisleitung*), krajevne skupine (*Ortsgruppe*), celice (*Zelle*) in bloki (*Block*) s svojimi vodji. Stranka je imela tudi svoje oborožene oddelke, priključena društva in organizacije (gl. Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, str. 233, 234). Najmanjša enota nacistične stranke na terenu je štela štiri do osem tako imenovanih blokov (približno 40 do 60 gospodinjstev), vsaka s svojim vodjo, ki je bil med prebivalstvom znan kot »blokovski redar« (gl. Blockleiter, <https://en.wikipedia.org/wiki/Blockleiter>, 20. 5. 2022).

⁴³ Z ustanovitvijo Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP) na Gorenjskem in slovenskem Koroškem 15. decembra 1941 je bila tudi Koroška ljudska zveza s 1. januarjem 1942 organizacijsko vključena v NSDAP, ukinjeni so bili

Do 3. gradbene faze dograjena stavba današnjega samskega doma v Sp. Mekinjah pred drugo svetovno vojno (Fotografski arhiv Petra Nagliča).

Stavba samskega doma danes (foto: Damjan Hančič).

zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške so bila okrožna vodstva z okrožnimi vodji v Kranju, Radovljici, Kamniku, Velikovcu (za občine Guštanj (Ravne), Prevalje, Mežica, Črna) in Wolfsbergu (za občino Dravograd).⁴⁴ V Kamniku je funkcijo okrožnega vodje od 1. januarja 1942, ko so Koroško ljudsko zvezo združili z organizacijo nacistične stranke, opravljal dr. Wilhelm Pilz, ki je od 22. oktobra 1943, po kapitulaciji Italije in ustanovitvi Operacijske cone za Jadransko Primorje, opravljal tudi funkcijo nemškega svetovalca (*Berater*) pri načelniku pokrajinske uprave v Pulju (Istra).⁴⁵

V omenjeni stavbi je bilo nastanjeno nemško vojaštvo, saj so v kletnih prostorih tega doma kamniški gasilci v začetku maja 1945 po odhodu nemških enot iz mesta in pred prihodom partizanov tam našli oziroma zaplenili veliko količino orožja.⁴⁶

Po vojni je bil v omenjeni stavbi do okoli leta 1960 dom za invalidno mladino, potem pa do danes »samski dom« s sobami za sezonske samske delavce iz nekdanje Jugoslavije.

Stavba deželnega svetnika (Landrat) za kamniško okrožje, danes kamniška občinska stavba

Obravnavana stavba je bila od leta 1855 v lasti Meščanske korporacije Kamnik ter je bila v času Avstro-Ogrske in Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije sedež kamniškega okrajnega glavarstva oziroma sreza. Prvi načrti za prenovo stavbe, ki jih je dala izdelati takratna lastnica stavbe Meščanska korporacija Kamnik, segajo že v leto 1937,⁴⁷ vendar niso bili uresničeni v predvideni obliki. Po okupaciji in razpustu Meščanske korporacije so že v zgodnji jeseni 1941 v nemški režiji nastali novi načrti; ti se ujemajo z današnjim dejanskim stanjem razporeditve prostorov v stavbi, saj je bila investicija konec leta 1941 v rekordnem času uresničena.

Politični komisar za Kamnik, ki je takoj po nemški zasedbi pomenil najvišjo civilno oblast v kamniškem okrožju, namero o gradnji poslopja deželnega svetnika za Kamnik prvič omenja v enem od situacijskih poročil že poleti 1941: »Z vključitvijo ozemlja

njeni uradi, zvezno vodstvo in okrožna vodstva, ki so jih prevzela vodstva NSDAP. Na območjih krajevnih skupin Koroške ljudske zveze so ustanovili krajevne skupine ali oporišča NSDAP. Politična dejavnost na Gorenjskem je bila odtlej izključno v rokah stranke NSDAP. Namesto oboroženih formacij Koroške ljudske zveze (*Wermanschaft*) so bile vzpostavljene oborožene formacije NSDAP (gl. Historiat fonda SI AS 1616, NSDAP na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške).

⁴⁴ Ferenc, Polom, str. 62.

⁴⁵ Ferenc, Ustanovitev, str. 404.

⁴⁶ Windschnurer, Leta 1945, str. 109. Sicer pa je bilo nemško vojaštvo oziroma njegove pomožne enote (žandarmerija) nastanjeno še v Prašnikarjevi vili v Mekinjah, nekaj časa tudi v mekinjskem samostanu in podružnični šoli v Mekinjah.

⁴⁷ SI ZAL KAM 102, šk. 133, Gradnje, javne tovarne, 1882–1940, Občinska zgradba št. 24, mesto-načrti.

južne Koroške (Gorenjske) v reichsgau Kärnten in z vpeljavo deželnih svetnikov bodo ustanovljeni samostojno sodišče, delovni urad, iz prehranjevalnega urada pa okrožni kmetijski urad. Pod okrožni urad bo spadala tudi okrožna občinsko samoupravna ureditev. Da bi urad sedanjega političnega komisarja spremenil v ustrezno stavbo deželnega svetnika, imam namen nadzidati poslopje urada in s tem pridobiti upravno stavbo z okoli 50 sobami ...«. ⁴⁸

Kot je razvidno iz ohranjenih nemških gradbenih načrtov, je bila naročnik izdelave načrtov Višja gradbena služba (*Hochbaudienststelle Veldes*), ki je delovala pri šefu civilne uprave na Bledu, konkretne načrte pa je izdelalo in izvedlo gradbeno podjetje Dachovsky (*Hoch und Tiefbau, dipl. ing. Edmund Dachovsky, Bau-stelle Stein*).⁴⁹ Med ohranjenimi načrti poleg tlorisov pritličja in dveh nadstropij najdemo nekaj skic za posamezne stavbne detajle, na primer železne okenske mreže ter zunanji videz fasade na vhodni in zadnji strani, notranje pohištvo oziroma notranja oprema in lesena ograja na stranskem stopnišču.⁵⁰

Višja gradbena služba je 16. septembra 1941 ugotovila, da »obstoječa dvonadstropna upravna zgradba ne ustreza zahtevam takšnega poslopja, saj so prostori v pritličju zelo temačni in vlažni. Zato se za gradnjo predvideva popolno nadzidavo in adaptacijo starega dela stavbe. Prav tako je predvidena takojšnja vzpostavitev centralnega ogrevanja v vseh prostorih. Na bližnji parceli na vzhodni strani je predvidena dograditev dvo-kapnega trakta za zdravstveni urad, ki pa v tem trenutku še ne more biti uresničena. Adaptacija stare stavbe bo izvršena tako, da se bo nanjo lahko navezala novogradnja. Dozidava in prenova bosta izvedeni v običajni opremi.«⁵¹ Temu zapisu sledi predračun vseh stroškov

Današnja kamniška občinska zgradba pred drugo svetovno vojno (Fotografski arhiv Petra Nagliča).

⁴⁸ SI AS 1613/44, Situationbericht der Bezirksführung Stein der KVB vom 13. 8. 1941.

⁴⁹ Arhiv družine Neřima, Landratsgebäude Stein, Abrechnungsplan des Mauerwerkes und Verputzes, 19. 11. 1941.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Arhiv družine Neřima, Zapuščina arhitektke Majde Neřima,

Kamniška občinska stavba danes (foto: Damjan Hančič).

za obnovo, ki prav tako nosi datum 16. september 1941. Po teh izračunih bi nova stavba zavzemala površino 873,6 m², visoka pa bi bila 4,40 m in bi imela torej 3.844,93 m³ prostornine. Stroške za gradnjo kvadratnega metra stavbe so ocenili na 35 rajhsmark (RM), kar je za to zgradbo pomenilo gradbene stroške v višini 134.574,30 RM. K temu so prišteli še režijske in nepredvidene stroške v višini 35.425,70 RM ter dodatnih 3.000 RM stroškov za čistilno napravo, kar je skupaj zneslo 173.000,00 RM.⁵²

Iz zemljiškega lista je razvidno, da so bile v omejeno zgradbo »landrata«, pri kateri gre za sedanjo kamniško občinsko stavbo na naslovu Glavni trg 24, združene tri manjše hiše, in sicer Na Trgu št. 24, 25 (Zadnja ulica) in 26.⁵³ Pročelje zgradbe je imelo pred izvedeno investicijo nemškega okupatorja »preprosto fasado s kamnitim portalom in štuko-reliefi pod okni iz srede XIX. stol.«.⁵⁴

Stavbo so Nemci obnovili in nadzidali v slabem mesecu in pol, saj so 28. oktobra 1941 že slovesno obeležili dograditev stavbe v surovem stanju, o čemer

zasledimo propagandno novico v dnevnem časopisu: »Staro mesto Stein, ki mu tudi doba srbskega gospodstva ni mogla vzeti nemškega lica, doživlja sedaj popolno obnovo. Docela nezadostno in zanemarjeno uradno poslopje, ki je sedež političnega komisarja in bo pozneje sedež Landrata, je bilo takoj po priključitvi popolnoma preurejeno in je dobilo tudi novo nadstropje. Te dni se je praznovala dogotovitev surove zgradbe in je pri tem govoril politični komisar dr. Dullnig svojim sotrudnikom in vsem, ki so bili na stavbi zaposleni. Dovršujejo se tudi druge stavbe, tako hiša za učitelje in uradnike, mestno kopalnice in cestne naprave.«⁵⁵

Še nekaj mesecev pa je očitno trajalo, da je bila stavba dokončno notranje opremljena ter vseljiva za uradništvo. Julija 1942 je namreč delavski urad v naznanilu za gradnjo mlekarkega obrata na Šutni v Kamniku navajal, da bi, »potem ko je do sedaj firma Dachovski že zaključila z izgradnjo stavbe deželnega svetnika (Landratsgebäude) v Kamniku, pod pogojem zagotovitve odobrene delovne sile, lahko ta objekt dokončala v 3 do 4 mesecih.«⁵⁶

Stavba je bila v času okupacije namenjena sedežu deželnega svetnika oziroma »landrata«, ki je bil v Tretjem rajhu organ nekakšne okrnjene »deželne avtonomije« na ravni okrožja. Bil je vodja (podeželskega) okrožja (Landkreis), torej je vodil državno upravo in samoupravo na stopnji okrožja in izvajal nadzor nad občinami svojega okrožja. Deželni svetnik je imel tudi nekaj pristojnosti, ki sicer običajno sodijo bolj pod državno kot samoupravno pristojnost. Pri delu so mu pomagali okrožni sveti (Kreisräte). Tako

Landratsgebäude Stein, Abrechnungsplan des Mauerwerkes und Verputzes, 19. 11. 1941. Dokument med načrti, z dne 16. 9. 1941. Majda Neřima (1916–2001) je bila arhitektka. Mentor njene diplomske naloge leta 1940 je bil Plečnikov asistent Janko Valentincič. Neřima se je posvečala notranji opremitvi različnih cerkva. Več let je delala kot gradbena referentka, inšpektorica in urbanistka na občinah v Kamniku, Kranju in Ljubljani, leta 1976 pa se je upokojila kot raziskovalna svetnica dokumentalistka pri Gradbenem centru Slovenije v Ljubljani. V njeni zapuščini najdemo več pomembnih gradbenih načrtov zgradb, med njimi tudi današnje kamniške občinske stavbe. Gl. Majda Neřima, Staše 1916–Kamnik, 2011, https://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/majda_nerima_1.pdf, 20. 5. 2022.

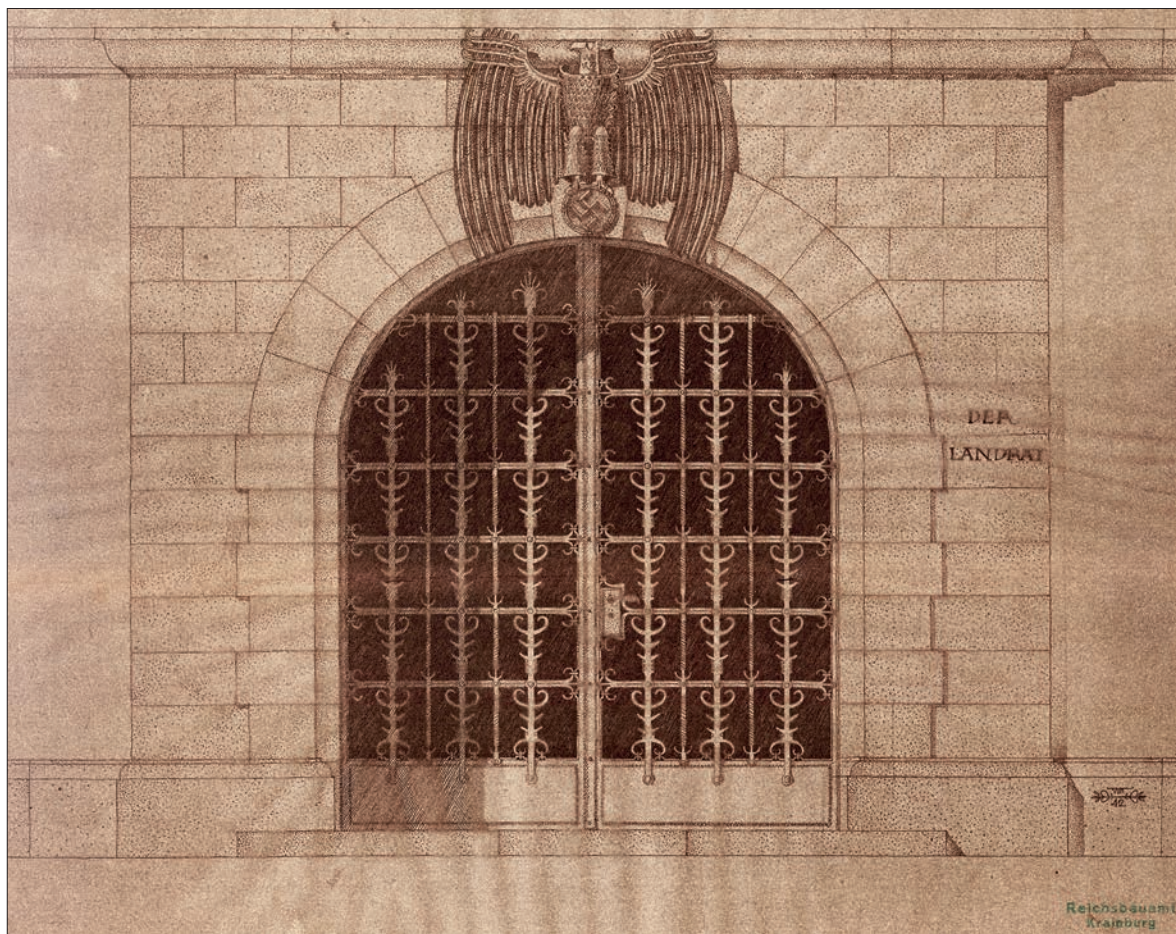
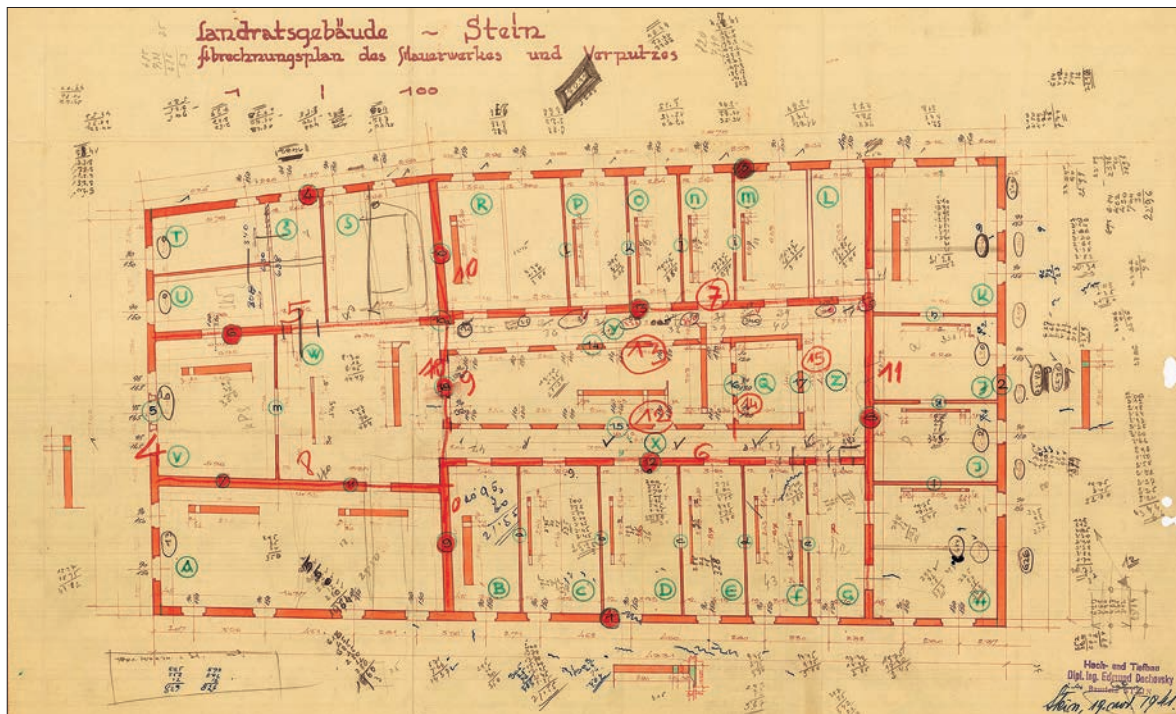
⁵² Arhiv družine Neřima, Zapuščina arhitektke Majde Neřima.

⁵³ Prim. Polec, Kamniške meščanske hiše, str. 71.

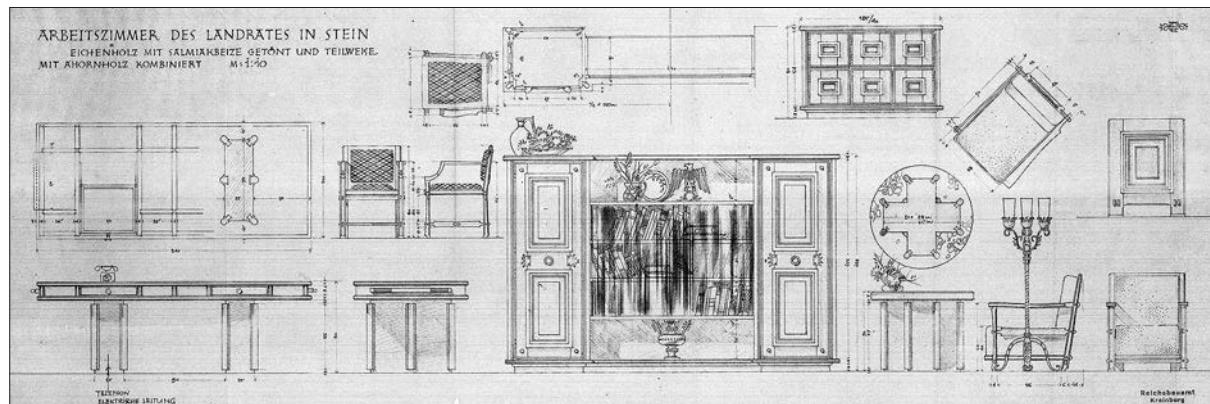
⁵⁴ Stele, *Politični okraj Kamnik*, str. 99 (sl. 46, 47), 100–101.

⁵⁵ *Karawanken Bote*, 29. 10. 1941, št. 21, str. 5, »Nove zgradbe v Stein«.

⁵⁶ SI ZAL KRA 2, š. 280, a. e. št. 4337, Gorenjska mlekarška zadruga Kranj–Cirče, pomožna gradnja v Kamniku.

Detajli nemških gradbenih načrtov za stavbo kamniškega deželnega svetnika (danes občinska stavba) iz septembra 1941 (arhiv družine Nerima).

Detajl nemških načrtov za notranjo opremo pisarniških prostorov v stavbi kamniškega deželnega svetnika iz septembra 1941 (arhiv družine Nerima).

kot gauji so bila tudi okrožja organi samouprave, ki so odgovarjali najprej državnemu namestniku, najvišja nadzorna instanca pa je bil minister za notranje zadeve. Vsak deželni svetnik je imel ob sebi več poverjenikov.⁵⁷ Deželnemu svetniku so bili neposredno podrejeni državna obramba in vojaške zadeve, zračna zaščita, orožniški okrožni vodja, okrožni vodja prostovoljnega gasilstva in kulturno varstvo.⁵⁸ Centralna uprava deželnega svetnika je bila sestavljena iz petih oddelkov.⁵⁹ Deželna okrožja so oblast v vojnem času izvajala z izdajanjem odredb, ki so bile objavljene v uradnem glasilu deželnega okrožja. Nadzor nad deželnimi okrožji oziroma deželnimi svetniki je izvajal gauleiter oziroma na Gorenjskem šef civilne uprave. Čeprav je imel deželni svetnik izključno pristojnost odločanja o vseh deželnih in občinskih zadevah, je bil po drugi strani podvržen direktivam okrožnega vodstva NSDAP. To prepletanje državnih pristojnosti in strankarskih hierarhij je bilo značilno za nacistično dobo. Vsi uradi in institucije, ki niso spadali pod »samoupravo« gauja ali občin, so postali državni uradi in državne ustanove, njihovi zaposleni pa so postali državni uslužbenci. V okrožju Kamnik je vse do konca nemške okupacije funkcije deželnega svetnika opravljal dr. Hermann Doujak,⁶⁰ ki je tako kot drugi nacistični kadri prihajal iz Koroške.⁶¹

⁵⁷ Panzholz, *Die bayerischen Landräte*, str. 343–393.

⁵⁸ Historiat fonda SI AS 1603, Deželni svetnik okrožja Kamnik, 1941–1945, prim. Historiat fonda SI AS 1603, Deželni svetnik okrožja Celje, 1941–1945.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Dr. Hermann Doujak (1904–?), v Celovcu rojeni pravnik, je bil 26. aprila 1941 imenovan za političnega komisarja v Radovljici, konec oktobra pa je bil premeščen v Kamnik, kjer je bil imenovan za deželnega svetnika. Nato je bil nemški upravni svetovalec pri pokrajinski upravi v Ljubljani. Po vojni je bil najprej v zaporu v Celovcu, nato pa v taborišču Volšperk, od koder so ga predali jugoslovanski oblasti. Na procesu proti nekdanjemu gauleiterju Rainerju in ostalim leta 1947 je bil obsojen na 18 let zopora in prisilno delo. Oktobra 1952 je bil izpuščen (gl. Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci*, str. 134, op. 372).

⁶¹ Ferenc, Polom, str. 334.

V meščanski hiši nasproti te stavbe je okupator uredil prvi sedež kamniškega gestapa,⁶² kjer je bilo nastanjenih šest uniformiranih gestapovcev in štirje v civilu.⁶³ Leta 1944 so sedež gestapa prenesli v »Veliko gaso«,⁶⁴ v zaplenjeno hišo kamniškega zdravnika dr. Julija Polca.⁶⁵

Po vojni je obravnavana stavba služila kot sedež Občine Kamnik, ki je v letih 1955–1994 v sklopu socialističnega komunalnega sistema združevala tako državno-administrativno kot lokalno-samoupravno funkcijo. Po letu 1994, ko sta bili v Sloveniji ti funkciji ločeni, je stavba postala sedež tako državno-administrativne Upravne enote Kamnik kot tudi lokalno-samoupravne Občine Kamnik s sedežem kamniškega župana in občinskega sveta.

Stavba kamniške osnovne šole, danes OŠ Toma Brejca

Pred začetkom vojne so v južnem delu Kamnika do tretje gradbene faze zgradili novo osnovno šolo. Leta 1929 je namreč kamniška občina za izgradnjo novega šolskega poslopja kupila zemljišče ob križišču Ljubljanske in Kranjske ceste. Šola, ki je bila sprva mišljena kot t. i. »meščanska šola«, je pričela s poukom v šolskem letu 1939/40 za okoliš takratnih občin Kamnik, Kamniška Bistrica, Komenda, Motnik, Sela, Šmartno v Tuhinju in Tuhinj. V prvi razred se je vpisalo 40 učencev.⁶⁶ Do začetka vojne so dogra-

⁶² Gestapo (Die Geheime Staatspolizei) – nemška tajna politična policija v času nacizma.

⁶³ Stele, V Kamniku, str. 204.

⁶⁴ Prav tam, str. 206.

⁶⁵ Gre za stavbo na današnji Maistrovi ulici 7, kjer je sedež SGP Graditelj. Njen lastnik Julij Polec (1883–1944) je izvil iz ugledne kamniške družine. Medicino je študiral na Dunaju in študij zaključil leta 1910. Služboval je v različnih krajih, po vrnitvi v Kamnik pa je opravljal službo okrajnega sanitetnega referenta. Zaradi pomoči partizanom med drugo svetovno vojno je bil aretiran s strani gestapa in obsojen na smrt z ustrelitvijo, ki je bila izvršena 31. januarja 1944 v Šentvidu pri Ljubljani.

⁶⁶ Bočko, Ob 50-letnici, str. 219.

OŠ Toma Brejca v Kamniku danes (foto: Damjan Hančič).

Nekdanji glavni vhod v OŠ Toma Brejca danes (foto: Damjan Hančič).

dili in uredili le pritličje stavbe, vse ostalo pa so ob koncu leta 1942 dokončali in opremili Nemci. Vanjo so iz stare »ljudske šole« na Glavnem trgu (danes pošta) preselili celotno osnovno šolo, pa tudi učence meščanske šole (*Hauptschule in Stein, Südkärnten*). Nemci so uvedli mešane razrede. Za potrebe pouka so v šolo pripeljali učila iz zasebne uršulinske šole iz Mekinj, ukinjene že aprila 1941. Te šole pa niso obiskovali otroci priseljenih nemških uradnikov, ki so imeli ločeno šolo (v več starostnih oddelkih jih je bilo le okrog 40), starejši pa so hodili v Kranj ali celo v Celovec.⁶⁷

⁶⁷ Stele, V Kamniku, str. 203.

Šola se je morala zaradi nenehnih zgodnjih letalskih alarmov kmalu prilagoditi, tako da so s poukom začeli že ob sedmih zjutraj, vendar so ga pogosto že po kratkem času prekinili in učence poslali domov. Med letalskimi alarmi ni bilo dovoljeno hoditi ali voziti se po mestu.⁶⁸

Ker je zadnje leto vojne zaradi umika nemških sil z Balkana v Kamnik prihajalo čedalje več nemškega in kolaboracionističnega vojaštva, lesene barake,⁶⁹ ki

⁶⁸ Homar, Šolstvo na Kamniškem, str. 230.

⁶⁹ Načrti in fotografije teh lesenih barak do sedaj še niso bili najdeni, so pa v zgodovinski zavesti Kamničanov te barake bolj kot zaradi svoje medvojne funkcije pomembne v obdobju prvih tednov po končani vojni, ko je zmagovita Titova jugo-

so jih v ta namen postavili v bližini spodnje kamniške železniške postaje, pa niso več zadoščale povečanim potrebam, so vojake začeli nameščati tudi v novozgrajeni šolski stavbi, ki je stala nedaleč od omejenih barak. Učence, ki so obiskovali šolo, so začeli ponovno premeščati v staro »ljudsko šolo«, v središče Kamnika.⁷⁰ Takoj po končani vojni, poleti 1945, je prostor šolske telovadnice služil za obravnavo sodišču slovenske narodne časti.⁷¹

Posebej zanimiv je med vojno zgrajeni nekdanji glavni vhod te šole, ki se že več desetletij imenuje po predvojnem komunistu in partizanskem prvoborcu Tomu Brejcu.⁷² Vhod je še danes okrašen z reliefi »arijskih« mladenk in mladcev. V času okupacije so ti reliefi predstavljali člane Hitlerjeve mladine in so imeli na uniformah nacistične simbole. Ti so bili po vojni odstranjeni, ostale pa so »arijske« poteze reliefnih podob, čemur ni nihče posvečal velike pozornosti, saj je bilo videti, kot da gre za pionirje ali običajno šolsko mladino.⁷³

Šola je bila v letih 2012–2014 temeljito prenovljena in povečana z novo telovadnico. Vhod in pročelje stavbe sta ostala ista kot v času okupacije.

Stanovanjske gradnje: dva kompleksa blokov »Neue Heimat« v Kamniku

Okoli že prej obravnavane stavbe okrožnega urada (*Kreisleitung*) v Spodnjih Mekinjah so Nemci leta 1942 začeli graditi prvo od dveh stanovanjskih sosesk, ki so jo poimenovali »Nova domovina« (*Neue Heimat* – NH).⁷⁴ Šlo je za posebno obliko stanovanj-

ske gradnje za t. i. »ljudsko skupnost«.⁷⁵ Drugo sosesko NH so začeli graditi leto dni kasneje na južnem obrobju Kamnika.

Za tovrstne gradnje so značilne velike zelene površine, skupni prostori in jasne gradbene zasnove. Da so jih oblikovali »nacistični arhitekti«, se jasno vidi po kompaktno izvršenih stanovanjskih blokih, v normiranih osnovnih potezah tlorisa; hkrati pa slabo zvočno izolirane stene ustvarjajo skoraj idealne pogoje za obojestranski nadzor in opazovanje. Glede na poklicno in socialno strukturo stanovalcev so bile običajno zgrajene eno- ali večdružinske stanovanjske hiše (za častnike in vodilne uslužbence oborožitvene industrije), mestni stanovanjski objekti (bloki) z vrtom (za uslužbence) in stanovanjski bloki (za tovarniške delavce). Tisti, ki mu je bilo takšno stanovanje dodeljeno, ni moral biti le zvest režimu, ampak je moral imeti tudi primerno »družinsko stanje« (zlasti kolikor mogoče veliko »dedno zdravih« potomcev), moral pa je biti tudi telesno in duševno zdrav.⁷⁶

Arhivsko gradivo v zvezi z medvojnimi upravljanjem kamniške NH najdemo med gradivom deželnega svetnika za okrožje Kamnik, ki ga hrani Arhiv RS.⁷⁷ Tu je zlasti veliko dopisov o najemnih pogodbah (tudi (ne)plačevanje najemnine), upravljanju s stavbami in življenjskih pogojih najemnikov v stanovanjih te soseske. Korespondenca je potekala med posameznim najemnikom in pokrajinsko (gau) izpostavo NH v Celovcu (*Gemeinnützige Wohnungs- und Siedlungsgesellschaft der Deutschen Arbeitsfront in Gau Kärnten*), deželni svetnik je dobival zadeve v vednost. Med gradivom najdemo tudi hišni red te stanovanjske skupnosti.

Do danes so se ohranili tudi načrti za obe kamniški soseski NH in tipski načrti posameznih stavb oziroma stanovanjskih blokov. Kot lastnik načrtov in vodja gradnje je navedena koroška pokrajinska podružnica družbe NH iz Celovca.⁷⁸ Načrti oziroma (tipski) izrisi tlorisov posameznih stanovanj v blokih izvirajo iz 26. avgusta 1941 in so bili izdelani v Celovcu,⁷⁹ prav tako so bili že leta 1941 izrisani načrti za umestitev soseske v prostor. Iz tega je razvidno, da so v Sp. Mekinjah leta 1941 predvideli izgradnjo šestih blokov s skupno 24 stanovanjskimi enotami (en blok je obsegal štiri stanovanja: dve v pritličju in dve v nadstropju), leta 1942 pa še dodatnih treh

slovenska armada tja namestila ujete vojake različnih protipartizanskih vojaških enot in z njimi bežeče civiliste (največ iz Črne gore), preden so večino ujetih vojakov odpeljali na morišča v Kamniški Bistrici (gl. Windschnurer, Leta 1945, str. 111–112).

⁷⁰ Homar, Šolstvo na Kamniškem, str. 231. Zaradi nastanitve vojaštva so novembra 1943 morali izprazniti tudi podružnično (nižjerazredno osnovno) šolo v Mekinjah in učence preseliti v kamniško šolo.

⁷¹ Kotnik, Pogledi, str. 83.

⁷² Tomo Brejc (1904–1964), predvojni komunist. Po okupaciji Jugoslavije leta 1941 je kot član vojnega komiteja in kasneje pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko sodeloval pri organizaciji oboroženega upora, neposredno zlasti v kamniškem okrožju (več o tem gl. Vidali, Razvoj OF, str. 154).

⁷³ Stele, V Kamniku, str. 203.

⁷⁴ Jedro poznejše NH je bilo sindikalno stanovanjsko podjetje, ki je bilo ustanovljeno z namenom preskrbe delavcev z manjšimi stanovanji. Leta 1926 je vodilno vlogo pri tem prevzelo podjetje »*Gemeinnützige Kleinwohnungsbaugesellschaft Groß-Hamburg*« (GKB) (Vzajemna družba za izgradnjo malih stanovanj Veliki Hamburg), ime pa je nastalo v času nacizma. Maja 1933 so bili namreč sindikati razlašeni, vse njihovo premoženje pa je prešlo na edini od nacistov dovoljeni delavski sindikat *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) (Nemška delavska fronta). Ta je leta 1939 preimenoval posamezne firme *Neue Heimat*. Po koncu druge svetovne vojne so zavezniki premoženje DAF zaplenili, vendar jim je med letoma 1949 in 1954 uspelo v Zahodni Nemčiji ta sindikalni koncern spet obnoviti (gl. Die Neue Heimat, https://de.wikipedia.org/wiki/Neue_Heimat, 20. 5. 2022).

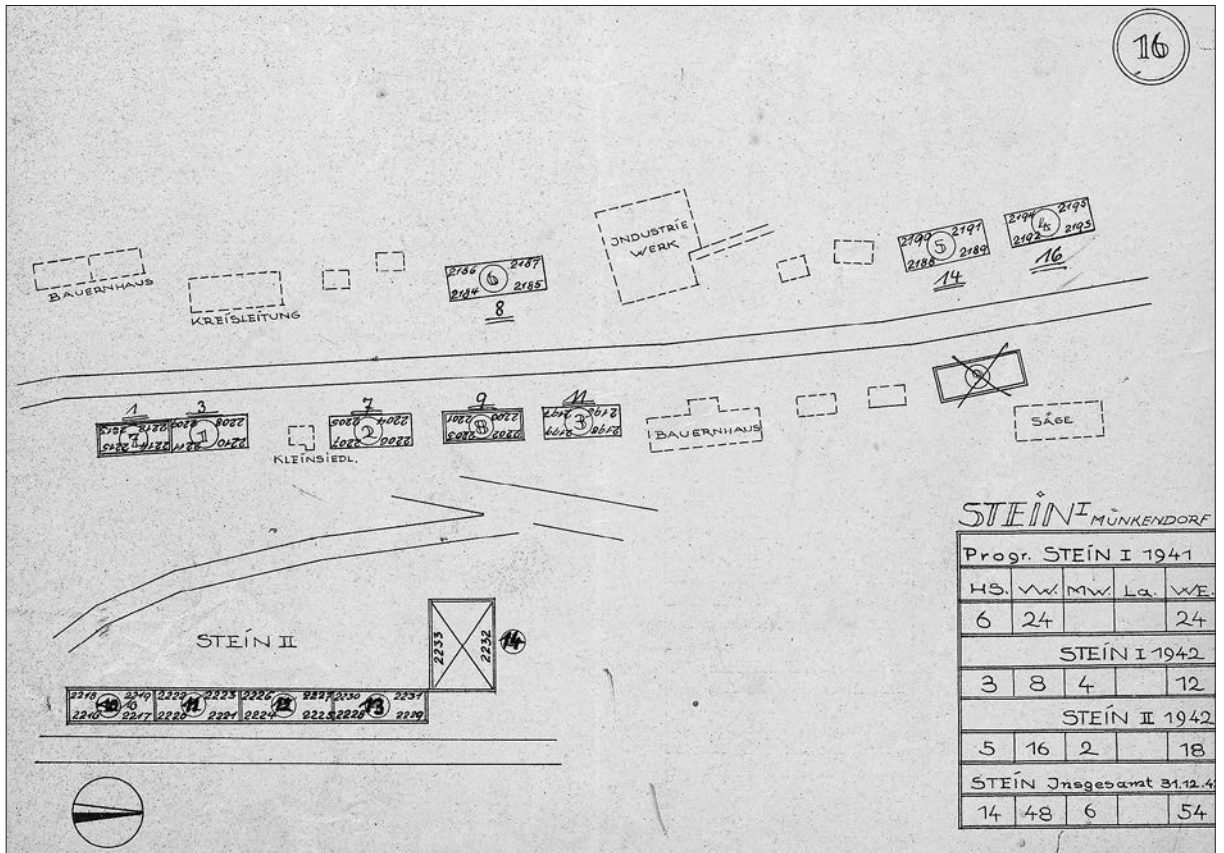
⁷⁵ Ljudska skupnost (*Volksgemeinschaft*) je poimenovanje za skupnost, ki je zahtevala zavezanost ideologiji nacionalsocializma. »*Volksgemeinschaft*« v nacionalsocializmu je obljubljal družbeno skupnost, premagovanje razredne družbe, politično enotnost in nacionalni preporod.

⁷⁶ Wohnbau für die »*Volksgemeinschaft*«, <https://orf.at/v2/stories/2141853/2141854/>, 12. 1. 2022.

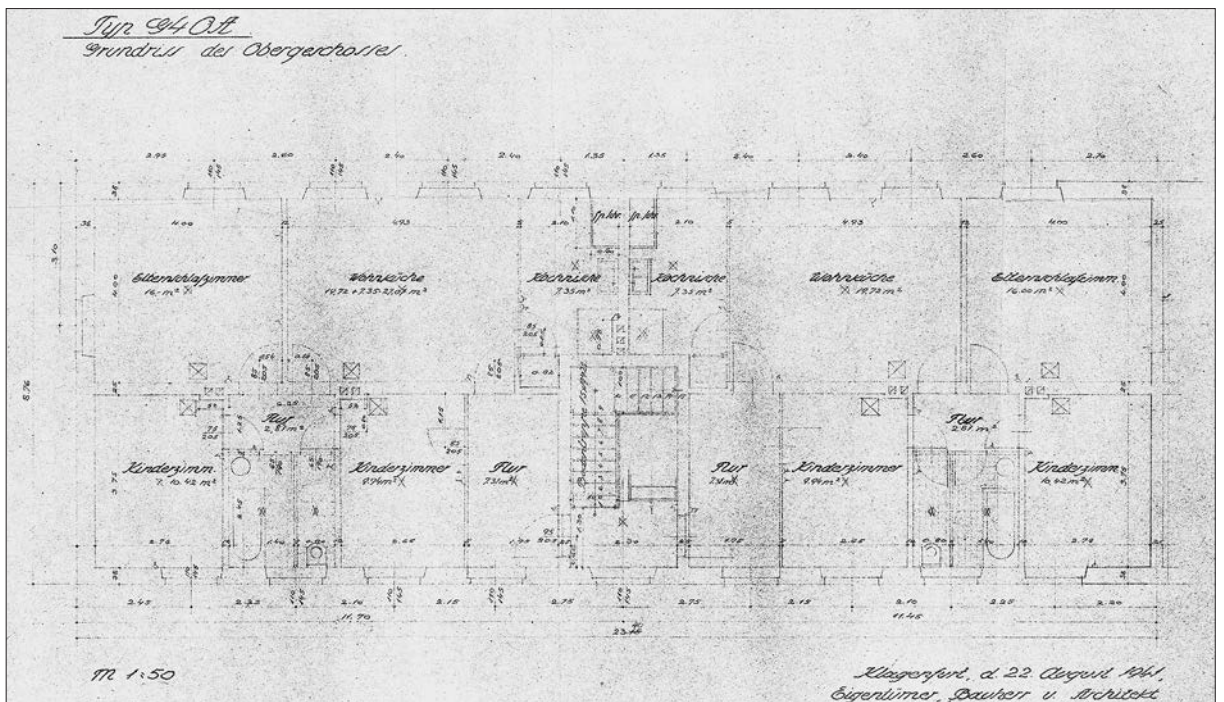
⁷⁷ SI AS 1603, šk. 45, Gesellschaft »*Neue Heimat*«.

⁷⁸ Družba NH je bila sprva nemško vzajemno gradbeno-stanovanjsko podjetje s sedežem v Hamburgu, ki je pripadalo Nemški sindikalni zvezi (DGB) in je delovalo od leta 1926 do 1990.

⁷⁹ SI ZAL KRA 2, šk. 282, a. e. 4395. Gradnja »*Neue Heimat*«.

Nemški načrt za izgradnjo dveh kompleksov »Neue Heimat« v Kamniku (SI AS 1603, šk. 45, Gesellschaft »Neue Heimat«).

Nemški načrt razporeditve prostorov – tloris v enem izmed blokov NH v Sp. Mekinjah (SI ZAL KRA 2, šk. 282, a. e. 4395, Gradnja »Neue Heimat«).

Stanovanjski bloki »Neue Heimat« v Spodnjih Mekinjah (foto: Damjan Hančič).

Stanovanjski bloki »Neue Heimat« v južnem delu Kamnika (foto: Damjan Hančič).

stanovanjskih blokov s skupno 12 stanovanjskimi enotami,⁸⁰ torej skupaj devet stanovanjskih blokov s skupaj 36 stanovanjskimi enotami. Na južnem območju Kamnika (današnja Kajuhova pot) so za leto 1942 načrtovali dograditev soseske NH s petimi stanovanjskimi bloki, ki bi imeli 18 stanovanjskih enot.⁸¹ Za ta del blokov je ohranjena podrobnejša parcelacija soseske z dne 6. avgusta 1943.⁸² Vsega skupaj so torej Nemci v času okupacije v Kamniku v okviru gradnje dveh sosesk NH zgradili 14 blokov s skupaj 54 stanovanji.⁸³ Zaradi vojne nevarnosti so sredi soseske NH v Mekinjah zgradili tudi betonski bunker, ki se je ohranil do danes.

Kot je razvidno iz ohranjenega seznama razgovorov z interesei za najem stanovanj, je bil velik del stanovanj v mekinjski NH namenjen delavcem kamniške smodnišnice (torej Slovencem oziroma domačinom),⁸⁴ ki je pred vojno in med njo igrala v Kamniku zelo pomembno vlogo.⁸⁵ V še nedokonča-

⁸⁰ SI AS 1603, šk. 45, Gesellschaft »Neue Heimat«.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam. Podobno sosesko so Nemci zgradili v Kranju, vendar so načrte za gradnjo in umestitev v prostor z izgradnjo vse infrastrukture (kanalizacija, dovozne ceste) začeli načrtovati aprila in maja 1942. Gl. SI ZAL KRA 2, šk. 282, a. e. 4395.

⁸⁴ Gre za območje okoli 50 hektarjev ob reki Kamniški Bistrici, ki je navzven zaprto z betonskim zidom. Nekoč je sodilo med strateško najpomembnejše obrate Avstro-Ogrske in kasneje Kraljevine SHS/Jugoslavije. Proizvodnja smodnika se je v Kamniku pričela okoli leta 1850; sprva so proizvajali le smodnik za topove in lov, kasneje pa so začeli izdelovati tudi rudarski smodnik. Danes na tem območju deluje improvizirana obrtna cona, kjer razni podjetniki opravljajo svoje dejavnosti.

⁸⁵ Tik pred prihodom nemške vojske so delavci precej pomembnejših strojev onesposobili, skrili tehnično dokumentacijo in celo porušili nekaj objektov. Vendar Nemcem to ni preprečilo, da po zavzetju Kamnika ne bi ponovno zagnali strateške proizvodnje v tovarni: izdelovali so več vrst smodnika, vžigalno vrstico in t. i. *Weichkorn* (mehko zrnje). Pozneje so namesto razstreliva izdelovali gorilno snov za segrevanje hrane (gl. Rifel, Kamniški črni mlinarji, str. 171).

nih stanovanjskih zgradbah NH ob današnji Kajuhovi ulici pa je bil zadnje leto vojne nastanjen del nemških vojakov in »vlasovcev«,⁸⁶ medtem ko so bili preostali nastanjeni tudi v prej omenjenih lesenih barakah ob spodnji kamniški železniški postaji.⁸⁷

Danes so stanovanjski bloki na obeh lokacijah še vedno v uporabi za stanovanjske potrebe. Stanovanja so v zasebni lasti, mekinjska soseska pa je bila v zadnjih letih obnovljena oziroma je dobila zunanjo termično izolacijo in nove živobarvne fasade.

Prenova središča mesta

Nemci so takoj po okupaciji v Kamniku začeli urejati tudi mestno središče. Najprej so preimenovali glavni mestni trg iz »Mestnega trga« v »Adolf-Hitler Platz«, glavno mestno ulico (Velika ulica, danes Maistrova ulica), med domačini znano kot »Vel'ka gasa« oziroma v času stare Avstrije imenovano »Grosse« ali »Herren-gasse«, pa v »Görling«⁸⁸ Strasse.⁸⁹ V mestnem središču so Nemci prenovili vodovod, položili kanalizacijo, ki je zdržala nedotaknjena do naslednje preнове okoli leta 2015, obnovili pločnike, razširili ulice in položili prvi asfalt v Kamniku. Ob razširitvi ulic so se odločili odstraniti dve hiši: Albrechtovo – nasproti sedanjega okrajnega sodišča – in Šarferjevo gostilno, ki je stala sredi ceste proti Tuhinjski dolini (danes kamniška obvoznica) tik pred železnim mostom pod Starim gradom. Obe hiši sta namreč močno ovirali promet, saj sta bili ostanek vrat v srednjeveškem obzidju mesta in mitnic. Medtem ko so Šarferjevo gostilno odstranili v celoti, so pri Albrechtovi hiši zgolj odrezali krak stavbe, ki je segal do polovice ceste in jo zoževal.⁹⁰

Transforna električna postaja v Kamniku nad smodnišnico

Ob medkrajevni cesti Kamnik–Tunjice še danes stoji električna transformatorska postaja iz časa nemške okupacije. Kot je razvidno iz ohranjene arhivske dokumentacije, je prošnja za izgradnjo te električne trafo postaje prišla s strani Elektrarn državnega okrožja Koroške (*Elektrizitätswerke des Reichsgaues Kärnten*), glavna pisarna Črnuče dne 8. aprila 1942.⁹¹ Za dovoljenje so se obrnili na Delovni urad v Kranju.

⁸⁶ Vlasovci – uradno imenovani »Ruska osvobodilna vojska« – so bili enote pod vodstvom nekdanjega generala Rdeče armade Andreja Vlasova, ki se je po zajetju pridružil Nemcem. Med prostovoljci so bili sovjetski vojni ujetniki in t. i. »beli izseljenci«, ki so nasprotovali Stalinovemu režimu.

⁸⁷ Windschnurer, Leta 1945, str. 111.

⁸⁸ Herman-Wilhelm Göring (1893–1946), nemški feldmaršal oziroma rajhsmaršal, vojaški pilot, letalski as in politik; v času nacistične vladavine je veljal za drugega človeka Tretjega rajha.

⁸⁹ Polec, Kamniške meščanske hiše, gl. op. na str. 59.

⁹⁰ Stele, V Kamniku, str. 204.

⁹¹ SI ZAL KRA 2, šk. 280, a. e. 4299.

Transformatorska postaja danes (foto: Damjan Hančič).

Ta je 20. julija 1942 gradbeni policiji okrožja Kamnik, ki je delovala v okviru urada deželnega svetnika v Kamniku, za gradnjo odobril vsoto 5.952,82 RM. Pri tem je odredil, da bo zidarska dela opravil koncesionar, zidarski mojster Seršen iz Domžal, ki je že 26. marca 1942 pripravil podroben predračun stroškov. Montažna dela na transformatorski postaji so opravili zaposleni pri Elektrarnah. Transformatorska postaja je bila narejena za potrebe napajanja z električno energijo mesta Kamnik in bližnje smodnišnice. Za gradnjo so od razdelitvenega urada 7. avgusta 1942 prejeli 9.500 kosov zidakov in 9.500 kg cementa.⁹² Verjetno je bila gradnja končana zgodaj jeseni 1942. Ta objekt stoji in služi svojemu namenu še danes.

Nedokončana obnova Kamniškega doma

Gre za največjo predvojno zgradbo na osrednjem kamniškem trgu, imenovano »Kamniški dom«, ki je od leta 1904 služila kot osrednja zgradba tamkajšnjega katoliškega tabora. Lastnik hiše je bilo pred vojno Društvo Kamnik, po nemški okupaciji pa je bilo oktobra 1941 premoženje zaplenjeno v korist Tretjega rajha, ki je lastništvo prenesel na Koroško ljudsko zvezo. Takoj po vojni, točneje oktobra 1945, je lastništvo prešlo na Fizkulturno zvezo Slovenije in nato marca 1953 na Partizan Slovenije.

Iz medvojnega nemškega časopisja je razvidno, da je spomladi 1942 v omenjeni zgradbi okupator organiziral več zborovanj, na katerih se je zbralo več sto ljudi. Maja 1942 se je v dvorani tega doma (okupator jo je poimenoval »steinska dvorana«) zbralo 250 deklet in žen v starosti od 18 do 30 let na prvem zabavnem večeru, ki ga je priredila krajevna mladina.

⁹² Prav tam.

Vhod v predor pod kamniškim Malim gradom (foto: Damjan Hančič).

ska skupina nemške ženske zveze. Poleg tedenskih večernih prireditev, na katerih so članice pele, igrale na instrumente in se učile nemškega jezika, so organizirale tudi tečaje v negi dojenčkov, domači bolniški oskrbi, šivanju, kuhanju in vzgoji otrok.⁹³ Prav tako so v tej stavbi maja 1942 ustanovili telovadno in športno društvo za kamniško mladino.⁹⁴

Vendar so Nemci očitno kmalu ugotovili, da je dvorana premajhna oziroma v slabem stanju, zato so jo že leta 1942 začeli obnavljati, a so bila že leta 1943 dela zaustavljena.⁹⁵ V takšni nedokončani fazi obnove je Kamniški dom dočakal konec vojne in ostal neuporaben do začetka petdesetih let 20. stoletja, ko so porušili sprednji, proti trgu obrnjeni del zgradbe in na preostanku zgradbe po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika uredili novo pročelje.⁹⁶

Objekti vojaškoobrambne narave

Na gradbeno dejavnost v Kamniku so v zadnjih dveh letih vojne močno vplivale tudi splošne razmere na bojiščih, zlasti čedalje pogostejši preleti anglo-ameriških bombnikov čez obravnavano ozemlje in povečana moč partizanskih enot, ki so konec leta 1944 v vzhodnih, bolj goratih predelih kamniškega okrožja za dalj časa vzpostavile ozemlje pod svojim nadzorom, vključno z vzpostavitvijo svoje oblasti.⁹⁷

Kljub temu, da je bila v severnem delu mesta smodnišnica in še nekaj pomembnih industrijskih obratov, Kamnik med vojno ni utrpel zavezniških bombardiranj. Konec marca 1944 sta sicer dve letali, ki naj bi pripadali partizanskim nizkoletečim lovskim bombnikom, napadli spodnjo železniško postajo v Kamniku; odvrgli sta nekaj manjših bomb, ki so vse zgrešile cilj ter padle na bližnje travnike in vrtove.

Sicer pa je v letih 1944 in 1945 Kamnik preletelo nekaj sto anglo-ameriških štirimotornih bombnikov, ki so bombardirali vojaške in industrijske cilje v da-

⁹³ *Karawanken Bote*, 13. 5. 1942, št. 37, str. 5, »Vesti iz okrožja Stein«.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Windschnurer, *Spomini*, str. 142.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Ferenc, *Ljudska oblast*, str. 176, 177.

našnji Nemčiji ali Avstriji. Kamnika ti bombniki niso bombardirali, zato tudi spodaj opisana zaklonišča, ki jih je zgradil okupator, niso bila uporabljena. So pa zavezniška transportna letala nad kamniškimi planinami večkrat odvrгла različno opremo in drug material za partizane.⁹⁸

V Kamniku so Nemci že leta 1943 začeli graditi betonske bunkerje; zgradili so jih okoli osem. Najdlje se je ohranil bunker, ki je stal ob železnem mostu ob Bistrici in ob vhodu v smodnišnico. Poleg tega so zgradili že omenjene policijske in vojaške barake nasproti glavne kamniške železniške postaje ob današnji Kranjski cesti.⁹⁹

Okupator je v Kamniku zgradil dve večji zaklonišči. V hribu pod Malim gradom v središču mesta so v skalo izvrtali okoli 100 metrov dolg predor, ki bi služil prebivalstvu za zaščito pred bombardiranjem. Predor je še danes v celoti ohranjen in se uporablja za kulturne namene, saj so tam občasno slikarske razstave in različne prireditve.¹⁰⁰

Še eno zaklonišče pa so Nemci uredili z vrtnjem v skalo ob vznožju Starega gradu v neposredni bližini ceste proti tuhinjski dolini. V njem so nameravali urediti skladišča za potrošni material, živila, opremo in arhive.¹⁰¹ Zaklonišče je ohranjeno še danes, dolgo je bilo zelo zanemarjeno (v njem so med drugim skladiščili ustrojene kože iz nekdanje tovarne usnjenih izdelkov Utok) in tudi danes ni primerno za uporabo.

Po partizanskem napadu na Stari grad maja 1944 so Nemci okrog vrha do vznožja ob Tuhinjski cesti dali izsekati 50-metrski gozdni pas, ki naj bi služil kot varnostni pas. Na vrhu so zgradili betonski bunker ter vanj namestili vojaško posadko z mitraljezi in protiletalskim topom.¹⁰² Iz tega bunkerja so v petdesetih letih 20. stoletja uredili gostišče za rekreativce oziroma obiskovalce, torej za turistično-gostinske namene.

Odnos domačinov do investicij nemškega okupatorja

Če je bil nemški okupator z izvedbo svojih investicij zelo zadovoljen, kar je nenehno poudarjal v svoji publicistični propagandi in je zato Kamnik celo primerjal z nemškimi mesti,¹⁰³ je bil odnos lokalnih prebivalcev do tega nekoliko bolj zadržan, saj so vse to presojali v luči drugih okupatorjevih ukrepov, nasilja, ki ga je izvajal na tem območju, in ne nazadnje v skladu z lastnimi parcialnimi interesi. Z gradbenimi in infrastrukturnimi investicijami v mesto so si Nem-

ci namreč pridobili simpatije nekaterih prebivalcev, drugim (zlasti višjemu sloju meščanstva) pa so se zamerili, ker so mimo njihove volje oziroma neupoštevanja njihovega interesa v Kamniku izvedli nekatere infrastrukturne rešitve.¹⁰⁴ Nemci so namreč določene »sporne zadeve«, ki so se vlekly več desetletij, uredili v manj kot letu dni, seveda ne oziraje se na dovoljenja in mnenja domačinov. Eden od Kamničanov se je več desetletij po koncu vojne spominjal: »Predvojnemu občinskemu odboru nikakor ni uspelo razrešiti problema dveh hiš na Glavnem trgu, ker sta mu ostro nasprotovala oba lastnika – trgovec z železnino Albrecht in gostilničar s sobami za tuje Pirnat – ter seveda malomeščanski interesi. Mojemu očetu kot članu predvojnega občinskega odbora tak način ni bil všeč, nasprotno pa so bili nekateri, zlasti lastniki avtomobilov, na primer dentist Valter Stuzzi in Emil Trampuš, navdušeni.«¹⁰⁵

Kako opazne so bile zaradi nemških gradbenih investicij spremembe na posameznih mestnih območjih, zgovorno pričajo opažanja tistih prebivalcev, ki so se leta 1945 po štiriletnem izgnanstvu vrnili na svoje predvojne domove: »Prišli smo s prvim transportom iz Srbije /.../. Ko smo se vrnili, se sploh nismo znašli. Zagledali smo bloke, ki so jih med vojno zgradili Nemci, in smo si rekli: 'Ja, kam smo pa prišli?' Kamion nas je pripeljal tja, kjer je Samski dom. Tam je bil center za izgnance ...«¹⁰⁶

Zaključek

Investicije medvojne nemške okupacije na kamniškem območju in zlasti v Kamniku bi lahko razdelili v dve časovni obdobji. Prelomnico med njima pomeni jesen 1943, ko je nemški okupator zaradi vidnih porazov na frontah spoznal, da tega območja ne bo dolgoročno zadržal v svoji posesti. Tako je v Kamniku podobno kot pri drugih gorenjskih mestih med sredo leta 1941 in koncem leta 1943 mogoče zaznati izrazito gradbeno dejavnost nemškega okupatorja, ki se kaže tako v posodobitvi in dopolnjevanju cestno-železniške infrastrukture kot v gradnji ali temeljiti adaptaciji objektov za stanovanjske (dva kompleksa blokov *Neue Heimat*) in upravne potrebe prebivalstva (okrožni dom, urad deželnega svetnika) ter v komunalnem opremljanju določenih krajevnih središč na tem območju (na primer razširitev ceste skozi središče Kamnika in položitev kanalizacije). Vse to je bilo posledica dejstva, da so hoteli okupirano območje čim prej vključiti v rajh in ga narediti funkcionalnega za potrebe nemške vojaške proizvodnje, po drugi strani pa tudi zaradi propagandnega učinka na prebivalstvo, da bi dokazali zanemarjanje tega območja v prejšnjih dveh desetletjih »srbske

⁹⁸ Windschnurer, Leta 1945, str. 108–109.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Stele, V Kamniku, str. 205.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Nekateri Kamničani so poznali nacistično brošuro *Untermensch* (Podčlovek), ki je izšla v Berlinu med drugo svetovno vojno in v kateri je Kamnik predstavljen kot mesto, primereno za življenje »evropskega človeka« (gl. Klobčar, Vpliv, str. 48–49, op. 16).

¹⁰⁴ Klobčar, Vpliv, str. 48.

¹⁰⁵ Stele, V Kamniku, str. 204–205.

¹⁰⁶ Grilj, Spomini na mladost, str. 137. Marija Grilj je bila hči predvojnega finančnega uradnika v Kamniku; po nemški zasedbi leta 1941 so Nemci njeno družino izselili v Srbijo.

nadvlade«. Seveda pa v tem obdobju ne gre prezreti tudi simbolnega pomena okupatorjevih gradenj, saj je po eni strani z njimi skušal utrditi svojo vojaško in politično oblast na kamniškem območju, po drugi strani pa s svojo arhitekturo dati nov videz pokrajini, da bi že navzven kazala pripadnost nemškemu prostoru. Ko se je jeseni 1943 vojna sreča obrnila proti Nemcem, so tovrstne investicije ustavili, leta 1944, ko se je zelo povečala nevarnost anglo-ameriških letalskih napadov in partizanske dejavnosti, pa so gradbene investicije usmerili na infrastrukturo za vojne potrebe, kot na primer gradnja zaklonišč (predor pod Malim gradom), bunkerjev in drugih objektov.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1603, Deželni svetnik za Kamnik 1941–1945.

AS 1613, Koroška ljudska zveza.

AS 1626, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

KAM 95, Kopalniška družba Kamnik.

KAM 102, Občina Kamnik 1826–1945.

KRA 2, Občina Kranj.

Zasebni arhiv družine Neřima iz Kamnika

Zapuščina arhitektke Majde Neřima, načrti, Landratsgebäude Stein, Abrechnungssplan des Mauerwerkes und Verputzes, 19. november 1941.

Fotografski arhiv Petra Nagliča, hrani Matjaž Šporar, Šmarca.

ČASOPISI

Karawanken Bote, slovenska izdaja, 1941, 1942.

LITERATURA

Ajlec, Kornelija in Repe, Božo: *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021 (Historia, 35). DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610604419>

Batič, Matic: *Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije*, doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2020.

Bočko, Anton: Ob 50-letnici Gimnazije Kamnik. *Kamniški zbornik*, 15, 2000, str. 218–224.

Čerin, Miha: *Ljubljansko Posavje v ljudski revoluciji*. Ljubljana: Občinska konferenca SZDL Ljubljana–Bežigrad, 1985.

Ferenc, Tone: Ljudska oblast v kamniškem okrožju 1944. *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 168–183.

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968 (Knjižnica NOV in POS, 35).

Ferenc, Tone: Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik. *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (2), Raznarodovanje* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010, str. 331–371.

Ferenc, Tone: Ustanovitev Operacijske cone »Jadransko Primorje« jeseni 1943. leta. *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (1), Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, str. 397–412.

Fischer, Marina: *Architektur im Nationalsozialismus*. Hessisch Lichtenau, 2008 (<https://sil0.tips/download/architektur-im-nationalsozialismus-eine-jahresarbeit-von-marina-fischer-im-fach>).

Gaspari, Andrej: Votanov hram namesto otoške cerkve Marijinega Vnebovzjetja. *Vojaška zgodovina (Military history)* 9, 2008, št. 1 (14), str. 36–57.

Godeša, Bojan: Kultura med okupacijo. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, zv. 1 (ur. Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 661–665.

Grilj, Marija: Spomini na mladost. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah* (ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden). Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012, str. 135–139.

Heinz, Stefan: Machtsymbole während der nationalsozialistischen Herrschaft in Luxemburg. *Bildzeichen der Macht* (ur. Annelies Amberger, Ursula Männle, Johannes Tripps). München: Hans-Seidel-Stiftung, 2018, str. 99–127.

Homar, Andrej: Šolstvo na Kamniškem med drugo svetovno vojno. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah* (ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden). Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012, str. 227–231.

Janša-Zorn, Olga: Prispevek k zgodovini turizma. *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 111–119.

Kastelic, Emilija: Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske. *Kronika* 56, 2008, št. 1, str. 55–70.

- Klobčar, Marjanca: Vpliv spreminjajoče se meščanske zavesti na razvoj Kamnika. *Kamniški zbornik* 16, 2002, str. 45–64.
- Kokalj Kočevar, Monika: *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017 (Recognitiones, 32).
- Kotnik, Andrej: Pogledi v delovanje Komunistične partije na Kamniškem v prvih povojnih letih. *Kamniški zbornik* 21, 2012, str. 79–95.
- Matzer, Lisbeth: *Herrschaftssicherung im »Grenzland«. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2021.
- Mohar, Katarina: Nacistično plenjenje umetnostne dediščine na Gorenjskem med drugo svetovno vojno in primer oltarjev iz cerkve sv. Lucije v Dražgošah. *Acta historiae artis Slovenica* 25, 2020, št. 1, str. 213–231. DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.25.1.09>
- Mohar, Katarina: Vila Bled. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Umetnine v žepu, 13).
- Panzholz, German: *Die bayerischen Landräte im Dritten Reich. Historische Grundlagen der Moderne*, Volume 8. Baden-Baden: Nomos, 2016.
- Polec, Janko: Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dvesto letih. *Kamniški zbornik* 1, 1955, str. 51–110.
- Repe, Božo in Zorn, Matija in Ajlec, Kornelija in Mikša, Peter: *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja – življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2019.
- Rifel, Vilko: Kamniški črni mlinarji. *Kamniški zbornik* 17, 2004, str. 165–178.
- Rosenberg, Raphael: Architekturen des »Dritten Reiches«. *Völkische Heimatideologie versus internationale Monumentalität*. Heidelberg: Universitätsbibliothek der Universität Heidelberg, 2009, str. 1–19.
- Skitek, Vinko: *Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945*, doktorska disertacija. Maribor: Univerza v Mariboru, 2016.
- Stele, France: *Politični okraj Kamnik*. Ljubljana: Umetnostno zgodovinsko društvo, 1929.
- Stele, Jernej: Utrinki iz predvojnega Kamnika. *Kamniški zbornik* 16, 2002, str. 283–286.
- Stele, Jernej: V Kamniku pod nemško okupacijo. *Kamniški zbornik* 15, 2000, str. 203–207.
- Tilman, Harlander: Urbanism and Housing Policy in Nazi Germany. A Commentary. *Urbanism and Dictatorship – A European Perspective* (ur. Harald Bodenschatz, Piero Sassi in Max Welch Guerra). Basel: Birkhäuser, 2015, str. 148–160.
- Torkar, Zora: Kamniški Čehi in Jan Lego. *Kamniški zbornik* 15, 2000, str. 45–54.
- Vidali, Ivan: Razvoj OF v kamniškem okrožju 1941 in pozimi 1942. *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 152–167.
- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije* (ur. Vladimir Kološa), 2. knjiga. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Vrtačnik Merčun, Vilma: Šole in učitelji v kamniškem šolskem okraju v desetletju od 1904 do 1913. *Kamniški zbornik* 19, 2008, str. 135–154.
- Wedekind, Michael: *Die Besetzung der Vergangenheit. Archäologie, Frühgeschichte und NS-Herrschaftslegitimation im Alpen-Adria-Raum (1939–1945)*. Innsbruck: Studienverlag, 2019.
- Windschnurer, Milan: Leta 1945. Ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne po zbranih spominih in zapisih napisal Milan Windschnurer (Izbrana, delno prirejena poglavja *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik, druga popravljena in dopolnjena izdaja* (ur. Milan Šuštar). Kamnik: Občina Kamnik, 2004, str. 108–114.
- Windschnurer, Milan: Spomini na dogajanja v mekinjskem domu in okrog njega skozi čas. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah* (ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden). Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012, str. 139–146.
- Žibert, Alojzij: Prisilno mobilizirani v nemško vojsko. *Zbornik žrtev druge svetovne vojne v Občini Kamnik* (ur. Milan Šuštar). Kamnik: Občina Kamnik, 2004, str. 122–133.
- Žontar, Majda: Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Kamnik: 1229–1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar). Kamnik: Kulturna skupnost, 1985, str. 75–88.

SPLETNI VIRI:

Der Blockleiter:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Blockleiter>

Die Neue Heimat:

https://de.wikipedia.org/wiki/Neue_Heimat

Majda Neřima, Staše 1916–Kamnik 2011:

https://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/majda_nerima_1.pdf

Okupirana Ljubljana: mesto ob meji, Triletni projekt (2018–2020) »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško!« Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva (izvaja ekipa zgodovinarjev in geografov z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Geografskega inšti-

tuta Antona Melika ZRC SAZU, Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani, Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani):

<https://okupacijskemeje.si/exh05-ch02.html>

Organizacija Todt:

https://sl.wikipedia.org/wiki/Organizacija_Todt#Naloge

Wohnbau für die »Volksgemeinschaft«:

<https://orf.at/v2/stories/2141853/2141854/>

S U M M A R Y

Construction projects of the German occupier in Kamnik

The Second World War and the occupation marked a very complex period in Slovenian history in a variety of aspects. One of them was the German contribution to the infrastructural and architectonic development of the occupied territory, which noticeably changed the external image of the landscape.

During the Second World War, the German army occupied the area of Kamnik and the entire Upper Carniola. While this implied a de facto annexation of the territory to the Third Reich and its subjugation to Germanization, within the first two years into the occupation it also entailed ample investments in its transport, administrative, and housing infrastructure. In respect of the administrative and housing infrastructure, the occupier also constructed new buildings in Kamnik to give the area—which had for centuries featured a predominantly Alpine architecture very akin to that in Carinthia, Tyrol, and Bavaria—a strong German imprint through the characteristic Nazi and an even more pronounced Alpine vernacular architectural style.

However, despite their “German imprint”, the buildings constructed in Kamnik under the German occupation were intended to serve not only the symbolic role but also a highly utilitarian one because, in terms of their purpose and function, they would have likewise been constructed under different his-

torical circumstances. To put it differently, for some buildings, construction plans already existed long before the war or the occupation, or they had roughly reached the third stage of construction, waiting for their exterior to be arranged and their functionality determined.

A few concrete examples of how the German occupier contributed to the development of local infrastructure in and around Kamnik were a complete restoration of what is now the Kamnik municipal building (during the war housing the provincial council of the district of Kamnik; Germ.: *Landrat*), the completion of the district office of Kamnik (Germ.: *Kreisheim*), popularly dubbed “kreisleitunga” (i.e., arranging the facade and finalizing the interior of the building), two major housing investments under the title “Neue Heimat” (one in the area of the former Prašnikar Spa, also called “Kurhaus”, in Spodnje Mekinje on the present-day Cankarjeva Cesta road, and the other on the former southern fringes of Kamnik near the present-day Kajuhova Ulica street), involving the expansion of the Kamnik primary school (now Tomo Brejc Primary School), the construction of the town sewage system, a few zoning interventions in the Kamnik Main Square (for example, the expansion of a narrow road passage by partially demolishing two houses) as well as the renovation of the old cinema (now a covered market) and Kamnik’s biggest cultural hall at that time (boasting 250 seats and a stage) with a café and a tourist office (the building housed the Catholic Kamnik Cultural Centre until the war and was torn down after it).

In respect of other infrastructural investments made by the German occupier—albeit not in Kamnik itself but in its wider district—that importantly marked the town and its development, special mention ought to be made of the railway line, constructed between Šentvid pri Ljubljani and Črnuče to connect Kamnik directly with Kranj (after the German-Italian boundary cut its connection with Ljubljana).

During the post-war socialist period, the above-mentioned buildings continued to house the same venues or partially replaced them with new content while maintaining their external appearance unchanged to date. Their origin caused no discomfort among those in power or the population, as both looked at it in congruence with each subsequent ideology.

Žiga Jevšnikdipl. zgod., Pešnica 17, SI-3230 Šentjur
E-pošta: jevsnik.ziga@yahoo.com

Zgodovina raziskovanja mlajše železne dobe na Celjskem

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja kronološki pregled raziskovanja najdb in najdišč mlajše železne dobe na območju širše celjske regije. Raziskave so predstavljene iz dveh perspektiv – izkopavanja in odkritja ter razlage in interpretacije, povezane z njimi. Zaradi novih raziskav in ugotovitev so bile trditve nekaterih starejših arheologov ponovno ovrednotene, preverjena je bila tudi njihova aktualnost. Namen prispevka je tako pojasniti nekatere probleme trenutnih interpretacij kot tudi podati njihovo celotno sintezo.

KLJUČNE BESEDE

Kelti, Celje, mokronoška skupina, mlajša železna doba

ABSTRACT

HISTORY OF RESEARCH ON THE LATE IRON AGE IN CELJE

The paper presents a chronological overview of the research on the finds and sites of the Late Iron Age in the wider Celje region. The research is presented from two perspectives—excavations and discoveries as well as explanations and interpretations related to them. In the light of new research and findings, the claims made by some older archaeologists have been re-evaluated and their relevance verified. The paper aims to clarify some of the problems of current interpretations as well as to provide their overall synthesis.

KEYWORDS

Celts, Celje, Mokronog group, Late Iron Age

Uvod

Prve ostaline materialne kulture iz mlajše železne (latenske) dobe so na Slovenskem odkrili v prvi polovici 19. stoletja, in sicer pri Mariboru in blizu Lemberga pri Dobrni. Slednje najdišče zaznamuje začetek raziskovanja tega obdobja na Celjskem.¹

Mlajša železna doba ima danes v arheologiji Celja ustaljeno mesto z nekaterimi pomembnimi odkritji, ki razjasnjujejo preteklost pokrajine pred rimsko dobo. Ta je sicer bolj poznana in tudi mesto Celje je bolj znano po svoji rimski dediščini, vendar to ne pomeni, da so najdbe mlajše železne dobe manj pomembne. Že Plinij Starejši v delu *Naravoslovje* omenja keltski oppidum Celeja, kar nedvoumno priča o pomembnosti te naselbine.²

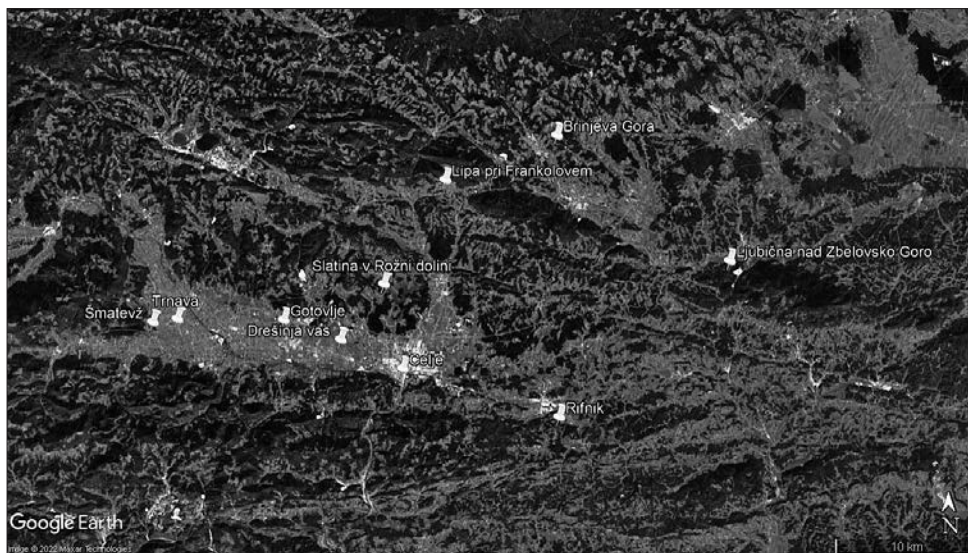
V nadaljevanju je predstavljenih nekaj ključnih mejnikov v zgodovini raziskovanja mlajše železne dobe in Keltov na Celjskem ter spreminjanje interpretacij in idej o tem času. Skoraj 200 let trajajoče obdobje je razdeljeno na štiri dele. Prva doba, ki je trajala do konca druge svetovne vojne, je čas začetnih odkritij v širši okolici Celja. Druga doba zajema povojni čas do srede osemdesetih let. V tem času so začeli načrtno raziskovati različna najdišča na Celjskem in med temi raziskavami so odkrili mnogo najdb latenske kulture. V tretji dobi se zgodi preskok z odkritjem velikega grobišča v Slatini v Rožni dolini v drugi polovici osemdesetih let, hkrati pa tudi preskok v metodologiji z začetkom raziskav na trasi štajerske avtoceste konec devetdesetih. Zadnje obdobje

je se je začelo z novim tisočletjem in traja še danes. Zaznamujeta ga nadaljevanje sistematičnih raziskav v Celju in raziskovanje že znanih najdišč.

Prve najdbe

Prva najdba materialne kulture Keltov v okolici Celja in ena od prvih na območju Slovenije je zakladna najdba novcev iz Lemberga pri Dobrni leta 1829.³ Albert von Muchar je v svojem pregledu zgodovine vojvodine Štajerske prvi omenil to najdbo,⁴ vendar novcev še ni prepoznal kot keltskih. Do danes se je od prvotnih 11 zlatnikov in 315 srebrnikov v muzejih na Dunaju, v Gradcu in Celju ohranilo zgolj 58 novcev.⁵ Dobrih dvajset let pozneje je sledila najdba velikih (30 g težkih) jantarnih jagod na njivi v bližini dvorca Spodnji Lanovž pri Celju. Po različnih poročilih naj bi depo obsegal od 20 do 94 jagod. Leta 1883 so približno na istem mestu našli zaklad petnajstih srebrnikov.⁶

Pomembna prelomnica v preučevanju mlajše železne dobe na Slovenskem so bila izkopavanja Jerneja Pečnika v Valični vasi in nad Belim Gričem pri Mokronogu leta 1885. Karel Dežman je na podlagi teh najdb prepoznal keltsko materialno kulturo.⁷ V luči tega napredka je tudi Emanuel Riedl najdbe iz Drešinje vasi iz leta 1889 pravilno prepoznal kot keltske. V objavi najdb tega najdišča je postavil vprašanje, ali gre pri mečih za izdelke iz noriškega železa. Sicer je menil, da je material bolj podoben jeklu kakor železu in da se je zato posebno odlikoval po svoji kakovosti.⁸

Najdišča iz mlajše železne dobe v širši celjski regiji (izdelal Žiga Jevšnik na podlagi Google Earth Pro).

¹ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, str. 3.

² Pliny, str. 146.

³ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, str. 19.

⁴ Muchar, *Geschichte des Herzogthums*, str. 396.

⁵ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, str. 19.

⁶ Božič, Neuer, str. 155–156.

⁷ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, str. 3.

⁸ Riedl, Fund in Steyermark, str. 223–224.

Sedem let pozneje (1896) je prišlo na dan novo odkritje, ko so v Gotovljah našli bojno opremo.⁹ Leta 1912 so v Gaberjeh pri Celju odkrili nekaj rimskih grobov, poleg njih pa tudi nekaj odlomkov keramike, dva noža in sulično ost. Domnevamo, da so bili ti predmeti pridatki keltskega bojevnika groba.¹⁰

Že pred najdbo zaklada iz Lemberga je bil učenjakom 19. stoletja znan keltski element na območju Štajerske in posledično Celja. Muchar se je v svoji knjigi o rimskem Noriku najverjetneje navezoval na antične avtorje in omenjal prisotnost različnih keltskih plemen na območju južno od Alp ter na območju poznejših rimskih provinc Norika in Panonije.¹¹ Pozneje je isti avtor v pregledu zgodovine Štajerske podrobneje opisal Kelte – njihov videz, nošo in orožje, Kelte je enačil z Germani ter se pri tem skliceval na Strabona in Dionizija Halikarnaškega.¹² V istem besedilu je postavil vprašanje, ali je severna Štajerska pripadala Noriškemu kraljestvu.¹³ Leta 1845 je izšel pregled zgodovine Štajerske v slovenskem jeziku. Napisal ga je Anton Kreml in v njem Kelte opredelil kot prvo ljudstvo, živeče na Štajerskem.¹⁴ Podobno kot njegov nemški sodobnik se je navezoval na antične pisce, vendar je bil pri svojih opisih manj natančen in je predrimsko zgodovino omenil le na kratko. Tudi Ignacij Orožen je v svoji *Celjski kroniki* iz leta 1854 omenjal pleme Norikov, vendar jih je povezoval z Vindi in ne s Kelti.¹⁵

Fritz Pichler je v prvem zvezku pregleda numizmatike Štajerske (*Repertorium der steirischen Münzkunde*) iz leta 1865 obravnaval keltske in zgodnjericke novce. Na podlagi najdb keltskih novcev plemen iz Galije, Iberskega polotoka in Bretanije je pravilno opredelil tudi novce iz Štajerske.¹⁶ Pripisal jih je Noriku, vendar je izpostavil vprašanje, katero od tamkajšnjih plemen jih je kovalo.¹⁷ Mnogo pozneje, leta 1927, se je na keltske novce in napise navezal Janko Orožen, ki je v njih prepoznaval imena noriških kraljev in knezov.¹⁸

Raziskave in razprave po drugi svetovni vojni

Čas po drugi svetovni vojni so zaznamovale raziskave nekaterih že znanih najdišč¹⁹ ter prve strokovne objave nekaterih najdb in najdišč iz celjskega okoliša.²⁰ Osrednji dogodek tega obdobja je bil kolo-

kvij o Keltih v Sloveniji, organiziran v Mariboru leta 1964. Prispevki so pozneje izšli v 17. številki *Arheološkega vestnika*. Najpomembnejši med njimi je bil referat Staneta Gabrovca. V njem je navedel vsa do tedaj znana latenska najdišča na Slovenskem in jih kulturnozgodovinsko opredelil. Poleg tega so v isti reviji izšli posamezni pregledi regij.²¹

Ena od prvih večjih raziskav celjskega območja v povojnem obdobju so bila izkopavanja med letoma 1947 in 1950 na platoju pod Miklavškim hribom, kjer so odkrili rimsko svetišče. Poleg številnega rimskega gradiva je bilo tam nekaj najdb latenske keramike.²² Josip Klemenc je omenjal obstoj predrimskega svetišča na tem mestu, vendar svojih trditev ni opredelil podrobneje.²³ Ostanke predrimskih struktur, ki bi jih bilo mogoče povezovati s tem, so bili odkriti šele z georadarskimi raziskavami platoja leta 2020, vendar tudi to še ni potrjeno.²⁴

Med raziskavami naselbin ključno mesto pripada izkopavanjem Lojzeta Bolte na Rifniku pri Šentjurju med letoma 1957 in 1961, kjer je bilo poleg številnega starejšezelznodobnega in poznoantičnega gradiva odkritih nekaj najdb iz mlajše železne dobe.²⁵ Že pred temi raziskavami je v muzeju v Gradcu, na Dunaju, v Mariboru in Celju prišlo mnogo najdb s tega najdišča. Nekatero od njih je objavil France Stare, med drugim odlomek grafitiranega lonca, ki ga je zmotno umestil v 4. stoletje pr. n. št.²⁶ Kljub dobri raziskanosti najdišča je bilo izjemno malo podatkov iz mlajše železne dobe, večina najdb tega časa je pretežno iz drugotnih leg.²⁷ Prav tako ostaja vprašanje v zvezi z opredelitvijo lokalnega božanstva Akvona kot predrimskega.²⁸ Podobni kot na Rifniku so bili rezultati izkopavanj na Brinjevi gori, kjer so se sporadično pojavljale najdbe iz mlajše železne dobe v sekundarnih kontekstih.²⁹

Eno najpomembnejših odkritij celjske arheologije nasploh je rimska nekropola v Šempetru. Na najdenih nagrobnikih je jasno prepoznaven keltski element, kot ga je opredelil Josip Klemenc. Na nagrobnikih je poudaril prisotnost keltskih imen in upodobitve žensk v domači (lokalni) noši.³⁰ Pred njim je na to značilnost nagrobnikov Celeje opozorila Bernarda Perc.³¹ Kot element keltske kulture Klemenc prepozna tudi tako imenovano noriškopanonsko sedlasto voluto.³²

⁹ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, str. 19.

¹⁰ Eichler, Cilli, str. 86–87.

¹¹ Muchar, *Römische Norikum*, str. 202–203.

¹² Muchar, *Geschichte des Herzogtums*, str. 30–40.

¹³ Prav tam, str. 41.

¹⁴ Kreml, *Dogodivšine*, str. 8–11.

¹⁵ Orožen, *Celjska Kronika*, str. 5.

¹⁶ Prav tam, str. 37.

¹⁷ Pichler, *Repertorium*, str. 114.

¹⁸ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 13–14.

¹⁹ Vrenčur, *Rifnik*, str. 21–22.

²⁰ Stare, Grobišče na Rifniku; Bolta, Materialne ostaline Kelto; Kolšek, Keltski novci.

²¹ Božič, *Erforschung der Laténzeit*, str. 206.

²² Vičič, *Rimske najdbe*, str. 41.

²³ Klemenc, *Sadnikov vrt*, str. 102.

²⁴ Mušič, *Geofizikalne raziskave*.

²⁵ Vrenčur, *Rifnik*, str. 21–22.

²⁶ Stare, Grobišče na Rifniku, str. 192.

²⁷ Vrenčur, *Rifnik*, T. 17: SE 131, T. 18: SE 133, T. 19: SE 134, T. 31: SE 149a, T. 33: SE 158, T. 34: SE 160.

²⁸ Prav tam, str. 177.

²⁹ Pahič, Brinjeva gora, str. 122.

³⁰ Klemenc, Keltski elementi.

³¹ Perc, *Rimske najdbe*.

³² Klemenc, Keltski elementi, str. 345.

Izkopavanje leta 1987 v Slatini (neznani avtor, hrani Pokrajinski muzej Celje).

Od referatov, objavljenih v *Arheološkem vestniku* 17, je bila za Celje pomembna objava Lojzeta Bolte, ki je v prispevku navedel vsa do tedaj znana latenska najdišča regije in objavil slike nekaterih najdb. Redke najdbe je tudi podrobneje opredelil. Čeprav je s svojim prispevkom skupek latenskih najdb Celja prvič v celoti predstavil z risbami, je treba poudariti, da so nekatere risbe pomanjkljive. Primer je ščitna grba iz Drešinje vasi, za katero omenja, da je okrašena,³³ vendar ta okras na risbi ni prisoten.

Med prispevki kolokvija je bil članek Staneta Gabrovca, v katerem je med drugim definiral mokronoško skupino. Ravno njej je pripisoval najbolj keltski značaj in kot njene nosilce opredelil pleme Tavriskov. V njen okvir je vključil do takrat znana najdišča iz Celja in okolice.³⁴ Leta 1977 je Mitja Guštin v zborniku *Keltske študije* objavil popravljeno kronologijo mokronoške skupine.³⁵ To trditev je deset let pozneje ponovil Dragan Božič v peti knjigi *Praistorije Jugoslavenskih zemalja* v poglavju o mlajši železni dobi v vzhodni Sloveniji.³⁶ S tem so popravili starejše navedbe Josipa Klemenca, ki je postavil vključitev celjskega območja v okvir Noriškega kraljestva v 2. stoletju pr. n. št.³⁷

Odkritje Slatine v Rožni dolini in najdišča na trasi avtoceste

Proti koncu devetdesetih let 20. stoletja in na začetku 21. stoletja so se začele intenzivne raziskave na trasi štajerske avtoceste, ki so dopolnile podobo Savinjske doline v latenski dobi. Pomembno leto je bilo 1994, ko so priredili kolokvij o Keltih in romanizaciji na Ptujju. Prispevki so bili leta 1996 objavljeni v *Arheološkem vestniku* 47.

Najpomembnejši mejnik tega časa je bilo odkritje v Slatini v Rožni dolini. Pokrajinski muzej Celje je leta 1982 odkupil pridanke bogatega groba iz tega kraja, kar je botrovalo obsežnejšim raziskavam med letoma 1985 in 1989 pod vodstvom Darje Pirkmajer iz Pokrajinskega muzeja Celje. Med temi izkopavanji so našli 30 grobov, od katerih so mnogi vsebovali bogate pridanke noše in orožja.³⁸ Ravno zaradi tega obilja najdb je najdišče postalo eno najbolj poznanih iz t. i. mokronoške skupine.

Pozneje so številne najdbe vključili v razstavo *Kelti na Celjskem*, ki jo je postavila Darja Pirkmajer. Na razstavi so javnosti prvič predstavili najpomembnejše latenske najdbe iz celjske regije. Katalog razstave je do sedaj tudi edina objava gradiva iz Slatine v Rožni dolini.³⁹ Leta 2004 je bil sicer objavljen še skupek predmetov iz zasebne zbirke, za katere domnevamo poreklo iz Slatine, a je to nemogoče dokazati.⁴⁰

³³ Bolta, *Materialne ostaline Kelto*.

³⁴ Gabrovec, *Srednjelatensko obdobje*, str. 182–195.

³⁵ Guštin, *Relativna kronologija*.

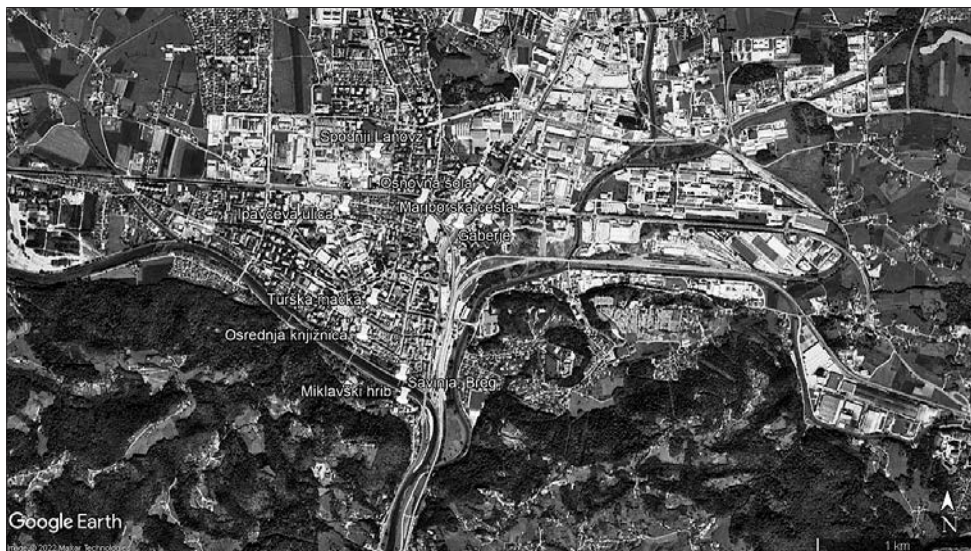
³⁶ Božič, *Zapadna grupa*.

³⁷ Klemenc, *Celeia v antiki*, str. 430.

³⁸ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Gaspari et al., *Keltski bojevniški grob*.

Najdišča iz mlajše železne dobe v Celju (izdelal Žiga Jevšnik na podlagi Google Earth Pro).

Med prispevki ptujskega kolokvija iz leta 1994 je objava Irene Lazar, v kateri je analizirala del najdb iz struge Savinje. Večina obravnavanih najdb, ki jih povezuje s predrimsko poselitvijo, spada v čas od 2. do konca 1. stoletja pr. n. št. Med njimi je posebej izpostavila uvožene predmete, ki najverjetneje izvirajo z Apeninskega polotoka in kažejo na pomembnost predrimске Celeje.⁴¹

Na področju poznavanja naselbin so bile ključne raziskave na trasi avtoceste med Celjem in Vranskim. Odkrite so bile naselbine v Trnavi, Šmatevžu in Leskovcu. Pri prvih dveh gre za dokaj podobni nižinski naselbini v neposredni medsebojni bližini. Trnava se časovno umešča nekoliko pred Šmatevž, vendar za obe naselbini predvidevamo, da sta bili opuščeni v poznem 1. stoletju. Glavnina premičnih najdb z obeh najdišč so raznoliki odlomki srednje- in poznolatenške keramike.⁴² Podobno velja za najdišče v Leskovcu, ki se okvirno umešča v čas prehoda poznega latenskega v zgodnjemerimsko obdobje. Najdeni so bili ostanki jam za stojke, ki jih povezujejo z obstojem stavb.⁴³

V objavi pregleda mokronoške skupine Dragana Božiča v peti knjigi *Praistorije Jugoslavenskih zemalja* celjska najdišča zaradi takratne neraziskanosti niso podrobneje opredeljena. Pregled je vseboval nekaj splošnih značilnosti materialne kulture, grobišč in naselbin.⁴⁴ Pri naselbinah je avtor trdil, da je bila poselitev v srednjem latenu osredotočena na ravnine in naj bi se pozneje v poznem latenu prestavila na višje ležeča območja.⁴⁵ Odkritja najdišč pri Šmatevžu, Trnavi in Leskovcu s svojimi datacijami pomenijo, da je

treba do določene mere računati tudi z naselbinami v nižinah.

Leta 1991 je Pokrajinski muzej Celje pridobil najdbe (pasno spono, sedelni obroč, obesek sklepanca in glavico zakovice) z Ljubičnega nad Zbelovsko Goro. Predmete umeščamo v 1. stoletje pr. n. št.⁴⁶

Od leta 2010 dalje je izšlo veliko dodatnih analiz, ki so dopolnile stare raziskave o votivnih spomenikih keltskim božanstvom in keltskemu elementu v Šempetru v Savinjski dolini. Novejša dognanja o keltski noši so bila predstavljena v objavi Metke Šajn. Analizirala je oblačila na rimskodobnih upodobitvah na območju Celeje, Poetovione in njunih agrov.⁴⁷

Keltskim božanstvom, ki se omenjajo na votivnih napisih Celeje, se je posvetila Marjeta Šašel Kos. Na podlagi imen je ugotovila, da so predrimska božanstva častili predvsem lokalni prebivalci. Nekateri od njih so bili močno romanizirani in so imenovani s »prikritim keltskim imenom«, ki je imelo namen skriti njihovo poreklo.⁴⁸

Celje

Predrimska naselbina Keleja je za razliko od rimske Celeje slabše poznana. Pri raznih gradbenih delih so v središču mesta našli posamezne manjše predmete. Posebej izstopajo najdbe iz Savinje,⁴⁹ kjer posebno mesto pripada keltskim novcem, ki jih je po zadnjih ocenah okoli 10.000.⁵⁰ Dobro poznana je lokacija na terasi pod Miklavškim hribom, kjer predvidevamo jedro poznolatenške poselitve.⁵¹ Ostali podatki, ki jih

⁴¹ Lazar, *Latènzeitliche Funde*.

⁴² Novšak in Tica, *Trnava and Šmatevž*.

⁴³ Horvat, *Leskovec*, str. 14.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Božič, *Zapadna grupa*, str. 882–883.

⁴⁶ Pirkmajer, *Kelti na Celjskem*, T 21.

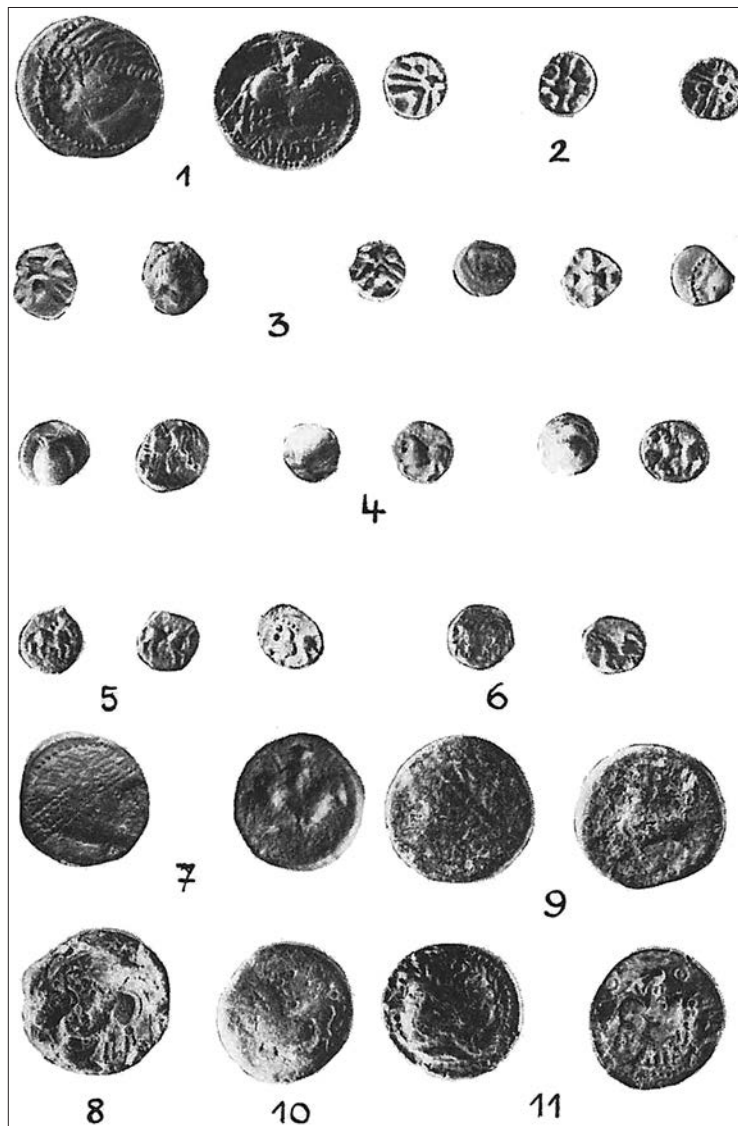
⁴⁷ Šajn, *Upodabljanje oblačil*.

⁴⁸ Šašel Kos, *Celtic divinities*, str. 294–295.

⁴⁹ Lazar, *Latènzeitliche Funde*.

⁵⁰ Vrenčur, *Rifnik*, str. 210.

⁵¹ Tifengraber, *Oppidum Celeia*, str. 91–92.

Fotografije novcev iz prispevka Vere Kolšek za *Arheološki vestnik* (1966).

imamo, izvirajo iz raziskav, ki so jih v zadnjih dvajsetih letih opravili na območju Osrednje knjižnice Celje,⁵² Mariborske ceste⁵³ in I. osnovne šole.⁵⁴

Pri razumevanju predrimске poselitve Celja so bile povedne najdbe in ugotovitve z najdišča pri Osrednji knjižnici, ki je bilo leta 2007 raziskano pod vodstvom kustosinje Maje Bausovac iz Pokrajinskega muzeja Celje. V najnižjih slojih so se v skromnem obsegu v različnih slojih pojavljali posamezni odlomki poznolatske keramike.⁵⁵ Poleg njih so odkrili nekaj ostalin stavb iz lesa iz poznoavgustejske dobe, ki po trenutni interpretaciji predstavljajo prvo fazo arhitekturnih struktur.⁵⁶

⁵² Bausovac, *Vivas felix*.

⁵³ Gaspari et al., Preliminary report.

⁵⁴ Bausovac, *Poročilo*.

⁵⁵ Bausovac, *Vivas felix*, str. 45 in 73.

⁵⁶ Prav tam, str. 170.

Na območju Mariborske ceste so bili pri raziskavah odkriti dve galo-rimski svetišči in poznokeltski sveti kal. Med najdbami slednjega se pojavlja množica gradiva iz poznolatskega časa, med drugim različni ostanki razkosanih živali, keramika, sadje, žito in nekaj kovinskih predmetov. Posebej izstopajo posamezni deli voza, ki so bili žrtvovani kot *pars pro toto* za celoten voz. Poleg poznolatskega gradiva je bilo precej zgodnjerrimskih predmetov.⁵⁷

Dosti manj znanega je o najdišču v Gaberjah. Na tamkajšnjem rimskem grobišču so odkrili nekaj predmetov iz mlajše železne dobe, ki so domnevno ostanki poznokeltskega groba.⁵⁸ Raziskave v času gradbenih del na Mariborski cesti v prvem desetletju 21. stoletja so posegle tudi na to območje. Objava rezultatov teh

⁵⁷ Gaspari et al., Preliminary report, str. 836–867.

⁵⁸ Eichler, Cilli, str. 86–87.

raziskav (III. etapa Mariborske ceste) bo bolje pojasnila arheološko preteklost tega predela Celja.

Najdišče I. osnovne šole so odkrili pri gradnji telovadnice leta 2014. Raziskave je vodila Maja Bausovac iz Pokrajinskega muzeja Celje. Poleg številnih najdb iz rimske dobe so odkrili nekaj jam s poznolatensko keramiko. Rimske ostaline na tem območju povezujemo z obrtnimi delavnicami v predmestju Celeje.⁵⁹ Interpretacija za latenske ostaline do sedaj še ni bila podana.

S predrimsko Celejo se je najbolj celostno ukvarjal Josip Klemenc v svojem pregledu rimske Celeje, objavljenem v *Celjskem zborniku* leta 1961. V njem je poleg omembe vseh keltskih elementov na rimskih spomenikih mesta omenil, da je bil keltski oppidum verjetno nekje med Savinjo in Voglajno. Med najdišči v mestu je najbolj poudaril teraso pod Miklavškim hribom. Na nekaterih delih je ugotovitve nekoliko preveč posplošil in se preveč navezal na znane podatke iz drugih keltskih pokrajin,⁶⁰ ki pa niso nujno ustrezne za Celje.

Dosti aktualnejši pregled predrimske naselbine je leta 2011 podal Georg Tifengraber, ki je preučil distribucijo vseh do tedaj znanih najdb ter podal izsledke o dataciji naselbine in njeni legi. Izpostavil je odsotnost obrambne infrastrukture, tipično za sočasne naselbine mokronoške skupine. Razlago za to je videl v njihovi možni vključitvi v zgodnjerrimsko obrambno zidovje ali pa uničenje v celoti. Prav tako je poudaril nenavadno skromno število keramičnih najdb z najdišča Sadnikov vrt pod Miklavškim hribom, ki jih večinoma umeščamo v konec srednjega latena in pozni laten. Posebej nenavadna keramična najdba so bokalne pivske posode, ki so značilnejše za inventarje sočasnih najdišč na Dolenjskem in so manj pogoste na najdiščih na Štajerskem.⁶¹

Eno pomembnejših vprašanj, povezanih s temo predrimske Celeje, je tudi kovnica. Vera Kolšek je v svojem pregledu keltskih novcev na Celjskem izpostavila najdbe surovcev in izjemno količino drugih novcev, najdenih na dokaj majhnem območju.⁶² Zal novejša odkritja tega niso niti ovrgla niti potrdila. Vsekakor se med najdenimi novci pojavljajo takšni, ki so prisotni zgolj v Celju.⁶³

S keltskimi novci tega območja se je ukvarjal tudi Andrej Šemrov, ki je postavil tezo, da pri srebrnih surovcih ne gre za te, ampak za srebrni granulati, ki so ga lahko pozneje pretopili v druge izdelke. Domneval je, da gre pri koncentraciji novcev v Savinji za zaklad templja ob reki, ki je bil ob vodni ujmi razpršen po strugi.⁶⁴

Kemično sestavo keltskih srebrnikov so analizirali za posamezne primerke, najdene v zahodni Sloveniji. Nekatere od teh tipov so našli tudi v Celju. Ugotovili so, da so zanje najverjetneje uporabljali srebro rudnikov z območja srednje Evrope.⁶⁵

Daleč največ najdb je prišlo iz struge Savinje. Mnoge od njih še niso bile analizirane in objavljene, to pa temu skupku najdb daje največji potencial za dopolnitev podobe predrimske poselitve. Med ogromnim številom novcev se tako pojavljajo vzhodno- in zahodnonoriški. Prve so pripisali plemenski tvorbi Tavriskov, druge pa Noriškemu kraljestvu. Poleg keltskih novcev so prisotni republikanski denariji.⁶⁶ Prav tako je treba upoštevati makedonski srebrnik iz 2. ali 1. stoletja pr. n. št.⁶⁷ Omenjene novčne najdbe najbolje predstavljajo trgovske povezave, ki jih je imela predrimska Celeja. Preostale kovinske najdbe časovno umeščamo od 2. do konca 1. stoletja pr. n. št., z veliko najdbami poznoavgustejskega časa. Te kažejo na trgovske povezave z italiskim prostorom že pred uradno priključitvijo rimskemu cesarstvu.⁶⁸

Najdbe latenskega časa so prisotne na območju Turške mačke, Ipavčeve ulice,⁶⁹ I. osnovne šole,⁷⁰ Osrednje knjižnice,⁷¹ terase pod Miklavškim hribom,⁷² Mariborske ceste,⁷³ okolice železniške postaje, Knezjega dvora⁷⁴ in iz struge Savinje.⁷⁵ Tako je najbrž treba upoštevati verjetnost, da je bila vsaj delno poseljena ravnic na severnem bregu Savinje.

Predrimska poselitev Celja je bila najverjetneje osredotočena na Miklavški hrib, kar so potrdili z najdbo ostankov jam za stojke pri izkopavanjih Pokrajinskega muzeja Celje na območju Maistrove ulice leta 2016.⁷⁶ Poselitveni jedri sta najverjetneje obstajali na območju Spodnjega Lanovža⁷⁷ in verjetno tudi I. osnovne šole.⁷⁸

Razlage o pomenu celjske okolice v zadnjih stoletjih pred našim štetjem

Razstavni katalog Darje Pirkmajer⁷⁹ iz leta 1991 je vseboval krajši prispevek o zgodovini Keltov in njihovi poselitvi. Avtorica je med drugim poudarila, da je bilo v 2. stoletju pr. n. št. celjsko območje že vključeno v okvir Noriškega kraljestva. To je bila plemen-

⁵⁹ Bausovac, *I. osnovna šola*.

⁶⁰ Klemenc, *Celeia v antiki*, str. 428.

⁶¹ Tifengraber, *Oppidum Celeia*, str. 94–98.

⁶² Kolšek, *Keltski novci*.

⁶³ Tifengraber, *Oppidum Celeia*, str. 95.

⁶⁴ Šemrov, *Numizmatične najdbe*, str. 22–23.

⁶⁵ Laharnar et al., *La Tène silver*, str. 127.

⁶⁶ Šemrov, *Numizmatične najdbe*, str. 19–22.

⁶⁷ Kysela, *Things and Thoughts*, str. 380.

⁶⁸ Lazar, *Latènzeitliche Funde*.

⁶⁹ Pirkmajer, *Kelti*, T 22.

⁷⁰ Bausovac, *I. osnovna šola*, str. 17.

⁷¹ Bausovac, *Vivas felix*.

⁷² Bolta, *Materialne ostaline Keltov*, str. 377.

⁷³ Gaspari et al., *Preliminary report*, str. 836–867.

⁷⁴ Gaspari et al., *Najdišče v strugi*, str. 283.

⁷⁵ Bolta, *Materialne ostaline Keltov*, str. 377.

⁷⁶ Bausovac, *Maistrova ulica*, str. 13.

⁷⁷ Gaspari et al., *Najdišče v strugi*, str. 283.

⁷⁸ Bausovac, *I. osnovna šola*, str. 17.

⁷⁹ Prav tam, str. 21.

ska zveza osmih različnih plemen na območju jugovzhodnih Alp v 1. in 2. stoletju pr. n. št. Prestolnica kraljestva je bila Noreia, ki do danes ostaja neodkrita. Novejše teze jo postavljajo na območje Tavriskov.⁸⁰

S pomenom celjske regije v okviru Noriškega kraljestva se je leta 2012 ukvarjal zgodovinar Karl Strobel. Postavil je tezo, da je bilo eno pomembnejših središč Noriškega kraljestva na območju Keleie. Znotraj območja mokronoške skupine je bilo to v času Lt C in D najsevernejše nadregionalno središče, ki je imelo neposreden stik z jantarno potjo. Pri svoji trditvi se je navezoval na obstoj kovnice denarja ter na prisotnost noriških in tavriskih srebrnikov. Zanj so to dokazi, da je bilo mesto pomembno trgovsko središče. Strobel je s Keleio specifično povezal noriškega vladarja Cincibilusa, ki naj bi mu ta naselbina služila kot središče njegove oblasti v času okoli leta 170 pr. n. št.⁸¹ Problem te teze je pomanjkljiva argumentacija, ki temelji izključno na dejstvu, da je Keleia edina večja znana naselbina v južni polovici Norika. Dodatna težava Stroblovih trditvev je, da se z izjemo novčnih najdb na druge arheološke vire o predrimski poselitvi Keleie ne navezuje.

Osnova Stroblove teze so bile navedbe starejših avtorjev (Walter Schmid, Gustav Zippel, Ulrich Kahrstedt, Géza Alföldy in Max Fluß), ki so območje *Gallie Transalpine* pri Livijevi omembi keltske invazije severovzhodne Italije leta 189 pr. n. št. povezovali s Kelti na območju Karavank. Z njimi so tudi enačili Cincibilusovo ljudstvo.⁸²

Problem teh trditvev je, da so nepotrjene. Stiki med Kelti in Rimljani, kot jih je opisal Livij, bi morali biti prepoznavni v številu uvoženih najdb iz Italije. Z izjemo nekaterih posameznih predmetov⁸³ in republikanskih novcev⁸⁴ drugih najdb ni. Trenutno stanje ni nujno zanesljiv dokaz, ampak je verjetno posledica stanja raziskav. Podobnega mnenja kot Karl Strobel o pomenu predrimskega mesta je Marjeta Šašel Kos, ki naselbino označi za eno izmed središč skupnosti Tavriskov.⁸⁵

Sklep

Od odkritja zakladne najdbe novcev iz Lemberga pri Dobrni je minilo več kot 150 let. Skozi čas se je število najdišč povečevalo, vendar nekatera vprašanja ostajajo odprta. Kronološko prvo je bilo vprašanje porekla keltskih prebivalcev območja celjske regije. V luči nacionalnih gibanj 19. stoletja je mogoče opaziti, da so nemški avtorji zagovarjali njihov germanski značaj, slovenski, kot na primer Ignacij Orožen, pa so jih imeli za potomce ljudstev iz starejše železne dobe.

Odkritja grobišč v Drešnji vasi, Slatini v Rožni dolini in Gotovljah so omogočila vpogled v nošo, oborožitev in osebno opremo keltskih prebivalcev, vendar podrobnejše analize najdb, ki bi omogočale vpogled v kulturne stike celjskega območja, do danes še ni bilo.

Pomembna ugotovitev je prišla z najdišč, odkritih pri gradnji nove trase štajerske avtoceste. Izkazalo se je, da je poznolatska poselitev prisotna v dolinah in ne zgolj na višinskih legah. Podobno bi najverjetneje držalo tudi za preostalo mokronoško kulturo in njene naselbine. Gotovo pa to pomeni možnost prisotnosti še neodkritih naselbin v Spodnji Savinjski dolini.

Vsekakor je jasno, da je današnja slika latensko-dobnih najdišč v Celju in njegovi širši okolici nepopolna. Večina gradiva je slabo analizirana ali sploh ni, kar onemogoča oblikovanje celostne sinteze. Pomembne so tudi zadnje raziskave Slatine v Rožni dolini, ki so potekale leta 2021 in do zdaj še niso bile zaključene.⁸⁶

VIRI IN LITERATURA

- Bausovac, Maja: *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na lokaciji 1. OSNOVNA ŠOLA CELJE (14-0092)*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2015.
- Bausovac, Maja: *Poročilo o izvedbi arheoloških raziskav na lokaciji CELJE – MAISTROVA ULICA (meteorni kanal) 2016 (CE-MAI 2016)*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2016.
- Bausovac, Maja: *Vivas felix: Celeja: arheološko najdišče Osrednja knjižnica Celje*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2014.
- Bolta, Lojze: Materialne ostaline Keltov v celjski okolici. *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 375–389.
- Božič, Dragan: Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahr 1964. *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 189–213.
- Božič, Dragan: Neuer über die Kontakte längs der Bernsteinstraße während der Spätlatènezeit. *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 141–156.
- Božič, Dragan: Zapadna grupa: Izvori za istoriju Tauriska. *Praistorija Jugoslavenskih zemalja* (ur. Alojz Benac). Sarajevo, 1987, str. 855–897.
- Dobesch, Gerhard: *Die Kelte in Österreich nach den ältesten Berichten der Antike: das norische Königreich und seine Beziehungen zum Rom im 2. Jahrhundert v. Chr.* Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1980.
- Eichler, O.: Cilli, Grabungen. *Mitteilungen der kaiserlich königlichen Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 11, 1. zv. 3. serija, 1912, str. 86–87.
- Gabrovec, Stane: Srednjelatsko obdobje v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 196–244.

⁸⁰ Šašel Kos, The End of the Norican Kingdom.

⁸¹ Strobel, Regnum Noricum, str. 12–20.

⁸² Dobesch, *Die Kelten*, str. 102.

⁸³ Lazar, Latènezeitliche Funde, str. 190–191.

⁸⁴ Šemrov, *Numizmatične najdbe*, str. 21.

⁸⁵ Šašel Kos, Tauriscan Gold, str. 173.

⁸⁶ Za to informacijo se toplo zahvaljujem dr. Maji Bausovac iz Pokrajinskega muzeja Celje.

- Gaspari, Andrej in Krempuš, Robert in Brišnik, Danijela: Keltski bojevniški grob iz Slatine v Rožni dolini pri Celju?. *Arheološki vestnik* 55, 2004, str. 267–289.
- Gaspari, Andrej in Krempuš, Robert in Erič, Miran in Bokal, Silvo: Arheološko najdišče v strugi Savinje v Celju. *Arheološki vestnik* 52, 2001, str. 281–302.
- Gaspari, Andrej in Krempuš, Robert in Novšak, Matjaž: Preliminary report on the discovery of a Late Celtic sanctuary and two Gallo-Roman temples in Celje (Slovenia). *L'âge du Fer dans l'arc jurassien et ses marges: Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du Fer: Actes du XXIXe colloque international de l'AFEAF Bienne (canton de Berne, Suisse), 5–8 mai 2005* (ur. Philippe Barral et al.). Besançon, 2007, str. 835–840.
- Guštin, Mitja: Relativna kronologija grobov »Mokronoške skupine«. *Keltske študije* (ur. Mitja Guštin, Darja Grosman, Marija Lubšina Tušek). Brežice, 1977, str. 64–104.
- Horvat, Milena: *Leskovec pri Celju*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2013 (Arheologija na avtocestah Slovenije, 38).
- Klemenc, Josip: Celeia v antiki. *Celjski zbornik* (ur. Tine Orel in Gustav Grobelnik). Celje, 1961, str. 427–456.
- Klemenc, Josip: Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju. *Celjski zbornik* (ur. Tine Orel in Gustav Grobelnik). Celje, 1957, str. 92–102.
- Klemenc, Josip: Keltski element v Šempetru v Savinjski dolini. *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 337–359.
- Kolšek, Vera: Keltski novci iz Celja. *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 409–412.
- Krempl, Anton: *Dogodišine štajerske zemle: Z posebnim pogledom na Slovence*. Gradec: Franc Ferstl, 1845.
- Kysela, Jan: *Things and Thoughts. Central Europe and the Mediterranean in the 4th–1st centuries BC*. Praga: Charles University, Faculty of Arts, 2020.
- Laharnar, Boštjan in Šmit, Žiga in Šemrov, Andrej: On La Tène silver finds from Slovenia. *Stories that made the Iron Age: Studies in Iron Age Archaeology dedicated to Natalie Venclová* (ur. Jan Kysela, Alžběta Danielisová, Jiří Militký). Praga, 2017, str. 123–136.
- Lazar, Irena: Latènzeitliche und frühromische Funde aus der Savinja in Celje. *Arheološki vestnik* 47, 1996, str. 279–296.
- Muchar, Albert von: *Das Römische Norikum, oder: Oesterreich, Steyermark, Salzburg, Kärnthben und Krain under den Römern*. Graz: Riller'sche Buchhandlung, 1825.
- Muchar, Albert von: *Geschichte des Herzogthums Steiermark*. Graz: Damian und Jorge'schen Buchhandlung, 1844.
- Mušič, Branko: *Poročilo o geofizikalni raziskavi. Herkulovo svetišče na Miklavškem bribu v Celju (EŠD 56)*. Maribor: Pokrajinski muzej Celje, 2020.
- Novšak, Marko in Tica, Gojko: Trnava and Šmatevž – Newly discovered pre-roman settlements in the lower Savinja valley (Slovenija). *Alba Regia* 27, 1998, str. 25–38.
- Orožen, Ignacij: *Celska kronika*. Celje: Julius Jeretin, 1854.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja, 1. del: Prazgodovinska in rimska Celeia z arheološkim vodnikom po muzeju, mestu in okolici*. Celje: Goličar & Leskovšek, 1927.
- Pahič, Stanko: Brinjeva gora 1953. *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 71–143.
- Perc, Bernarda: Rimske najdbe v Celju od 1941 do 1951. *Arheološki vestnik* 2, 1951, str. 227–240.
- Pichler, Fritz: *Repertorium der steirischen Münzkunde*. Graetz: Commissions-Verlag von Leuschner & Lubensky's Universitaets-Buchandlung, 1865.
- Pirkmajer, Darja: *Kelti na Celjskem*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1991.
- Pliny the Elder: *The Natural Histories*. Prevedla John Bostock in Henry T. Reiley. London: Taylor and Francis, 2018.
- Riedl, Emanuel: Ein La Tène-Fund in Steyermark. *Mittheilungen der kaiserlich königlichen Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 16, 1890, str. 223–224.
- Stare, Franc: Predzgodovinsko grobišče na Rifniku pri Celju. *Arheološki vestnik* 2, 1951, str. 185–203.
- Strobel, Karl: Das Regnum Noricum, di sogenannte Norische Münzprägung und Rom: Frühe Kontakte als Vorspiel von Annexion und Romanisierung – Fiction oder Realität? Mit einen Appendix zur Noreia-Frage. *Archaeologica Austriaca* 96, 2012, str. 11–34.
- Šajn, Metka: Upodabljanje oblačila na rimskih nagrobnih spomenikih* iz območja mest Petovione in Celeje ter njihovih agrov. *Scripta in honorem Bojan Djurić* (ur. Barbara Nadbath, Tadeja Mulh in Maja Jerala). Ljubljana, 2012, str. 361–385.
- Šašel Kos, Marjeta: Celtic Divinities from Celeia and its Territory: Who were the dedicators? *Dedicanti e cultores nelle religioni celtiche* (ur. Antonio Sartori). Milan, 2008, str. 275–303.
- Šašel Kos, Marjeta: From the Tauriscan Gold Mine to the Goldenhorn and the Unusual Alpine Animal. *Studia Mythologica Slavica* I, 1998, str. 169–182.
- Šašel Kos, Marjeta: The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia. *Akti IV. Mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti* (ur. Bojan Djurić in Irena Lazar). Ljubljana, 1995, str. 21–42.

Šemrov, Andrej: *Numizmatične najdbe iz Celja in Savinje v luči novih dognanj*. Koper: Univerza na Primorskem: Fakulteta za humanistične študije, 2011.

Tifengraber, Georg: The »oppidum Celeia«. *The Eastern Celts: The Communities between the Alps and the Black Sea* (ur. Mitja Guštin). Koper, 2011, str. 91–98.

Vičič, Boris: Rimske najdbe izpod Miklavškega hriba pri Celju. *Arheološki vestnik* 48, 1997, str. 41–51.

Vrenčur, Iztok: *Prazgodovinska naselbina na Rifniku pri Sentjurju*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018.

S U M M A R Y

History of research on the Late Iron Age in Celje

The number of sites has increased over time, but some questions remain. Chronologically, the first question was about the origin of the Celtic inhabitants of the Celje region. In the light of the national movements of the nineteenth century, it is noticeable that German authors argued in favour of their Germanic character, whereas Slovenian authors maintained that there was a continuity of the population from earlier periods. To this day, this remains an unresolved question, as there is no precise information on whether this was merely a transfer of material culture or a mass migration. Earlier Celtic graves in the vicinity of Maribor and Ptuj prove that migration from the east should be taken into account, at least to some extent.

Another recurring theme is the integration of Celje into the Noric kingdom. This cannot be disputed on the basis of historical sources. The bigger question is whether the population in and around the settlement itself was part of the Taurisci community. Stane Gabrovec's definition, although reliable for some of the places mentioned, is problematic when we look at what was known of the material culture in the area at the time. Even if we consider the location of the town in the Province of Noricum, we find that Celeia was the last major town on the southern border. The same would probably have been true for the Celtic times. The border settlement could therefore probably have had both a Noricum and a Taurisci population. Strong contacts between these communities certainly existed, as evidenced by the coins of both tribal groups.

An important finding was acquired from the sites discovered during the construction of the new motorway. It turned out that late La Tène settlements were also present in the valleys rather than only on the hill tops. The same would probably be true for the rest of the Mokrionog group. In addition, it certainly implies a possible presence of undiscovered settlements in the Lower Savinja Valley.

The question whether some of the objects are of Noric iron remains relevant today. Emanuel Riedel's claims remain unverified for the time being. Metal archaeometallurgical research could provide insights into the crafts of the Late Iron Age. The question is whether or not this information would be reliable in the case of iron, as it could be distorted by heavy oxidation.

It is certainly clear that the present picture of the La Tène sites in Celje and its wider surroundings is incomplete. Most of the material is poorly analysed or unanalysed, which makes it impossible to form a comprehensive conclusion. Also important are the recent investigations of the Slatina v Rožni dolini, which took place in 2021 and have yet to be completed.

In memoriam

dr. Andrej Studen (1963–2022)

Andrej Studen je odšel tiho, po hudi bolezni, ki ga je čez noč utišala in odrezala od številnih načrtov in tem, ki se jim še želel posvečati. Tako zgodovinska znanost kot javnost sta izgubili dragocenega sogovornika, s prijetnimi besednimi igrami in pronicljivim smislom za humor. Bil je zgodovinar z izrazitim poslušom za razkrivanje zgodovinskih fenomenov, historičnih družb, pogosto oropanih lastnih spominov in zgodovinskih virov. A bil je tudi dober poznavalec 19. stoletja, idejnih in miselnih svetov, dominantne meščanske družbe, procesov modernizacije, urbanizacije, materialne kulture, marketinga, mode, razvoja medicine, mentalitet. Bil je tisti, ki je med prvimi utiral pot novim pristopom in pogledom na zgodovino, posebej socialni zgodovini in zgodovini vsakdana. Obdobje 19. stoletja je znal predstaviti tudi gimnazijcem, z dolgoletnim prijateljem Janezom Cvirnom se je podpisal pod prvi gimnazijski učbenik, ki je bolj kompleksno predstavil tudi družbene fenomene zgodovine 19. stoletja. Marsikatera njegova študija je znala v ponavljajočih se informacijah prepoznati vzorce in jih smiselno predstaviti, za kar, kot je večkrat dejal sam, je potrebno malo »domišljije«. Pa s tem ni mislil literarne ali idejne svobode, ki zgodovinarju tako kot vsakemu drugemu znanstveniku ni dovoljena, ampak je njegova domišljija pomenila intelektualno širino, s katero v navidezni »poplavi« historičnih in drugih virov iz preteklosti najdeš takšne, ki razkrijejo še en odtonek »sive«, še eno plast kompleksnosti, kontradiktornosti vsakdana v preteklosti. Te postavijo na glavo tvoje dotodanje znanje, teze in tudi že napisane tekste. S to domišljijo je v času zmagoslavja kvantitativnih metod, v zbirih številčnih podatkov znal predstaviti družbeni vsakdan, denimo v razkrivanju stanovanjskih kozmosov prebivalcev Ljubljane, kamor je bil usmerjen pogled njegove disertacije in nekaterih člankov o modernizaciji in urbanizaciji, zgodovini vonjev ter razlikah v meščanskih bivalnih navadah, določenih poklicnih in drugih družbenih skupinah. A tudi domišljije, ki v ostalinah preteklosti ob preučevanju enega fenomena zazna diskurze, ki bi bili potrebni posebne pozornosti. Ena od »spregledanih« tem, ki se ji je posvetil Andrej Studen in je bila nagrajena z najvišjo nagrado v zgodovinoisju Klio, je poplava javnega diskurza o abstinenci in problemu prekomernega pitja alkohola,

ki je postala posebej pereča proti koncu 19. stoletja. V meščanskem diskurzu postane abstinenčno gibanje nova ekonomska in socialna rešitev za predstavnike nižjih družbenih slojev, v njihovem dojemanju humanitarno gibanje. Gre za družbeni fenomen marginaliziranja določenih praks, ki so še posebej tipično pripisane določenim družbenim slojem, v primeru protialkoholnega gibanja predvsem kmetom in delavcem.

Sociologija kulture ga je navdušila za preučevanje struktur, zato je nekatere študije zastavil v njihovem dolgem trajanju. To posebej velja za preučevanje zgodovine kaznovanja, skozi stoletja razpetega med obsedenostjo nad umetnostjo rabljevega zamaha in družbeno sterilnostjo nasilja in smrti. S številnimi spreminjajočimi se pravnimi, antropološkimi, kulturnološkimi in psihološkimi vidiki družba, kot je zaključil Andrej Studen, nikoli ni postala zares nenasilna.

Raziskovalna zvedavost ga je gnala k ukvarjanju s temami, ki so si bile diametralno nasprotne, k stikom družbenega in idejnega, kolektivnega in individualnega, pravnega in političnega, materialnega in ritual-

nega, javnega in prikritega, čeprav najraje v njemu najljubšem 19. stoletju. Takšna je tudi študija o odnosu do »domačih tujcev«, Romov, skupine, ki se je več stoletij izmikala vedno bolj dodelanim mehanizmom nadzora in institutom kriminalizacije in pregona ter ohranjala svojevrsten način življenja. Pomen iskanja izgubljenih kulturnih in mentalitetnih vzorcev je velikokrat ponazoril s posebej dragocenimi študijami in tu je posebno mesto zavzela knjiga *Kot vihar divjajo hlaponi*. Z neko posebno zavzetostjo je kot človek z ogromno empatije, ki smo jo spoštovali vsi, ki smo bili v stiku z njim, v prej omenjenih aspektih študiral ekstremne primere človeške kontradiktornosti in izjemnosti situacij, ki so privedle do njih, kot sta bila fenomena zločina brez žrtve, sodomita, cigana Simona Helda ali ljudožerca Bratuža in njegove pokojne hčerke, v želodcu katere so našli samo nekaj češnjevih koščic. Redko je recimo govoril o Matku Curku, katerega podjetje je zgradilo vse najpomembnejše Plečnikove stavbe v Ljubljani, in o njegovi tipični meščanski volji do dela, ki zagotavlja bogastvo, pa četudi gre za biografsko študijo, ki je ne morejo prezreti tisti, ki se ukvarjajo z biografskimi študijami, in četudi je kdaj dejal, da je bilo ukvarjanje s Curkom polno raziskovalne previdnosti.

Ni mu bil težak niti skok v zgodovino partnerskih in drugih medosebnih odnosov, zgodovino čustev in vonjav, komunikacije in marketinga, ki so bile poleg študije o diskurzih in vsakdanu Romov na Slovenskem in lakot tudi teme nikoli uspešnih raziskovalnih projektov. Posebej so mu bile pri srcu tudi teme iz zgodovine turizma in zgodovine medicine, ki jih umeščal v kulturne in družbene okvire ter preučeval v trajanju in spremembah dinamičnega 19. in prve polovice 20. stoletja. Prav družbeni in kulturni vidiki epidemij, ki jih je vseskozi poudarjal kot izrazito pomemben del preučevanja historičnih znanstvenih kriz, so še kako prišli v ospredje v zdravstveni krizi, ki smo jo doživeli leta 2020. Nazadnje je na njegovo raziskovalno pot stopila lakota 1864/65, ki bi jo starejše slovensko zgodovinopisje odpravilo z ugotovitvijo, da tako obsežnih lakot v času postopne modernizacije kmetijstva ni bilo več. A Studna je kot poznavalca gospodarske krize, ki jo je ob njeni trasi poglobil uspešen gospodarski projekt Južne železnice, ki je že leta 1846 dosegla tudi njegovo rojstno Celje, ta lakota z vsemi svojimi okoljskimi, materialnimi, ekonomskimi, družbenimi in drugimi vidiki, naravnost zvalila. In v zadnjih mesecih, ko je pritajeno začela gospodovati bolezen, tudi precej obremenila.

Nove raziskovalne usmeritve je skupaj s sodelavci manifestiral v novi reviji *Zgodovina za vse*, kjer je sodeloval kot urednik, neizbrisen pečat pa je pustil tudi

v *Kroniki 19. stoletja*. *Zgodovina za vse* je v uredniškem programu posebno pozornost namenila narativu. V njej so s svojimi teksti vedno dobili prostor tudi najbolj perspektivni študenti, ki so se ukvarjali s tematikami vsakdanjega življenja. Tudi delo s študenti mu je predstavljalo svojevrsten izziv in četudi je z različnimi fakultetami sodeloval kot zunanji sodelavec, se je kot mentor podpisal pod uspešna diplomska in doktorska dela. Svojo pedagoško pot je sicer začel na Filozofski fakulteti v Ljubljani, najprej kot somentor pri diplomskih nalogah, nato pa kot nosilec seminarja o socialni zgodovini. V študijskem letu 2002/2003 je na Fakulteti za humanistične študije v Kopru začel izvajati predmet *Zgodovina vsakdanjega življenja*, ki ga je tudi sam zasnoval. Zaradi neizbrisnega pečata, ki ga je pri njegovem študijskem izpopolnjevanju pustilo leto študija v Historičnem seminarju Hansa Jürgena Teuteberga na Univerzi v Münstru, je pomagal številnim študentom tudi pri študiju v tujini in se vedno znova veselil študijskih obiskov, kjer je srkal nove študije o tematikah, ki so mu bile posebej pri srcu. Bil je tudi aktiven član programskih odborov številnih mednarodnih simpozijev v Kopru in na domačem Inštitutu za novejšo zgodovino, dejaven član Zgodovinskega društva Celje, posebej pri srcu pa mu je bilo tudi sodelovanje na simpozijih Modincih, kamor se je rad vračal in se vedno znova veselil debat s hrvaškimi kolegi. Pogosto pozabimo, da se je v njegovem opusu nabralo krepko čez 20 poljudnoznanstvenih predstavitev tematik, ki jih je sicer znanstveno obdelal, a znal predstaviti tudi najširši publikii. Še več pa se je nabralo tudi strokovnih intervjujev, sodelovanj pri dokumentarnih serijah in muzejskih razstavah, skupaj s 46 izvirnimi znanstvenimi članki in devetimi znanstvenimi monografijami kar 462. Brez njegovih študij, ki so zajele široko paleto vprašanj, povezanih z vsakdanom, bi bile predstavitve slovenske zgodovine veliko manj kompleksne, vključevanje vsakdanjika in s tem tudi bolj kompleksne predstavitve kanonskih tem slovenskega zgodovinopisja, ki so današnjemu študentu zgodovine nekaj samoumevnega, pa metodološko osiromašene.

Prispevek Andreja Studna k zgodovinopisju pa tudi k drugim humanističnim in družbenim znanostim je tako kompleksen, da se ga ne da strniti v nekaj vrstic in v ozko odmerjen prostor. Zaslužil bi si še kakšno priznanje, a o njih znanstvena srenja pogosto razmišlja šele, ko člani skupnosti prestopijo določeno obdobje ali ko jih ni več.

Dragica Čeč

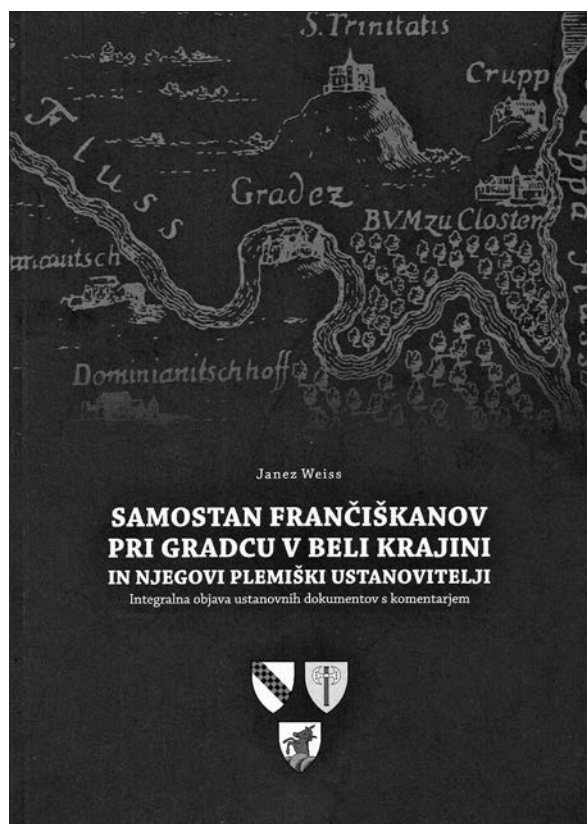
Ocene in poročila

Janez Weiss: Samostan frančiškanov pri Gradcu v Beli krajini in njegovi plemiški ustanovitelji. Integralna objava ustanovnih dokumentov s komentarjem. Metlika: Belokranjski muzej, 2021, 104 strani.

Kot nakazuje podnaslov knjige, predstavljajo nje-no izhodišče dokumenti o ustanovitvi frančiškanskega samostana pri kraju Gradac v Beli krajini. Gre pravzaprav za dva dokumenta, listini, od katerih je starejša, ki je nastala 22. avgusta 1466, ohranjena v izvorniku, mlajša z datumom 14. avgust 1467 pa v prepisu iz 18. stoletja. Podatkom o posamezni listini (čas in kraj izstavitve, regest, navedka o objavi/ah in hranišču obstoječih prepisov) sledita transkripcija in prevod iz latinščine (prva listina) oziroma nemščine (druga listina). Del tega na začetek knjige umeščene-ga sklopa sta tudi reprodukciji listin, ki ju avtor sopo-stavlja s transkripcijama, kar nam omogoča – resda ob pomoči povečevalnega stekla – vsaj delno primerjavo posamezne predloge s transkripcijo. Glavnino knjige sestavlja *Komentar*, razdeljen na poglavja »Metliško, današnja Bela krajina, za časa ustanovitve samosta-na pri Gradcu«, »Prihod frančiškanov na Metliško«, »Plemiški ustanovitelji in njihove povezave«, »Usta-novitev samostana« ter »Uničenje in novi začetki«. Poglavja se naprej delijo na podpoglavja. V zadnjem sklopu knjige so sezname neobjavljenih, objavljenih in spletnih virov ter literature. Širina vsebinske zasnove, vidna že iz navedenih naslovov, temelji na dejstvu, da je šlo pri novoustanovljeni belokranjski postojan-ki manjših bratov *de observantia* za plemiško usta-novo z zanimivimi političnimi, socialnimi, verskimi in kulturnimi prepleti v ozadju. Samostan manjših bratov observantov, tj. frančiškanov,¹ so 14. avgusta 1467 ustanovili brata Jurij in Gašper Črnomaljska, vrhovna dedna točaja na Kranjskem in v (Sloven-ski) Marki, ter Andrej Hohenwarter (Hohenwart), vrhovni dedni stolnik na Kranjskem in v Marki ter glavar v Metliki. Slabo leto prej izdana listina (bula), s katero je papež Pavel II. opatu cisterce v Kostanje-vici ustanovo priporočil in jo – glede na prepoved Bonifacija VIII., da bi beraški redovi brez papeževega soglasja odpirali nove redovne hiše – tudi izrecno

¹ Na konventuale, tj. minorite, in observante oziroma frančiškane se je leta 1209 ustanovljeni Red manjših bratov, *Ordo fratrum minorum*, uradno razdelil leta 1517.

dovolil, med trojico bodočih ustanoviteljev navaja Gašperja Črnomaljskega, Andreja Hohenwartera in Jurija Gradaškega (*Gräzer von Grätz*). Razlog, da se v (mlajši) ustanovni listini ime slednjega ne pojavlja več, je njegova smrt, ki jo avtor datira v konec leta 1466 ali začetek leta 1467. Kakor koli, ustanova je ostala izrazito plemiški projekt, ki pa ni bil nikoli do konca izpeljan. Samostanski konvent s cerkvijo, ki so ga gradili vsaj od pomladi 1468 do srede junija 1469, so namreč v drugi polovici junija 1469 požgali Turki. Frančiškanski redovniki, kolikor jih je pač živelo v še ne povsem dograjenem samostanu, so se umaknili, domnevno za obzidje mesta Metlike ali v grad Gradac. Skupnost je znova zaživela v Novem mestu, kjer je za nov, večji samostan leta 1472 poskrbela Eliza-beta Črnomaljska, sestra ustanoviteljev gradaške po-stojanke Jurija in Gašperja. Ob tem je treba pouda-riti, da so bili redovniki obeh postojank, gradaške in novomeške, frančiškani, ki so po otomanski osvojitvi Bosne (1463) pribežali v Belo krajino. Po avtorjevih

ugotovitvah se je to zgodilo v obdobju med koncem leta 1464 in začetkom leta 1466.

Poleg izvornih dognanj o posameznih osebah in dogodkih, podkrepljenih s primarnimi viri – o njih nekaj več pozneje – so odlika knjige ustrezno široko koncipirani orisi prostora in časa. Skupek teh vsekakor presega običajni komentar, zato bi bila zanje primernejša oznaka *Študija*. Kar zadeva prostor (in čas), nas avtor v prvem poglavju *Komentarja* seznanji z dogajanjem na ravni »dežele Metlika« (lat. *Metlica*, nem. *Möttling*) od okrog leta 1400 naprej. Tu, na tleh Metliškega (današnje Bele krajine), ležečega ob jugovzhodni meji Svetega rimskega cesarstva, so se na pragu 15. stoletja kot dejanski gospodje uveljavili Celjski grofje. To ozemlje je sicer dokončno postalo »celjska dežela« sredi štiridesetih let 15. stoletja, okoli deset let po povzdignitvi Celjskih v državne kneze in fajdi s Habsburžani ter njihovimi zavezniki in komaj desetletje pred izumrtjem Celjskih (1456). V času nastanka frančiškanske postojanke pri Gradcu so bili gospodarji Metliškega že Habsburžani. V nadaljevanju poglavja avtor oriše »fevdalno krajino in ljudi«; njegov prikaz zajema urbana naselja, natančneje mesto Metlika in trg Črnomelj, zemljiška gospodarstva, pa tudi ekonomsko-socialno oziroma demografsko strukturo Metliškega. Obravnave v ločenem podpoglavju je nato deležna etnična, jezikovna in zlasti cerkveno-verska podoba tega dela pokrajine ob Kolpi, mejni reki med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrsko-hrvaškim kraljestvom, pri čemer avtor delno poseže nazaj v visoki srednji vek. Nekoliko obširneje so v tem okviru predstavljeni izrazi pobožnosti poznosrednjeveške elite na Metliškem, predvsem podeljevanje posesti obstoječim cerkvenim ustanovam in ustanavljanje novih. Kakor drugod v Srednji in Zahodni Evropi za predstavnike te elite velja, da niso prihajali zgolj iz plemiških, ampak tudi iz meščanskih družin. K temu naj pripomnimo, da se je proti koncu srednjega veka z gospodarsko in družbeno emancipacijo meščanstva zelo okreplil vpliv bratovščina Naše ljube Gospe in bratovščina sv. Rešnjega telesa v Metliki, ki sta delovali samostojno do združitve leta 1466. Nastanek in razvoj bratovščine sv. Rešnjega telesa je povezljiv z mašno ustanovo, ki so jo leta 1444 ustanovili glavar v Celju Jurij Kolnitzer (*von Chollnitz*) ter mestni sodnik, svet in občina oziroma »vsi (moški) posestniki hiš v mestu Metliki«. Weiss kot posebej zaslužnega med njimi izpostavlja meščana Jurija Šernekerja (*Scherneckger*).

Med mašnimi ustanovami in/ali beneficiji na Metliškem v 15. stoletju, katerih seznam najdemo v knjigi, avtor posebno pozornost namenja ustanovi »večnih maš« Andreja Hohenwartera iz leta 1466 – toliko bolj upravičeno, ker je bil Hohenwarter, kot že rečeno, eden od treh ustanoviteljev frančiškanske postojanke v Gradcu. Avtor podrobno navaja vsebino ustanovne listine, ki sta jo potrdila člana vse od 13.

stoletja v Beli krajini močno prisotnega Nemškega viteškega reda, Konrad Holtzl, namestnik avstrijskega deželne komturja, in Wolfgang Han, komtur v Metliki in župnik v Črnomlju. Z izčrpnim povzemanjem vsebine in prevodom določenih izsekov v nemščini napisane listine nam avtor približa predstavniki svet, znotraj katerega je prišlo do ustanovitve gradaškega samostana. Kajti, kot poudarja Weiss, ta ustanovitev ni bila »enkratno ali izolirano dejanje, temveč povsem značilno dejanje in izraz ali izkaz pobožnosti deželne elite ter seveda njene podpore cerkvi«. Glede same listine, s katero je poznejši glavar v Celju Hohenwarter duhovščini naložil opravljanje maš in drugega obredja pri metliški cerkvi sv. Nikolaja – predvsem v blagor duš svojih prednikov in posebej pokojnega očeta Janeza – moramo opozoriti na njeno specifično cerkveno, večinoma liturgično izrazje, ki zgodovinarjem praviloma predstavlja težko premagljiv izziv. Pri tem ne gre samo za to, da zgodovinar zapis (v osnovi) razume, ampak v nič manjši meri za to, da ga bralcem posreduje na kar najbolj jasn, razumljiv način. V tem smislu bi bilo na nekaterih mestih mogoče popraviti in izboljšati tako povzetek oziroma prevod Hohenwarterjeve listine kot tudi prevoda ustanovnih dokumentov gradaškega samostana. Ne glede na to si avtor za dobre prevodne rešitve in trud, ki ga je vložil v pritegnitev ter branje in interpretiranje virov, zasluži vso pohvalo.

Kar zadeva vire, izstopa dejstvo, da sklice nanje srečujemo skozi celotno knjigo. Srečamo jih, denimo, v podpoglavju »Pokoritev Bosne in bližina Otomanskega cesarstva«, ki bi ga Weiss lahko napisal le na podlagi literature. Širokopotezna uporaba primarnega gradiva, dragocena sama po sebi, je zagotovo tudi odraz avtorjevega dolgoletnega ukvarjanja z zgodovino njegove domače Bele krajine. Pregled uporabljenih virov, ki objave doslej niso doživeli, navaja hranišča v Sloveniji in, v še večji meri, v tujini, med temi poleg Avstrijskega državnega arhiva (*Österreichisches Staatsarchiv*) in Centralnega arhiva Nemškega viteškega reda (*Deutschordenszentralarchiv*) na Dunaju na primer Madžarski nacionalni arhiv (*Magyar Nemzeti Levéltár*) v Budimpešti, Zgornjeavstrijski deželni arhiv (*Oberösterreichisches Landesarchiv*) v Linzu, Mestni arhiv v Ludwigsburgu (*Stadtarchiv Ludwigsburg*), *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* v Berlinu, pa tudi dve knjižnici, Vatikansko knjižnico (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) in Bavarsko državno knjižnico (*Bayerische Staatsbibliothek*) v Münchnu.

Tu predstavljeno delo sicer ni obsežno, je pa polno koristnih informacij, kar še zlasti velja za povezave med osebami, ki so v drugi polovici 15. stoletja zaznamovale različna področja življenja na Metliškem in v širšem (sosednjem) prostoru.

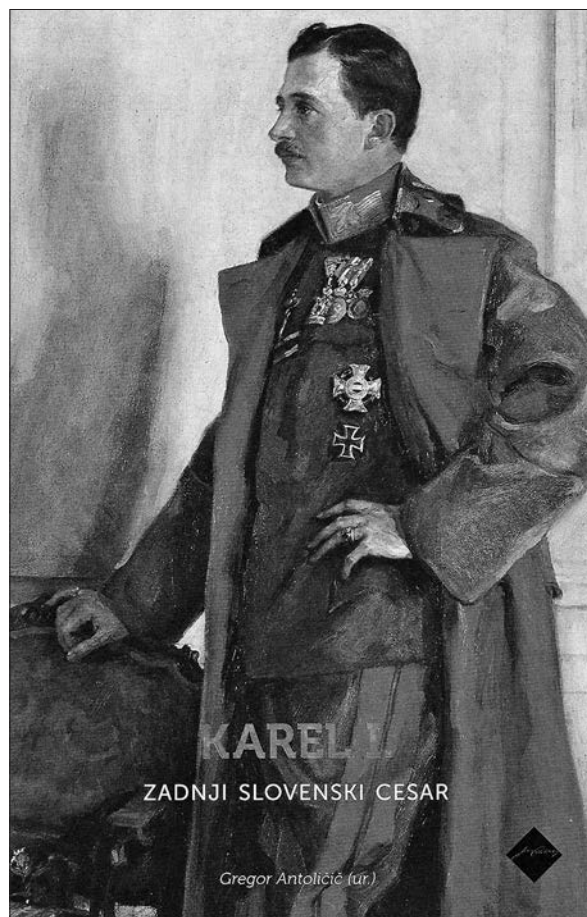
Lilijana Žnidaršič Golec

Karel I.: zadnji slovenski cesar (ur. Gregor Antoličič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022, 248 strani.

Leta 2022 je minila stoletnica smrti zadnjega habsburškega in s tem tudi slovenskega cesarja Karla I. (1887–1922). Karel I. je prevzel oblast od svojega predhodnika, prastrica Franca Jožefa I., ki je cesarstvu vladal kar 68 let, v veliki meri nepripravljen na številne izzive, ki jih je definiralo predvsem turbulentno obdobje vrhunca prve svetovne vojne pa tudi splošno pomanjkanje in razpad podonavskega imperija. Karlovo pot do prestola so zaznamovali številni tragični dogodki v habsburški cesarski družini. Izpostavimo lahko predvsem atentat na Franca Ferdinanda v Sarajevu 28. junija 1914, ki je Karla postavil na neposredno mesto prestolonaslednika in sprožil začetek prve svetovne vojne. Karel, ki je bil ob začetku vojne star le 27 let, ni bil ustrezno pripravljen na vodenje imperija in na izzive svetovnega spopada, ki ga je sprožila Avstro-Ogrska. Tudi cesar Franc Jožef in najvišji državni predstavniki ga niso aktivno vključili v osrednje odločitve na državnem in vojaškem področju. Karel I. je cesarsko oblast prevzel 21. novembra 1916, a mu v naslednjih dveh letih, kljub številnim poskusom, da bi izboljšal razmere v državi (npr. mirovne pobude, ponovna uvedba parlamentarnega življenja, amnestija političnih zapornikov), zaradi notranjih in zunanjih dejavnikov, povezanih z vse težjimi razmerami, ki so bile posledica vojne, ni uspelo preprečiti razpada imperija. Po odpovedi oblasti, novembra 1918, se je moral cesar s svojo družino umakniti v izgnanstvo. Med bivanjem v Švici je v letu 1921 dvakrat neuspešno poskusil z vrnitvijo na Madžarsko, kjer je želel prevzeti ogrsko krono. Posledica njegovih poskusov je bila ponovna pot v izgnanstvo – tokrat na portugalski otok Madeira, kjer je zaradi slabih življenjskih razmer, aprila 1922 podlegel pljučnici in umrl v starosti 34 let.

Kljub prelomnosti dogodkov, do katerih je prišlo v času njegovega vladanja in ki so ključno vplivali tudi na slovenski prostor, je urednik zbornika in avtor uvodnega prispevka, Gregor Antoličič poudaril, da Karel I. do sedaj še ni bil deležen podrobnejše analize s strani slovenskega zgodovinarstva. Priložnost za osvetlitev spregledanih ali manj poznanih vidikov njegovega življenja se je pokazala ob okrogli obletnici Karlove smrti. Uverturo je predstavljala znanstvena konferenca z naslovom *Cesar Karel v kolesju zgodovine*, ki je potekala v prostorih ZRC SAZU 11. novembra 2021, na 103. obletnico cesarjeve abdikacije. Prispevki nekaterih nastopajočih zgodovinarjev in zgodovinarok so bili tudi podlaga za zbornik, ki je izšel naslednje leto. Poleg že omenjenega uvodnika in predgovora, ki ga je prispeval Karlov vnuk, Karl von Habsburg-Lothringen, monografijo združu-

je enajst znanstvenih prispevkov osmih avtorjev in ene avtorice, ki prihajajo iz Slovenije in Hrvaške. Prispevki na skupaj več kot 200 straneh podrobno predstavijo različne vidike cesarjevega življenja, od rojstva, vladanja, do smrti in beatifikacije, v povezavi s širšimi vidiki ter dogajanjem, ki dodatno osvetlijo okoliščine in čas zadnjih desetletij Avstro-Ogrske, prve svetovne vojne ter neposrednih povojnih let. Miha Preinfalk je avtor dveh poglavij. V prvem, *Karel – naključni cesar*, predstavi cesarjevo širšo družinsko sliko in prednike ter dogajanje, ki ga je pripeljalo do cesarskega prestola. V drugem prispevku – *Krilni pribočnik Emerik Schonta plemeniti Seedank in njegovi spomini na cesarja Karla* – je poudarek na življenju cesarjevega tesnega sodelavca, Emerika Schonte pl. Seedanka in njegov spominski zapis *Aus den Erinnerung eines Flügeladjutanten*, ki podrobneje obravnava njuno delovanje in stike. Tamara Griesser Pečar v poglavju *Karel in Cita* predstavi zasebno življenje in družino cesarja, ki se je leta 1911 poročil z Cito, članico plemiške družine Bourbon-Parma. Par je bil zelo povezan, v zakonu, ki je trajal le enajst let, pa se jima je rodilo osem otrok. Avtorica posebej izpostavi še pomen, ki ga je Cita imela na Karlovo vladanje in odločitve v času vojne. Drugi prispevek, ki je plod raziskav dr. Griesser Pečar, ima naslov *Med vojno in mirom* in se osredotoča na Karlova (neuspešna)

mirovna prizadevanja, da bi izločil Avstro-Ogrsko iz vojne ter tako preprečil njen propad. Avtorica izpostavlja predvsem neuspešno in klavrno propadlo misijo Sixtus, v kateri sta v mirovnih pobudah med Antanto in Avstro-Ogrsko delovala brata cesarice Cite Sixtus in Xavier Bourbon-Parma. Gregor Antoličič v prispevku *Cesar v vojni* bralstvu predstavi Karlovo delovanje in vladanje v času prve svetovne vojne tako v obdobju, ko opravlja funkcijo prestolonaslednika, kot kasneje cesarja. Na obdobje vojne se navezuje tudi poglavje Renata Podbersiča – *Cesar Karel na soškem bojišču*, ki se osredotoča na cesarjeve obiske vojnega območja ob reki Soči, najbolj izpostavljenega dela jugozahodne fronte, kjer so si nasproti stale italijanske in avstro-ogrske vojaške enote. Ključne mesece ob razpadu Avstro-Ogrske in Karlovi abdikaciji nam v povezavi s širšim, evropskim kontekstom političnih sprememb, v prispevku *Karel I. in »sekanje knezov«*: *Karlova odpoved oblasti v kontekstu somraka evropskih monarhij* predstavi Aleš Maver, ki se osredotoči predvsem na pretrese in prelome ob koncu prve svetovne vojne, ki spremenijo politično podobo Evrope, v primeru razpada Avstro-Ogrske pa privedejo do ustanovitve več novih držav, tudi Države oz. Kraljevine SHS. Vpogled v hrvaški prostor v času vladanja cesarja nam v prispevku *Hrvaška politika in Karel I. (VI.)* poda hrvaški zgodovinar Stjepan Matković. Andrej Rahten v poglavju *Karlovi restavracijski poskusi* podrobno opiše širši kontekst dveh neuspešnih poskusov Karlove vrnitve na ogrski kraljevski prestol v letu 1921, ki se za nekdanjega cesarja končata klavrno, z izgonom na Madeiro. Miha Šimac na podlagi predvsem časopisnih člankov izpostavi nekatere vidike in dogodke, ki povezujejo cesarja Karla s slovenskim prostorom. Bogato in raznoliko zbirko zaokrožuje krajši prispevek, katerega avtor je Marco Manin, *Karel zadnji – blaženi cesar*, v katerem je opisana pot do cesarjeve beatifikacije, ki jo je leta 2004 razglasil papež Janez Pavel II.

Zbornik zaznamuje bogat nabor različnih arhivskih virov iz slovenskih, avstrijskih, hrvaških in švicarskih arhivov, časopisnih člankov in literature. Posebej lahko poudarimo še osebni arhiv dr. Griesser Pečar, v katerem so zbrani intervjuji, ki jih je avtorica opravila s Karlovo vdovo, cesarico Cito Burbonsko-Parmsko (1892–1989). Knjigi je dodan tudi bogat fotografski in slikovni del, ki prikazuje različne dogodke, vezane na cesarja ter njegovo družino. Na podlagi širokega nabora virov prinaša v slovensko zgodovinopisje nova dognanja o zadnjem habsburškem vladarju. Zbornik je zanimiv tako za strokovno srenjo kakor tudi za širšo javnost, ki bi si želela spoznati ključno dogajanje pred dobrim stoletjem, ki so pripeljali do razpada večnarodnostnega imperija, katerega del je bilo več stoletij tudi slovensko ozemlje.

Robert Devetak

Žarko Lazarevič: Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022 (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones), 255 strani.

V preteklosti so zgodovinarji praviloma preučevali življenja znanih in pomembnih osebnosti ali pomembne zgodovinske dogodke, med katere štejemo vojne, bitke, podpise pogodb ali druga prelomna dogajanja, kmetom in kmečkemu življenju pa se večinoma niso posvečali. Vzroki za to so bili različni, nekateri med njimi racionalni ali pa tudi povsem iracionalni. Med glavnimi je bil verjetno tudi ta, da je kmečki poklic veljal za enega najmanj uglednih. Kmečka tematika je v zgodovinskih raziskavah zato prišla na vrsto najpozneje, kljub temu, da se je dotikala širokih plasti najrevnejšega prebivalstva, ki pa v političnem smislu do pred kratkim ni imelo nobene odločujoče moči. V novejšem času se je to korenito spremenilo, saj je med zgodovinarji prodrlo spoznanje, da raziskovanje kmetijske in kmečke problematike pomeni spoznavanje življenjskih in gospodarskih razmer večine slovenskega življa.

Žarko Lazarevič se je z zgodovino kmetijstva za-

čel ukvarjati pred desetletji, zato je pričujoča knjiga nastajala skozi daljše obdobje, po njegovih besedah večinoma kot stranski produkt sodelovanja pri različnih domačih in mednarodnih projektih. Da znanstvenika teme, s katerimi se začne ukvarjati in ki ga še posebej zanimajo, dobesedno potegnejo vase, je povedal v uvodu svoje nove publikacije. Knjiga je zaobjela obdobje po letu 1848, ki je z odpravo fevdalizma korenito spremenilo kmečko življenje, do nekaj let po drugi svetovni vojni, prav tako velike prelomnice, ki je s svojimi ukrepi in odločitvami pustila globoke sledi v mnogih kmečkih družinah vse do danes.

Avtor je knjigo razdelil na dva vsebinska sklopa. V prvem se je posvetil ekonomskemu položaju kmetov in kmetijstvu, donosnosti kmetij in kmečkega dela, percepciji in razumevanju zadolževanja, socialnih in ekonomskih konfliktov na podeželju ter preizkušnjam kmečkega racionalizma v vojnih razmerah. Podobno kot drugi avtorji ugotavlja, da je bil donos kmečkih zemljišč najnižji na najmanjših kmetijah, kjer so bili tudi gozdovi najslabše upravljani, največ pa je bilo prikrito, večkrat sezonsko pogojene brezposelnosti.

Kmetje so praviloma iskali kratkoročni donos. V tem smislu se pojmovanje kmetije in njena velikost od časov oblikovanja sistema hub ni veliko razlikovalo, saj je huba predstavljala posestno enoto, ki je omogočala družini preživetje od ene do druge žetve. Ker so bila najprej poseljena in razdeljena območja z najboljšo zemljo, so bile prvotno osnovane hube običajno manjše od tistih, ki so se oblikovale v drugi fazi poselitve. Te so lahko istemu pogoju zadostile le, če so bile večje od hub, oblikovanih ob prvotni poselitvi, saj so bila zemljišča, ki so bila na razpolago za razdelitev, slabše kakovosti in so dajala nižji donos. Glede na javno mnenje v času, ki ga obravnava Lazarevič, je ideal v družbi predstavljala kmetija, ki je imela dovolj obdelovalne zemlje in svojega gozda, da bi s proizvodnjo zagotavljala preživetje družine. Statistični izračuni so pokazali, da je lahko kmetija v velikosti do dveh hektarjev preživela le eno osebo. Več oseb, kot jih je živelo v povprečnem kmečkem gospodinjstvu, pa je lahko preživljala kmetija, ki se je po velikosti bližala desetim hektarjem ali več. Kmetje so bili zato za preživetje primorani najemati zemljo za obdelovanje, k povečevanju revščine pa je pripomogla tudi prenaseljenost. Pomanjkanje dohodka so reševali na različne načine. Ena od možnosti je bilo udinjanie na drugih kmetijah, druga ukvarjanje s katero od obrti, pri čemer so se glede na raziskave bolj udejstvovala ženske in s tem posredno dokazovale vrednost svojega dela za ekonomsko stabilnost kmetije. Po avtorjevih besedah ocene kažejo, da je bila pred drugo svetovno vojno življenjska raven vsaj četrtnine kmečkega prebivalstva močno odvisna od dodatnega zaslužka v neagrarnih dejavnostih. Velik delež k zmanjševanju agrarne prenaseljenosti in stopenj nezadostne zaposlenosti je prispevalo izseljevanje v druge evropske

države in v ZDA, bodisi trajno ali le sezonsko. Med prvo in drugo svetovno vojno so pomen pridobile tudi notranje migracije.

Kmečko zadolževanje in zadolženost kmetij sta pred drugo svetovno vojno povzročila propad markskaterega kmečkega gospodarstva. Po avtorjevih besedah je bila zadolženost posledica kompleksnih družbenih in osebnostnih razmerij in razmer. Prekomernega zadolževanja ni pripisal zgolj kriznim razmeram, nacionalnim gibanjem in moderniziranju kmečkega dela, pač pa tudi socialni modernizaciji, ko je bilo treba financirati tudi posodabljanje življenjskega sloga. Socialna modernizacija je dopolnjevala politično in družbeno vključevanje, ki jo je spodbujalo nacionalno gibanje, pri čemer vsi kmetje niso imeli enakih izhodišč. Ta so bila odvisna od strukture in velikosti kmetij pa tudi od osebnostnih lastnosti posameznih kmetov, njihove omike in izobrazbe ter odnosa do napredka. Ker so bili ti procesi počasni, je problematika zadolženosti v javni razpravi vztrajala vse do druge svetovne vojne, z njo pa tudi stališča do nje v družbi.

V poglavju Brema sobivanja se je avtor posvetil načinom sodelovanja in sobivanja kmečkih skupnosti. V njih so posamezniki uveljavljali lastne ekonomske in socialne interese na eni strani, medtem ko so se na drugi strani odvijali konflikti znotraj kmečkega občestva. Kmečki ljudje so bili praviloma nezaupljivi do vseh institucij, do cerkve kot dela oblasti, do političnih oblasti in obstoječe ekonomske ureditve ter do sodstva kot orodja ekonomsko in politično močnih. V ozadju tega so bili procesi preoblikovanja lastninskih razmerij na podeželju po odpravi fevdalizma v drugi polovici 19. stoletja. Posebno pozornost je posvetil poljedelskim delavcem, ki so se v osnovi delili na tiste, ki so bili stalno zaposleni, in druge, ki so bili zaposleni le občasno. Čeprav so njihova službena razmerja do leta 1931 deloma urejali poselski redi, od takrat dalje pa so bile v uporabi določbe obrtnega zakona, so dninarji v glavnem ostali prezrti, njihov položaj pa je bil najbolj kritičen v starosti, onemoglosti in boleznih.

Na podlagi istih interesov in solidarnosti je na slovenskem podeželju do druge svetovne vojne cvetelo zadružništvo, ki je svoj uspeh dosegalo na podlagi samoorganiziranja, samopomoči in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalistične ekonomije. V zadrugo je lahko vstopil vsak kmet. Člani zadrug so nastopali v vlogi lastnika, upnika in dolžnika. Zaupanje, ki so ga bile zadruge deležne, je temeljilo na solidarnosti, ko so vsi zadružniki jamčili za zadružne obveznosti z vsem svojim premoženjem in z neplačanim delom. Kot podpora zadružništvu so delovale kreditne zadruge, ki so z vzpostavitvijo trga drobnega kapitala veliko prispevale k lažšanju pomanjkanja likvidnih sredstev med kmečkim prebivalstvom. Pripomogle so k zniževanju obrestne mere in s tem mnogim kmetom in

obrtnikom olajšale investicije, saj so postale finančne storitve na podeželju lažje in bolj dostopne. In kakor je združništvo po eni strani za kmete delovalo kot ekonomska in socialna zaščita, je po drugi strani članstvo zamejevalo v okviru stanovske samozadostnosti in vzpostavljalo dodatne mehanizme socialnega pa tudi političnega nadzora. V primeru kršitev pravil so lahko iz zadruga izključili vsakogar, ki ni ustrezal moralnim standardom ali kako drugače ni bil več vreden zaupanja lokalnega okolja. Kljub jasno določenim pravilom in nadzoru pa so običajno ozki krogi združnikov zadruga obvladovali in izkoriščali za svoje namene ter s tem utrjevali svojo socialno in ekonomsko moč v majhnem okolju. Čeprav so revizorji pogosto pozivali k večji javnosti dela združnih organov in večji udeležbi članstva na občnih zborih, so se navade le redko spremenile. Konflikti med združniki na lokalni ravni so bili zaradi tega precej pogosti.

Obe svetovni vojni sta grobo zarezali v kmečke sloje prebivalstva, ki je moralo temu prilagoditi gospodarjenje na kmetijah, čeprav so se kmetje trudili ohraniti običajni in dobro poznani ritem dela. Lazarevič je svoja dognanja utemeljil na zapisih v dveh ohranjenih dnevnikih, dnevniku duhovnika Alojzija Novaka, župnika v Črničah blizu meje z Italijo, ter dnevniku kmeta Ivana Puntarja z Rakeka. Ker prvi obravnava prvo, drugi pa drugo svetovno vojno, je iz primerjave zapisov jasno vidna tudi razlika, ki sta jo vojni predstavljali za kmečki življenj.

Precej negativna podoba dojemanja kmetov v drugi polovici 20. stoletja s strani širše družbe je po avtorjevem mnenju posledica različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov ter nekaterih historičnih izkušenj in splošnega odnosa do kmetijstva in kmetov v daljšem časovnem obdobju. Po drugi svetovni vojni so k temu dodatno prispevale nove oblasti s svojim pogledom na kmeta in predvsem na zasebno lastnino, saj so zasebno kmetijstvo skoraj povsem onemogočile. Na hitro so namreč odpravile institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva, predvojno združništvo, kmetijsko – pospeševalno službo in trg kmetijskih pridelkov ter uveljavile novo raven relativnih cen, ki so bile kmetom še bolj v škodo kakor pred drugo svetovno vojno, prezadolženost kmetov pa je postala akutni problem. Spremembe na področju zemljiške lastnine niso bile hitre, odpirale pa so veliko novih vprašanj. Tistim kmetom, ki so jih (politično ali razredno) opredelili kot sodelavce okupatorjev, so premoženje brez zadržkov zaplenili, pri tistih, ki so bili del partizanskih enot in podporniki osvobodilnega gibanja, pa je bilo drugače. Dileme sta razreševali agrarna reforma in kolonizacija, ki sta imeli enako vlogo kot nacionalizacija premoženja v neagrarnih sektorjih, a so se njune posledice marsikdaj pokazale za pogubne. Ker je kmetijska proizvodnja močno upadla in je kljub regulirani oskrbi prebivalstva ta začela šepati, so se oblasti odločile za obvezni

odkup in oddajo pridelkov in živine, kar je povzročalo ekonomske, socialne in politične napetosti na podeželju. Obvezna oddaja je bila določena glede na prehrabne potrebe v sistemu racionalizirane priskrbe, kmetom pa je bilo natančno določeno, koliko živine, mesa, masti in drugih kmetijskih pridelkov morajo oddati državi po maksimiranih cenah. Kmetje so se tovrstnemu obveznemu odkupu in oddaji izogibali na različne načine, lokalna oblast pa je ob neizpolnjevanju kvot posegla tudi po nasilju. Mnoge kmete so poleg neposrednega nasilja ob izvrševanju obveznega odkupa in oddaje sodno preganjali pod obtožbo špekulacij. Agrarno reformo sta dopolnjevali ideologija in praksa socialističnega združništva, dokaj hitre spremembe glede kolektivizacije po letu 1949 pa so bile posledica političnega dogajanja doma in zunaj jugoslovanskih meja. Ta je svoj vrhunec dosegla leta 1951, pri čemer se je pokazala razlika med razvitejšimi in manj razvitimi jugoslovanskimi republikami. Marsikje je bila kolektivizacija tudi nasilna, saj večina kmetov v zadruga ni bila pripravljena vstopiti pod predpisanimi pogoji in so se vstopu na različne načine upirali. Ekonomska učinkovitost kmečkih delovnih zadrug je bila zato nizka. V posameznih primerih so se kmetje prisilni kolektivizaciji uprli celo z orožjem, kar pa je vojska hitro zatrla. Ko so leta 1953 kolektivizacijo tudi zaradi ekonomskega in političnega neuspeha uradno opustili in kmetom dovolili, da zadruga nekaznovano zapustijo, so kmetje iz njih množično izstopali, zadruga pa so v opisani obliki nehale obstajati. Ščasoma so se pogledi na kmetijstvo začeli mehčati. Novi koncept se je imenoval socialistična kooperacija, katerega značilnost je bila večja uravnoteženost razvoja. S popuščanjem ideološke rigidnosti so zadruga vedno bolj postajale socialistična podjetja, s pomočjo katerih naj bi se dvignila kmetijska proizvodnja.

V drugem sklopu je avtor obravnaval predvsem posamezne kmetijske panoge in trenutke prestrukturiranja kmetovanja na primeru pridelave koruze, mlekarke industrije ter vinogradništva ob upoštevanju naraščanja formalne in neformalne izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva. Najprej se je posvetil izobrazbi, ki je, čeprav je stežka in zelo počasi prodirala na vas, tudi v kmetijstvu postala predpogoj napredka. Od konca 19. stoletja so se v večjem številu ob relativno visoki pismenosti začele pojavljati kmetijske šole, poučevanje kmetijstva v osnovne šole na podeželju pa ni prodrlo. Kot nadomestilo se je oblikoval institut t. i. šolskih vrtov, ki pa je bil le delno uspešen, odvisen od sredstev in volje lokalnih akterjev, razpoložljivih izobraženih učiteljev itd. Zato so nastale kmetijske nadaljevalne in gospodinjске nadaljevalne šole, s katerimi so želeli otrokom posredovati celovitejšo in bolj praktično izkušnjo kmetijskih del. Namenjene so bile otrokom med 14. in 16. letom starosti, ki so že končali osnovno šolanje, izjemoma pa so v take šole lahko zahajali tudi starejši. Včasih so take šole

služile kot predpriprava za vpis v srednjo kmetijsko šolo. Slabše se je kmetijskemu šolanju godilo po prvi svetovni vojni in vključitvi slovenskih dežel v novo državo, saj jugoslovanska centralistična politika ni prepoznala prizadevanj po kmečkem izobraževanju.

V času modernizacije kmetijstva so med drugim uvajali nove kulture, ki so v mnogočem močno vplivale na kmetovanje in kmečko populacijo nasploh. Sredi 19. stoletja se je ob krompirju uveljavila koruza, ki je iz kmečkega obdelovalnega kolobarja izrinila več starejših vrst žitaric, npr. proso, piro, lečo, ajdo, s tem pa so se spremenile tudi prehranjevalne navade prebivalstva. Avtor je svoja dognanja podkrepil s prikazom vpliva in pridelave koruze na območju Srbije, kjer je ta imela veliko večjo vlogo tako pri reji živine kakor pri prehrani prebivalstva kakor na Slovenskem, ter ga popestril z vplivom koruze na področje jezika, saj v slovenščini izraz »živeti na koruzi« pomeni zunajzakonsko skupnost.

Ko je na podeželje posegla industrializacija, seveda v prvi vrsti z živilsko industrijo, so se v sferi kmetijstva razvile zadruge drugačnega tipa. Vodilne so bile predvsem na področju pridelave mleka. Čeprav so jih v začetku pestile različne težave, je s prilagoditvijo na aktualni gospodarski red zadrugištvo doživelo silovit razmah.

Po določenih kmetijskih območjih na Slovenskem je pomembno panogo predstavljalo vinogradništvo, ki se je konec 19. in v začetku 20. stoletja spopadalo z druge vrste bolj in manj rešljivimi težavami. Najusodnejša je bila trtna uš, ki je vanje zašla in v njih razsajala, kot je slikovito zapisal avtor, od začetka osemdesetih let 19. stoletja ter se do začetka 20. stoletja razširila po vinogradih povsod po slovenskem ozemlju. Čeprav se trtna uš ni širila zelo hitro, je njena širitev prehitevala sposobnost prilagajanja kmetov in vpeljevanja predlaganih zaščitnih ukrepov. Prepričanje o propadu vinogradništva je začelo plahneti, ko so se pokazali učinki obnove vinogradov z novimi trtami na ameriški podlagi. Sredi tridesetih let so sodobniki začeli ugotavljali, da so vinogradi izčrpani, zato je kakor pri pojavu trtne uši v pomoč vinogradnikom ponovno pristopila država z ustanovitvijo sklada za obnovo vinogradov. Po drugi svetovni vojni so bile razmere povsem drugačne, saj je nova oblast večje vinogradniške komplekse in velike zasebne vinske kleti podržavila, preostali drobni zasebni sektor pa je ostal razdrobljen in potisnjen v pozicijo pridelave vina le za lastne potrebe ali dobavo grozdja za državne kleti. Do sprememb je prišlo šele v sedemdesetih letih, ko so se lahko zasebni proizvajalci znova vključili v kmetijsko politiko, država pa je poskrbela za podporne službe za razvoj vinogradništva in vinarstva ter šolanje vinarjev. Seveda je nov čas prinesel nove izzive. Poleg nadaljevanja obnove izčrpanih vinogradov, začete že pred vojno, so se iz njih trudili izgnati samorodne vinske trte, ki so izrivale žlahtne vrste, pri porabi vina pa se je

bil spopad med kakovostnimi vini in vinskimi ponaredki. Avtor je nekaj besed namenil tudi cvičku kot lokalnem vinu, ki se ga je v zadnjih letih prijel vzdevek najstarejšega vina in ideja povezanosti s slovensko identiteto.

Lazarevičeva knjiga je še ena od zanimivih objav v seriji knjig Razpoznavanja, ki jih izdaja Inštitut za novejšo zgodovino. Ko avtor v svoji najnovejši knjigi kmete in kmetovanje analitično postavlja v čas in prostor pravkar minulih obdobij, ki sta kakor vedno za nekatere predstavljala možnost uspeha in vzpona, za druge pa muke in težave, pa lahko pozornostni bralec v marsikaterem zapisu najde razlago za dogodke, ko se je to, o čemer v svoji najnovejši knjigi govori Lazarevič, po pripovedovanju in spominih sodobnikov dogajalo tudi na kmetijah med njegovimi predniki.

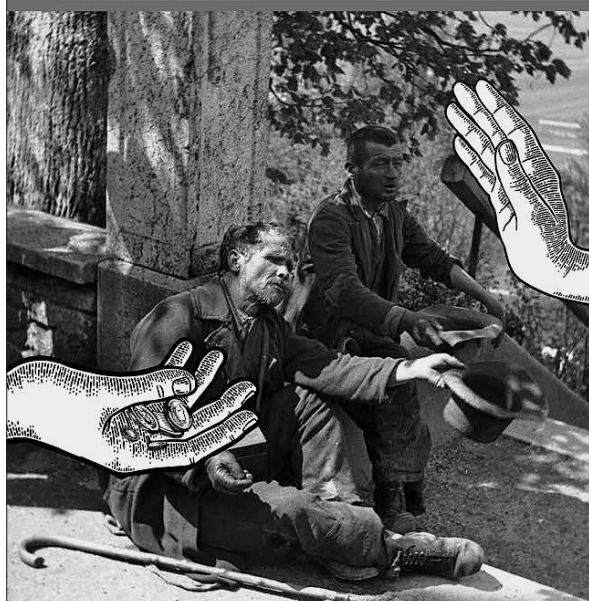
Alenka Kacičnik Gabrič

Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (ur. Ivan Smiljanić). Vpogledi 24. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 261 str.

Zbornik zajame deset prispevkov, ki so jih na simpoziju o revščini in družbenih razlikah na Slovenskem predstavile referentke in referenti na Inštitutu za novejšo zgodovino leta 2021. Inštitut za novejšo zgodovino se je sicer teme vsaj posredno lotil že v nekaterih predhodnih zbornikih, ki jih je izdal v zbirki Vpogledi, kot npr. v zborniku o paradigmi samoodgovornosti, o lakoti, o starosti in o materialni kulturi. Pričujoči zbornik pa je vendar prvi, ki obravnava družbene razlike ter revščino neposredno in to tako iz vidika deprivilegiranih ter revnih kot tudi odnosa administrativne oblasti (države in občine), različnih ustanov (hiralnice, gluhoneemnice in mestne hranilnice) ter širše družbe do njih. Prispevki, ki so raznoliki po vsebini, prostorskem in časovnem fokusu, kažejo, da so se družbene obravnave revščine ter prevladujoči odnosi do revnih v zadnjih dvesto letih spreminjali. A po drugi strani opozarjajo tudi na kontinuiteto ambivalentnega odnosa do revščine, ki se je gibal med stigmatom in sočutjem in je v družbi na Slovenskem vztrajal – pa čeprav v različnih obdobjih v različni intenziteti, vse do danes.

Različne prispevke v zbornik poveže dobro napisan predgovor Ivana Smiljanića, ki prispevke razdeli v tri tematske sklope. Prvi sklop tematizira marginalizirane in s tem pogosto tudi siromašne družbene skupine. Branka Grošelj obravnava pravni in družbeni odnos do beračev in potepuhov v času avstro-ogr-

VPOGLEDI
24**SOČUTJE IN STIGMA****Družbene razlike in revščina
v slovenski novejši zgodovini**

ske in monarhične Jugoslavije med obema vojnama. Alenka Hren Medved skozi matične knjige izrisuje podobo revežev v Laškem v 19. stoletju. Dunja Dobaja piše o nastanku gluhonemnice v Ljubljani med obema vojnima in v prvih letih socializma. Urška Strle obravnava spreminjajoči se socialno ekonomski položaj tobacnih delavk v Ljubljani skozi perspektivo dolgega trajanja 133 let.

Drugi sklop združuje skrb za reveže. Filip Čuček piše o odnosu do umirajočih v spodnještajerskih hiralnicah v drugi polovici 19. stoletja, Nataša Henig Miščič predstavi karitativno dejavnost Kranjske hranilnice v 19. stoletju, Meta Remec pa spopadanje slovenskega zdravstva z boleznima revnih, s tuberkulozo in trahomom v 19. in 20. stoletju.

Tretji tematski sklop združujejo prispevki, ki so nastali na podlagi statističnih analiz. Prispevek Irene Selišnik in Ane Cergol Paradiž je edini, ki se ukvarja s premožnimi, z ljubljansko elito na začetku 20. stoletja. Marta Rendla piše o revščini v socialistični Sloveniji med šestdesetimi in osemdesetimi leti, Srečo Dragoš pa o sodobni socialni neenakosti in kako le to brati skozi posamezne statistične kategorije.

Smiljanič se v predgovoru sklicuje na temo, ki jo sam dobro pozna: to so stečajni in proces obubožanja v 19. in začetku 20. stoletja. Čeprav gre v njegovem primeru za nenadno pavperizacijo ljudi srednjega in višjega razreda, vendar njegov razmislek opozori na dvoje, kar izpostavlja tudi drugi prispevki v zbor-

niku. Prvič, revščine ne gre obravnavati zgolj skozi materialni, temveč tudi družbeni in simbolni vidik. Materialno razlastitev spremljata družbena marginalizacija in socialna izključenost. In kot drugo, Smiljanič poudari, da družba ni obravnavala vseh stečajnikov enako, do bolj premožnih je bila namreč popustljivejša. Prav tako ni bil odnos do vseh revežev enak: družba je reveže delila na tiste, ki so si zaslužili pomoč, in tiste, ki si je niso. Vprašanje zaslužene pomoči še posebej izpostavita članka Mete Remec in Branke Grošelj. Remec temo poveže s spreminjajoči paradigmi v 19. stoletju.

Revščino v moderni dobi 19. stoletja gre preučevati tako v okviru rastočega kapitalizma, razvoja meščanske etike in paradigme samoodgovornosti. Medtem ko je prevladujoči družbeni diskurz revščino v zgodnjem srednjem veku obravnaval kot težko, a moralno čisto stanje, ki je revnim odpiralo vrata v nebesa, je moderna doba revščino kriminalizirala, reveže asociirala z nečistim in umazaniam, vzroke za revščino pa povezala z lenobo in nesposobnostjo posameznika. Takšne reprezentacije so bile povezane z novo postavljenim normativom bivanja in delovanja, s specifičnimi družbenimi pričakovanji, kako naj bi se človek obnašal, konkretno v 19. stoletju z razvojem paradigme samoodgovornosti: človek naj bi s svojim delom (trudom in naporom) poskrbel za svoj obstoj in s tem tudi za korist širše družbe (Remec). Čeprav se je prevladujoči odnos do revščine ob prelomu stoletja predvsem pa v času med obema vojnama spreminjal, socialna skrb in oskrba sta postajali vedno bolj sistemsko organizirani, je vendar takšna miselnost ostajala tudi v socializmu, v zadnjih 30 oziroma 40 letih pa se je celo okreplila, kot to dokazuje članek sociologa Sreča Dragoša. Revščino se ponovno v večji meri tolmači v povezavi s paradigmo samoodgovornosti, z delomrznostjo, s parazitizmom in odvsnostjo.

Paradigma samoodgovornosti je krojila tudi obravnavo zdravja in bolezni. Bolezni revnih, kot sta bili npr. tuberkuloza ali trahom, se je tretiralo v povezavi z odgovornim obnašanjem posameznika, in to tudi še po tem, ko se je že razvijala socialna medicina, ki je opozarjala na družbene in socialne vzroke bolezni. Meta Remec vzame za primer načine, kako sta se širša družba in zdravstvena stroka spopadali s trahomom, endemično boleznijo v Prekmurju, od konca 19. do začetka šestdesetih let 20. stoletja. Strokovnjaki so upe stavili predvsem na osveščanje ljudi. Slednje je bilo povezano s predpostavko in pričakovanjem, da se bodo ljudje začeli bolj odgovorno obnašati, če se bodo poučili o vzrokih in o širjenju bolezni. A vendar strokovnjakom z osveščanjem ni uspelo izkoreniniti bolezni, družbeni nadzor nad ljudmi se je povečal, prav tako so se ostrile sankcije. Trahom je dokončno izkoreninilo šele antibiotično zdravljenje.

Revščina je bila v 19. stoletju tesno povezana z ukrepi nadzora in prevzgoje. Berače in potepuhe

so na primer v 19. stoletju preganjali, kaznovali in prevzgjajali, o čemer piše Branka Grošelj. Berači in potepuhi so bili tako odvisni predvsem od javne pomoči oziroma od dobrodelnosti, odnos javnosti pa je bil večinoma odklonilen (zaradi strahu in sovraštva), kazni so bile stroge. Ob koncu stoletja so se razvijale posamezne ustanove, ki so namenjale več neposredne pomoči beračem, potepuhom, brezposelnim in revnim umirajočim. A kot kaže članek o spodnještajerski hiralnici Filipa Čučka, kjer so v drugi polovici 19. stoletja umirali revni ljudje z neozdravljivimi boleznimi (po zakonu so bili ločeni od drugih bolnikov), je pripravljenost po pomoči umirajočim obstajala, a ni bila razvita na sistemski ravni (njihovo oskrbo je sicer plačevala občina). Umirajoči so bili deležni slabe hrane, nehygienskih razmer, celo nasilja, hiralnica pa je tragično končala z nemško okupacijo in množično usmrtnitvijo oskrbovancev.

Dunja Dobaja pa na primeru glohonemnice v Ljubljani med obema vojnama dokazuje, kako so posamezni naporji strokovnjakinj in strokovnjakov, ki so poleg neposredne podpore gluhih, kar se tiče izobraževanja, delovali tudi pri razbijanju predsodkov v širši javnosti, izboljševali položaj gluhih in njihove možnosti bolj samostojnega življenja v družbi.

Med ustanovami, ki so se v 19. in začetku 20. stoletja ukvarjale z nižjim slojem prebivalstva, je bila tudi Kranjska hranilnica, ki je delovala zlasti na področju zdravja, socialnega varstva in izobraževanja ter pri reševanju bivanjskih težav (Nataša Henig Miščič). Kranjska hranilnica je kot druge hranilnice v avstrijskem delu habsburške monarhije vsako leto namenjala denarno pomoč ranljivim posameznikom, spodbujala je nižje sloje k varčevanju, jim namenjala posebne ugodnosti, hipotekarna posojila za majhne posestnike, dostopnejša stanovanja za delavce, starostno hranilnico, posebno pomoč poslom.

Revščino je pomembno preučevati v različnih okoljih, tako v mestnem kot tudi ruralnem, na kar opozori članek Alenke Hren Medved, ki spomni na razslojenost ruralne družbe v 19. stoletju, na položaj nezakonskih otrok ter samskih mater, na pogosto selitev, ki je spremljala revne v mestih in na podeželju. Brez svoje nepremičnine so bili gostači, delavci, rudarji, posli, hlapci in dekle. Hren Medved pokaže, kako se je z modernizacijo in industrializacijo spreminjala oblika in vloga družine, ki je pomembna za razumevanje revščine in načinov spopadanja z njo.

Družbene neenakosti je pomembno konceptualno in metodološko utemeljiti, na kar opozori članek Irene Selišnik in Ane Cergol Paradiž. Avtorici se ukvarjata z vprašanjem reprodukcije družbenih hierarhij ob prelomnih dogodkih – z ljubljansko elito po prvi svetovni vojni. A njuno prvo vprašanje je, kako sploh ugotoviti, kdo je spadal v takratno elito. Kategorijo določita na podlagi plačevanja premoženjskih davkov ter poklicne strukture. Podatke za to pridobita preko občinskega volilnega imenika za leto 1908.

Volilna pravica je bila namreč tedaj vezana na davčne obveznosti, imeli so jo tisti, ki so posedovali premoženje. V študijo vključita tiste, ki so bili umeščeni v prvi volilni razred. Tako ustvarita bazo podatkov, ki obsega 700 premožnih meščanov in meščank, identificirata spolno in nacionalno strukturo pred prvo svetovno vojno in po njej. Njuna ugotovitev je, da je do večjih sprememb po prvi svetovni vojni prišlo predvsem med intelektualno/politično, ne pa gospodarsko elito.

O tem, kako pomembna je konceptualna in metodološka preciznost pri preučevanju revščine in družbenih neenakosti (tudi administrativnem spremljanju s strani države in politike), pišeta tudi Marta Rendla in Srečo Dragoš. Rendla dokazuje, da so družbene razlike skupaj z revščino obstajale v socialistični družbi in to tudi že pred koncem osemdesetih let, ko je bila že beležena večja odkrita brezposelnost. Med drugim opozori na pomen sive ekonomije v socializmu, temo, ki jo bo treba v nadaljevanju še bolj poglobljeno zgodovinsko obdelati. Dragoš pa preprašuje sodobne kriterije, na katere se sklicujemo pri socialni državi kot tudi ob interpretiranju statističnih kazalcev revščine. Pomembno vprašanje, ki ga odpira, je: zakaj sodobna branja statistik na Slovenskem revščino minimalizirajo? Dragoš prikaže, da poglobljeno branje posameznih statističnih kazalcev oriše popolnoma drugačno socialno situacijo v Sloveniji in nakazuje alarmantne trende v prihodnosti.

Nekateri prispevki še posebej izpostavljajo, kako pomembno je pri preučevanju revščine in družbenega odnosa do revščine upoštevati več kriterijev družbenega razlikovanja hkrati, poleg razredne razslojenosti so to spol (Grošelj, Strle, Selišnik, Hren Medved), generacijska pripadnost (Strle, Čuček s poudarkom na starostnikih, Hren Medved in Dobaja na otrocih), nacionalna pripadnost (Selišnik in Cergol Paradiž), ideološke in politične afiliacije (Strle, Selišnik in Cergol Paradiž). Urška Strle piše o intersekcionalnem preučevanju družbenih neenakosti in revščine, ki opozarja na pomen opazovanja več kategorij hkrati. Strle preučuje problematiko delavstva v daljši zgodovinski perspektivi 133 let. V perspektivi dolgega trajanja lahko tako pokaže, kako težko je govoriti o fiksnih družbenih kategorijah skozi čas, nekatere družbene skupine so doživljale v določenih obdobjih večje privilegije in pravice kot v drugih. Njen članek še posebej izpostavi, da so na odnos do revščine v družbi vplivali različni družbeno politični prelomi, a hkrati ti niso bili absolutni. Strle prav tako dobro opozori, da gre pri zgodovinskih analizah upoštevati tudi sodobne miselne in socialne okvire, v katerih delujemo raziskovalke in raziskovalci, ki fenomene preučujemo, saj naši spoznavni nastavki vplivajo na interpretacijo virov.

Več prispevkov v zborniku zajame mikrozdovinsko analizo, ki dobro opozarja na prepletenosti različnih družbenih dejavnikov v življenju ljudi, na

to, kako pomembno je preučevati ranljivosti skozi življenjsko perspektivo ljudi. Kljub mikrozdovinskem fokusu pa članki presegajo lokalno in regionalno obravnavo problematike, saj opozarjajo na širši družbeni odnos do revščine na Slovenskem, z referenčno mednarodno literaturo pa tudi na širši srednje evropski prostor.

Če povzamem, zbornik označujem za pomembno delo na temo revščine in družbenih razlik v slovenski novejši zgodovini, ki sicer teme ne obdela dokončno,

nakazuje pa, v kakšni smeri nadaljevati raziskave in poglobljati nekatera konceptualna in metodološka vprašanja. V nadaljevanju pa bi bilo dobro izostriti politično ekonomski vidik preučevanja, ki bi razbil ponekod sicer implicitno nakazano naturalizacijo revščine, in še bolj poglobljeno raziskati, ali morda revščina ni zgolj spremljala procesov modernizacije na Slovenskem, temveč je bila njen sestavni del.

Nina Vodopivec

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

_____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

